

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

БИГЗ

ВОЈВОДА ЖИВОЈИН МИШИЋ

МОЈЕ УСПОМЕНЕ

Припремио за штампу и допунио Др Саво Скоко
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД, 1990.

ПЕТО ИЗДАЊЕ

Прексиноћ је допутовао у Београд начелник штаба Врховне команде, војвода Живојин Р. Мишић, славом овенчани победилац, за чије је име тесно везан последњи. највећи и најсјајнији успех српске војске. Војвода Мишић, син ваљевског округа, који је Србији дао толике славне јунаке и војсковође, најмаркантнија је појава у српској војсци. За његово име везана су два највећа успеха у светском рату: овај сада и слом Поћорекове офанзиве у новембру 1914. године. Војвода изгледа свеж, крепак и необично весео. Нека му је срећан долазак у нашу средину.

(Из београдског »Телеграма«. новембра 1918)

Предговор

Војвода Живојин Мишић је, на крају блиставе војничке каријере, почео да пише своје успомене у Паризу, на болесничкој постељи. Намера му је била да опише свој животни пут од чобанина у ваљевском селу Струганику, испод Маљена и Суворора, до команданта српске 1. армије у великој колубарској бици (у којој је преморена и десеткована српска војска до ногу потукла аустроугарску Балканску војску) и начелника штаба Врховне команде за време савезничке солунске офанзиве 1918. године, којом је започео дефинитиван слом Централних сила. Задатак који је себи поставио већ озбиљно оболели и изнемогли војвода није био нимало лак, јер је његов животни пут доиста био „дуга и тешка борба“. Више од четрдесет година провео је у војничком мундиру и учествовао у шест ратова, уздижући се постепено од најнижег до највишег положаја у српској војсци, од чина наредника до прослављеног војводе, чије је име ушло у уџбенике ратне историје држава скоро на свим континентима. За све то време задржао је необичну скромност и лик правог народног војсковође, чак и онда када је постао легенда не само у Србији, већ и далеко ван њених граница.

У самом почетку своје четрдесетогодишње службе народу и отаџбини, као питомац Артиљеријске школе, учествовао је у два ослободилачка рата против Турске (1876. и 1877–1878. године) и тако проверавао прва теоријска војна сазнања у суровој ратној пракси. У тим ратовима командовао је Колубарским батаљоном Ваљевске бригаде II класе и стекао драгоцену ратну искуства од којих је, свакако, најважније било сазнање да се без савремено организоване, солидно обучене и модерно опремљене војске не може победоносно окончати националноослободилачка борба, започета још 1804. године.

Уверен у то и поучен горким искуством из неправедног и неуспешног рата са Бугарском 1885, који је умањио војнички и политички углед Србије у очима и пријатеља и непријатеља, Живојин Мишић је, са својим друговима и саборцима, неуморно радио на изграђивању и усавршавању српске војске, као и на њеним непосредним припремама за рат против две трошне али још увек моћне царевине – османлијске и хабсбуршке. У томе га ништа није могло поколебати, па ни неоправдано удаљивање из војске у два маха (пензионисан је 1904. и 1913. године). Са њему својственим ентузијазмом непрекидно је радио на свом стручном усавршавању, дубоко проничући у сложена начела савременог ратоводства. Поред четворогодишње Артиљеријске школе завршио је аустроугарску школу гађања у Бруку на Лајти и двогодишњу припрему за генералштабну струку у српској војсци.

Природна обдареност, широко војно образовање, неисцрпна радна енергија, истрајност и педантност у извршавању задатака, обезбедили су му редовно напредовање у чину и поступно уздизање на све одговорније дужности: био је командант батаљона, пука, бригаде и дивизије и помоћник начелника Главног генералштаба, а једно време је предавао стратегију на Вишој школи Војне академије. На свим тим дужностима испољавао је велику радну способност и с лакоћом савлађивао компликоване организацијске, тактичке, оперативне и стратегијске проблеме. Са генералом, доцније прослављеним војводом, Радомиром Путником израдио је мобилизацијске, концентрацијске и почетне операцијске планове за рат против Турске и за одбрану земље од аустроугарске агресије. Стога се, без претеривања, може рећи да је Живојин Мишић – уз Радомира Путника, Степу Степановића и Петра Бојовића – творац српске војне доктрине, која је своју животворност показала у балканским ратовима и првом светском рату.

После мајског преврата 1903. године пензионисан је у чину генералштабног пуковника због интрига које су око њега плели официри завереници, али је, на заузимање начелника Главног генералштаба Радомира Путника, реактивиран 1909. године и постављен за његовог помоћника.

У балканским ратовима Мишић је био помоћник начелника штаба Врховне команде војводе Радомира Путника, његова десна рука, јер је – како с разлогом истиче генерал Живко Павловић – „у најтежим тренуцима својим оптимизмом и чврстином карактера

одржавао и самог Путника у уверењу у добар исход операција српске војске“. Непосредно је сарађивао на планирању и руковођењу операцијама против турске Вардарске армије, због чега је после кумановске битке унапређен у чин генерала. Посебно се истакао правилном проценом ситуације првога дана битке на Брегалници, када је српска Врховна команда у Скопљу разматрала питање на којој линији ће примити одсудну битку. Том приликом Мишић се енергично супротставио предлогу команданта 3. армије да се повуку све снаге са Брегалнице и Злетовске реке на другу одбрамбену линију истичући да би таква мера била скопчана с великим ризиком и да би рђаво утицала на борбени морал трупа. Уместо тога, он је предложио да главне снаге 1. армије, груписане на простору Кратово–Пониква–Црни врх, пређу у противофанзиву ради преотимања оперативне иницијативе; усвајање овог предлога имало је судбоносан утицај на даљи ток и коначан исход одлучујуће битке другог балканског рата. Па ипак, чим се завршио овај рат, Мишић је по други пут пензионисан.

Изгледало је да је тиме војничка каријера овог даровитог војсковође дефинитивно завршена. Међутим, пред само избијање првог светског рата, када се над малом Србијом надвила непосредна опасност од аустроугарске агресије, опет је реактивиран и постављен за помоћника начелника штаба Врховне команде која је – целисходним распоредом снага и зналачким маневрима по унутрашњим правцима, бацајући усиљеним маршевима своје дивизије с једног на други део фронта и држећи све конце у својим рукама – створила услове за прву савезничку победу у првом светском рату, коју је извојевала српска војска у церској бици. Војнички таленат војводе Мишића дошао је до пуног изражаја тек у знаменитој колубарској бици, за коју су истакнути војни стручњаци рекли да је „класична како по својој идеји, тако и по начину извођења“.

Примио је команду над 1. армијом у веома критичним тренуцима, када је, због великих губитака у бици на Дрини, оскудице у тешком наоружању, муницији, одећи, обући и логорској опреми, наступила општа физичка и духовна клонулост, и када је многима изгледало да је распад армије неизбежан. И у тој на изглед безнадежној ситуацији Мишић је био оптимист, јер је добро познавао српског војника; знао је да има тренутака када и најхрабрији беже, али је исто тако знао да се пољуљани борбени дух и самопоуздање трупа 1. армије могу повратити, и неуморно се дао на посао. Немајући другог избора до да своје преморене јединице прикупи, среди, одмори и попуни, он их је, противно наредби Врховне команде, 29. новембра 1914, извукао из тесног додира с непријатељем и повукао на положаје западно од Горњег Милановца. Три дана доцније Мишић је, ценећи подробно све елементе оперативне ситуације, дошао до закључка да је наступио повољан тренутак за прелазак у општу противофанзиву. Истога дана обавестио је Врховну команду да ће 1. армија 3. децембра изјутра прећи у напад, наносећи главни удар правцем Ручићи–Проструга. Војвода Путник је одобрио ову одлуку и наредио да и остале армије пређу у офанзиву. Тако је, на иницијативу Живојина Мишића, отпочела противофанзива српске војске (било је то управо у тренутку кад су европске телеграфске агенције очекивале вести о њеном коначном слому), која је довела до највеће српске победе у току првог светског рата (у колубарској бици српска војска је заробила 43.000 аустроугарских војника, подофицира и официра и запленила преко 140 топова). Најзначајнију улогу у овој бици одиграла је 1. армија и њен командант генерал Живојин Мишић, који је, три дана по завршетку битке, добио чин војводе.

У веома тешким одбрамбеним операцијама, које је српска војска водила против аустроугарских, немачких и бугарских снага, у јесен 1915. године, Мишић је, целисходном организацијом одбране и правовремено предузетим кратким и снажним противнападима, у простору Горњи Милановац, Чачак, Ваљево, осујетио намеру фелдмаршала Макензена да обухвати лево крило српске војске у долини Западне Мораве и спречи њено повлачење долином Ибра. Пошто његов предлог – изнет на историјским седницама команданата српских армија у Пећи – да се на Косову прикупе све расположиве снаге и пређе у противофанзиву, није био прихваћен (оцењено је да стање српске војске не даје никакве изгледе на успех), Мишић је, уз велико лично залагање, провео 1. армију преко Рожаја, Андријевице и Подгорице до Скадра. Маршујући тешким и беспутним тереном, по снежној вејавици, с пропалим и оскудним оделом, гладни и физички крајње исцрпљени, његови војници, подофицири и официри

масовно су умирали, али су, у садејству са савезничком црногорском војском, успешно заштитили десни бок главних снага српске војске за све време њеног повлачења преко Црне Горе и Албаније на Јадранско приморје.

На том дугом и изузетно напорном одступном маршу и сам војвода Мишић се тешко разболео, па је по доласку у Скадар упућен на лечење. У првој половини јануара 1916. године искрцао се у Бриндизију, а одатле отпутовао у Напуљ и Рим, где је извесно време остао на лечењу и опоравку, да би одатле, на позив маршала Жофра, отпутовао у Француску и обишао Западни фронт. Почетком 1916. по други пут је примио команду над српском 1. армијом и у горничевској бици поново испољио квалитете неуморног прегаоца и даровитог војсковође, због чега је после ослобођења Битоља одликован највећим енглеским одликовањем – Орденом св. Михаила и Ђорђа I степена.

Највећи успех војводе Мишића после колубарске битке везан је, међутим, за победоносну савезничку солунску офанзиву, у којој је српска војска исписала једну од најславнијих страница своје богате ратне историје. У тој офанзиви Мишић је, као начелник штаба српске Врховне команде, сарађивао са савезничким командантима на дефинитивној изради операцијског плана, а у његовој реализацији показао право мајсторство у пројектовању и извођењу сложених маневарских комбинација. Главни терет те офанзиве носила је српска војска, која је, ојачана са две француске дивизије и тешком артиљеријом, пробила (15–17. септембра 1918. године) немачко-бугарски фронт на Добром пољу и Козјаку и у силовитом налету до 21. септембра избила на Вардар у простору Градског. Мада су крила и бокови српских армија, због тако дубоког продора и спорог напредовања француских и енглеских снага код Битоља и Дојрана, били угрожени, Мишић је без колебања издао наређење да српска војска настави енергично надирање, што је 29. септембра принудило бугарску војску на капитулацију. У наставку операција српска војска је, извршавајући Мишићеву директиву да „треба дрско продирати, без починка, до крајњих граница могућности људске и коњске снаге“, без предаха гонила разбијене аустроугарске и немачке трупе, остављајући главне савезничке снаге на ризичном одстојању (око 200 километара). Упркос томе, и изричитом захтеву команданта савезничке Источне армије Франше Депереа да се привремено заустави наступање српске 1. армије, Мишић је одобрио одлуку команданта те армије, војводе Петра Бојовића, да нападне и заузме Ниш. У оштрим тродневним борбама (10, 11. и 12. октобра), 1. армија је потукла бројно надмоћнију немачку 11. армију и, ломећи последњи отпор Централних сила на Балкану, 1. новембра ушла у Београд. Овај тријумфални марш српске војске са врхова Мегленских планина до Саве и Дунава, и даље до Арада, Темишвара, Баје и Печуја, као и бриљантно командовање српском 1. армијом у (за Србију) најдраматичнијем периоду првог светског рата, уврстили су војводу Мишића у ред највећих војсковођа тога рата и ратне прошлости уопште. Оцењујући улогу српске војске у савезничкој солунској офанзиви, председник британске владе Лојд Џорџ у својим мемоарима истиче да неодољиво јунаштво с којим је српска војска – предвођена од једног „од најталентованијих генерала првог светског рата, војводе Мишића“ – извршила пробој Солунског фронта „представља један од најсјајнијих подвига овога рата“.

После завршетка рата и демобилизације Врховне команде Мишић је постављен за начелника генералштаба нове југословенске војске, али његов рад на организацији те војске није дуго трајао. Због тешке и неизлечиве болести упућен је у Француску на лечење. Тамо је, на основу памћења, које га ни у последњим данима није изневерило, са њему својственом истрајношћу ужурбано писао своје успомене, као да је предосећао да му се ближи крај. Желео је да потомству остави забележено своје богато ратно искуство. Смрт га је у томе прекинула 20. јануара 1921. Његове успомене су остале незавршене. У њима нема Брегалнице, Цера, Дрине, Колубаре, Горничева и Доброг поља. И поред тога, оне су драгоцен извор за разумевање друштвено-економских и политичких збивања у Србији друге половине XIX и првих деценија XX века, а посебно за упознавање организацијских, формацијских и доктринарних принципа на којима је изграђивана српска војска и српска војна мисао тога доба.

Мишићев недовршени рукопис откупио је 1925. године Генералштаб бивше

југословенске војске, али га није објавио, вероватно због тога што није био завршен. Рукопис је чуван у Архиву Војноисторијског института, међу откупљеном грађом, готово пет деценија, да би се први пут појавио у нашој јавности тек 1969. године, као засебна књига у издању Војно-издавачког завода. Радећи, по службеној дужности, на припреми тога рукописа за штампу, у њему смо извршили извесне језичке, правописне и стилске поправке, у духу савременог правописа, али смо настојали да сачувамо аутентичност сваке Мишићеве мисли. Будући да већ остарели и оболели војвода није располагао никаквим личним белешкама, архивском грађом, ни другим изворима толико потребним за ову врсту посла, он је на крају појединих поглавља назначио какве би допуне у његов рукопис требало унети да би читаоци добили потпунију представу о описаним догађајима. У духу тих сугестија, унели смо испод основног текста извесна објашњења, допуне и шире коментаре појединих историјских догађаја. Наше напомене обележене су редним бројевима од 1 до 70.

У прилогу, који носи наслов *Уз успомене војводе Мишића*, покушали смо да у основним цртама осветлимо улогу и лик војводе Мишића у судбоносним тренуцима првог светског рата, а нарочито његову улогу у колубарској бици, у којој је стекао бесмртну славу. У овом новом издању Мишићевих успомена проширили смо тај део текста у жељи да нашој јавности пружимо што потпунију слику о животу и четрдесетогодишњој плодној делатности легендарног српског војсковође Живојина Мишића, на оживотворењу националноослободилачких стремљења српског народа.

Др Саво Скоко

*„Живої је дуїа и тешка борба“
Војвода Живојин Мишић*

1. Детињство и школовање

Село Струганик и његови становници

На 25 километара југоисточно од Ваљева, у срезу колубарском, на размеђини реке Копљанице и западне притоке реке Рибнице, налази се село Струганик. На домаку Маљена и Суворора земљиште је испреламано многим вртачама и оскудно водом. То је разлог због кога је село раштркано по појединим падинама заклоњеним од опаког северца и кошаве, који често дувају у овом брдовитом пределу, а куће грађене у близини ма и најмањег изворчића воде. Као и свуда у брдовитим пределима Србије, становници овог малог села одувек су тежили за груписањем својих земљишних поседа око својих домова. Некако је у природи становника овога краја да у близини своје куће не трпе ни најбољег суседа са имањем. Оно што је његово желео је да му је све на оку. Не воли разбацаност и тумарање до свог удаљеног поседа, макар и добрим путевима. Сваки од њих је неуморан радник само ако му је имање груписано да га може лако надгледати и без сметње обрађивати.

Струганичани уопште не воле мешавину и врло нерадо трпе туђинца у својој близини. Такмиче се у раду и обрађивању имања. Виде ли у некога нешто добро и боље, упињу се свим силама не само да га достигну, већ да га у том послу и претигну. Гоњени таквом тежњом, они су уопште немилостиви према својим укућанима, терајући и јурећи све на рад. Од овога нису поштеђене ни жене, девојке па чак ни деца млађа од 10 година. Чим деца наврше шест година старости, она су чувари оваца, коза, говеда и свиња, а мало старији мушкарци већ су водичи волова при орању, влачењу, превлачењу обраних усева, довлачењу дрва итд. Због оваквих потреба, Струганичани нерадо дају децу у школу. У прилог оваквих њихових схватања и поступака с дечацима иде и та околност што су им црква и школа доста удаљене од села, у једном кршевитом склопу реке Рибнице. Кад већ на основу законских прописа морају децу упућивати у основну школу, они једва чекају да је деца заврше, како би им била од помоћи у њиховим пољским радовима. Није никакво чудо што је до сада само један једини становник тога села могао да умакне отуда и да продужи даље, више школовање.

У раније време отићи до Ваљева за њих је био догађај, а о одласку у Београд или коју другу варош да и не говорим. Мало је било мушкараца тога времена који су Београд познавали, а о њиховим женама, правим мученицама, не треба ни да говоримо. Жене и одрасле девојке не само да су заједно с мушкарцима подносиле све пољске тежачке радове, сем косидбе, већ су у задрузи биле без икаквог права. Сваки мушкарац је имао право да се врло осорљиво понаша према њима, па чак и да их који пут и опаучи, што је разуме се, пролазило без икаквог протеста. Ниједан Струганичанин за живу главу у друштву неће ословити своју жену њеним именом, као ни жена свога мужа. Оне су за мужеве „она“, а мужеви за жене „он“.

Пође ли човек од куће са својом женом, било на рад у поље, било где у госте, она носи торбу и корача за њим на пет до шест корака. За све време пута једва ако проговори коју реч.

Ето такви су углавном Струганичани.

Становници овог села доселили су се у овај крај из околине Дурмитора још пре 150–200 година. Моји преци, по презимену Каљевићи, доселили су се из села Тепца са јужних обронака Дурмитора. И данас у том селу има Каљевића.

Становници Струганика подељени су углавном у четири фамилије: Каљевићи – доцније по презимену мога деде Мише названи Мишићима; Мачури – Николићи; Шутуље и Пауновићи. Најмногобројнија је фамилија Каљевића. На просторији Каљевића постоје још две мање породице: Арнаутовићи и Перовићи.

Мачури бораве у близини изворнога дела Копљанице на њеној десној обали; Шутуље у близини изворнога дела Станине реке на њеној левој обали, а Каљевићи – Мишићи и Пауновићи на водомеђи између поменутих река *a chaval* (с обе стране) главнога друма

Баћенац–Мионица, дакле, сви на десној обали реке Рибнице.

У времену мог детињства и док није изашао закон о потесима* Струганичани су били богати сточарством свих врста. Имали су доста свиња, оваца, говеда, коза и коња, као и доста велике просторије обрасле шумом. Највише је било церова, граница (врста храста), букава, јасена, ораха, брезовине, јасика, разног жбуња, јабука, крушака, трешања, шљива. Све ово могаше се одржавати благодарећи околности што су сељаци сва своја имања ограђивали врљикама и плотовима тако да је стока могла преко целог дана и ноћи остати на паши и ноћивати у својим ограђеним пашњацима, а у јесен и по њивама са којих су плотови скинути, те није било потребно ангажовати већи број чобана за чување стоке. Сеоске, општинске и окружне шуме чували су сами сељаци и окружни пандури. У позну јесен, кад се саберу пољски усеви, сељаци су, немајући других послова, редовно предузимали поправљање својих ограда, утркујући се при томе ко ће бољу и сигурнију ограду подићи и одржавати на свом имању.

** Део земљишта – више њива или ливада – ограничен природним границама (рекама, појтоцима, ушћевима и сл.), или које нека оштина или трупа људи загради, називао се пошес. Сваки пошес имао је свој назив, који је ујошребљаван при описивању парцела. (В. Вуков речник.)*

Пре појаве потеса по селима не беше великих кавги и свађа, већ више песме, узајамних добрих односа и поштовања. Сваки путник сматрао је безусловно, за своју дужност да за собом затвори вратнице на путу како не би стока прелазила у туђа имања. Ко то не би учинио цело би село сазнало за тога злонамерника кога би полицијска власт у најкраћем времену пронашла и подвргла строгој казни. Сељаци су ограђивали и своја дворишта лепом оградом са великим капијама на улазима, које су увек биле затворене и налазиле се у исправном стању. При отварању и затварању тешке вратнице су јако шкрипале, што је био знак укућанима да неко долази, те би момчадија и чељад излетала из куће да виде ко то долази.

Нема сумње да су многобројне ограде изискивале већу сечу шуме, али је, с друге стране, то био и подстрек за обнављање и боље неговање шуме на властитим имањима.

Појава закона о потесима уништила је ограде. Због тога су почеле јаке свађе, кавге и читаве борбе с тучом по њивама које је тешко било сачувати да туђа стока не упадне и штету учини. Пошто су дечаци били немоћни да савладају велики број стоке у разграђеним имањима, издвајан је све већи број одраслих за чување стоке на штету сређивања пољских имања. Из тог разлога отпоче нагло умањивање стоке и сточарства. Појава закона о потесима изазивала је савременицима тога доба тешке уздахе за својом добром стоком, коју су морали отуђивати. Од тога времена настаде по нашим селима лучење свиња, овнова, угојених волова итд., што у домаћинске вредне домове унесе велике суме новаца у жеженом злату – ћесарске дукате, а ређе сребрне талире, рубље и „цванцике“. Ишло се бољем, а постигло се горе и убитачније. Тако му је то уопште када се жели да се туђа култура на силу наметне оним крајевима који је не желе и која не одговара општим приликама и условима тих крајева.

Ондашња наша државна управа, тежећи ка новинама и угледајући се на оно што је неко видео у другим државама и покрајинама, приступила је мало доцније устројству шумских управа са шумарима – чуварима свих шума.

На први поглед устројство ових шумских управа и шумара беше доста симпатично и оправдано пошто ослобађаше села и општине од издатака на чуваре шума, па ипак, то не беше у вољи наших сељака, јер их поче лишавати слободног коришћења својих сеоских шума за подизање разних грађевина итд. Мало доцније, када се у Србији развише партијске страсти, теревенке и јурњава за врбовањем становника у поједине партије, подмитљиви чувари шума с прикривеним намигивањем „одозго“ отпочеше немилосрдну трговину шумом. Врбујући људе у дотичну партију, шумари су давали дозволе за сечу шуме свакоме ко би дао изјаву да ступа у редове те и те партије. Пред општинске изборе, пред изборе за окружне скупштине и народно представништво, по сеоским, општинским и државним шумама отпочињаху одјекивати секире присталица владајуће партије. Иако су постојали шумари и шумске управе, у Србији је бивало све мање шума, потоци почеше пресушивати, а извора воде беше све мање и мање.*

** Када је кнез Милош 1859. године, да би се договорно сељацима, укинуо све шумске управе, почело је*

немилице уништавање шума. Поједини прегели су због штоа брзо отолели и поплаве учестале. „Ако се овако настави“ – говорио је неколико година доцније министар финансија Коста Цукић – „наша земља ће за двадесет година постојати руина у економском погледу“. (В. Слободан Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, Београд 1933, стр. 308.)

Разбуктале партијске страсти нису се обазирале на ове појаве, а народ се само комешао и колебао не знајући коме „царству да се приволи“, гоњен својим личним користима.

У Струганику, на Пијеровом брду, постоји богат мајдан одличног литографског камена, али је судбина овог мајдана чудновата. Ниједно страни друштво и конзорциј не могаше ни до дана дакашњег ништа да учине у експлоатацији овог богатог мајдана. Поред других локалних незгода слабе комуникације су узрок успаваности овога неисцрпнога мајдана, који по уверењу стручњака може издржати конкуренцију с многим данашњим мајданима те врсте. Без јаке државне иницијативе и даље ће дугачке композиције возова довлачити из бела света, по скупе паре, оно чега имамо у довољној количини пред властитом кућом. Пред историјом овога успаваног богатог мајдана један део одговорности сносиће несумњиво садашњи дугогодишњи и први концесионар мајдана литографског камена на Пијеровом брду.

Мој деда Мишо Каљевић родио се у Струганику. Имао је два сина: Радована и Радосава. Радован је мој отац, а оженио се из села Коштуњића, које се налази на северним падинама Суворора у рудничком округу. Моја мати Анђелија из породице је Дамјановића. Цела та породица још и данас носи назив Коштуњића.

Моји родитељи имали су тринаесторо деце, од којих је само двоје било женско – Тодора и Живана. Ја сам тринаесто дете, и када сам се родио, било их је још свега осморо живих: Никола, Ивко, Теодосије, Лазар, Василије, Теодор и поменуте две сестре. Родио сам се 7. јула 1855. године* у Струганику, и то у ливади испод једне „шефтелије“ (шљива ранка) близу колибе.

** Сви датуми су по старом календару.*

Под називом „колиба“ моји су подразумевали 2–3 дрвене зграде подигнуте на згодном месту у ливади мало даље од куће, а у близини испуста и пашњака по којима је стока пасла.

У то доба имали смо код колибе две зграде: једну у којој је становала планинка са својим мужем и мањом децом, а друга беше млекара, у којој стајаху чаброви са сиром и кајмаком, који се справљаху за време летње сезоне. Обе зграде биле су окружене већим бројем трешања, а са целе једне стране пружао се прилично велики шљивар. У близини нигде није било ни капи воде. Свуда наоколо ливаде. Чим отпочне мужа стоке, домаћица којој је ред да буде планинка сели се колиби. Она с чобанима музе стоку, справља сир и кајмак и издаје мрс *редари* дома за исхрану укућана и раденика. Кад престане мужа стоке, обично при крају септембра или у почетку октобра, упрегну се волови у саонице на које се товари чаброви са сиром и кајмаком и носе од колибе кући у подруме. То су дани весеља за децу, јер у тим приликама доброћудна планинка је издашнија сиром, млеко и кајмаком, нарочито ако је успела да преко лета напуни што већи број чаброва.

Године 1855. моја мајка била је планинка и отуда моје рођење у ливади – близу колибе.

Као мезимац у мојих родитеља био сам, што веле наши варошани, њихова маза слабуњавог здравља. До своје шесте године нисам се раздвајао од оца и мајке, које сам пратио у свим њиховим домаћим пословима. По навршегку шесте године већ сам био чобанин код оваца, коза, ређе код говеда и свиња. У то време сва моја старија браћа, као и браћа од стричева: Спасоје, Урош и Грујица, били су ожењени и сви смо живели заједно у задрузи. Имали смо преко 150 оваца, до 50 коза, најмање 6–8 волова, 15–18 крава и велики број јунади, свиња и коња.

Ко није чувао козе тај не може замислити шта су то јади и невоље. Иако сам код њих био веома омиљен, јер сам вазда у својој торбици носио по један велики крушац соли, ипак су ми врло често потпуно отказивале послушност. Заспим ли где у хладу на трави, за трен ока нестане их, као да су у земљу пропале. Кад се пробудим, нигде их нема, а

време је већ да их дотерам колиби у тор ради муже и преноћишта. Мојих јада нигде нема, јер ако их на време не дотерам, или ако буду где ускочиле у штету, батине ме не могу мимоићи. Од све стоке коза је најштроумнија животиња. На даљини од 4 до 5 километара оне осете башту с купусом или какав млад воћњак – њихове праве посланице. Где упадну, ту направе праву пустош. У том случају, поред затварања у сеоски обор ради наплате одштете, чобанин безусловно мора извући батине и то од свог најрођенијег.

Једног топлог дана, вероватно августа месеца по подне, по несрећи заспим испод једног великог грма у близини својих коза. Из подужег спавања пробуди ме силна грмљавина с кишом. Скочих онако бунован и унезверен овом изненадном променом, јурих на све стране тражећи козе и позивајући их по имену, јер сам свакој знао име, али узалуд. Мрак се приближаваше, а њих нигде нема. У тој својој бесомучној јурњави онако босоног кроз папрат, трње и преко камењара, наједанпут приметих своје козе, а за њима свог најстаријег брата. Отишле биле кући Ачетића из села Паштрића и тамо упале у башту с купусом. Враћајући се од цркве, мој брат их је затекао у сеоском обору, а код њих газду купуса – Павла Ачетића. По исплати одштете потерао их је колиби и наишао на мене онако уплашеног и збуњеног. После кратког усменог саслушања, око мене се увијао сирови дреновац исписујући по телу читаве хоризонтале. Био сам крив, па зато ни гласа нисам пустио, већ сам стегнутих зуба и укочених очију посматрао брата. Моја сирота, добра мајка тог тренутка није ни слутила на какве сам јаде наишао тога дана.

Ништа боље није чекало дечаке кад су постајали водичи волова при орању, влачењу итд. Сељаци уопште хватају у јарам младу јунад ради обуке у вучењу терета, јер се томе најбоље навикну при орању. У том случају водити волове при орању на њивама без ограде и помози Боже, али водити их где су њиве ограђене права је напаст. Немилосрдни сељак жели да истера бразду до краја, притерујући волове и њиховога водича уза саму ограду, а јунад необучена, узнемирена, зловољна, млатарајући оним кратким рошћићима често подигну водича мало увис остављајући му читаве маснице по трбуху, бутинама и рукама. Уколико водичи почну да плачу било због страха од рогова или од издржаних болова, не може их мимоићи по који бусен у леђа или у груди упућен од орача. Слаби и на овај спорт још ненавикнути дечаци пола живота губе у тим приликама. Не зна се, дакле, шта је горе – бити чобанин коза или водич волова.

Моје школовање

После успешно издржаног скоро четворогодишњег практичног курса чобанина и водича волова, 1. октобра 1865. године, после дуге препирке са сеоским кметом, одведоше ме не с вољом у школу рибничку. Стара школска зграда са неколико одаја и једним мрачним подрумом беше смештена у непосредној близини доњег тока реке Рибнице, испод камењара где се гује легу. У истој згради бејаше, по несрећи, и учитељев стан. Неколико корака низводно, на супротној, левој обали Рибнице, налазила се огромна пећина из које је извирала хладна и бистра вода. У њу би могао врло комотно да се построји читав пук ратног састава у смакнутом поретку.

Учитељ рибничке школе Сретен Величковић из села Бољковаца, рудничког округа, ожењен, без деце, витак, сувоњав, зловољан, болежљив, необично строг, али уистини правичан, био нам је страх и трепет. Школску, односно црквену општину тога времена чинила су села: Струганик, Планинице, Берковци, Попадићи, Толићи, Кључ и Паштрићи. Велика удаљеност села од школе и цркве наметнула је потребу да сви ђаци живе у интернату. Из тог интерната тешко је ко могао добити одсуство да бар преко празника оде на обданицу својим родитељима.

Свака породица морала је одједном, на колима или саоницама, донети свега и свачега што је од хране било потребно њиховом детету за један месец. Учитељева жена била је магационер, а кувар је справљао јело. Сви смо спавали у својим постељним стварима, у једној од пространијих соба без кревега.

У то време не беше металних пера за писање. Муку смо мучили при обуци зарезивања гушчијих пера. Тврде, жуљевите руке сељачке деце веома су незгодне за тако фини посао. У старијим разредима (сви смо били у једној учионици) нашао се увек

понеки који је научио да зарезује пера, обично два за „марјаш“.

Учитељ је сам састављао „Закон за ученике рибничке школе“. Закон би, лепо исписан по параграфима, прикуцао на видном месту у учионици. Морали смо га напамет научити. Неколико последњих параграфа, у којима се говорило о владању и учењу, допуњавани су одређивањем броја дренових „фиргаза“ (штапова), којих је увек било у довољном броју у кориту напуњеном водом. Једанпут сам сам био почаствован да будем један од двојице који су по заповести учитељевој опалили десет „фиргана“ једном јаднику, нашем другу. Никада нисам био у таквом узбуђењу као кад сам први пут замахнуо „фиргазом“ да ударим по голом телу. Од силног узбуђења и сажалења, онако бесвесно, спустио сам штап, али зато у истом тренутку, уз праску учитеља Срете, осетих силну жеравицу на десном уву, која ме просто подиже од земље. Неком необичном срећом био сам поштеђен од батинања иако сам једанпут осуђен на пет удараца, али се не сећам зашто ми учитељ нареди да се дигнем и да клечим.

Не само ми ђаци, већ и сви остали који су ма каквим послом долазили у школу имали су необичан страх од учитеља Величковића, веома строгог човека, који се ваљда никада у животу није насмејао. Онај кога би казна батинања мимоишла због какве мање кривице одређиван је да усред пола ноћи прелази реку Рибницу и да учитељу донесе хладне воде из оне страшне пећине, у коју смо и усред бела дана с неким страхом улазили, праћени циком безбројних слепих мишева. Сваки је од нас волео и батине извући, само да не иде ноћу у ону страшну пећину.

За две године мојег мучног школовања у рибничкој школи никаква виша власт није обилазила школу. У њој је учитељ Сретен био апсолутни господар.

Некако при крају друге године мог бављења у Рибници, једног дана дође на одсуство у Струганик мој брат Лазар, који је као наредник био на служби у крагујевачком гарнизону. С њим је дошао и његов пријатељ доктор Мита Ломигорић. На какав је начин мој брат убедио учитеља Величковића да ми дозволи да даље школовање продужим у Крагујевцу није ми познато, јер је то био неумољив човек. За све време док је мој брат с доктором Ломигорићем боравио на одсуству код куће нисам им смео прићи иако су ме сваког часа позивали. Обично сам их посматрао са плота или врљика којим је двориште било ограђено. Чим се ко од њих приближи да ме зове, ја наједанпут скочим са врљика и преко некаквог корова појурим узбрдо. Правац мојег јурења обележавало је таласање корова преко којег сам измицао да би се поново појавио на врљикама с друге стране.

Једног лепог дана августа 1867. дадоше ми први пут опанке „грађенике“, посадише ме на оседлану Сингуљу (тако се звала једна наша доста висока кобила) с пуним бисагама и великим утеркијама. Обучен у чисто, ново и бело „рубље“, пољубих у руку своју мајку, која ме уз плач притиште на своје груди и једва изусти: „Срећан ти пут моја бубице“, тако ми она од милоште тепаше. Поздравих се са осталим укућанима и у пратњи једног од своје браће кренух преко Баћинца, Планинице, Сувобора и Горњег Милановца у Крагујевац. Моја туга за мајком, кућом, мојим козама и селом беше бескрајна. Целим путем до Крагујевца нисам проговорио ни једне једине речи. Необично љут и забринут, поред осталог, само сам се Богу молио да Сингуља не посрне идући по онако искривуданој каменитој стази преко Сувобора, те да се не стропоштам са ње.

Мој брат Лаза већ је био уредио да будем на стану и храни код доктора Ломигорића. Његови укућани необично су ме љубазно дочекали, али ја никоме у очи нисам смео погледати за дуже време.

У одређено време ступио сам у трећи разред основне школе у Крагујевцу код катикете Јована Марковића. Код овога доброг и благородног катикете за једну годину свршио сам трећи и четврти разред основне школе, тако да сам већ идуће 1868. године био гимназист.

Пошто сам у Крагујевац дошао у потпуно сељачком оделу са свим сељачким манирима једне домаћинске куће, имао сам грдну муку и неприлике с оном варошком разузданом дечурлијом. „Пази какав је овај сељак, гледај како гађа каменом, како сељачки скаче, слушај како говори“ итд. били су узвици мојих и старијих и млађих нових школских другова. Нема сумње да ме је све то некако узбуђивало и вређало.

Једнога дана по подне, по изласку из школе, играли смо пиљака у малој улици преко пута Молеровића куће. Препирући се колико ко има пиљака, узвикнух: Па ево имам цигло три пиљака! Ова реч цигло, толико их је насмејала, да ме тим поводом почеше исмевати. Један варошки дебељко из богате куће, већи и старији од мене, највише ме је подругљиво пецкао док ме није извео из стрпљења. Онако разјарен, јурнух на њега, подметнух му ногу и он се одједном прући у прашину, а ја почех да га тучем онако по селачки. Остали варошани одмах полетеше на мене, али им хитро, у опанцима, умакох у свој стан, који беше ту у близини.

После тога за дуже време био сам редовно на опрезу са неколико каменица у недрима, за случај ако ме нападну. Од тог времена ме углавном оставише на миру.

Први и други разред гимназије завршио сам у Крагујевцу, трећи, четврти и пети у Београду (директор Малетић) и, на послетку, шести разред опет у Крагујевцу (директор Сима Живковић). У првих пет разреда био сам тројкаш, са понеком двојком преко године, док сам у шестом разреду добијао четворке, петице и само понеку тројку – општи резултат преко четири, дакле, више него врло добар. С таквим оценама шестог разреда гимназије примљен сам 20. септембра 1874. у Војну академију без испита, као 19. у рангу.

Сваког годишњег распуста одлазио сам неизоставно кући у село, обилазећи старе богазе и крајеве свог детињства, а врло често заједно са својом браћом радио сам и пољске радове.

За све време 1874. и 1875. године, а вероватно и раније, у београдском гарнизону вршен је сваке недеље парадни развод страже. Све гарнизонске страже, с командирима и разводницима стража у одређено време – десет и по часова пре подне – икупљале су се у кругу велике касарне уређене по својој јачини, с војном музиком на челу, до ње дворска стража, и тако редом. Сви официри који нису били на нарочитој дужности присуствовали су овом разводу у парадном оделу. Кад би ушао у круг најстарији официр, гарнизонски дежурни излазио му је на рапорт и тражио дозволу да може отпочети развод. Затим би излазио пред фронт стража и гласно позивао командире и разводнике да изађу на десет корака напред. Потом би командовао стражама „к-рамену“ и „пред-прса“, а онда прилазио ономе на десном крилу и шапатам му саопштавао одзив и лозинку за тај дан. Овај би то врло лаганим гласом саопштавао ономе до себе и тако редом све до последњег. Пратећи то саопштавање, гарнизонски дежурни прилазио би последњем и наређивао му да каже одзив и лозинку. Ако овај то исправно каже, онда би дежурни излазио пред фронт, командовао „к-рамену, у двојне редове надесно, по стражама напред марш“. Страже су се затим разилазиле, а музика је продужавала свирање испод липа где су се присутни официри састајали, разговарали, а потом се разилазили. Овом разводу редовно су присуствовали питомци Војне академије. Леп обичај, штета што се то није и даље продужило.

2. Српско - турски рат 1876. године

Народни устанак у Босни и Херцеговини који је избио у лето 1875. године изазвао је у нашој војсци јачи покрет и неку узрујаност. Тим поводом управа Академије отпоче да врши измене у програму редовних предавања тако да нас питомце обучаваху више практичним радњама: брзом утврђивању положаја, логорским радовима, најглавнијим деловима из области ђенералштабне службе, службе ордонанс-официра при штабовима, ратне службе с борбом основних јединица свих родова оружја у саставу тактичких јединица, јахања итд.

Већину ових предмета предавао нам је ђенералштабни капетан Павле Ђорђевић.

Идуће, 1876. године, при крају априла извршен је распоред свих питомаца по појединим командама, јер је већ била наређена мобилизација војске.*

** Пријеме за ратнi прошив Турске вршене су непрекидно од избијања херцеговачког устанка, нарочитио у зиму 1876, али је наређење о мобилизацији издато тек 6. јуна. Мобилизација и концентрација војске завршена је у одређеном року (од 6. до 18. јуна). Мобилисано је укупно 158 пешадијских батаљона I и II класе, 18 батаљона III класе, 18 ескадрона коњице, 44 артиљеријске батерије, 6 пионирских батаљона и 6 болничких чета – укупно око 124.000 људи и 210 топова.*

Пошто се одлучио на ратнi, кнез Милан је желео да га почне управо 20. јуна – на дан његовог проглашења за кнеза, па је, када је мобилизација и концентрација војске била завршена, упутио писмо великом везиру, у коме га је обавестио „да ће ући у Босну ради повраћаја реда“ и молио га ни мање ни више него да изда наредбу тамошњим турским трупама да му не сметају у том послу који је, наводно, одговарао „добро схваћеним интересима саме Ошоманске Царевине“. Суштрадан, 18. јуна, објављена је српска ратна прокламација. (В. Пећар Пешић, Наш ратнi с Турцима 1876/77. године Београд 1925, стр. 10 и 11; Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књига прва, Београд 1926, стр. 315–318.)

Тројица мојих другова и ја распоређени смо у Дрински корпус, који се налазио у Ваљеву. Командант корпуса био је ђенерал Ранко Алимпих. Сви смо добили по једног коња с прибором из краљеве гарде. Потпуно ратнички спремљени, а у чину поднаредника, првог маја ујутро, сви моји другови (нас 28) окупали су се на Врачару ради растанка. Дирљив је био тај наш растанак, уз присуство наставног особља Војне академије, војне музике и доста радознале публике. У три групе кренусмо правцем Болеча, Авале и Умке. Са својим друговима истога дана стигао сам на Уб, где смо преноћили. Већ сутрадан у подне били смо у Ваљеву. Представисмо се команданту корпуса, који нам саопшти да је наредба о нашем распореду написана. Моји другови били су одређени на службу у више штабове, а ја за „наставника“ Колубарског батаљона II класе. У то доба батаљонима су командовали људи из народа, који су се звали командири батаљона, а четама четовође, такође људи из народа. При избору ових личности није се толико гледало на њихову стручну спрему, само ако си некада служили у стајаћој војсци, већ у првом реду да ти људи буду ваљаног карактера, домаћини угледних домова. Наставници батаљона били су као стручни инструктори.*

** Уочи ратнi с Турском оружане снаге Србије биле су подељене на стајаћу и народну војску. Стајаћа војска била је и сувише слаба (4 батаљона пешадије, 2 ескадрона коњице, 2 инжењеријска батаљона и 8 пољских и 4 брдске артиљеријске батерије), па је указом о мобилизацији и расформирана, односно укључена у састав народне војске. Систем војуне народне војске био је територијални. Народна војска имала је по 18 бригада I, II и III класе (сваки округ давао је по једну бригаду I, II и III класе, сем Пожаревачког, који је давао по две бригаде I, II и III класе). Бригаде I класе формирале су шест дивизија: Дунавску, Шумадијску, Јужноморавску, Зајадноморавску, Тимочку и Дринску. Дивизије су у свом саставу имале по 3 пешадијске бригаде I класе, један артиљеријски џук од три батерије (8 топова), један коњички џук, пионирски батаљон, болничку чету, 4 лаке артиљеријске батерије и профанјантску колону. Ван дивизијског састава постојале су следеће јединице: један брдски артиљеријски џук од пет батерија и један ирачки арт. џук од три батерије. Од бригада II класе нису формиране дивизије.*

Наоружање народне војске било је већином часћарело. Пешадија I класе била је наоружана остригушама Пибодијевог система, пешадија II класе остригушама триновачама, а делом и сиредњачама, док су батаљони III класе били наоружани руским и белгијским сиредњачама. Остригуше којима је била наоружана I класа нису биле модерне Хернимаршинеје пушке, какве је имала турска војска, већ старе сиредњаче, прејављене на остригуше. Коњица је била наоружана сабљама и карабинима Пибодијевог и Гриновог система. Артиљеријско наоружање српске војске иакође је било часћарело. Сви српски топови, изузев једне Крујове батерије, пунили су се сиреда. Поред тога у артиљеријском наоружању било је више система и калибара. Ни са одећом није било ништа боље: јединице I класе имале су од војничког одела шињел, блузу, чакшире и кају: јединице II класе само шињеле и каје, а батаљони III класе ништа (в. П.

Пешић, н. г. стp. 2–3: Сава Грујић, Операције Тимочко-моравске војске, књига прва, Београд 1901, стp. 78–79).

У Ваљевској бригади II класе, којом је командовао стари пешадијски капетан II класе Павле Зарић (ађутант му је био поручник Петар Бабић), свих пет „батаљона“ имали су по једног наставника. Бригадом I класе командовао је артиљеријски мајор Никола Петровић, а ађутант му је био његов син, резервист слободне професије. Начелник штаба био је поручник Милан Андрејевић.

Ове бригаде с бригадним артиљеријама логоровале су на Крушику и Беновцу код Ваљева. Пред полазак бригаде на границу сва моја класа била је произведена у чин наредника.

У току прве половине јуна са Беновца је одмаршовала бригада I класе ка Алексинцу, а после 2–3 дана кренула је и бригада II класе преко Мионице, Бољеваца, Горњег Милановца, Чачка, Краљева, Трстеника ка Крушевцу. Кад смо стигли на преноћиште у један шљивар код Трстеника, већ смо чули пуцњаву топова од правца Јастрепца. Рекоше нам да тамо негде Бучовић напада Турке.*

** У то време раи је већ био почео. Основна идеја српској раиној и почетној операцијској плана била је следећа: главним снагама, концентрисаним код Алексинца, предузети офанзиву ка Нишу, а помоћне снаге, концентрисане код Зајечара, на Дрини и на Јавору, држати у дефанзиви, с тим да предузму напад локалној значаја према Видину, Сјеници и Новом Пазару. Груписање и стpашејски развој српске војске извршени су овако:*

– врховни командант кнез Милан Обреновић, начелник штаба Врховне команде пуковник Љубомир Ивановић;

– Моравска војска, под командом генерала Михајла Черњајева, састава: 59 бат. пешадије, 17 арт. батерија, 15 коњичких ескадрона и 2 инж. батаљона – укупно 68.000 бораца, концентрисана у долини Мораве са задатком да делом снага ојседне Ниш, а осталим надире према Пирошу, Прокуљу и Куршумлији;

– Тимочка војска, под командом пуковника Милојка Лешјанина, састава: 23 пеш. батаљона, 6 арт. батерија, 2 коњичка ескадрона и 1 инж. батаљон – укупно 25.000 бораца, концентрисана код Зајечара и с. Кобишнице, имала је да брани источну границу и да ради појачавања својих одбрамбених положаја заузме Кулу;

– Ибарска војска, којом је командовао генерал Фрањо Зах, састојала се од: 31 пеш. батаљона, 6 арт. батерија, 2 коњичка ескадрона и 1 инж. батаљона – укупно 11.500 бораца, концентрисана код с. Кушића на Јавору, имала је задатак да наступа према Сјеници и Новом Пазару;

– Дринска војска, под командом генерала Ранка Алимџића, састава: 11 пеш. батаљона, 4 арт. батерије, 2 коњичка ескадрона, 1 инж. батаљон и Добровољачки корпус, укупно 20.000 бораца, концентрисана код Лешнице са задатком да брани западну границу Србије и да се, са Добровољачким корпусом, активно ангажује према Босни;

– Оштра резерва, састав: 28 пеш. батаљона и трагска артиљерија – у Алексинцу и на Делиграду (в. Пешић, н. г. стp. 10–11; Јован Ристић, Дипломајска историја Србије, књига прва, Београд 1896, стp. 119–123).

Стижући ту (код Трстеника) на преноћиште око 4 сата по подне, војници су били врло уморни, а од припремљене вечере и хлеба ни спомена није било. Разместивши батаљон у логор, легао сам испод једне шљиве и заспао. Наједанпут пробуди ме некаква силна граја. Око мене беше се искупио цео мој батаљон протестујући: „Како то, господине Мишићу, да за нас Колубарце данас нема ни леба, а камоли вечере? Ено видиш како се пуше казани за Тамнавце и Подгорце.“

Онако збуњен рекох да мало причекају док нађем комесара, који ми је већ раније саопштио да два батаљона, Ваљевски и Колубарски, неће добити хлеба, јер га није више било у Трстенику. Отрчах брзо команданту бригаде и саопштих му шта се дешава у батаљону. Оштроумни капетан Зарић ми рече: „Саопшти им да из свакога вода одреде по пет људи па нека с пушкама оду у варош и на силу нађу леба или брашна“. То сам одмах учинио и не сањајући шта ће даље бити. Тек што одабрани војници изађоше из логора, наједанпут у логору засвира узбуна. За трен ока цела бригада беше на стројевој линији спремна за полазак. Командант бригаде на коњу изађе напред и својим пискавим гласом саопшти да морамо одмах кренути даље, а у Крушевцу ће нас чекати доста хлеба, меса, ракије и свакојаке ђаконије. Тако је и било. Одатле усиљеним маршем кренусмо преко Крушевца и Бање Алексиначке за Књажевац, где преноћисмо да бисмо продужили покрет преко Бабине главе ка Пандиралу. Сутрадан око подне бригада стиже на Бабину главу, где нам дадоше одмор. Мало затим наредише ми да се са својим батаљоном вратим на преноћиште у Књажевац заједно с Тамнавским батаљоном II класе, где ћемо

добити даље наређење.* У састав ових батаљона ушла је и једна брдска батерија. За команданта тога одреда одређен је стари капетан II класе Милан Коштуњац. Из Књажевца смо хитно одмаршовали на Кадибогаз и ставили се под команду руског мајора Кирјејева, који се већ тамо налазио с неким добровољцима и са још неколико батаљона (команданти: капетан Сава Петковић, поручник Крста Булајић, поручник Животић и капетан Илија Цветковић).

** Ваљевске бригаде I и II класе биле су у саставу Моравске војске, која је, према почетном операцијском плану, имала задатак да делом снага ојседне Ниш, а осталим, у три колоне (десна: 10 батаљона пешадије, 2 ескадрона коњице и 2 батерије; средња: 15 батаљона пешадије, 7 ескадрона коњице и 8 батерија и лева: 20 батаљона пеш. 5 ескадрона коњице и 6 батерија), напредују према Куршумлији, Прокупиљу и Пироту. Међутим, обавештени да се из Буџарске према Нишу креће једна шурска колона (око 5000 војника), генерал Черњајев је на рачун леве колоне ојачао књажевачку војску с циљем да заузме утврђене шурске положаје на Бабиној глави, а затим предузме напредовање према Белој Паланци, пресече Турцима пут за Ниш и, по могућности, изазове народни устанак у Буџарској. Књажевачка војска, у чији састав су ушле обе ваљевске бригаде, заузела је Бабину главу и, после безуспешног напада на Белу Паланку, утврдила се на њој. Остатак леве колоне, будући јако ослабљен, није дејствовао по пројектованом плану, већ се задржао на Грамади. Десна и средња колона Моравске војске прешле су границу 19. јуна, али су од шурских снага задржане на граничној линији. Због недовољног развоја ситуације код Тимочке војске, Врховна команда је наредила генералу Черњајеву да Тимочку војску, која је сављена под његову команду, ојача деловима Моравске војске и избаци Турке из долине Тимока. Ради успешности извршења овог задатка Черњајев је обуставио офанзивне операције Моравске војске, ојачао Тимочку војску с обе ваљевске бригаде и са три батаљона Крушевачке бригаде I класе и још неким јединицама. Па ипак, његов покушај да поврати Велики Извор завршио се, као што ћемо видети, неуспешно. (В. Архив Војноисторијског института – даље: Архив ВИИ II војисник I, књ. 2, бр. 2, Извештај о операцијама Моравске војске; П. Пешић, н. д. стр. 18–53.)*

Прво ватрено крштење

Неколико дана раније Турци су били прешли границу и продрли у село Корито. Али, од Књажевца је стигао мајор Кирјејев, са својим добровољцима напао Турке и, мада су се очајнички бранили, потукао их и нагнао у бекство преко Кадибогаза. Улазећи с батаљоном у село Корито, угледали смо много надувених лешева Анадолаца растурених по Коритској реци. Када су наишли наши војници, чули су се узвици:

– Ене море, какве су оне але што леже по потоку, зар са таквим враним чудесима да се ми бијемо?

По пристизању на Кадибогаз Колубарски батаљон разместио сам у логор на североисточној страни села Корита, код саме границе, у близини њега били су и остали батаљони. Нашу границу у то време чували су плаћени пандури – караулције, међу којима је најотреситији био одговорни старешина, наравно, с већом платом. То су били обични ислуженици стајаће војске, родом из непосредне околине дотичне карауле. Турску границу чували су низами, већином Анадолци.

По размештају батаљона у логор, заједно с командиром батаљона био сам представљен мајору Кирјејеву. Висок, крупан, јако развијен, с густим и дугим брковима, лепог стаса, мајор Кирјејев имао је у себи нечега отменог и веома пријатног. Сасвим бела њежна лица, целокупном својом појавом и лепим манирима представљао је отменог господина.* Редовно је носио црвену свилену кошуљу, беле панталоне, а на ногама некакве високе чизме, францускога лака, чак преко колена. Не сећам се какву је капу носио. У свом штабу није имао никога сем посилног и сеиза од наших војника. Примео ме је необично љубазно. Пошто сам одговорио на његова питања: одакле сам родом, ко су ми родитељи, где живе, шта сам учио и зашто носим црвене панталоне – гаранс чоја, потапша ме по рамену и рече: „Но, чим потучемо Турке, повешћу те са мном у Русију да тамо као мој питамац свршиш нашу Војну академију“. Ласкало ми је то обећање, и ја пристадох. Овај племенити Рус за време бављења на Кадибогазу имао је обичај да пред искупљеним сељацима проговори по коју патриотску реч, подстичући их на ратоборност. Једном је пуну шаку дуката бацио међу сељаке, који се испретураше један преко другога грабећи дукате и узвикујући: „Живио наш мајор!“ Благородност и одушевљење мајора Кирјејева за општу словенску ствар ретко је наћи и може свима Словенима служити као јединствен пример.

** Мајор Никола Кирјејев потиче из руске племићке породице. Као ватрени кристалица панславистичких идеја и члан Словенског комитета у Пејтрограду, дошао је маја 1876. у Србију да се као*

добровољац бори прошив Турака. Кад је раш почео, српска Врховна команда упутила га је на источну границу са задатком да се, са 400–500 бујарских добровољаца, који су били прикупили и наоружани у Зајечару, пробаци на планину Балкан и дајне народни усшанак у Бујарској. Кирјејев је 22. јуна са поменушим добровољцима прешао границу на Кадибоџазу и заузео село Салаш. Његов покушај да продре даље према Кули није имао успеха.

Турци су још истој дана прикупили око три шатора војника и принудили Кирјејева да се повуче на полазни положај. Кирјејев је учинио још два неуспела покушаја да продре према Белоградчику и Кули. Крајем јуна упућена су из Књажевца два батаљона Ваљевске бригаде II класе с једном батеријом на Кадибоџаз. Од ових батаљона и снага које су се налазиле на Кадибоџазу формиран је Раковички одред под командом Кирјејева. За време боја на Великом Извору овај одред је напao село Раковицу. Мајор Кирјејев, који се увек налазио у првим борбеним редовима, поину је 6. јула јуришајући на челу свој одреда на шурске ровове између Влаховића и Раковице. (В. С. Грујић, н. д. књ. I, стр. 82–83, књ. IV, стр. 10–14.)

Тих дана Турци су побегли са свих оближњих караула па смо сасвим комотно прелазили границу и одлазили у оближња села. У најближем селу, Салашу, у коме није било ниједног Турчина, налазила се нека Хаџи-Стана, крупна и веома брбљива жена, старијих година, која је на свом чардаку имала угоститељску радњу. Кирјејев је често одлазио код Хаџи-Стане и радо с њом разговарао, јер је она, поред осталих српских јела, умела да спреми изврсну гибаницу. Доцније се основано посумњало да је Хаџи-Стана била турска шпијунка.

У селу Кориту био је образован магацин, у коме је било доста пушака спредњача с муницијом, намењених за наоружање српског становништва са турске територије, како би нам било од помоћи за време операција у тим крајевима.

Једнога дана, колико се сећам, 3. или 4. јула, Кирјејев је преко општинских кметова позвао одрасле сељаке из неколико оближњих села и наредио да им се дају пушке са по 50 метака. Ово наређење смо одмах извршили, показујући у исто време сељацима како се пушком рукује, гађа итд., уколико је све то могло да се сврши за један дан. Они су потом отишли својим домовима с тим да нам се придруже организовани по водовима чим будемо с трупима кренули према Раковици и Кули.

Сутрадан око 10 часова ујутро дојури код Кирјејева кмет оближњег села са својом пушком и муницијом и изјави да су сви они који су јуче примили пушке још синоћ отишли у Белоградчик и пушке предали Турцима, што се заиста и догодило. То је доказ колико смо ми Срби уопште наиван народ и колико смо мало или нимало радили на буђењу националне свести код нашег заграничног народа.

Четвртог јула око три часа по подне у близини нашег логора одиграла се међу мојим Колубарцима једна комична сцена, која у исто време показује колико је код наших војника природно развијена свест о својим дужностима у ратно време. Било је ведро и тихо време, врућина и велика запара у оној котлини Коритске реке. Линија предстража искривудано се пружала по оним камењарима на даљини 700–800 корака ваздушне линије. Војници су имали мноштво вашију, од којих ни њихове старешине нису биле поштеђене. То је разумљиво, јер су војници II класе имали код себе од државних ствари само пушку с муницијом; ретко ко да је имао ременик и опасач. Дакле, сви без изузетка у властитоме руху: гуњ, ретко сукнене чакшире, гаће и кошуље; на ногама дебеле чарапе с назувицама, обојцима и опанцима, најчешће од сирове свињске или говеђе коже. На леђима торба упртача са по једном шареницом. То је све. Ретко ко да је имао два пара кошуља и гађа. Кад добију времена и прилике да се окупају, војници обично том приликом оперу и своје рубље.

Моји Колубарци разишли се голи по реци, купају се, ајначе и перу рубље. Наједанпут осу нека пуцњава на фронту предстража. У логору труба засвира узбуну. Сви полетеше ка оружју где већ одјекиваху команде водника и четовођа за посудање припремљених заклона ради прихваћања предстражних делова ако буду принуђени на одступање. Сви хитро полетеше прво у строј, а затим у ровове. Изненађени овом првом узбуном, многи од мојих Колубараца, пошто нису могли одмах у оном бунилу да нађу своје рубље, докопаше прве пушке на које наиђоше у оној јурњави и потпуно голи полетеше право у своје заклоне.

Убрзо се сазнаде да је до пуцњава на предстражи дошло због некаквог неспоразума између изасланих извиђачких патрола, али општој смејурји дуж целе поседнуте линије

не беше краја. Сваки од тих голих стрелаца уз највеће смејање на свој особити начин гласно је објашњавао какве су га уопште мисли обузеле када је чуо први писак трубе. Једва се све утиша, да се навече уз ватру продужи препричавање и шаљиво дотепивање свега што се збило.

Петог јула у девет часова пре подне, по наредби мајора Кирјејева, већ је био формиран одред од три батаљона I класе, међу којима, колико се сећам, беше Јасенички батаљон капетана Саве Петковића, затим батаљон поручника Крсте Булајића и батаљон капетана Илије Цветковића. Од артиљерије, чини ми се, беше само једна брдска батерија поручника Михаила Нешића. У његовој батерији од интелегентних подофицира беше поднаредник Ђорђе Вујић. Одред постројен на линији чекаше мајора Кирјејева да изађе из своје колибе. Колубарски и Тамнавски батаљон остадоше у логору као резерва и за одбрану десног бока и ради одржавања везе с одредом капетана Срећковића на превоју Св. Никола. И ја сам, дакле, имао да останем у резерви.

Кирјејев изађе пред строј, позва команданте и гласно им издаде заповест за покрет правцем преко села Ошане ка Раковици ради напада на Турке шестог јула око 11 часова, у исто време кад је имао да отпочне напад Зајечарске војске пуковника Милојка Лешјанина на Велики Извор. Истовремено мајор ми нареди да спремим свог Базена и да пођем с њим као његов ордонанс. Мило ми беше поћи у први бој, али је било тренутака и кајања.

Одред је одмах кренуо, и све до села Ошане није имао никакве јаче претходнице сем једне патроле од 5 до 6 војника, која је маршовала 300–400 корака испред одреда право путем. Мајор је имао обичај да са својим штабом (ја, један поднаредник кадровца, два сеиза и његов посланик) маршује на челу одреда. Два дана раније ишао је са мношвом на рекогносцирање правца овог покрета. Осматрао је село Раковицу и положаје у близини њега.

Тога дана пред вече одред стиже у село Ошану и улогори се у једном великом шљивару ради преноћишта. Ту не беше никаквога нарочитог распореда ни реда, свако је грабио да се докопа најбољег места. Многи војници свијаху своја преноћишта око коморција, код којих се могаше увек наћи повећа чутура или буклија ракије, покоја печена ћурка, тазе проја и друге коморцијске ђаконије. У логору плануше ватре, отпоче рзање коња док се не напојише и не нахранише.

Ватре се постепено угасише и настаде силно хркање. Свуда тишина. Спава народ дубоким сном без икаквог осигурања, сем заставних стража по батаљонима. Око 2 часа после поноћи однекуд се увукло у логор једно магаре, Бог ће свети знати откуда. Чим поче магаре да риче, сви коњи као да побеснеше, откидоше се и уз силну тутњаву и рзање полетеше на све стране. И без трубе у логору наста узбуна. Онако буновне тобције, коморције и ордонанси полетеше са зобницама на све стране дозивајући по имену своје коње. Кад се војска избудила, мало је ко знао шта се то догодило. Тек после читавог сата времена почеше пристизати појединци са својим коњима гунђајући и грдећи онога ко ту бруку приреди. Кад се сазнао прави узрок, магаре је добило пристојну „награду“.

По сванућу одред крену право ка Раковици са истуреним патролама, десно и лево испред чела колоне. Око 10 часова стигосмо у висину села Влаховића и пређосмо на леву обалу сеоског потока. Патроле јавише присуство непријатеља. Ово су били први наговештаји за све нас да ћемо ући у борбу. Што ближе непријатељу, све краћи кораци и јача тишина. Око 10 часова и 15 минута мајор нареди застанак, одмор од пола часа, наређујући у исто време да се можемо мало прихватити хране. Јадно нам јело кад спазисмо претрчавање турских патрола ивицом Раковице. Мајор и не помишљаше на јело, а ја још мање.

Био је нешто јако узнемирен па чак и нервозан. Запиткивао ме чешће да ли чујем какву даљњу грмљавину топова, од које не беше ни трага ни гласа.

Тек сам тада дознао од мајора да је општи напад Зајечарске војске и Раковичког одреда био заказан тачно за 11 часова, с тим што је Раковички одред имао да отпочне напад тек кад чује пуцањ топова од Зајечара.*

** Тимочка (Зајечарска) војска, која је, према почетном операцијском плану Врховне команде, имала да брани источну границу Србије, прешла је 19. јуна ту границу и покушала да заузме Кулу ради појачавања својих одбрамбених положаја. Међуштим, због жилавог оштора турских снага којима је командовао Осман-паша, један од најталентованијих турских војсковођа (нарочито се истакао јодину дана доцније у одбрани Плевне од напада руске војске), била је принуђена на повлачење. Турска војска (око 20.000 људи) прешла је у прошивнајад, ушла у Србију и заузела Велики Извор, стављајући под дејство своје артиљерије целу долину Тимока до самог Зајечара. Сви покушаји пуковника Лешјанина да поврати Велики Извор завршили су се неуспешно, јер се Осман-паша на заузетим положајима „зарио као иранша“. Српска Врховна команда је због тога наредила генералу Черњајеву да с Тимочком војском, која је стављена под његову команду, и делом Моравске војске испера турске шрује из Србије и поврати Велики Извор. Пре него што је ошточео напад на турске снаге у долини Тимока Черњајев је ојачао зајечарске шрује: Ваљевском бригадом I и II класе, Београдском бригадом I и II класе, са 3 батаљона Крушевачке бригаде I класе, 7 артиљерија и 1 пионирском четом. Поред тога, одлучио је да у исто време када ошточне напад на Велики Извор са два одреда изврши диверзију према Кули (једним одредом из села Брећева преко села Косова и Рабова, а другим са Кадибоџа преко села Салаша и Раковице) у циљу угрожавања непријатељске позадине и привлачења његових снага од Великог Извора. Одред мајора Кирјејева, о коме пише војвода Мишић, добио је задатак да 6. јула разбије турску посаду у селу Раковици и продужи наступњање према Кули. (В. С. Грујић, н. г. стр. 81–83; П. Пешић, н. г. стр. 67–68; С. Јовановић, н. г. 319–320.)*

Већ је 11 часова, а пуцањ се нигде не чује. Љут и раздражен, овај одушевљени Рус срдито рече: „Нећу више ништа да чекам“ и одмах нареди да се два батаљона развију за борбу: десно батаљон поручника Крсте Булајића, а лево батаљон капетана Саве Петковића. Артиљерија се налазила на једном ћувику на левом крилу. Батаљон капетана Цветковића остао је у резерви код једне кошаре на десној обали сеоског потока, где се налазило неколико пластова сена. У том присуству мајор нареди команданту да с батаљоном остане ту, у резерви, с тим да се на први позив трубом одмах упути и ојача оно крило или који други део фронта како му он буде наредио.

Бејасмо се зауставили на чистини позади једне велике њиве засејане високом пшеницом која нам служаше као врло добар заклон од погледа с непријатељске стране.

Када је отпочело развијање пешадије, артиљерија отвори паљбу на један редут на северозападној страни села Раковице. Чим чуше наше топове, пешаци убрзаше корак. Мајор Кирјејев са својим штабом кретао се увек у стрељачком строју.

После 40–50 корака убрзаног кретања наједанпут осу један снажан плотун на целом фронту са непријатељске стране. Ово је било прво моје, а и свих осталих, ватрено крштење. Као по команди, цео стрељачки строј залеже, па, наравно, и ја; само је усправљено стајао онај колос од човека у црвеној свиленој кошуљи, онај јунак, онај ваљда јединствен поборник ове словенске идеје, онај неустрашиви борац, мајор Кирјејев. Почеше клеветати и наше шасповљаче, наравно, без икаквог нишањења у оној густој и високој пшеници.

После неколико прецизних артиљеријских метака посада турског редута у највећем трку побеже ка селу. Мајор трубом нареди покрет и напад. Пођосмо праћени плотунима. Меци срећом пролетаху доста високо изнад наших погнутих глава. Покрети су вршени по батаљонима, за којима су ишле њихове делимичне резерве. После једног сата борбе и кретања десно крило поручника Булајића дохвати се југозападне ивице села Раковице, и наједанпут угледасмо јак дим са те стране – запалише наши неке турске страћаре. Ово још више раздрага мајора Кирјејева, који непрестано викаше: „Напред, браћо! Ено бега подли Турчин!“

Борба је све јача и обострана паљба све интензивнија. Требало је примаћи резерву ради ојачања десног крила и извршења јуриша на већ поколебана Турке. И ја и млади поднаредник кадроваци, ордонанс и трубач стајали смо поред самог мајора када је раздрагано викнуо трубачу: Свирај, резерва напред ка десном крилу! Место резерве врло се лепо видело из стрељачког строја. Сиромах трубач већ побледео, врат му се надуо, позивајући резерву, али с те стране нико се не помаљаше.

Љут до очајања, мајор извади своју посетницу (визиткарту) и, наслонивши је на моја леђа, написа, колико се сада сећам: „Овлашћујем поднаредника Н. Н. да доведе батаљон из резерве и да убије његовог команданта онде где га нађе!“ Жао ми је што сам заборавио име оног младог, храброг и врло угледног поднаредника. Поднаредник оде хитно. Борба се продужава. Мало затим долете један војник и рапортира мајору да је тешко рањен

капетан Петковић и изнесен из борбе. Мајор се прекрсти и само рече: „Херој“.

После једног сата, ваљда и више, врати се поднаредник сав задуван и рапортира да нигде није могао ни видети ни наћи нити батаљон нити његовог команданта. Мајор се лупи левом руком по челу и узвикну: „Ах, сукин син...“ и још нешто руски изговори, пун једа и очајања. Десно крило поново поче продирати у село. Мајор је у усправном ставу кренуо више удесно дуж стрељачког строја, махнуо десном руком напред и у два маха узвикнуо: Напред храбро, браћо! Турци одступају! У тај мах три куршума са једног високог чардака из села Раковице пројурише кроз груди овога племенитог Руса и великог пријатеља нашег народа и његових идеала. Као некакав храст посрну овај горостас, узвикну: „Држите се, браћо!“ стропшта се на леђа и одмах издахну.

То се догодило 6. јула око пет и по часова по подне.

За све време борбе овога дана цео стрељачки строј имао је потпуно самопоуздање у њен повољан исход, јер су борци видели свог команданта са собом заједно у стрељачком строју. Није протекло ваљда ни 10 минута од погибије овога див-јунака, а већ су трупе сазнале за његову смрт. Наједанпут отпоче узмицање стрељачког строја, праћено све јачом пешадијском ватром са стране Турака. Још пре почетка развијања за борбу мајор ми је наредио ово: Ако погинем, скини ми сабљу, извади сат и све то са овом кесом дуката (беше их једно стотињак) пошаљи ђенералу Черњајеву.* Колико се сећам, на унутрашњој страни горњег капка златног сата беше утиснута слика госпође Кирјејев, утврђена унаоколо ситним дијамантима или бриљантима, у што се ја нисам разумевао.

** Михаил Гаврилович Черњајев потицао из руске племићке породице. Нејосредно после завршетка Николајевске генералштабне академије (1853) учествовао је у кримском рату. У служби је брзо напредовао и постао начелник штаба Оренбуршкој корпуса, а затим (1862) командант Зајадносибирској одреда. Нарочито се истакао бравурозно изведеном операцијом заузимања Ташкента 1865. (Овај град од 100.000 становника Черњајев је после дводневне јурише заузео са свега 2.000 људи.) Као вешт славенофил уверен да ће Србија ускоро повести рат за ослобођење од Турака обратио се марта 1867. писмом кнезу Михаилу Обреновићу и понудио му своје услуге. Осам година доцније поднео је оставку на службу у војсци и, као уредник листа Руски мир, потпуно се посветио панславистичким идејама.*

У Србију је дошао 15. маја 1876. као изасланик словенских комитетова и одмах добио српско држављанство и генералски чин. За њим је дошло око 2.700 руских добровољаца. Његов план је био да ратом између Србије и Црне Горе с Турском и бујарским устанком узбуди руско јавно мњење и увуче Русију у рат за ослобођење балканских Словена од Турака. За време српско-турског рата командовао је Моравском, а затим Моравско-шумочком војском и, после кнеза Милана, постао најмоћнији чинилац у Србији у војним и политичким питањима. Иако лично врло храбар (у кришним фазама борбе често се налазио у првим борбеним редовима), навикнут на редовну војску, није могао да се снађе у командовању слабо организованом и недисциплинованом народном војском, каква је била српска у то време. Није одобравао преговоре о примирју који су водени крајем августа, па је ради наставаљања рата почетком септембра организовао код Делиграда проглашење Србије за краљевину. После пораза код Буниса Черњајев се с неколико стотина руских добровољаца вратио у Русију, где је наставио панславистичку активност (в. С. Јовановић, н. д. стр. 306–307, 322, 340).

Извршење овог наређења сматрао сам као светињу. У оном силном узбуђењу и страху, кад мајор погибе, зовнух поднаредника и трубача да скинемо сабљу и да сат извадимо, а кеса с дукатима већ је била код мене. Тек што почесмо да скидамо, једно непријатељско зрно посред бутине удари онога одличног поднаредника, који се јуначки држаше. Он само онако по сељачки узвикну: Ош пас и продужи и даље да ми помаже. Скинусмо сабљу и почех водити сат. Трубач се подиже да зовне још неког војника да нам помогне да изнесемо мајора, али у тај мах једно зрно погоди и њега, чини ми се у леву руку – у месо. Дође још један војник, али је све било узалуд, јер опет нисмо могли да померимо с места овог великог и племенитог човека.

Наше трупе одступају у неред, резерве нигде нема, а Турци лагано наступају за нама. Пошто нисмо могли да га изнесемо, мртво тело команданта јунака-мајора Кирјејева остаде на бојишту у оној густој и високој пшеници на левој обали речице која протиче поред села Влаховића. После злосрећног Берлинског конгреса, када целокупна видинска област уђе у састав Књажевине Бугарске, ваљда у спомен Кирјејева, Бугари на удаљеном и сасвим другом месту подигоше село и назваше га Кирјево. Толико су били немарни да нису хтели тражити обавештење о тачном месту где је погинуо мајор Кирјејев.

Заједно с трубачем, придржавајући већ сакатог јунака поднаредника, полако смо се

повлачили и стигли до речице у селу Ошани, где застадосмо да се одморимо и да видимо куда ћемо и на коју страну, јер у то време нисмо имали никаквих карата, чак ни за најнужнију оријентацију. На тој речици затекосмо неколико лакше рањених наших војника који се умиваху и превијаху ране, а мало даље низводно угледасмо једног официра који потрбушке лежаше у води. Прићох му и гласно упитах:

– Ко је то? – Он мало подиже главу и проговори:

– Јеси ли ти то, Мишићу?

– Ја сам, господине капетане.

– Молим те нареди да ме понесу – једва изговараше речи капетан Петковић, док му из једног и другог образа шибаше крв. Извадисмо га из воде и опрасмо му рану. Куршум беше прошишао кроз оба два образа. Зависмо му рану есмарховим првим завојем. Ту се налазио и сеоски кмет. Наредих му да одмах доведе једне саонице напуњене сламом. На њих смо положили капетана Петковића и рањеног поднаредника, а чини ми се и трубача и наредили кмету да их најкраћим путем и што брже одведе на Кадибогаз.

У истом селу наићох на свога сеиза са Базеном, али мојих ствари не беше нигде ни од корова. До тог села Базена је јашио мајор Кирјејев, а мени је уступио једног бицу, чини ми се купљеног у Салашу. На том коњићу било је натоварено све што сам имао; на мени је остала само ланена блуза и панталоне са чизмама и кадетском капом. При развијању за борбу сјашили смо били и сеизи се повукли мало назад у заклон. Чим су куршуми почели звиждати, мој ти бица стргне и у највећем трку одјуре правцем ка Белоградчику заједно с мојим стварима – тако ми сеиз исприча.

Онако уморан појашем Базена па кренем узбрдо како бих што пре стигао до Старе планине, која беше сва обрасла, чини ми се, буковином. Видео сам да се у том правцу крећу гомиле наших војника. На путу сустигох поднаредника Вујића и његова два брдска топчића. Крећући се заједно, уз пут смо прикупљали војнике, побацили казане и друге ствари. Док не доспесмо до шуме, прикуписмо око две чете невеселих војника, који су гласно грдили команданта батаљона, који је остао у резерви, што се у борби никако не појави.

Већ је седам и по часова по подне. Застадосмо ради одмора и погледасмо доле на разбојиште. Јасно се видео насип који води из Белоградчика ка Раковици. Насипом су у касу јурила отприлике два ескадрона турске коњице. Повукосмо се мало дубље у шуму ради преноћишта. Сутрадан рано са читавим караваном прикупљених ствари и са скоро једним целим батаљоном кренусмо ка Кадибогазу, истина мало заобилазним, али сигурним правцем.

Око осам часова спазисмо да нам иде у сусрет један гологлави војник који гласно кукаше. Кад се приближи, видех да је то мој брат Теодор (Теја). Он је са својим батаљоном био на Кадибогазу. Од првих војника приспелих од Раковице чуо је да сам погинуо, па пошао да ме тражи.

Продужисмо кретање несметано, јер нас Турци нису гонили, и истога дана око пет часова по подне стигнемо на Кадибогаз. Тамо се још искупљаху чете које су одступале од Раковице. Чим сам стигао, опазих испред заставне страже Колубарског батаљона капетана Цветковића, команданта резерве, где замишљено и озбиљно шета живим корацима са затуреним рукама. Упутих се према њему да му се јавим и рапортирам оно што сам радио и видео у борби код Раковице. Са мном пође и поднаредник Вујић.

На моје велико изненађење, кад му се приближих, не дозволи ми ни реч да проговорим, већ сасвим осорљивим гласом повика: „Па где си ти, наредниче? Где си до сада био? Зашто си до сада задржавао те војнике?“

Почех да одговарам на његова питања, али тај ми чова не даде проговорити, већ отпоче претити како ће он мене научити памети и тако продужи као да сам био некакав одметник. Потпуно свестан својег рада и службе коју сам вршио код мајора, и сам се узбудих и веома љутито одговорих:

– Господине капетане, ја сам био у борби на Раковици као ордонанс мајора

Кирјејева; уз њега сам био кад је погинуо; по његовом ранијем наређењу, кад је већ пао, с поднаредником Н. Н. и његовим трубачем скинуо сам му сабљу, извадио сат и све те ствари са кесом од 100 дуката предао рањеном поднареднику, којег сам упутио с капетаном Петковићем на Кадибогаз (мајор је био наредио да се те три ствари његове заоставштине пошаљу ђенералу Черњајеву); а затим сам заједно с овим поднаредником преко Старе планине, прикупљајући војнике, дошао, као што видите, овде; пошто ви мене нигде нисте видели од почетка развијања за борбу, кад вам је мајор у мом присуству издао заповест, то ви не можете ни знати где сам био и шта сам радио; ево овога поднаредника, а и свих официра и војника оба батаљона који су били у борби, па их питајте где сам био и шта сам радио.

Све ово рекао сам „славном команданту резерве“ с таквим гњевом и љутином да сам био готов да полетим на њега с оном тешком сабљом модела „златоуст“, која ми висаше о појасу. Када му поднаредник Вујић* и сам поче причати о мом држању за време борбе, не рече ни једне речи, већ окрену и оде ћутке у свој шатор.

** Аршиљеријски поднаредник Ђорђе Вујић, као врло интелигентан и добар подофицир, у шоку идућих година произведен је био у административну струку и неко време предавао је и гимнастику у Војној академији. Покојни мајор Кирјејев је и њега необично волео и обећао да ће га повести са собом у Русију.*

Тако се неповољно и тужно заврши поход нашег одреда на Раковицу.

Како се свршио бој на Великом Извору код Зајечара нисмо за дуже време ништа знали.*

** Бој код Великог Извора вођен је 6. јула 1876. За овај бој генерал Черњајев је до 30. јуна прикупио 41 батаљон пешадије, 13 артиљерија, 3 ескадрона коњице и 1 инж. батаљон – укупно око 15.000 војника. Осман-паша је на правцу Видин–Кула–Зајечар имао укупно око 20.000 војника. Окосницу његових положаја код В. Извора чинили су: Османов шанац, Планишће и Забел. Генерал Черњајев је одлучио да главним снагама обухватајући оба непријатељска крила, а помоћним, у одлучном шренућку, дејствује фронтално од Зајечара ка В. Извору.*

Десна колона под командом џуковника Бучевића добила је задатак да преко Вршке чуке обиђе непријатеља и одсече га од Куле, али јој је у шоку покретна наређено да, преко Бачишћа и Руншове мошале, скрене према В. Извору, обухватајући лево шурско крило и набацајући га на Тимок. У исто време лева колона, којом је командовао џуковник Лешијанин, дејствовала је преко Великог Сћуиња и Градишћа против шурског левог бока. Помоћне снаге (четири крајинска батаљона) имале су да нападну од Зајечара према В. Извору.

Напад је почео 6. јула рано изјутра. Око подне лева колона је избила на Градишће и Мали Сћуиња, а десна на Руншову мошалу. У том шренућку прешле су у напад и помоћне снаге са зајечарских положаја преко изграденог моста ка В. Извору. Нападнувши с фронта и урожени с бокова, Турци су жестококом вајром дочекали помоћне снаге и одбацили их на леву обалу Тимока, а затим извукли неколико шабора са крајње леве крила и извршили снажан противнапад са Планишћа према Градишћу. Лево сриско крило, које је било ушрошило све резерве, није издржало, већ се почело да повлачи. Овај успех је охрабрио Турке, па су извршили силовити напад и на сриско десно крило и, после жестоког окршаја, принудили га на повлачење. Тиме је бој код В. Извора био изјубљен за сриске шрује, у првом реду због слабог распореда и неснажности муниције. Срби су имали око 2.000 људи избачених из строја. Турски губици били су знатно већи – око 5.000 људи. (В. Архив ВИИ Поисник I, к. 2, бр. 5, Релација о бици код Великог Извора; П. Пешић, н. д. стр. 53–74.)

Осмог или деветог јула око подне стигосе у касу на Кадибогаз два коњаника књажеве гарде носећи у процепу* једно писмо, како рекоше, од ђенерала Черњајева, за најстаријег команданта на Кадибогазу.

** У то време, ордонанси официри и ордонанси коњаници имали су бео повез око шајкаче. Кад су носили писма или дејеше мешали су их у процеп једнога дуљачког шћаја, који су држали подигнути увис десном руком. Прилазећи логору или којој шруји у борби, тласно су викали име команданта коме наређење доносе. Војници су их по дужности одмах ућућивали у правцу где се у то време налазио дошћични команданти.*

Шта је било у том писму нисам могао сазнати. Сутрадан рано вратили су се ови гардисти натраг преко села Корита.

После неколико дана у нашем логору се причало да је капетан Цветковић написао некакав извештај и послао га ђенералу Черњајеву заједно са сабљом, сатом и оним дукатима мајора Кирјејева.

Не сећам се колико смо дана после тога остали на Кадибогазу, слушајући грмљавину топова са правца Бабине главе и Књажевца. Не потраја дуго, а на грудима нашег команданта резерве једнога дана заблиста „сребрна колајна за храброст“! Тога дана први пут смо видели то одличје као знак велике храбрости онога на чијим грудима оно

блиста... Свашта као у рату.*

У то време Турци су наваљивали јаким снагама од Ниша и Пандирала преко Бабине главе ка Књажевцу. Хорватовић им је једва одолевао повлачећи се постепено.

** Вероватно на основу извештаја капетана Цветковића, Сава Грујић и Петар Пешић дају друкчију верзију борбе на Раковици. Они, наиме, тврде да је после поћибије мајора Кирјејева Раковички одред у новом силовитом јуришу заузео и утврђене турске положаје између села Раковице и Влаховића и село Раковицу, али да се увече повукао због опасности од концентричног напада турских снага од Куле и Белоградчика. Ова верзија, као што се из детаљног опису војводе Мишића види, није тачна. Одмах после поћибије мајора Кирјејева Раковички одред се у нареду повукао на Кадибогаз.*

Напуштање Зајечара и Књажевца

Рано изјутра, не сећам се кога дана, слушао сам јаку грмљаву топова са правца Књажевца. Тога дана, пред саму ноћ, у највећем касу улетеше у наш логор два коњаника са једним писмом у процепу, тражећи команданта посаде. То беше наређење, вероватно од Хорватовића, да цео одред са Кадибогаза још исте ноћи одмаршује и стави се под команду команданта одбране у Вратарници.

Око пола ноћи цео одред је кренуо из логора преко села Корита. Колубарски батаљон налазио се на зачељу. Маршовало се врло брзо по тамној ноћи. У оној јурњави један мој Колубарац налете на бајонет једног војника испред себе, који му скроз прође кроз грло и сиромас се одмах сручи на земљу мртав. Тога јадника предадох кмету села Корита да га склони негде и сутрадан пристојно сахрани*.

** Једне године прег балкански рат, вршећи генералштабно путовање с пријавницима, уграбих прилику да после толико година изађем на Кадибогаз. Свраћих у село Коришо и поштражих кмета из 1876. године, да ми покаже гроб онога војника, али кмета не беше у селу, а млађи људи нису знали ништа о томе.*

Истога дана предвече наш одред стиже у Вратарницу. Командант тамошње посаде беше артиљеријски капетан Димитрије Ковачевић, крупан човек са великом гушом, врло добар тобџија. Затекосмо га где шета по логору на десној обали Тимока, с револвером који му о зеленом гајтану висаше преко груди. У Вратарници затекох свог брата капетана Лазара, који је овде дошао да прими команду над Ваљевском бригадом II класе од капетана Павла Зарића, који се беше разболео.

После неколико дана јуначке одбране наше трупе напустише Књажевац и Зајечар. Књажевачке трупе под командом пуковника Хорватовића повукоше се у правцу Алексинца, а Зајечарске трупе са вратарничком посадом преко Планинице и Грљишта ка Бољевцу. Тамо код Бољевца од свих тих трупа и неких делова Ваљевске бригаде I класе формиран је Луковски корпус, којим је у почетку командовао пешадијски пуковник Лазо Јовановић, кога је доцније заменио артиљеријски пуковник Димитрије Катић.*

** После неуспешног напада Књажевачке војске на Белу Паланку Турци су до почетка јула концентрисали целу Сулејман-пашину дивизију у Белој Паланци и прећет јула прешли у офанзиву, присиљавајући ослабљену Књажевачку војску да се повуче на Пандирало. Међутим, сви њихови покушаји да заузму Пандирало остали су без успеха до 18. јула, када су се књажевачке трупе, због недовољног развоја борбе на Грамади, саме повукле на Тресидабу, а сутрадан са деловима леве колоне Моравске војске на положаје за непосредну одбрану Књажевца. За напад на Књажевац Турци су ангажовали Ејуб-пашин корпус ојачан Сулејман-пашиним дивизијом и тек после жестоких шестодневних борби заузели га ноћу 23/24. јула. Изнурене српске снаге повукле су се на положаје код Сокобање и Лукова. Непосредно после тога од трупа Моравске и Тимочке војске формирана су четири корпуса: 1. корпус (27 батаљона) од трупа на Делиграду; 2. корпус (30 батаљона) од трупа на положају Јанкова клисура–Грамада; 3. корпус (22 батаљона) од трупа код Лукова и 4. корпус (20 батаљона) од трупа код Сокобање. После пада Књажевца обраћена је нарочита пажња одбрани линије Сокобања–Луково, јер се сматрало да ће Турци насавићи офанзиву у том правцу. На положају Луково–Калафат било је концентрисано око 20.000 српских војника. (В. С. Грујић, н. д. књ. II, стр. 114–119; П. Пешић, н. д., стр. 32–53.)*

У току повлачења ка Бољевцу Турци су врло лагано наступали за нама и зауставили се у висини села Планинице. Даље кретање нису ни покушавали, јер су се бојали да ће се, продирањем даље уз Црни Тимок, наћи притешњени са северо-западне стране огранцима планине Кучаја, а са јужне стране Ртњем и Ласовским планинама, знајући у исто време да се Хорватовић са својим корпусом налази на правцу Књажевац–Сокобања. Та околност је омогућила да наше трупе на миру изврше покрет.

Маршујући ка Бољевцу и Лукову, наши заштитнички делови зауставили су се на

средокраћи између Планинице и Бољевца. Колико се сећам, Ваљевска бригада I класе, вероватно са још неким деловима образовала је заштитнички застор, а Ваљевска бригада II класе под командом капетана Лазара Р. Мишића одмаршовала је у Луково, разместила се у логор на просторији источно од Лукова, наравно, под ведрим небом. Једнога дана, ваљда по вишем наређењу, командант бригаде позва ме и нареди: „Из свог батаљона пробери један вод добрих и отреситих војника, издај им хране за три дана и сутра рано одведи их горе на врх Ртања. Они ће, према писменом наређењу команданта корпуса, тамо остати неколико дана као објавница са задатком да мотре на кретање Турака од Књажевца и да о томе уговореним знацима обавештавају стражу која се налази ено онде на ономе брежуљку“, – показа командант руком и настави: „Нека добро мотре па ватре које Турци ноћу пале у свом логору. Исто тако нека пажљиво мотре и уговореним знацима јављају када приметите трупе Бањског корпуса.“ Уговорени знаци били су исписани на листу хартије, а састојали су се у паљењу једне или неколико буктиња, од кровине или смоле, или, пак, махањем у једну или другу страну запаљеним угарком итд.

Кренуо сам са водом из самог Лукова право уз Ртањ, стазом куда ме упути један чобанин, и после читава два сата мучног пузења уз ону стрмину наједанпут се нађох испред једне веома стрме стене, која се није могла обићи. О враћању назад није се смело ни мислити, јер онај ситни шљунак, више-мање коцкаст, тако клизаше испод ногу да би нас највећом брзином сјурио у неку дубодолину. Тек сам доцније сазнао да се тим правцем дотле нико није испео на Ртањ.

У тој тешкој ситуацији ствар је решио један коморцијски водник, иначе мањи трговац из Ваљева, који је из радозналости пошао заједно с мојим братом Тејом, с тим да се нас тројица, пошто поставимо објавницу, вратимо у логор. На три четвртине висине те веома стрме стене из једне пукотине беше израстао један јасен. После дужег саветовања шта да се ради, коморцијски водник одважно узвикну: „Вала, морам изаћи данас на Ртањ па макар погинуо“, и поче да отпасује дугачки конопцац, којим се редовно опасивао. Ми још нисмо знали шта мисли овај човек. Он, међутим, узе један рогљаст камен, веза га на крај конопца, помаче се мало удесно и викну: „Чувајте се!“ Замахну оним каменом и пребаци један крај конопца с горње стране јасена, тако да смо га могли руком дохватити. Одреши камен и баци га, а потом завеза оба краја конопца. Уз тај конопцац отпоче пењање једног војника, који је после прихватао остале и спроводио даље једном пукотином и шибљем.

На тај начин извукосмо се из те беде, благодарећи досетљивости коморцијског водника. Предвече смо сишли источном падином Ртања.

Сутрадан командант бригаде беше наредио смотру над целом бригадом. Батаљони су стајали у развијеном строју; војници скинули торбе, испразнили их и све своје ствари и ситнице положили одозго и око торбе, очекујући долазак команданта бригаде. Чудновата је навика наших војника да и у најтежим ратним приликама и штрапацама вечито мисле о својим укућанима, о својој стоци, о њивама, па чак и о оградама појединих њива. Гоњени таквим мислима, где год наиђу на ма какву алатку или какав мали судић, па макар био и од плеха, међу га у торбу да би га понели кући.

Обилазећи и прегледајући изнесене ствари, командант бригаде спази међу осталим стварима једног Колубарца и курјачка гвожђа.

– Шта ће ти то и где си то нашао? – упита дотичног.

– Ама, знаш, господин капетан, тамо код нас досађује нам много зверад, нарочито они проклети курјаци, ускачући зими чак и у торове, па велим да их понесем да се браним од те поганије, а нашао сам их тамо близу границе, кад смо били на Кадибогазу – одговори војник мирно.

Не зна колико ће рат трајати, колико ће још маршовати и борити се, па напоследку не зна ни да ли ће се жив вратити својој кући, а он опет вуче курјачка гвожђа, која ни у ком случају не могу бити лакша од три и по до чегири оке.

У току 10–15 дана бављења Ваљевске бригаде II класе у Лукову у нашој средини

говораше се како су делови Хорватићевог корпуса дошли у везу с Делиградском војском. Тим поводом причало се да ће се у долини Мораве предузети напад на Турке; како и у коме правцу ја, наравно, нисам знао. Ускоро нам наредиште да извршимо потребне припреме како би и Луковски корпус у исто време предузео напад у правцу Зајечара. По извршеним припремама бригада крену из Лукова преко Бољевца у маршевском поретку док не стигосмо у висину заштитничких делова источно од Бољевца (на предстражи је, колико се сећам, била Ваљевска бригада I класе под командом инжењеријског потпуковника Косте Протића). Одатле отпоче развијање за борбу.

Правцем јужно од пута Бољевац–Зајечар требало је да наступа Ваљевска бригада I класе, а северно од тог пута Ваљевска бригада II класе. Један мањи одред с дванаестофунтовном батеријом (чини ми се да је овом батеријом тада командовао арт. поручник Јања Манојловић) требало је да се креће путем северно од правца Ваљевске бригаде II класе, а дванаестофунтовна батерија арт. капетана Милана Васића главним зајечарским друмом између две Ваљевске бригаде.

Тако је и било. Ваљевској бригади II класе беше означен као главни објект напада један велики редут на западној страни села Лубнице – на левој обали Лубничке реке. У то време редуту су подизани обично за посаду једнога батаљона. И овај турски редут био је тако подигнут и поседнут.

Колоне се кренуше. До првог сукоба дошло је испред фронта Ваљевске бригаде I класе. Два турска ескадрона, од којих један беше ескадрон Черкеза, нападоше, онако у ројевима, преко једне ливаде на предње предстражне делове. При појави турске коњице стражари наше две до три мртве страже у највећем трку полетеше назад, прескочише једну ограду од врџика и иза ње на даљини 200–300 корака осуше из својих пушака такву паљбу на те ескадроне, да се они за трен ока окренуше и дадоше у бекство, остављајући доста лешева који су се лепо видели са десног крила Ваљевске бригаде II класе на оној ливади. Доста коња, збуњено без јахача, окретало се у трку на све стране. Једнога од тих ухваћених коња, чисте арапске расе, доби на употребу мој брат Лазар, командант Ваљевске бригаде II класе.

Овај мали успех подстакну наше трупе на живо кретање. Тешка артиљерија капетана Васића једним делом дејствовала је испред фронта Ваљевске бригаде I класе, а другим делом тукла лубнички редут. Колубарски и Тамнавски батаљон II класе били су у првој борбеној линији. У Тамнавском батаљону био је наставник ондашњи наредник Ђорђе Петровић Калајцић. Прелазећи под борбом Лубничку реку, батаљоне смо кретали узбрдо да бисмо избили на редут. Ни сам не знам откуда се у том тренутку у мојој близини нађе пешадијски потпоручник Владимир Кораћ (мислим да је он тада био у штабу корпуса као ордонанс). Уколико су се батаљони више приближавали редуту, утолико су више убрзавали кораке да би избегли ватру са редута.

Када батаљони стигосе на јуришно одстојање, потпоручник Кораћ, као старији и боље упознат с „ратном вештином“, наједанпут гласно повика: „Јуриш, браћо!“ У трчећем кораку, онако по народски, осу се оно испреламано и дугачко „ура“, све док не стигосмо до гласије (предњи нагиб) редута, из којег Турци у најбржем трку одјурише низа страну ка Зајечару.

Онако заморени и задувани, почесмо се припремати за даље гоњење Турака. Пошто смо били доста удаљени од главног друма за Зајечар, куда највише јуре ордонанси и у једном и другом правцу, ми нисмо ни чули ни знали шта се догађа десно од нас и у позадини. Наједанпут у редовима војника чу се питање: „Да ли су оно, море, наши што одступају?“ „А да ко ће бити него наши“, одговарају други упирући поглед у правцу Ваљевске бригаде I класе, која се налазила јужно од главног друма за Зајечар. У том тренутку оздо узбрдо дојури један коњаник са усменим наређењем из корпусног штаба да што пре одступимо према Бољевцу – таква је, рече, наредба стигла од Делиграда. Онај коњаник нам је причао да је труба, још док смо се кретали ка редуту, неколико пута свирала одступање, па сви, вели, одступише, „...само ви због неког врага не чувате, те морадох јурити чак овамо“.

После краћег објашњавања са овим коњаником отпочесмо спуштање од редута

низбрдо. Кад стигосмо на Лубничку реку, наравно, у приличном нeredу, поздрави нас неколико турских граната; због тога је убрзано одступање батаљона, утолико пре што су друге трупе још раније биле одступиле.

Иако је командант корпуса био против повлачења, јер су догађаји на нашем фронту текли повољно по нас, он је, како нам рекоше, добио категорично наређење да одступи на полазне положаје, пошто ствари не иду повољно по нас у долини Мораве.*

** У периоду од одступања Тимочке војске од Зајечара и Књажевца код Сокобање и Лукова (24. јула) до њеног покушаја да поврати Зајечар (26. август), који овде описује војвода Мишић, у долини Мораве водиле су се жестоке борбе. Наиме, Абдул Керим-паша извршио је у јулу крајем августа своје војске у ширем рејону Ниша и почетком августа предузео офанзиву десном обалом Ј. Мораве ка Алексинцу. После тешких борби код села Мрсоља и Жишковица турска војска је 10. августа избила пред главни алексиначки положај, где је заустављена ватром српских јединица. Сушрадан, 11. августа, развиле су се оштре борбе на целом фронту. Одбрана Алексинца, уз снажну подршку артиљерије, успела је да одбије све непријатељске јурише.*

Пошто се уверио да сви дошаташњи напади нису дали жељене резултате, Керим-паша је главне снаге усмерио према Шумаховцу (вис на средњем одсеку утврђеног алексиначког положаја, на коме је био изграђен редуш пешачког облика, који су браниле 3 пешачијске чете са 8 топова). Турци су непрестано јуришали од јодне до мрака, али су унакрсном ватром српске артиљерије са суседних положаја простио кошени. Пошто су изгубили неколико хиљада људи, Турци су били принуђени да се повуку на Прутовац. Ово је била највећа победа српске војске у првом рату с Турском 1876. године.

После неуспеха на Шумаховцу Керим-паша је 17. августа пребацио главне снаге преко моста код села Бујмира на леву обалу Мораве и предузео надирање према Агровцу (село 8 км југозападно од Алексинца) с намером да обиђе Алексинац и настави офанзиву према северу. Алексиначке положаје на левој обали Мораве бранило је 19 батаљона и 5 арт. батерија. После снажне артиљеријске припреме Турци су 20. августа прешли у напад на целом фронту. Развила се оторчена борба у којој су надмоћније турске снаге присиле Србе да се повуку на линију Ђунис–Шилеџовац.

После борбе код Агровца, уместио да делом Тимочке војске ојача Моравску војску, генерал Черњајев је наредио да Тимочка војска предузме напад према Зајечару. Овај напад, као што се из описа војводе Мишића види, завршио се неуспешно. (В. П. Пешић, н. д. стр. 109–132; С. Јовановић, н. д. стр. 333–334.)

Ваљевска бригада заустави се и улогори на западном излазу из села Бољевца јужно од пута Бољевац–Луково. Неколико дана подизана су утврђења, поглавито на положајима западно од Бољевца.

После неколико дана Ваљевска бригада II класе одмаршовала је преко Лукова на Калафат у висину Кривог вира (извор Црнога Тимока), где се улогорила. За све време бављења у логору на Калафату свакога дана без изузетка копали смо ровове за одбрану правца Зајечар–Параћин преко Честобродице. За време боравка на том положају батаљони Ваљевске бригаде имали су велике губитке од оне гадне болештине, срдоболе, јер у бригади нисмо имали ниједног лекара.

На том положају неке од Ваљеваца беше издало стрпљење због готово непрекидног маршевања, копања шанчева и борби с повлачењем, те почеше гунђати: „А што, брате, да копамо ове проклете шанчеве кад их никад не бранимо како ваља?“ Ови делимични и више наивни протести дођоше до ушију команданта бригаде, који нареди кратка саслушања. Резултат: неколицина њих добише по 10 батина и гунђање престаде, да се више не појави.

Једнога дана стиже наредба да Ваљевска бригада II класе што пре одмаршује на Делиград, где ће добити даље наређење. Колико се сећам, ондашњи ђенералштабни капетан Драгомир Вучковић по нечијем наређењу беше трасирао и прокопао пут са Калафата преко планине на село Мозгово и даље на Делиград. Тим путем бригада је после неколико дана одмаршовала ка Делиграду с преноћиштем у планини северно од Мозгова.

Сушрадан пред подне бригада се спуштала са северне стране ка Делиграду, поред већ подигнутих редута и шанчева, где нас зауставише ради преноћишта.

Чим смо се разместили у логор, одредише ме да однесем лично писмени извештај у штаб ђенерала Черњајева о пристизању бригаде.

Беше већ један сат по подне кад на свом Базену стигох пред делиградску школу, где се налазио штаб ђенерала Черњајева. У школском дворишту беше подигнут велики и леп хладњак, под којим за богатом трпезом, поред ђенерала Черњајева, кога сам тек тада први пут видео, седаше још много официра, неких цивилних лица, а и понека дама. Ту се

на служби налазио и мој друг из Академије наредник Јован Шпанић. Не познавајући прилике, нисам смео да уђем у двориште, већ сам неколико пута обилазио школску ограду, док ме не примети један инжењеријски пуковник, чини ми се Александар Николић, и упита шта желим и коме то писмо носим. Узе писмо од мене и однесе га под хладњак. У том тренутку, ваљда сазнавши о мом доласку, истрча преда ме наредник Шпанић и позва ме да и сам седнем за трпезу. Онако прљав и прашњав од напорног марша, нисам смео ни помислити да се приближим тако умивеним и лепо обученим официрима и дамама, па замолим Шпанића да ми донесе што за јело док ми отуда из штаба не дају одговор који сам имао да однесем команданту бригаде.* Шпанић нареди да се Базену да зобница зоби, а мени донесоше хладних јела и чашу вина, те се ту, иза плота, мало прихватих. У том тренутку изађе онај инжењеријски пуковник, који беше, чини ми се, командант делиградских утврђења, и нареди ми да се вратим и саопштим команданту бригаде да, чим руча, дође у главни штаб, где ће добити даље наређење. Топовски пуцњи, с времена на време, одјекиваху с обе стране Мораве од Алексинца.

** У штабу генерала Черњајева на Делиграду, који су у већини сачињавали руски официри, вођен је ујодан живој, онакав на какав су руски официри, као војници једне аристократске државе, били навикли. Ту су се пила француска вина, виђале леје нашинкане жене, раскошно намешћене канцеларије и сћанови официра. Према описима савременика, тај штаб је више лично на јосидски нејо на рајни лотор. Ову оцелу, као што се види, пошврћују и зајажана војводе Мишића. (В. С. Јовановић, н. д. сџр. 339.)*

Борбе на Јанковој клисури и Великом Шиљеговцу

Командант бригаде саопшти нам да ћемо сутрадан рано преко Ђуниса и Крушевца отпутовати на Јанкову клисуру, што је и учињено.

Командант полагаја на Јанковој клисури у то време бејаше инжењерски капетан Стеван Бинички. Пре тога био је теже рањен и још је увек храмао. Читаве песме војници певаху славећи храброст овога официра. Колико се сећам, до Јанкове клисуре имали смо два преноћишта.

Када стигосмо на Јанкову клисуру, улогорисмо се на северној страни у висини села Чучале, које беше потпуно разрушено, чак су и ћерамиде кровова биле истуцане у најситније комадиће. То беше черкеско село, које су наше трупе раније заузеле и далеко напред истуриле предстражне делове.*

** За зашварање правца Куршумлија–Јанкова клисура–Крушевац и обезбеђење десној бока и позадине главних снаја у долини Лужне Мораве Врховна команда је формирала Крушевачки одред (четири батаљона пешадије, једна артиљерија и један вод коњаника). Командант овога одреда био је капетан Стеван Бинички, врло храбар и способан официр. Смаштрајући да је најад најбоља одбрана, Бинички је 20. јуна прешао границу, очистио Јанкову клисуру и заузео села Чучале, Цейницу и Сибницу. Пошћо није био узнемираван од непријатеља, Бинички је цео јули посветио дизању усћанка на Којаонику. Формирао је два усћаничка батаљона, који су се у шоку целога рајна усћешно борили на Којаонику. Тек грућој авућста одред се јод пришћском надмоћнијеј непријатеља повукао у Јанкову клисуру, где је унакрсном ваћром дочекао једну шурску колону и нанео јој шешке јубишке, а зашћим прешао у прошћивнајад и повратио изјубљене положеје.*

Када су главне шурске снаје надирале од Ниша према Алексинцу, одред је својим главним снајама најад шурске положеје на Блацу, где је водио ошћре шродневне борбе, а зашћим се јоново вратио на Јанкову клисуру. Почешћком сејштембра најаднућ је од надмоћнијих шурских снаја, али је ићак усћео да се одржи на својим положејима. Да би се боље обезбедила на шом осешћливом правцу, Врховна команда је 9. сејштембра ућушћила са Делиграда на Јанкову клисуру целу Ваљевску бригаду II класе, којом је командовао капетан Лазар Мишић. Пошћо је добио појачање, Крушевачки одред јоново је предузео најад на целој граничној линији, али је од јачих шурских снаја био приморан да се јовуче на полазне положеје. (В. С. Грујић, н. д. књ. IV, сџр. 33–47.)

У току логоровања бригаде код села Чучале дешаваху се често сукоби на предстражи. Једнога дана позва ме капетан Бинички и даде ми једно писмо да га однесем артиљеријском поручнику (не сећам се тачно да ли већ беше капетан) Љубомиру Милосављевићу, командиру брдске батерије, која беше на једном вису уза сами излаз из Јанкове клисуре, јужно од друма. Кад сам изашао на тај положеј, затекох командира батерије одмах позади топова где седи поред ватре. Мало десно од њега 5–6 војника, Цигана, свираху му и певаху неке песме. Беше организовао читав оркестар. Чим му се јавих, прочита наређење, посади ме на једну оборену букву поред себе и нареди посланом да кува кафу.

Цигани су непрестано свирали и певали, а командир им је помагао у певању, док је по један од његових топова вршио паљбу. Борба се води, а командир уз свирку, песму и шенлучење осматраше сваку гранату, похваљујући уз песму рад појединих нишанџија: „Браво Јеленко, алал ти мајчино млеко, гледај како се Туре ваља! Свирај туш Марко, весело брајко!“ Тако говораше и командоваше овај наш честити и храбри тобџија, бодрећи и соколећи своје артиљерце. То беше официр јако развијене личне иницијативе и увек спреман да сву одговорност прими на себе за све своје поступке у борби. Беше омиљен како код својих другова тако и код војника. Необично је лепо живео с мојим братом Лазом.

Тих дана први пут нашој бригади доделише изванредан број руских официра добровољаца. Један од њих, мајор Молостов, беше одређен за помоћника команданта бригаде. Необично добар по души и увек доброг расположења, доста угојен, мајор Молостов сем чаја и кафе ништа друго није пио. Нашој бригади је било придато 6–8 руских официра. У мој батаљон беху распоређена двојица: један поручник, чије име нисам запамтио, и потпоручник Буров. Први од ове двојице беше врло угледан и солидан младић, алкохол није употребљавао. Колико се сећам, поред руског прилично је говорио и немачки.

Једне вечери, пошто смо били већ легли поред наложених ватара, тако отприлике око једанаест и по часова, дође неколико руских нижих официра код потпоручника Бурова, који не беше далеко од мог шатора. После дужег међусобног живог разговора отпочели су неко спремање: тражили су своје шињеле, шапке, револвере, објашњавали се нешто са посланим и непрестано претили Турцима. Мало затим потпоручник Буров прилично угрејан, дође до шатора мога брата Теодора и поче га дозивати: „Тео, Тео, бре!“ Пошто није могао да га пробуди, завуче руку испод шатора и поче за палац цимати Теју тражећи рума.

– Одмакни море одатле, какав те рум ноћас спопао – одговараше Теја.

– „Давај рум сукин син, сејчас покажу“ – рикаше Буров. Пошто се Теја сасвим разбуди, Буров поново поче тражити да му да једну чутурицу рума, додајући уз то да се он с друговима спрема да иде на Турке. Теја на крају попусти, напуни му чутурицу и Буров оде.

Те исте ноћи пред зору осу јака пушчана паљба на предстражној линији. Логор се узбуни. Полетеше ордонанси на све стране. Са предстражног положаја стиже један ордонанс, сав зајапурен, тражећи команданта бригаде. У освет сви смо већ били на ногама, а војници на стројевој линији под оружјем. Командир брдске батерије избаци неколико граната уз свирку батеријског оркестра и паљба се утиша. Мало доцније сазнадосмо да су пет руских официра пре зоре прошли кроз предстражну линију, напали на турску мртву стражу, убили једног стражара, а остале разјурили, те на тај начин изазвали метеж и упућивање појачања од стране Турака угроженом делу предстражног положаја. Мало доцније четворица њих вратише се и јавише да је сиромаш Буров погинуо, да су га једва донели до наше предстражне линије и ту сахранили.

Тих дана под командом капетана Биничког на Јанковој клисури налазио се неки Иља Буљубаша, који о бедрима редовно носаше неку криву сабљу. Са Иљом беху још тројица његових другова. Да би што више муке задао Турцима и застрашио их, Бинички упути Иљу Буљубашу са његовим друговима да се крадом привуку селу Гргуре, да га запале са што више страна, а потом да се врате. Иља оде, весело претећи Турцима. Село Гргуре било је насељено, чини ми се, самим Черкезима, правим зликовцима. После два дана из околине Гргура стиже један сељак и саопшти Биничком да се Иља са својим друговима добровољно предао Турцима и да није ни покушавао да село запали. Још као ђак виђао сам овога Иљу, који је од наше државе примао 10 дуката ћесарских месечно, како се по Београду шетка и рогуши. Ранија прошлост овог ниткова није ми позната.

При крају септембра, по добијеном наређењу, командант бригаде ми је издао писмену заповест да сутрадан са својим батаљоном отпутујем преко Крушевца и Каоника и ставим се на располагање пуковнику Хорватовићу, команданту трупа на Великом Шиљеговцу. Том приликом наређено ми је да се у Крушевцу јавим

ђенералштабном капетану Павлу Ђорђевићу.*

** Десетак дана пре доласка Ваљевске бригаде на Велики Шиљеџовац дошло је до широдневне бишке на Кревету (ребен између Ђуниске и Пешичаничке реке). После бојева код Агровца и Бобовишта обе стране су искористиле десетодневно примирје да се припреме за нове окршаје. Срби су у долини Мораве имали 78 пеш. батаљона, 22 артиљерије, 10 коњичких ескадрона и 2 инж. батаљона – укупно 44.488 бораца и око 120 топова. Турска војска је имала укупно 65.000 бораца, без армијске резерве (24.000 бораца), која се налазила код Ниша. Операцијска основица коју су држале српске шрује била је погодна за обухватни напад, јер су се турске снаге, наступајући левом обалом Мораве, увукле као клин између њих. Смањујући да му ова околност пружа могућност да окружи и уништи главнину турске војске на левој обали Мораве, генерал Черњајев је 16. септембра прешао у напад са три стране. Српска војска, уведена у борбу по руском обичају, са песмом и музиком, смело је јуришала на непријатељске положаје – понеде је долазио и до борбе на нож. Положаји су често прелазили из руку у руке. То је била најкрвавија бишка у овом рату. О њој генерал Сава Грујић, један од најбољих познавалаца ових догађаја, између осталог пише: „То је било италијанско рвање два прошивника које је ноћ раздвајала да изнурени од умора ошточину на својим положајима, да би се после са одморном снагом ојеш у кошцац ухватили“. Будући да српска војска није имала бројну надмоћност, Турци су успели да одрже своје положаје. Српски губици у овој бици цене се на око 1.700 бораца избачених из строја, а турски на око 1.200 бораца.*

После бишке на Кревету и једна и друга страна биле су толико исцрпљене да је и без преговора о примирју наступило замишљење. То се види и из даље излагања војводе Мишића. (В. С. Грујић, н. д. књ. II, стр. 78–96; П. Пешић, н. д. стр. 146–156.)

Када смо стигли у Крушевац, батаљон се улогорио за преноћиште на Крушевачком пољу, преко пута садањих касарни. Сутрадан сам добио наређење да батаљон ставим на располагање једном инжињеријском нареднику, којег је упутио капетан Ђорђевић, с тим да буде употребљен за копање шанчева на Крушевачком пољу и на Багдали. На тим утврђењима већ су радиле неке групе а мој батаљон требало је да им помогне.

На Крушевачком пољу беше већ упола готов редут за посаду од једног батаљона постављен тако да једном фасом туче пут који долази од Каоника, а другом правац Крушевац – Разбојна. За 2–3 дана рада редут беше завршен.

Колико се сећам, првог октобра продужио сам пут с батаљоном да би се у Великом Шиљеговцу јавио пуковнику Хорватовићу. Преноћили смо у Каонику и око подне стигли у Велики Шиљеговац. На западној ивици села зауставио сам батаљон да бих се информисао где се налази пуковник. Тек што сам се мало одморио, спазих одозго низ винограде групу коњаника који су се кретали према селу. Када су пришли ближе, могао сам распознати да напред јаше, на мањем коњу, један крупан официр са дугачком брадом, за њим 2–3 официра, а иза њих читав ескадрон коњице. То беше пуковник Хорватовић са својим штабом. Постројих батаљон да изађем на рапорт, али из те групе издвоји се један официр и у галопу дојури право к мени. То беше пешадијски потпоручник Петар Николајевић, ордонанс у штабу Хорватовића, иначе мој стари друг из Академије (X класа). Он ми саопшти наређење пуковника Хорватовића да свој батаљон одведем горе на положај и да га улогорим позади једне батерије која се одатле добро видела.

То беше другог октобра. Сутрадан дође к мени један инжињеријски катан, чини ми се по народности Пољак, да ми покаже који ћу редут посетити кад за то будем добио наређење. На шиљеговачким положајима од Турака нас дељаше Градетинска река, на којој је с времена на време долазило до пушкарања између предстражних делова, који беху врло близу једни другима. Често су у исто време силазили и турски и наши војници да на реци захвате воде, а понекад су доводили и по које грло стоке да напоје.

Четвртог октобра рано изјутра добих наређење да с батаљоном одмаршујем, управо испред једне дванестифунтовне батерије (колико се сећам, то беше батерија капетана Јање Манојловића) и заузмем предстражни положај на простору који је остао празан померањем дотадашњих предстражних делова десно и лево ради јачег груписања, пошто се предвиђаше да ће ускоро доћи до борбе. Две чете свог батаљона оставио сам у резерви, у раније ископаном рововима.

На Градетинској коси јасно су се виделе турске батерије на положајима и њихова послуга како тумара између топова. Тога дана поподне сишао сам до стражарског низа, клекнуо у ров, узео пушку (спредњачу), напунио је и, пошто после насипања барута стрпах две сукије да би пуцањ био јачи, гађао сам са неколико метака послугу турских топова на Градетинској коси. После сваког испаљеног метка послуга се брзо склањаше у

заклон, иако не верујем да су зрна до ње добацивала, јер даљина беше отприлике око 1500 метара ваздушне линије.

Десно од мог батаљона у предњој предстражној линији беху, колико се сећам, два батаљона Црноречке бригаде. Ова бригада се у то време састојала из свега три батаљона. Пред подне 5. октобра предњим деловима Црноречке бригаде комора донесе лебац. Војници предње линије искупише се у гомилама на самој левој обали Градетинске реке, гурајући се ко ће пре добити лебац који су комесари вадиле из врећа. При томе створи се међу њима велика гужва и неред. Турски предстражни делови, прикривени у близини десне обале реке, из својих ровова отпочеше пушчану паљбу на ове згомилане чете Црноречана. У исто време и турска артиљерија отпоче да гађа. Збуњени Црноречани одмах почеше одступати у неред. Турци то искористише и почеше прелазити реку у гомилама. Отвори се борба на целом фронту. Тучени ватром и с фронта и са десног бока, и моји Колубарци отпочеше одступати кроз шуму право ка редуту. Доста упорно држаху се једино трупе команданта Чачанске бригаде, потпуковника Светозара Хаџића, које беху на једном добром положају десно од Црноречана. Отпоче, дакле, опште одступање предстражних делова ка главним шиљеговачким положајима. Пошто цео свој батаљон уведох у редут, па и свог Базена, дадох ми кључ да га затворим. Две чете распоредих по банкету, а две оставих у резерви.

У то време, пуковник Хорватовић са својим штабом био је већ изашао на положај и налазио се у близини трупа потпуковника Хаџића.

Отпоче паљба и са банкета мог редута. Не потраја дуго, пушчана зрна са турске стране почеше падати око нас. Налазећи се на банкету ради осматрања терена испред фронта редута, коме се кроз шуму приближаваху Турци, ни сам не знам шта се наједанпут деси с мојим Колубарцима. За трен ока сви преко грудобрана поскакаше у спољни ров, из ког су пузећи излазили на гласију да би се зауставили на 10 корака позади редута, образујући стрељачки строј према непријатељу. У рову са мношвом остаде командир батаљона, сеиз са Базеном, један четовођа и два водника са својим водовима. Кључ од редута био је код мене, али то ништа не сметаше да скоро цео батаљон побегне из редута преко онако високог грудобрана и дубоких спољних ровова.

Због тога сам био принуђен да отворим капију и да са осталим изађем из редута. Када смо стигли оне који су побегли, бежаху већ потпуно уређени по водовима и четама у стрељачком строју, одакле отпочеше паљбу. Турци наступаху у густим редовима, пред којима се батаљон повуче за једно 150–200 корака и заустави се у винограду. После учињеног прекора батаљон сам повео на јуриш и потиснуо Турке, који у неред одступише чак позади редута. После кратког времена Турци поново пођоше на јуриш, и батаљон опет одступи до винограда. Ови узајамни јуриши још једном се поновише, и батаљон се дефинитивно заустави у винограду, одбијајући нове нападе Турака.

У то време наши војници никако нису волели да се боре у шанчевима, а најмање у затвореним утврђењима; ту се никако нису осећали сигурним и увек су претпостављали да се боре на отвореном пољу. Чак нису волели ни шумовите положаје, ма како били повољни. Они су се необично живо интересовали и за најмање догађаје у њиховом суседству и на удаљеним положајима. У току најјаче борбе један другог запиткиваху: „Ама, која ли се оно бригада бије на оном вису? Чија ли је оно коњица што јури преко оних њива?“ итд. Уопште, тешко их је било задржати у затвореним утврђењима. С обзиром на истакнуту особину наших војника, изгледа ми да би практичније било да се код затворених утврђења улази у утврђења постављају са стране окренуте непријатељу. Уосталом не треба се ни чудити поменутој особини наших војника ако се има у виду да у то време трупе нису ни обучаване за борбу око утврђења.

У једном тренутку артиљерија Црноречана поче одступати у мањим или већим гомилицама, што даде повода да се повије уназад лево крило Чачана. Враћајући се са положајем у село Велики Шиљеговац, пуковник Хорватовић, приметивши да једна чета Црноречана II класе одступа кроз неке шумарке онако растурена по деловима, нареди да из његове свите сјаше половина ескадрона и отвори паљбу на оне делове који бежаху преко једног потока на даљини до 800 корака. После првог испалењеног плотуна, вишемање преко њихових глава, сви ови делови у највећем трку вратише се на положај.*

** Дисциплина народне војске била је слаба, нарочито у првим данима рата: мало јача нейријателска артиљеријска батерија изазивала је панику; војници нису хтели ићи најпре док пред собом не виде своје офицере; лако су напустили заузети положај, а њихово одступање претварало се у бекство; недовољно обучене старешине народне војске у борби су више збуњено викале него командовале, док су њихови војници нећлански и немилици прошили муницију. Са таквом војском само су строје старешине могле постићи добре резултате. Пуковник Хорватовић је био строј до суровости. Он је често командовао са пиштољем у руци. За време борби на Великом Шиљеговцу – које описује војвода Мишић – Хорватовић је издао наредбу чија четврта тачка гласи: „Сваки старешина има право пошчињено да убије за време борбе ако овај одступи без изричитог налога или се да у бекство.“ Трупе народне војске које су се налазиле под командом Хорватовића постигле су добре резултате, а нарочито су се истакле у одбрани Књажевца. (В. П. Пешић, н. д. стр. 166; С. Јовановић, н. д. стр. 321–322.)*

Целога дана падаше ситна киша, па су војници зубима морали кидати фишеке да би напунили пушке. Због тога су при крају дана, умрљани расквашеним барутом по лицу, сви изгледали као Арапи.

По паду Ђуниса и положаја на Кревету беху јако угрожени положаји југоисточно од Великог Шиљеговца. Турци у масама пређоше на леву обалу Градетинске реке, због чега и Хорватовићеве трупе беху присиљене да напусте шиљеговачке положаје и да поседну нове, погодне положаје на левој обали Рибарске реке. Том приликом одозго са шиљеговачких положаја одступаше један крушевачки батаљон право ка Шиљеговцу. У том батаљону налазила се скоро читава чета војника родом из Великог Шиљеговца. Када су дошли до предње ивице села, Шиљеговчани се зауставише и отворише паклену ватру на Турке, који се зауставише према њима. Остали наши делови десно и лево од села полако одступаху. Турци неколико пута предузимаху јурише да би Шиљеговчане отерали, али ови храбри соколови се не мицаху ни стопе с места. Пуковник Хорватовић је неколико пута узалуд трубом командовао одступање – Шиљеговчани ни да чују. Турци најзад јаким масама почеше опкољавати село, о чему упућени ордонаси обавестише поменути чету Шиљеговчана, те најзад ови храбри војници почеше лагано одступати, бранећи се упорно из сваке куће, док на послетку не беху принуђени да изађу из села. Овај јединствени приказ храбрости и упорности у одбрани својих домова посматрао сам из близине, заклоњен иза једног грма. Од силног узбуђења срце ми се стезало и сузим очима посматрао сам ово чудо од јунаштва наших дичних Шиљеговчана.*

** Зајичије које је настало после бишке код Кревета обе стране су искористиле да се што боље припреме за предстојеће борбе. Срби су приступили бољем утврђивању положаја на обема обалама Јужне Мораве, нарочито Ђуниса, формирању нових јединица (формиран је један коњички чук и један пеш. батаљон од руских добровољаца) и померању Јајинске бригаде I класе (два батаљона) са Тресидабје у долину Мораве. За бишку на Великом Шиљеговцу (село око 13 километара западно од Алексинца) Срби су концентрисали око 45.000 бораца, а Турци 65.000 (69 шабора).*

Бишка је почела 7. октобра најавом три турске бригаде на лево крило Хорватовићеве корпуса на Градетину. После снажне артиљеријске припреме турска пешадија се сручила као лавина у долину градетинске реке. Српска пешадија се жилаво бранила, али је, најавнуша од знајно надмоћнијих снага, била принуђена на повлачење, у првом реду због тога што су трупе на Ђуниском вису и Делиграду остале пасивне. Турци су заузели села Пешчаницу и Локвину, а затим прешли у енерџичан напад на центар Хорватовићеве корпуса и овладели линијом: Голо брдо–Старо лојзе–Остриаше–Пачаревско језеро–Рујник.

Сушрадан, 8. октобра, генерал Черњајев наредио је Хорватовићу да противнајавом поврати изгубљене положаје. Противнапад је у почетку имао успеха, али су Турци, пошто су им у току борбе стигла нова појачања, успели да га задрже, а затим да одбаце Србе на леву обалу Рибарске реке. Деведесет октобра Турци су одбили обновљене нападе српских трупа, а два дана доцније прешли у општи напад против српских трупа на левој обали Ј. Мораве, који су Срби одбили. Међушим, у току његодне бишке код Великог Шиљеговца Турци су се учврстили на одсеку између Рибарске и Градетинске реке и створили повољне услове за нове офанзивне операције на левој обали Јужне Мораве. (В. Грујић, н. д. књ. 3, стр. 159–165; П. Пешић, н. д. стр. 164–169.)

По добијеном наређењу са својим батаљоном под борбом сам се постепено повукао ка селу Каонику. Батаљон сам разместио на једној њиви источно од села Гаглова. Те вечери однекуда, вероватно од Делиграда, стиже у Гаглово један ескадрон Руса копљаника (улана). Зауставише се код механе и ту преноћише уз необично бучно весеље. Сушрадан појашаше коње и уз песму одоше у касу горе узбрдо ка Кревету и Ђунису, претећи Турцима.

Вредно је овде напоменути колико је наш народ у то доба, а чини ми се и данас, био наиван. Колико год нас је било који смо посматрали одлазак овог ескадрона руских копљаника, тврдо смо веровали да ће они горе на положајима чуда починити, да ће Турке разбити и натерати их на повлачење, па ћемо и ми онда кренути за њима у

гоњење! Два до три сата доцније, пошто је изазивао паљбу са турске стране, ескадрон се, растурен по групама, вратио у Гаглово да би одатле некуд ишчезнуо.

Сутрадан у борби са једне и друге стране Рибарске реке први пут сам видео да у редовима турске пешадије има једна врста малих топова – систем Витрот, које су пешаци на малим двоколицама увлачили у сам стрељачки строј и одатле отварају паљбу. Једна од тих Витротових граната, са спољним олуцима, онако цела пробураси коња једне чете колубарског батаљона натовареног сандуцима муниције и удари у стабло једне врбе, одби се од њега и паде читава неколико корака даље. Ова граната служила ми је дуго времена уместо свећњака, док се доцније није загубила.

У овоме рату черкески ескадрони чинили су нам грдне пакости.* То беху недисциплиноване групе, врло насртљиве, нарочито на пешадију слабијег квалитета. Чим наиђу на озбиљнији отпор, разбегну се као зечеви на све стране.

** Приликом наступања на српску територију пред турским штурмама ишле су јомиле Черкеза и башибозука, које су око себе шириле праву пустош. Ни турска регуларна војска није у томе погледу била ништа боља. Целу шимочку долину она је претворила у пламен. Нису поштеђене ни веће вароши. Када је њуковник Хорвајновић иштирао Турке из Књажевца, варош је зашекао скоро потпуно разорену. Он је о томе у свом извештају, између осталог, писао: „Цео Књажевац слика је најжакније заришћа, које вандалска рука могаше учинити. Оцаци и зидови сирче отарављени, а све зграде од слаби материјала претворене су у прах и пепео...“ Извештај се завршава овим речима: „Уосталом, могу само то да речем, да мени оскудевају речи и могућност да верно ову слику јага и чемера претставим“. (С. Грујић, н. д. књ. II, стр. 157–158.)*

За време борби код Каоника коњички капетан Крста Шећовић беше командир једног ескадрона народне војске (чини ми се да је то био ескадрон Крагујевачке бригаде). Једнога дана ескадрон Черкеза беше се упутио одозго од Рибарске Бање према Каонику, гонећи неке мање делове Црноречке бригаде, који одступаху у нереду друмом и преко њива. Капетан Шећовић се са својим ескадроном налазио у близини Каоничке механе. Видећи поменути јурњаву, нареди свом воднику, нареднику Ђоши Војиновићу, да са једним полуескадроном полети друмом у сусрет черкеском ескадрону. Наредник Ђоша, омален, дежмекаст – као да га сада гледам – излете на једном вранчићу испред пола ескадрона, извуче сабљу и са одговарајућом командом на челу полете у највећем трку са узвиком „ура, на черкески ескадрон!“ У том тренутку Черкези окренуше леђа и у дивљем бекству изгубише се у правцу Рибарске Бање. Овим дрским и одважним поступком наредника Ђоше наједанпут се у редовима пешадијца, који то посматраху, разви неко чудновато борбено расположење па и сами, онако растурили и без команде, кренуше преко њива у гоњење. За овај подвиг наредник Ђоша је доцније добио сребрну колајну за храброст.

Примирје

По паду Ђуниса увелико се почело говорити о примирју. Чим је први глас прохујао о тој могућности, јасно се могло опазити и код једне и код друге ратујуће стране некаква малаксалост и опште нерасположење за даљу борбу.*

** Ђунис је пао 17. октобра. Крајкоштрајно зашмије које је наступило после битке код Великог Шиљеговца, о којој смо говорили, прекинуто је 17. октобра најадом турских снага (80 њеи. бајалона и 15 арш. бајерија – укупно око 70.000 људи) на Ђунис. Да би одвратио пажњу браниоца од правца Кревет–Ђунис, куда су имале да дејствују главне турске снаге, Ејуб-паша је прешао у енерџичан најад са поможним снагама на оба крила српског одбрамбеног положаја. Нарочито јак приписак Турци су извршили на Хорвајновићев корпус, који је био изнурен у дошаташњим борбама и развучен на широком фронту од Рилице до Чокошинег троба, и после оштрих борби успели да га одбаце према Крушевцу.*

Тек после овог првог успеха Ејуб-паша је увео у борбу главне снаге (две дивизије и једну бригаду) на правцу Кревет–Ђунис. Најаднуше од знатно напреднијих снага српске штурме су брзо почеле напуштајући прву одбрамбену линију и повлачујући се према мостовима на Морави, уместо на друћу линију: Ђуниски вис–Св. Нестор – која је бржала врло повољне услове за одбрану.

То је створило пометњу. Одједном, „остављајући на положајима већи део шифова, цела војска сћала се кошљајући низ падине Ђуниса“. Турски најад развијао се неочекивано брзо, јер Ђунис није озбиљно ни брањен. Освојивши цео масив између Ј. Мораве и Ђуниске реке, Турци су пресекли српску војску на два дела, одбацујући један део према Крушевцу, а друћу према Делиграду, и наставили продирање према Делиграду. Међуштим, операције су прекинуше, јер је Турска прихватила ултимативни захтев Русије да одмах закључи двомесечно примирје. Битком на Ђунису први рат је завршен неуспешно по Србију- (П. Пешић, н. д. стр. 169–176; С. Јовановић, н. д. стр. 347–350.)

Под тим и таквим осећањима добио сам наређење да свој батаљон одведем на

Чокотин гроб, који се налази на путу Каоник–Крушевац и да се тамо ставим на располагање команданту одбране овог положаја. Сећам се само да то беше један инжињеријски капетан коме нисам знао име. На томе положају подизали смо стрељачке ровове и у оној шуми, на извесним правцима, постављали препреке од зашиљених грана.

После неколико дана добио сам наређење да са батаљоном одмаршујем у Крушевац и да тамо уђем у састав своје бригаде, која је за 2–3 дана имала да стигне са Јанкове клисуре. Кренувши с Чокотиног гроба према Крушевцу, прву ноћ сам с батаљоном заноћио код Гагловске механе и сутрадан стигао на Крушевачко поље, где смо опет отпочели подизати неке ровове дуж реке Расине.

Тих дана наши заштитнички делови на правцу Каоник– Крушевац у свом лаганом повлачењу заустављали су се код Гагловске механе. У то време, колико се сећам, већ су отпочели преговори о примирју. Али за сваки случај, поред спремљених положаја на левој обали Мораве за одбрану Крушевца, Ваљевска бригада II класе добила је наређење да одмаршује у Јасику и да тамо предузме утврђивање положаја на десној обали Мораве за одбрану правца који преко Јасике води ка Јагодини. У истом циљу упућени су неки делови, не сећам се који, у правцу Трстеника.

После неколико дана бављења у Јасици добили смо саопштење да је закључено двомесечно примирје с Турском.*

** По њагу Ђуниса положај Србије постојао је кријичан. Генерал Черњајев телеграфисао је кнезу Милану „да је стање војске кријично и да је једина нада спасања у брзом примирју“, саветујући му да о томе обавести руског цара и хитно затражи обуставу непријатељства. На молбу српске владе Русија је, без споразума са осталим великим силама, предала Турској ултимативан захтев да одмах закључи двомесечно примирје, зайреивши да ће у прошивном овозвавши грофа Ићаијева и прекинувши дипломатске односе с Турском. Рок одговора био је фиксиран на 48 часова. Уилашена Порџа је 19. октобра прихватила овај захтев, изјављујући при томе да је шобоже прихватила предлој о двомесечном примирју који су раније учиниле велике силе. Примирје је ступило на снагу 20. октобра. Велике силе су именовале једну војну комисију која је у новембру одредила демаркациону линију и неутралну зону између Србије и Турске. У Цариграду је 11. децембра почела са радом међународна конференција ради решавања питања Босне, Херцеговине и Бујарске. Ова конференција је захтевала аутономију за поменуће покрајине. Пошто је Порџа одбила тај предлој, силе су одговориле овозвањем својих амбасадора из Цариграда и препустиле Русији иницијативу за решење овог питања. Руско-турски рат био је неизбежан. (В. В. М. Хвостов, Историја дипломатије, том II, Москва, 1963, стр. 104–108; Ј. Ристић, н. д. књ. I, стр. 150–156.)*

Одмах затим командант бригаде добио је писмено наређење да бригаду одведе преко Јагодине, Крагујевца и Горњег Милановца у Ваљево и да тамо све људство и комору пусти на неодређено одсуство. У наређењу је посебно истакнуто да за све официре следи нов распоред. Наређено је такође да се сви руски официри добровољци с објавама упуте у Београд и тамо јаве војном министру ради упућивања у Русију, јер се говораше да ће Русија ускоро објавити рат Турској.

Пошто је све људство бригаде отпуштено на одсуство, ја сам одређен за вршиоца дужности водника у брдској батерији капетана Бајића, која такође беше стигла у Ваљево. У истој батерији и у истој функцији био је и мој друг из Академије, наредник Драгутин Југовић. Канцеларија командира батерије била је у једној соби у кафани „Код сунца“, која и сада постоји.

У тој кафани у једној собици био је одређен стан за нас двојицу. Као наредници имали смо свега 72 гроша месечне плате, и ништа више. Поред тога, имали смо право на једну порцију обичног војничког следовања – с тим да сами спремамо јело за себе. Купили смо лонац, један тањир, нож и виљушку и сами у истој кафани за себе спремали јело, како смо знали и умели, пристављајући лонац на једно прочевље у оцаклији.

Пошто су у батерији остали само војници стајаће војске, није извођена никаква обука, само је чишћено оружје и прибор. Командира батерије смо пратили када је вршио смотру, а иначе он нас је поштеђивао од службе кад је год то било могуће. Иако врло ревностан и строг официр, био нам је веома наклоњен. О храбрости капетана Бајића и његовој умешности у командовању батеријом у току операције веома се похвално говорило у свим родовима. Код свих официра, његових другова и старешина, уживао је необичне симпатије као врло поштен, енергичан и храбар официр.

Рано изјутра 10. децембра 1876. приставили смо уз ватру лонац са пасуљом и нешто

мало сланине. И ја и Југовић седели смо поред ватре и разговарали о доживљајима из минулих борби. Око 10 часова пре подне уђе поштар у оцаклију кафане „Код сунца“ и Југовићу предаде телеграм, којим му један од наших другова саопштава да је унапређен у чин артиљеријског потпоручника. У том телеграму о мени не беше ни помена. Забринух се шта то може да буде, али ме Југовић увераваше да сам сигурно и ја унапређен и да ћу о томе вероватно још данас телеграфски бити обавештен. По отпуштању бригаде на одсуство, мог брата, дотадашњег команданта бригаде, позвали су одмах у Београд и поставили за команданта 3. батаљона стајаће војске.

Истог дана у једанаест и по часова пре подне добио сам телеграм од брата из Београда, у коме ми јављаше да сам произведен у чин потпоручника, не наводећи ког рода војске. Надао сам се да ћу бити артиљеријски официр, али ме та нада изневери. На моје питање, постављено телеграмом, брат одговори да сам произведен за пешадијског потпоручника.

Нисам имао новаца да набавим официрску униформу, па сам два до три дана остао у питомачком оделу. Једнога дана посетио ме је ађутант Ваљевског батаљона I класе Јешуга Табаковић, и дао ми своју официрску капу. Други ми дадоше кајас и темњак, и то све, комбиновано с питомачким оделом, натакарих на себе тако да се није могло знати шта сам по чину. Али је и то било довољно да сви Ваљевци сазнају да сам постао официр.

Исте године по Божићу био сам, према распореду министра војног, одређен за водника 4. чете у батаљону капетана II класе Милутина Карановића, који је био добар друг мог брата Лазара. Примео ме је веома љубазно и наредио ми да добро пратим извођење водне и четне обуке у Доњем граду, како би се темељно упознао са егзецирним и другим правилима, дајући ми прилику да и сам, с времена на време, командујем водом у извођењу обуке, самостално и у саставу чете.

По доласку у Београд мог коња Базена заједно с прибором предао сам, према добијеном наређењу, команданту Књажеве гарде.

Одмах у почетку рата 1876. године, по решењу Министарског савета, беше наређено да се свим официрима, чиновницима и министрима, за све време рата, сведе плата на 10 ћесарских дуката. Оним чиновницима који су имали плату мању од 10 дуката није ништа одбијано. Ова мера економије и уштеде за ратне потребе у свим категоријама чиновништва прошла је без икаквог гунђања. Тако му је то онда било. У току 1877. и 1878. године задржане суме новца од плата чиновника постепено су им враћане.

Демобилизацијом народне војске и потписивањем мира с Турском завршио се први рат 1876. године. Од територије ништа нисмо изгубили ни добили. Оваквом исходу овог рата није се ни чудити, нарочито ако се има на уму да се ондашња малена Србија ухватила у коштац с великом турском царевином.*

** После потписивања примирја, будући да су се руско-турски односи најло заопшћавали, Порција је, по наговору Енглеске, понудила Србији непосредне преговоре о миру, без посредништва великих сила. Србија је, по савету руске владе, прихватила такве преговоре, који су текли илашко, иошито су и једна и група страна биле свесне да се мир може постићи једино враћањем на прегратно стање. Протокол о миру потписан је 16. фебруара 1877. по начелу status quo ante bellum.*

У овом рату Србија је поднела велике људске и материјалне жртве. Изгубила је око 15.000 људи (5.000 поинулих, 9.500 рањених и 1.000 несћалих и умрлих), док је 200.000 људи остало без крова над главом. (Уочи рата Србија је имала 1,353.000 становника). Војничке неуспехе трајили су и политички. Да би добила слободне руке за своју акцију против Турске, с једне, и обезбедила Србију од пораза, с групе стране, руска дипломатија је морала да чини крујне успујке Аустро-Угарској. На састанку руској и аустријској императора Александра II и Фрања Јосифа I и њихових министара иностранних послова Горчакова и Андрашија у Рајхштаату јула 1876. одлучено је да се у случају пораза Србије у рату с Турском успостави status quo, а да у случају српске победе „силе неће помоћи образовање велике словенске државе“, али ће Србија и Црна Гора бити територијално увећане. (Према забелешци Горчакова Србија би добила „извесне делове западне Србије и Босну, а Црна Гора Херцеговину и луку на Јадрану“; према Андрашијевој забелешци, Црна Гора је имала да добије један део Херцеговине, док би остали део „Босне и Херцеговине анектирала Аустро-Угарска“). Међушим, уочи руско-турској рата Аустро-Угарска је, уз помоћ Немачке, присилила Русију да 15. јануара 1877. потпише у Будимпешти тајну конвенцију којом је Аустро-Угарској признала право да окупира Босну и Херцеговину. (В. В. М. Хвосћов, н. д. стр. 59–112; В. Чубриловић, н. д. стр. 344–348; С. Јовановић, н. д. стр. 350–351.)

3. Други српско - турски рат 1877 - 1878. године

У рату 1876. године имали смо свега четири батаљона стајаће војске, а по свршетку тога рата управо у лето 1877. године, формирана су још четири батаљона стајаће војске, јер се у протеклим борбама јасно видела велика разлика у борбеној вредности између трупа стајаће и народне војске без школованог официрског кадра. Све пешадијске јединице народне војске I класе, којима су придавани ма и најмањи делови стајаће војске, знатно су одскакали у свим питањима: борбености, издржљивости, дисциплини и послушности.

У јесен 1877. већ се јасно могло видети да ће Русија, заштитница балканских народа, објавити рат Турској. Због тога и код нас отпоче велика ужурбаност по свим питањима што брже опште припреме за рат: мобилизацијским, формацијским, материјалним итд. Главна новина у реорганизацији војске била је у томе што су батаљони стајаће војске ушли као кадар у поједине бригаде народне војске I класе.*

** Припреме Србије за продужење рата форсирано су почеле од самој закључења примирја. Почетком новембра 1876. кнежевим указом за новој војној министру постављен је пуковник Сава Грујић, који је одмах приступио реорганизацији војске. Пре свега, број батаљона стајаће војске повећан је од четири на осам, јер се предвиђало да на случај мобилизације 32 чете стајаће војске уђу у састав 32 батаљона народне војске ради подизања њихове борбене способности.*

Војска је била подељена у две категорије: активну – јединице I класе – и резервну – јединице II класе. Према формацији од августа 1877. у састав активне војске укључено је и 8 бригада II класе. Почетком августа од активне војске формирано је пет корпуса од по 4 до 5 бригада: Шумадијски, Моравски, Тимочки, Дрински и Јаворски. На сваки корпус формирана је по једна артиљеријска бригада од по 6 батерија; инжењеријска, санијетска и друге службе добиле су ново усвојено. Од бригада II класе из састава активне војске формиран је Резервни корпус и једна артиљеријска бригада од 4 лаке батерије. Предузеле су мере за фортификацијско утврђивање Крушевца и Рањна, као и мере за снабдевање јединица муницијом (муницијски магацини били су у току првој рата исцрпљени), људском и сточном храном, (В. Ј. Ристић, н. д. књ. II, стр. 85–86; С. Грујић, н. д. књ. IV, стр. 174–195.)

Седми батаљон стајаће војске под командом капетана Јована Т. Ванлијћа ушао је као кадровско језгро у састав Ваљевске бригаде I класе. За команданта бригаде био је одређен мој брат капетан I класе Лазар Р. Мишић. Ја сам одређен за командира 2. чете у батаљону капетана Ванлијћа с тим да одмах отпутујем у Ваљево, где је извршено поменуто спајање 7. стајаћег батаљона са Ваљевском бригадом I класе.

По плану концентрације у новембру (не сећам се датума) Ваљевска бригада I класе одмаршовала је преко Ржане, Пожеге и Ивањице на Јавор.*

** Ратни план српске Врховне команде (врховни командант кнез Милан, начелник штаба генерал Прошић) био је у основи исти као у првом рату, с том разликом што је овога пута било предвиђено садејство са руском војском. Наиме, главне снаге (Шумадијски, Моравски и Тимочки корпус – укупно 46.210 бораца и 128 топова) имале су задатак да ојседну и по могућности заузму Ниш, а поштом, преко Пирота надиру ка Софији у садејству са руском војском. Помоћне снаге (Дрински и Јаворски корпус и Тимочко-зајечарска војска – 43.957 бораца и 70 топова) имале су задатак да у почетку рата бране границу према Босни, Новојазарском Санџаку и Видинској области, а, у случају успеха главних снага, пређу на напад према Новом Пазару, Кули и Видину.*

У духу оваквој ратној плана извршена је концентрација и стратејски развој војске:

Шумадијски корпус – под командом генерала Белимарковића, састава: 17 пеш. батаљона, 12 арт. батерија, 8 коњичких ескадрона и 1 инж. батаљон, укупно 16.000 бораца и 42 топа – имао је да се концентрише према Пандиралу и заједно с Тимочким корпусом дејствује према Пироту;

Моравски корпус – којим је командовао пуковник Лешјанин, састава: 28 пеш. батаљона, 9 арт. батерија, 5 коњичких ескадрона и 1 инж. батаљон, укупно 17.000 бораца и 46 топова – имао је задатак да окружи Ниш и пресече везу са Лесковцем;

Тимочки корпус – под командом пуковника Хорватовића, састава: 36 пеш. батаљона, 7 арт. батерија, 5 коњичких ескадрона и 1 инж. батаљон, укупно 13.000 бораца и 40 топова – требало је да преко Бабине главе дејствује према Пироту у садејству са Шумадијским корпусом;

Дрински корпус – командант генерал Алимич, састава: 21 пеш. батаљон, 5 арт. батерија, 2 коњичка ескадрона и полубатаљон пионира, укупно 19.000 бораца и 26 топова – имао је да брани границу према Босни од Бачевца на Дрини до Раче на Сави;

Јаворски корпус – под командом генерала Николића, састава: 21 пеш. батаљон, 5 арт. батерије, 2 коњичка ескадрона и полубатаљон пионира, укупно 15.000 бораца и 28 топова – имао је задатак да брани границу према Санџаку од Бајине Баште, преко Јавора до Раике;

Тимочко-зајечарска војска (око 9.000 бораца и 16 топова) требало је да брани утврђене положаје око

Нетошина и Зајечара, а у погодном тренутку да пређе у напад и заузме Вигин.

Србија је, према томе, ушла у други рат са укупно 124 батаљона, 24 ескадрона и 198 топова – свега око 90.000 бораца, док је укупна јачина турске војске концентрисана према Србији износила око 46.000 бораца (В. Ј. Ристић, н. г. књ. II, стр. 86–90); Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–78. год. изд. Врховне команде српске војске, Београд 1879.

На маршу од Ваљева до Ржана, где смо заноћили прву ноћ, праћени смо целог дана кишом и суснежицом. На једној ливади, пре уласка у Ржану, мој батаљон се размести под малим шаторима испод доста честих грмова. Наложисмо ватре и после вечере полегасмо. Наредио сам посланом да рано устане, наложи ватру и да осуши и очисти моје чизме. Ујутро трубач засвира устајање, а мало затим засвира и обзнана. Брзо устадох, обукох одело, умих се и одмах докопах чизме да навучем, али ево јада изненада. Почех навлачити десну чизму, али чим потегох мало јаче, сара се наједанпут одвоји од осталог дела чизме. Изненађен, зовнух посланог и упитах га шта је то? И сам запрепашћен, он само слеже раменима, обори очи и поче дрхтати.

– Па ти си ми изгорео чизме несрећнице један, и шта ћу сад да радим?

Труба засвира збор – моја чета већ излази на стројеву линију, а ја, очајан, још седим крај ватре, на једном пању. На моју срећу, поред мене прође командант батаљона капетан Ванлијћ већ потпуно спреман. Скочих онако босоног и рапортирах му шта се десило с мојим чизмама, а у исто време га замолих за извињење и дозволу да чету поведе наредник док ми послани из дућана не донесе опанке с каишима. Овај благородни човек само се насмеја и рече: „Добро си се сетио, пожури само да чету стигнеш, а ми ћемо одмах кренути.“

Стиге послани с опанцима, ужурбано се обух и брзим корацима кренух за четом и стигох је при уласку у Косјерић. Командант батаљона, који је јашио на челу батаљона, питао је у Косјерићу да ли се где могу купити чизме. Одговор је, наравно, био негативан. Улазећи у чету, командант батаљона, тешећи ме, рече: „Ајде, притрпи се, ваљда ћемо наћи једне ма какве било чизме у Пожеги.“

На преноћишту у Пожеги нађох једне чизме с пошироким црвеним шавом по врху сара, какве су обично носили трговци. На трећем преноћишту у Ивањици послани однесе оне изгореле чизме на оправку и после два дана, уместо једних, ја сам стицајем околности имао два пара чизама и једне опанке грађенике.

Колико се сећам, у то време главни командант на Јавору, ђенерал Тихомиљ Николић, беше се сместио са својим штабом у Царинарници. Командант трупа на самом Јавору био је пешадијски потпуковник Паја Путник, са штабом у механи јаворској. Јаворске трупе држале су фронт од Кокиног Брода, преко Василијиног врха, Јавора и других погодних граничних положаја све до близу Рашке.

Ваљевска бригада разместила се под шаторчићима са јужне стране Василијиног врха у једној буковој шуми. Снег беше нападао више од једног метра, хладноћа велика. Разгрћући снег и правећи од њега читаве бедеме наоколо, копали смо у земљи простране рупе, које смо наткривали шаторским крилима, тако да смо у тим јамама могли и ватру ложити. У тако спремљеним преноћиштима уз прасак секире по буквама чуше се, по оним јамама целог логора, свирале и виолине уз потмуле гласове песме и разних подскочица од наших, увек веселих војника.

Русија беше већ објавила рат Турској и отпочела операције. Код нас је на време извршена концентрација и стратегијски развој војске, али се с објавом рата Турској отезало. Разлог за ово бејаше некаква политичка погодба између наше и руске владе. Говорило се да наша влада отеже с објавом рата због неколико милиона динара (или рубаља) које је тражила од Русије на зајам, јер смо се били потпуно истрошили водећи прошлогодишњи рат, а вероватно да је било и других војничких, исто тако важних разлога, због којих нисмо одмах ушли у рат.*

** Кад је почео руско-турски рат, априла 1877, кнез Милан је обавестио руског цара да је Србија вољна да се заједно с Русијом бори против Турске, али да јој је због исцрпљености у првом рату потребна једнократна помоћ од три милиона рубаља, за довршење ратних припрема, а после уласка у рат стална месечна помоћ од милион рубаља. Цар је начелно одобрио улазак Србије у рат, али је саветовао мудрости и уздржавање од сукоба док руска војска не пређе преко Дунава, како би могла помоћи Србији. Чим је са*

својом војском прешао на десну обалу Дунава, главнокомандујући руске војске велики кнез Николај Николајевић упутио је поруку Србији да одмах ступи у рат против Турске. Српска влада је одговорила да јој је за непосредне припреме рата потребно ићи до шест недеља и најмање милион рубаља. Иако је руски цар 15. јула „издао наредбу министру финансија да пошаље књазу Милану један милион рубаља“, српска влада је тек 13. августа добила само пола милиона.

У међувремену руска војска је по преласку Дунава брзо напредовала и већ 19. јула одред генерала Гурка заузео је превој Шийку на планини Балкану. Изгледало је да ће и сама турска преслоница убрзо бити угрожена. Међутим, управо истога дана када је Гурко заузео превој Шийку, Осман-паша је са својом армијом ушао у Плевну, одакле је, одолевајући туна четири месеца најзад знајно надмоћнијих руских и румунских снага, угрожавао руско десно крило, због чега је наступљање руске војске било заустављено.

Русија је због криптичног положаја у коме се нашла ујорно инсистирала да Србија одмах уђе у рат. Из истој разлоја (криптичан положај руске војске) српска влада је избјегавала да тачно фиксира датум ступања у рат. Најзад, 13. новембра кнез Милан је добио последњи позив „да за десет дана ступи са српском војском у борбу против Турске“. И овога пута на седници владе појавили су се пессимисти, али је Јован Ристић скочио на ноге, ударио псницом по столу и узвикнуо: „Морамо у рат, иначе је све изгубљено.“ „Иако се дефинитивно одлучила да уђе у рат средином новембра, српска влада је објавила рат Турској тек 1. децембра – три дана после пада Плевне, што је учинило рђав утисак у Русији. Несрећно изабран шренушак уласка у рат умањило је значај српских победа и српског удела у овом рату.“ (В. Ј. Ристић, н. д. књ. II, стр. 57–78; С. Јовановић, н. д. стр. 380–390.)

Главнина наше војске била је концентрисана у долини Мораве код Алексинца с предстражама на самој граничној линији. Турци, збуњени уласком Русије у рат, беху веома помирљиви на нашим фронтovima. Наши и турски војници, захватајући воду на истим изворима, често су водили дуге разговоре и вршили трампу леба за дуван итд.

Борба на Јавору

Једнога дана саопштише нам да је наша земља објавила рат Турској. Том приликом ондашњи војни прота Милан Ђурић здржао је сакупљеним трупaма врло значајан говор, истичући важност овога владиног корака у тренутку кад руске победоносне трупе већ почињу гонити Турке.*

* Почетак другог рата обележен је једном побунуом у војсци, шзв. Тојолском буном. Наиме, 25. новембра било је посиројено шест баџаљона народне војске на Штановљанском пољу код Крајујеваца ради полапања заклетве. Други лејенички баџаљон (440 људи) одбио је да положи заклетву. Побуњеници су одмах кренули преко крајујевачких винограда у Тојолу пуцајући из пушака и псујући кнеза. По доласку у Тојолу побуњеници су издали наредбу околним селима да се дижу на оружје, вршили набавку олова, баруша и оружја и сиречавали све оне који су хтели да иду на границу. Од Тојоле су хтели да направе центар једној већој покрајини, али их је у шоме сиречила сјајаћа војска, која је 29. новембра сшила из Београда и, после краће пушкарања, савладала и похалисила побуњенике.

Непосредно после упушења буне, шј. 1. децембра, кнез Милан је објавио ратну прокламацију, у којој се, између осталој, каже:

„У мојој прокламацији од 21. фебруара ове године Ја сам обзнанио Свом грађом Народу, да је одбрана оне свете ствари, за коју смо ми, прошле године, морали прибећи оружју, прешла у јаче руке... Од времена када је Србија закључила мир са Ошманском Поршом... љачке, пустиши и покољи покривају крајеве Турске царевине, а најљуће пишти под Турцима све што српско име носи... Узалуд су прошли сви кораци које је Моја Влада чинила у Цариграду против ове ваицуће повреде уговора. Остављајући ова насиља без казне Ошманска влада је потазила реч коју нам је свечано задала...

Ако је непријатељ прошле године био надмоћнији од малих Кнежевина српских, данас ми, ступајући на бојно поље, налазимо на њему славом овенчану војску руску, налазимо нашу јуначку браћу Црногорце и наше храбре суседе Румуне, који су прешли Дунав, па се боре славно за своју независност и за слободу пошлачених хришћана...

Данас или никада куцнуо је час, да се, једном засвагда, доврши велико народно дело, које су шаковски јунаци онако славно ошпочели, а ми, прошле године, прихватили. Зашто најред, јунаци, уз победоносне заставе Цара Ослободиоца, С вером у Бога, свемоћуће заштитника правде, а у име ослобођења своје подјармљене браће, у име независности наше граде ошацибине Србије.

Најред, јунаци, Божја је воља!

У Београду 1. децембра 1877. год.

Милан М. Обреновић. IV с. р.

Књаз Српски“

(Рат Србије са Турском 1877–78. стр. 3–5; Владан Ђорђевић, Српско-турски рат, књ. II, Београд 1907, стр. 36–42.)

Мало затим стиже наредба да и јаворска војска отпочне прелазити границу. На крајњем десном крилу тамо негде око Кокиног Брода и Доброселице добровољцима командоваше наш чувени јунак и делија архимандрит Дучић.*

* Дучић Нићифор, калуђер из околине Требиња. Због активне учешћа у херцеговачком устанку Луке Вукаловића и црногорско-турском рату 1861–62. године пребегло је у Црну Гору, а зашом 1868. у Србију. У

првом српско-турском рату, 1876. године, командовао је добровољцима који су се борили у саставу Ибарске војске, а у другом 1877–78. добровољачким одредом Јаворског корпуса. Био је храбар и испољавао више талента за ратну вештину него за историју којом се доцније бавио.

На простору између јаворске царинарнице и механе Ваљевска бригада рано изјутра једног дана беше прикупљена и очекиваше наредбу за прелазак границе. У претходници беше одређен батаљон капетана Ванлијћа, а моја чета, наравно, образова предњу трупу. Кретали смо се путем који је водио западним падинама Василијиног врха, кривудајући поред једне чесме, одакле су и наши и турски војници заједничку воду односили. Пут је даље избијао на село Кладницу, у коме су искључиво живели Албанци, а одатле настављао даље ка Сјеници.

Друга једна колона наступала је лево од нас такође ка Сјеници.

При самом прелазу границе моје патроле опазише како низами из своје јаворске карауле побегоше путем ка Кладници. Оне се први пут сукобише с турским патролама код тог села и после кратког пушкарања Турци ужурбано одступише ка својим припремљеним положајима.

Наступали смо преко онако великог снега и подилазили турским положајима, одакле Турци отворише ретку пешадијску ватру протав мог стрељачког строја. Међутим, ово није изненадило наше војнике, већ прекаљене ратнике из прошле године. Легоше потрбушке по оном селцу, укопаше у снегу лежишта за лактове и наједанпут отпоче клапарање шасповљача дуж целог стрељачког ланца. Оне гломазне руске спредњаче с белгијским ножем и у овом рату остадоше као нека велика беда на руковању код обвезника II класе.

После краћег пушкарања командант батаљона, приметивши да Турци ојачавају свој стрељачки строј, одлучи да развије две чете удесно једним поточићем и наткрили Турке. Ови покрети још нису били довршени, а Турци отпочеше појединачно напуштати своје ровове, нарочито кад угледаше да наша 4. чета у смакнутом поретку врши ужурбан покрет удесно преко оног камењара, борећи се с необично великим снегом који ту беше нападао.

Наши веома окретни и бистри војници само једним погледом схватише ситуацију и без икакве моје команде повикаше: „Ене, де, море Турци оступају, а наши хоће да их обиђу. Ајдемо и ми напред, шта чекамо овде?“

Радосно им се придружих и са узвиком „Напред јунаци“ кренух једва извлачећи ноге из оног огромног снега, целца. Кад се докотурасмо до турских положаја, затекосмо три мртва Арапина, а дуж њиховог стрељачког строја крв беше попрскала кору снега. Наши војници са искреним сажаљењем посматраху погинуле турске војнике. Један од наших, кад угледа оне мртваце, узвикну:

– А их, по Богу брате, колики си! Одакле ли су дошли ови јадници!*

** У релацији Јаворског корпуса о тим борбама се, између осталог, каже: „7. децембра извршено је рекогносцирање у правцу с. Кладнице са две пешадијске чете. Десно крило ишло је преко турског положаја на Калићуљу, центар низ Оторјевац, а лево крило преко високог брега Лесковца. Средње одељење наишло је на непријатеља у с. Кладници и после борбе од једног савиша прошерала га из села, али се још неко време задржао на вису изнад села, све док није обухваћен с бока и напуштен у бекство. Остао је на бојишту 6 мртвих, а рањенике је одвукао са собом...“*

Најкрвавија борба вођена је, међушим, 1. јануара 1878, када је 2.500 Турака, са 150 коњаника и 3 брдска шоба, напало на наше положаје на брду Соколовици код Новог Пазара. Наша пешадија (један и по батаљон) се добро држала, али је, обухваћена с оба крила надмоћнијим снагама, била принуђена да се повуче на положаје на Голици. Ми смо имали око 100 погинулих, а Турци двапут више. И овом приликом Турци су, као и обично, касалили наше мртве и рањене и појалили шамошња српска села“. (В. Рат Србије са Турском 1877–78, стр. 95.)

Прикупих своју чету на правцу кретања и по добијеном знаку команданта батаљона, опет у виду претходнице, кренух напред. Пут беше затрпан огромним снегом па смо се кретали трагом Турака. Дан беше потпуно ведар, а пред очима нам само блешташе сјајна кора замрзнутог снега.

Беше већ превалило подне када са четом стигох на Орлов кљун (тако се, чини ми се, зваше један повећи купаст брегуљак), са којег угледамо Сјеницу у једној равници на

једва 2.000 метара испред нас, коју обавијаше доста провидна магла.

Прикупљајући чету за даљи покрет, с неким необичним усхићењем и неком хладноћом у срцу посматрао сам Сјеницу и замишљао шта се све још може догодити. Око Сјенице нисам ништа могао да приметим, изгледаше ми као пуста варош, само се пушио понеки оцак, који казиваше да ипак тамо неко живи. Окупљајући се око мене, војници ме запиткиваху. „Славе ти, господин потпоручник, је ли оно варош Сјеница куда нам ти рече да идемо? По Богу брате, ми нећемо тамо до мрака стићи!“

У току тих и таквих мојих размишљања и разговора с војницима тамо на нашем левом крилу грмели су топови и наши су напредовали. Таман када сам хтео да кренем чету, ето ти једног поднаредника из штаба батаљона с поруком: „Мотрите и даље на Турке, а са четом останите где сте док командант батаљона не стигне.“ Учиних што требаше и очекивах долазак команданта. Убрзо угледах да се он с коњем тетура преко онога целца у правцу чете.

Кад стиже, он похвали и чету и мене, а затим рече:

– Дошла је наредба да се одмах впатимо на границу, одакле смо и пошли; ти ћеш са четом образовати заштитницу и можеш одмах кренути, пошто сам већ наредио да главнина крене према Јавору.

– А зашто то, господине капетане? – упитах ја.

– Е, па ево зашто! Она проклета Аустрија не да нам ни корака преко границе у овом правцу већ нам је казала: „Кад хоћете да ратујете с Турцима, ето вам Ниша, па тамо ратујте“ – одговори ми гласно пред целом четом капетан Ванлијћ.

– Вала, нека је проклета и овога и онога свијета та несрећна Аустрија – узвикну један Ваљевац.*

** Смајрајући Босну, Херцеговину и Новопазарски Санџак својом ушлицајном сфером, Аустро-Угарска је, чим је раш почео, изјавила жељу да српска војска, концентрисана према Босни и Санџаку, остане у дефанзиви. На ишњање српског представника „до које тачке на босанској граници полаже Аустрија важности за одржавање дефанзиве и од српске и од турске стране, и (да ли) може учинити да се и турска војска држи дефанзиве“, Андраши је рекао „да ће одговорити само онда ако му то ишњање буде именовано и одобрено.“ Пошто је српска влада избегавала да то учини, аустроугарски конзул у Београду кнез Бреде изјавио је председнику српске владе;*

– Ако Србија почне офанзиву према Босни или, пак, подстиакне устанак у њој, Аустро-Угарска ће то смајрати као повреду својих интереса и одмах предузети одговарајуће мере, додајући да његова влада смајра и „новопазарски пашалук као део Босне“. Аустроугарски владајући кругови су желели да Новопазарски Санџак буде сталан коридор који ће раздвајати Србију и Црну Гору и, због тога, ни једној ни другој нису дозвољавали да се знајније прошири у овом крају. (В. Ј. Ристић, н. д. књ. II сџр. 159–161; С. Јовановић, н. д. сџр. 403–404.)

Ађутант батаљона, мој добар пријатељ и познаник из ранијег времена, Јаков Ковачевић, трговац из Ваљева, полазећи с командантом батаљона, стеже ми руку оном својом ћопавом руком у коју беше рањен у прошлом рату и рече:

– Е, баш нам се не да, земљаче. Она стара кустура (мисли је на Аустрију) непрестано се закачиће за нас. И њој ће једнога дана доћи црни петак!

Маршујући по снегу обасјаном сјајном месечином, када од мраза пуцаше и дрво и камен, једва око пола ноћи стигох са четом на Јавор, грабећи на старо логориште. Други батаљони беху већ заузели предстражарску линију на самој граници.

Ето тако се завршио овај мали поход Јаворске војске у Новопазарски Санџак, због незајажљивих апетита Аустро-Угарске и неактивности европске дипломатије тога времена.

После неколико дана логоровања у оним јамама и слушања најразличитијих разговора, узајамних задиркивања и духовитих поскочица наших дивних и неуморних војника дође време да и моја чета изађе на предстражу, и то баш на сами Василијин врх, највиши и најветровитији врх у околини Јавора.

Натоварени торбама и огрнути својим шареницама, моји војници једва се испузаше на ону ветрометину, где не беше ниједног дрвцета. На једвите јаде, разгрћући снег по оном камењару, ископасмо јаме и опет их наткрилисмо шаторским крилима. Чим

подигосмо шаторе, упутих два вода ка старом логоришту да донесу дрва за огрев и кување јела. Кад угледа војнике с дрвима, Стеван Радосављевић Арапин докопа своје ћемане па онако по цигански засвира једну веселу песму која беше омиљена код Ваљеваца и својим кречећим гласом отпоче певати. Одмах по завршетку песме Арапин удари у танку жицу и отпоче свирати нгру „трескавицу“, како је он називаше. Што су се војници с главњама на раменима више приближавали логору, Арапин је све силније ударао у жице, а око њега искупили се они који су остали у логору да би рашчишћавали стазе. Један од војника, спуштајући оне главње с рамена, узвикну:

– А славу ли ти циганску, лако ти је ту свирати, деде да те видим како би ову главњу изнео на раменима одоздо из потока.

– Па шта ћу ти ја, Јеротије, био и ти бити Циганин па не би главње носио – поносито одговори Арапин.

Стеван Радосављевић Арапин, Циганин са Пећине код Ваљева, борац с пушком у Ваљевском батаљону II класе, учествовао је у свим борбама које су вођене 1876. године. Поред пушке, торбе и шаренице увек је носио своје ћемане у једној старој кожној торби. Због лепог свирања и ведрога расположења Арапин је редовно био поштеђиван од стражарске службе и тежих радова. Кад се усами, Арапин је много туговао за својом Циганком, која је с децом остала на Пећини, али му туга брзо прође само ако га ко од старешина позове да свира. „Хоћу господине, жив ми био“, најчешће одговараше Арапин.

Не знам зашто, командант батаљона упути с мојом четом на Василијин врх и свог ађутанта Ковачевића. Овај, као добар Арапинов познаник за ваљевских лумперајки, душу му вађаше због његове Циганке. Чим види да се Арапин уозбиљи, он му подвикне:

– Море, Арапине, шта си окупио да толико мислиш о Циганки кад и сам не знаш хоћеш ли сутра остати жив? Батали то, па деде распали што весело!

– Право кажеш, газда-Јакове – одговараше Арапин отпочињући некакве циганске фантазије, које би завршавао неком веселом и хитром игром. За тили часак око њега би се вило коло војника са познатим ваљевским бројаницама.

После неколико дана бављења на Василијином врху од команданта батаљона добио сам наређење да с једном получетом одмаршујем преко реке Тисовице и, обарањем неколико стубова, пресечем телефонску везу на путу између Сјенице и Новог Пазара. У први сумрак пошао сам с получетом и ађутантом Ковачевићем на извршење овог задатка. У неко доба ноћи стигли смо на друм, оборили свега три дирека, покидали жице и кренули натраг. Још по мраку, пред зору, прешли смо Тисовицу, али наредник који је остао с једним водом у заштитници погреши пут и не наиђе на место куда смо ми прешли залеђену Тисовицу, већ крену другим правцем и, кад су били на сред реке, лед пукне и цео вод пропадне до појаса у воду. Ми смо ишли напред и нисмо знали шта се у позадини десило све док нас један војник није стигао и о томе обавестио. Одмах упутих потребан број војника да им помогну да изађу из воде и дођу. До тога времена, они су се сами већ били искобељали из воде и кренули за нама. Неколико њих нису могли сами да иду па су их војници водили испод руке. Том приликом тим јадницима су биле премрзле ноге, а од свих њих најгоре је страдао сиромах наредник. Од великог мраза њему је доња вилица отишла у страну, а и очи су му се такође искренуле. У логору су лекари учинили своје и све ове јаднике спровели даље у позадину на лечење. Многима од њих отпадали су прсти с ногу. Доцније сам дознао да је кнегиња Наталија поменутог наредника послала о свом трошку у Беч или Париз, где се лечио, и да су му унеколико вилица и очи враћени приближно на своја места. Неколико година по свршетку рата нашао сам овог наредника у срезу прокупачком, ту негде у близини Крње џамије, где се доселио на додељено му имање. Заборавио сам име овом ваљаном нареднику.

У ослобођеном Нишу

После краћег времена Ваљевска бригада доби наређење да хитно одмаршује у састав главних снага наше војске у долини Мораве, које се већ приближаваху Нишу и припремаху напад.*

* Операције Шумадијској, Моравској и Тимочкој корџуса почеле су 2. децембра. Тимочки корџус је већ 4. децембра делом снага овладао положајем североисточно и источно од Ниша у циљу везивања шурских снага у Нишу, док су остале снаге Тимочкој корџуса и Шумадијски корџус дејствовале према Белој Паланци и Пирошу. Књажевачка бригада I кл. заузела је 4. децембра Бадину лаву, а два дана доцније један батаљон Књажевачке бригаде II кл. заузео је на јуриш Светониколски прелаз, одбацујући шурске снаге према Белоградцику. Књажевачка бригада I и II класе и Комбинована бригада наступале су, пошом, од Бадине лаве према Белој Паланци, прешле на леву обалу Нишаве, најале шурске снаге на десном боку утврђених положаја испред Беле Паланке и, пошто су их одбациле према Лесковцу, 12. децембра ослободиле варош.

После ослобођења Беле Паланке Шумадијски и Тимочки корџус ослободили су 16. децембра Пирош и продужили наступање према Софији. Ослобођењем Пироша и Беле Паланке веза између Ниша и Софије била је прекинута. Тиме је српска војска успешно извршила захтев који је прег њу оставила руска Врховна команда и олакшала руским шурима да се пробацију кроз снетом завејани Балкан и 22. децембра заузму Софију. Врховни командант руске војске у Буарској велики кнез Николај Николајевич захвалио се кнезу Милану следећим телеграмом:

„Честитам Вам од свег срца добар и леп почетак. Изјавише од моје стране моју искрену захвалност вашој јуначкој војсци. Желим јој и даље лепе успехе. Нека нас Бог узме у своју заштиту.“

У овим првим борбама српска војска се заиста добро показала. У извештају Врховне команде о томе се, поред осталога, каже: „Наши војници, борећи се, наступали су по најгорем времену; ноћивали су на снегу по високим чукама; ниједну стогоу, ниједан тренутиак нису непријатељу у борби оставили; у боју били су храбри и одважни, а са заробљеним и рањеним непријатељима поступали су благородно. Ово сведочи велики број заробљеника, ово шврде шурски рањеници који се у Пирошу лече...“

Моравски корџус наступао је ка југу ради окружења Ниша са севера и запада. Чачанска бригада I кл. ушла је 5. децембра у Прокуље без борбе. Две бригаде Ибарске дивизије овладале су мостовима на Ј. Морави код с. Чечине и прекинуле везу између Ниша и Лесковца. Моравска дивизија примицала се Нишу са севера.

Курумлијски одред (Чачанска бриг. I кл. и Крушевачка бриг. II кл.), наступajući у три колоне према Курумлији, коју је бранило око 2.500 шурских војника, избио је 10. децембра, прег шурска утврђења на Микуланском вису, где је задржана јаким и добро организованим непријатељском ватром и принуђена на повлачење. Осетивши то, Турци су прешли у прошивнагад и тоњење централне и десне српске колоне, али су у критичном тренутику најаднути у бок и позадину од српске левокрилне колоне и наштерани у бекство. О томе се у извештају Врховне команде каже: „...али баш у том тренутику Студенички батаљони јављају се Турцима са стране и доухватише их с бока и леђа и после тушања које трајаше читав сахат, Турци беже, беже, у највећем нереду и стирмолавце јуре на другу страну преко Тошлице и Бањске реке, остављајући своја утврђења на Микуланском вису и на џушу прокуљанском...“ Гонећи Турке, српске шуре ушле су у Курумлију 13. децембра.

После ослобођења Беле Паланке, Пироша, Прокуље и Курумлије били су створени повољни услови за напад на Ниш. (В. Рајс Србије са Турском 1877–78, стир. 7–44.)

Одмах по добијеном наређењу, сутрадан рано, бригада је одмаршовала преко Кушића, Ивањице, Пожеге, Чачка, Крушевца и Ђуниса, левом обалом Мораве у правцу Ниша.

Маршовали смо усиљеним маршем како бисмо што пре стигли у помоћ нашим трупима које су се бориле око Ниша. Тамо беху корпуси ђенерала Јована Белимарковића, пуковника Милојка Лешјанина и пуковника Ђуре Хорватовића. Кроз сва места кроз која смо пролазили орила се песма бригаде, која неуморно и весело хиташе ка Нишу. Снег падаше, али не беше оних великих сметова какве смо оставили на Јавору.

Кад је бригада стигла на преноћиште у близини Тешице, подигосмо шаторе у једном шљивару крај пута. Одмах букнуше ватре на све стране, благодарећи сувом грању које налазисмо по околини. Прилазећи Тешици, чули смо гругање топова тамо негде око Ниша. Тек што седосмо за вечеру, стиже глас, не знам од кога, да је већ Ниш пао и да су наши ушли у варош.*

* Ниш је ослобођен 29. децембра. „На бегемима Ниша вије се српска застава. Јуначка војска наша однела је нову сјајну победу. Ниш је у рукама наших храбрих војника...“, писало је у дејешу Врховне команде 30. децембра 1877. године.

После ослобођења Беле Паланке, Пироша и Курумлије Шумадијски и Моравски корџус најали су Ниш, који је бранило око 5.000 Турака са 267 топова. Нишка шврђава имала је 7 батљиона са 77 оруђа. Поред тога, Ниш су бранила и два истакнута фортификацијска објекта: Виник и Горица.

Шумадијски корџус најао је с јужне и југоисточне стране где је одбрана Ниша била најслабија и после дводневних борби заузео Вучји дол, Ђурлан, Камару и Марково кале, одакле је са 26 топова шукрао Горицу. У исто време Моравски корџус бомбардовао је Виник, шврђаву и варош.

Изложена енергичним нападима српске пешадије и концентричној ватри артиљерије, шурска посада је 27. децембра понудила предају града.

Командант Ниша Халил Зија-паша послао је парламентарне пуковнику Лешјанину са следећом поруком: „Пошто нас је рашна срећа оставила, ми приступајемо да положимо оружје и да се учини крај рашовању, под условом да се част муслимана и немуслимана поштеди; да се онима који би се хтели иселити то не

ускрађује већ да им се у томе чине олакшице, а ипак исто да се дозволи царској војсци и царским чиновницима да могу слободно изаћи (из града) и отићи.

Командант нишке војске

Халил Нишки муџесериф Рашид“

Турска понуда је примљена под условом да се конвенција о предаји поштинских одмах и да сутрадан ујутру у знак предаје Турци истакну беле заставе на свим утврђењима. Турци су, међутим, тражили да им се дозволи да са оружјем (без муниције) изађу из града и огу. Због тога су борбе настављене несмањеном жестином и 28. децембра. Тек када је Шумадијски корџус на јуриш заузео Горицу, Турци су пристали на предају града.

У Нишу је зајлењено 267 топова, 13.047 пушака и велика количина другог ратног материјала. Српски губици били су: 120 поинулих и 911 рањених (В. Рајћ Србије са Турском 1877–78, стр. 46–77).

Сутрадан по паду Ниша продужимо кретање даље преко Суповца и истог дана после подне бригада стиже на Мрамор. Добисмо наредбу да ту останемо до даљег наређења, како рекоше, због тога што Турци, после губитка Куршумлије, покушавају да је поврате. Тај напад је одбијен и наши су остали господари Куршумлије, али су се Турци још увек задржавали на Самокову и околним висовима у правцу Преполца.

Пошто се један дан одмарала на Мрамору, бригада је кренула даље ка Нишу и истога дана ушла у град, свечано дочекана од мноштва одушевљеног грађанства. Улазећи преко моста у нишки град бригада се построји у смакнути поредак за свечани дочек. Наједанпут на коњу се појави књаз Милан, праћен својом свитом. Командант бригаде изађе му на рапорт, а затим књаз кратким говором поздрави бригаду, истичући да се Ваљевска бригада најхрабрије борила у прошлом рату.*

* Кнез Милан је ушао у Ниш 3. јануара. За све време трајања другог рата он се налазио с војском и показивао је велико интересовање за ратководство. Лично је учествовао у току појединих операција, похваљујући успехе јединица и указујући на пропусте. Брзо је улазио у шајне војне вештине и у току рата сипео драгоцена ратна искуства. У шајкачи и чизмама, са пушићеном брадом, он је добијао с војничком сљобашношћу и војничке полене на ствари. (В. С. Јовановић, н. г. стр. 411.)

Први пут у току ових ратова били смо размештени на становање по градским зградама. Сутрадан пред постројеном бригадом испред штаба Врховне команде командант бригаде прочита наредбу врховног команданта којом он, похваљујући Ваљевску бригаду, наређује да она остане као посада у Нишу, пошто је својим храбрим држањем у свим дотадашњим борбама потпуно заслужила да се поштеди од даљих борби.

Одмах сутрадан бригада преузе све страже у граду, по вароши и околним утврђењима, а све остале трупе беху већ одмаршовале уз Мораву ка Врању и уз Топлицу ка Куршумлији и Преполцу.* Тако у Ваљевској бригади настаде полумирнодопски живот са свим његовим последицама: рапорти, изјашњења о разним кривицама, кажњавања, итд.

* После ослобођења Ниша Моравски и Тимочки корџус упућени су оштинским правцем Куршумлија – Приштина, а Шумадијски корџус долином Јужне Мораве ка Врању, одакле је имао да скрене преко Гњилана ка Приштини. Моравски корџус је 6. јануара без борбе заузео Куршумлију (Турци су за време борби око Ниша повратили Куршумлију, коју су српске трупе биле ослободиле 13. децембра 1877), али је у даљем напуштању заустављен са утврђеном Самокова (узан и шумом обрасио њебан на десној обали Тојлице код Куршумлије). Беспућне, стирме и снећом покривене падине Самокова јужале су Турцима веома повољне услове за одбрану и омогућиле им да одбију четире узастопна напада Моравског корџуса. Самоково, друга Плевна, како су га називали Турци, успело је да се одржи све до закључења примирја 19. јануара 1878.

Тимочки корџус напуштао је у шири колоне долином Пусте реке и преко највиших висова Рагона, Пејрове џоре и Шуменске планине у правцу Прекорађа и Прејолца. Савлађујући велике шеренске шешкоће (јединице су се кретале козјим стазима покривеним снећом и ледом) и живав оштор нејријашеља, успеле су да се пробацију, лева колона (Крајинска војска) до села Турале, средња колона (Књажевачка војска) до испред Прејолца, а десна колона (Дунавска дивизија) прешла је преко Пејрове џоре и Рагона и заузела село Механу одбацујући шурске снаге ка Прејолцу. На овим положајима Тимочки корџус зашккло је примирје. Његове операције Врховна команда оценила је овако: И после овој свршеној чина рад наше младе народне војске по овом врлетном, пућом, снећном и нејријашељима попућом земљишту, са пућним правом, можемо назвати сјајан и достојан задатка српске војске и имена српског народа.

После ујорне дводневне борбе Шумадијски корџус је успео да се пробације кроз Грделички шеснац и поштинске шурске снаге према Врању. До новој великој окршаја дошло је 18. јануара на положајима Чеврљућа, Гоч и Девотин. Иако бројно и шехнички слабије од шурских, јединице Шумадијског корџуса енергично су најале на шурске утврђене положаје и заузеле их. Турци су у нереду одступили преко Врања ка Куманову. Сутрадан, 19. јануара, српске трупе су ослободиле Врање и на Пљачковици одсекле и заробиле 4 шатора Турака – око 50 официра и 1.700 војника. Бој код Врања, по оцени Врховне команде, сјада у највеће успехе које је српска војска поштинила у току другог рата.

После ослобођења Врања Шумадијски корџус скренуо је ка Приштини и 23. јануара заузео Гњилане, где

та је зашекло примирје. (В. Раи Србије са Турском 1877–78, стр. 111–133 и 146–168.)

Начелник штаба Врховне команде у току овог рата био је ђенерал Коста С. Протић, вероватно највреднији и најспособнији наш официр тога времена. Начелник оперативног одељења бејаше потпуковник Јован Мишковић, тако исто један од највреднијих и најспособнијих наших официра.

Потпуковник Коста Бучевић, како ми се чини, од пада Ниша командовао је једном дивизијом, а затим је, због слабог здравља, постављен за команданта града Ниша. Он беше присталица најстроже дисциплине и реда, поборник велике строгости и најскрупулознијег вршења службе. Полазећи са четом на стражу, ма где то било у граду, у вароши или у утврђењима, сви ми млађи официри молили смо Бога да не наиђе Бучевић, јер код тога Србина није се могло проћи без примедбе. Ако се коме по несрећи догоди да он наиђе, зна се већ шта га чека. Мојом срећом за то време нигде се не сукобих с њим.

У то време у Нишу беше права благодет. Пошто се отребисмо од силних вашију и мало дотерасмо одела и обућу, ми млађи официри почесмо увече излазити у варош. У свим кафаницама јечале су виолине или ударао гоч да ти уши заглухну. Некакви чочеци у свиленим шалварима уз лупњаву гоча или уз писак зурли по свима кафаницама изводили су разна чингијања нама дотле непозната. У Нишу, дакле, владаше необично весеље уз присуство, нарочито млађих, доброћудних Нишлија – песма на све стране, а и како да не буде када се вино продаваше ока за грош, са разним мезелуцима, татлијама и другим ђаконијама. Беше свега у изобиљу и тако јевтино да су потпоручници могли потпуно да изигравају господу – кавалере. Кад се чу да је и Врање у нашим рукама, онда, чинило ми се, све полуде по Нишу од силног весеља и ноћних теревенки.

Чим би наступила ићиндија, као по команди залупају по Нишу ћепенци, затварају дућане и дућанчиће „како би си старији ишли дому“, а млађе дућанције у друштво официра и војника ради опште радости и весеља.

У улици која води са пијаце ка некадањој гостионици „Берегији“, с десне стране налазила се мала, чиста кафаница, коју држаше неки Горча, Нишлија млађих година. Са својим друговима био сам после вечере стални гост доброга Горче. Једне вечери прилично се развеселисмо. С нама беше и наш друг пешадијски потпоручник Ђорђе С. Ђуричић Ђока. Разиђосмо се око пола ноћи.

Сутрадан пред вече сазнадосмо да нашег пријатеља Ђуричића нигде нема. После дужег трагања рекоше нам да је он са два коња свог ујака (или тече) пуковника Николића отпутовао преко Пирота у Софију и тамо ступио у руску војску, да би на тај начин отишао у Русију. По свршетку рата Ђока је ступио на универзитет и с одличним успехом свршио правни факултет у Русији. То беше официр необичног талента. Кад је ступио у Академију, већ је говорио немачки и француски.

Када смо ми, његови другови, били произведени тек за потпуковнике, наш Ђуричић јавио нам се из Русије као ђенерал. Доцније ми је писао из једне вароши са Амура и молио ме да му пошаљем семена од босиљка да тамо посеје. У истом писму изјавио је жељу да му, кад буде умро, кости буду пренесене и сахрањене у Ваљеву крај шумног Граца, где је своју најлепшу младост провео.

Примирје и мир

По паду Врања, Куршумлије и Пирота наше операције текле су доста повољно тако да су наши добровољци, који су се налазили испред фронта Белимарковићевог корпуса били допрли до Грачанице на Косову и тамо се причестили. Они су одржавали везу с трупама које су се преко Преполца спуштале у мало Косово. Пошто смо преко Пирота успоставили и везу с Русима који се приближаваху Софији, после пада исте, наше операције и на том фронту усмерише се ка Трну и Брезнику. Свуда нам добро ићаше све док Руси коначно не прећоше Балкан и не доћоше пред Цариград. Ту, код Сан-Стефана, застадоше, под претњом „цивилизоване“ Европе, чији себични интереси не дозволише Русима да заузму Цариград и протерају Турке у Азију – онамо од куда су и дошли да би све до последњих година чинили толике силне пакости хришћанским народима Европе!*

* Руско-турско примирје, закључено 19. јануара 1878, довело је до прекида операција српске војске. Наиме, 22. јануара, када су шри српска корпуса концентрично наступила према Косову, кнез Милан је примио писмо од великог кнеза Николе из Једрена које гласи:

„Честитам Вашој Светлости срећан свршетак рата. Основи мира које смо предложили и где смо имали у виду интересе Србије, примљени су. Примирје закључено за све време док трају преговори о миру. Молим, дакле, Вашу Светлост за наредбу да одмах престану војне операције на свим тачкама и да се са турским командантима споразумејемо за одређење демаркационе линије, по дејалима које вам сушта шаљем по нарочитом официру“.

Месец дана по потписивању примирја закључен је у Сан-Стефану мир између Русије и Турске. Санстефански уговор предвиђао је јуну суверености Србије, Црне Горе и Румуније. За Босну и Херцеговину била је предвиђена аутономија под надзором Русије и Аустро-Угарске. Србија је имала да добије само незначителна територијална проширења према Новом Пазару и Мишковици, али без ових градова; за тим Мали Зворник, Сакар на Дрини и Ниш (за време преговора кнез Милан је поручио Русији „да српска војска неће напустити Ниш, па све да је и руска војска нападне“). Црној Гори је требало да припадне: Никшић, Гацко, Суж, Подгорица, Жабљак и Бар; Румунији северна Добруца, а Русији југозападна Бесарабија, Карас, Ардахан, Бајазит и Бајум. Предвиђено је стварање велике Бугарске, која би поред северне Бугарске и источне Румелије, обухватила још и цео Македонију и делове српске националне територије са Пиротом и Врањем.

Санстефански уговор, чији је творца био гроф Игњатијев, изазвао је у Србији буру негодовања. Он је бацио кнеза Милана, као што с разлогом истиче војвода Мишић, у наручје Аустро-Угарске. (В. Ј. Ристић, н. д. књ. II, стр. 132–158; Рат Србије са Турском 1877–78, стр. 192–198; В. М. Хвосћов, н. д. стр. 125–126.)

Примирје наступи на свим фронтовима, а затим отпоче с радом по српство фамозни Берлински конгрес са свим својим последицама које ће историчари описати. Руски представник на Берлинском конгресу гроф Игњатијев, својим непромишљеним држањем и схватањем, посеја семе раздора између нас и Бугара, чије плодове и дан-данас обилато жањемо.

Да бисмо спасли Врање, Лесковац, Пирот, па чак и Ниш по савету овог руског дипломате, бацили смо се у наручје грофа Андрашија. Од тога времена и политика књаза Милана почела је инclinирати према Аустрији.

Своје учешће у овом балканском рату Руси су скупо платили. Слично се догодило четврт века доцније у рату с Јапанцима. Међутим, они из тих ратова нису извукли довољно поука за себе у погледу боље дипломатске и војне припреме рата; то је најбоље показао први светски рат.

Из овога другог рата с Турцима ми смо добили свега четири округа: топлички, врањски, пиротски и нишки са познатим границама.*

* Три дана после закључења Санстефанског мира Андраши је затражио да се састане конгрес великих сила ради ревизије руско-турског мировног уговора. Овај захтев је одмах подржала Немачка и Енглеска, која је послала своју флоту пред Дарданеле. Конгрес је почео са радом 13. јуна 1878. у Берлину. На челу делегација шест великих сила били су: Бизмарк, Горчаков, Биконсфилд, Андраши, Вагингтон и Корби. Представницима балканских земаља дозвољено је да учествују на конгресу само као посматрачи. На Берлинском конгресу владао је дух презира према малим балканским државама. Бизмарк је, на пример, говорио да нема смисла проширити колику енергију на претресање судбине таквих „смрдљивих јазбина“, као што су Лариса, Трикала или други балкански градови.

Да би придобио наклоности Аустро-Угарске за српске захтеве, кнез Милан је упутио лично писмо грофу Андрашију, у коме је најлашавао нов аустрофилски правац у својој спољној политици. Андраши је обећао подршку, али под условом да се Србија одрекне проширења према Косову и Новојазарском Санџаку; да изгради железничку пругу од Београда до Ниша са оградницама до Врања и до Пироша; уступи Аустро-Угарској регулацију Бегеја и да склопи с Аустро-Угарском провинцијским уговором с клаузулом највеће повлашћења без узajemности. (Овај уговор требало је да буде потписан пре него Конгрес реши питање нових граница Србије). Прихватајући углавном све ове услове, Србија је скупо платила сумњиву наклоности Аустро-Угарске на Берлинском конгресу.

На Берлинском конгресу скројена је нова политичка карта Балкана, која се бијено разликовала од санстефанске. „Велика Бугарска“ је расчарана: њен северни део проглашен је као вазална Кнежевина Бугарска, а јужни као аутономна покрајина Источна Румелија. Македонија је враћена Турској. Аустро-Угарској је дајено право да окупира Босну и Херцеговину и формира своје територије у Новојазарском Санџаку. Русији је враћена Бесарабија, а Енглеска је зајосела Кијев. Грчка је добила Тесалију, а Румунија северну Добруцу. Србија је добила независност и нишки, врањски, пиротски и топлички округ. Црна Гора је такође добила независност и територијално проширење с градовима Подгорицом, Никшићем и Баром.

Одлукама Берлинског конгреса Аустро-Угарска је закорачила на Балкан. Она ће од тада све до своје пропасти настојати да потчини Србију, Црну Гору, као и друге балканске земље. (В. Илија Пржић, Спољашња политика Србије (1804–1914), Београд 1939, стр. 103–105; Историја дипломатије – у ред. В. П. Пошемкина, Београд 1949, стр. 49–52.)

У току првих дана примирја 1. батаљон Ваљевске бригаде доби наређење да спроведе од Ниша до Смедерева, Кладова и Београда око 2.000 Турака – ратних заробљеника.

Пошто сачинисмо списак свих заробљеника, кренусмо цариградским путем преко Алексинца, Ражња, Параћина, Ђуприје и Јагодине за Смедерево, одакле се један део одвојио и упутио у Кладово, а други продужио за Београд.

Међу заробљеним официрима, којих беше око 30, налазио се и један потпуковник, командант батаљона са својим трубачем. Заробљеници су били подељени у чете и водове којима су на маршу командовали њихови официри. Наш батаљон је маршовао са две чете напред и две позади; свака чета је истурала у страну по једну десетину. На преноћиштима заробљеници су добијали кувано јело, исто као и наши војници. Њихови официри и подофицири одржавали су на маршу сурову дисциплину. Сваки од њих носио је по једну јаку тојагу и, ако је који јадник застао да се на потоку напије воде, добијао је преко леђа неколико снажних удараца. Али се, ама баш ни један једини од њих и не окрену да види ко га бије, већ сваки одмах устаје и трчећим кораком улази у строј, без икаквог гунђања.

Од ових заробљеника на целом маршу најбоље је прошао њихов трубач. Чим стигнемо где у механу или варош на преноћиште, он се одмах упути у кухињу и тамо направи познанство с куварицом. После кратког времена он би седео и обедовао за истим столом с куварицом или куваром.

Пролазећи дању кроз Јагодину, маса света беше излетела на улицу да види Турке заробљенике. Један постарији човек и неколико жена издвојили су се од осталих и потрчали строју да излију свој гнев против заробљеника, јер су у борбама били изгубили некога од своје родбине. У том тренутку неколико наших војника одгурнуше ове нападаче са узвиком:

– Није вас срамота да гурате и нападате заробљене војнике, а где сте били те да с пушком у руци јуришате на њих кад су били слободни?

Део заробљеника који беху одређени за Београд спроводила је моја чета. Заробљенике смо сместили по касарнама Доњег Града.

4. Између два рата

По извршеној демобилизацији војске 7. кадровски пук одмаршовао је на стално становање у Прокупље, а ја сам остао у Београду, чекајући нови распоред.

Као што сам раније напоменуо, бригаде I класе у ратовима с Турцима биле су наоружане шесповљачама – острагушама с уједињеним метком, а бригада II класе руским пушкама, дугачким као мотке, које су се пуниле спреда подвојеним метком (код овог метка засебно је био куршум, а засебно фишек с барутом, који се морао зубима процепљивати да би се барут могао сасути у пушку): прво се зубима процепи фишек и барут саспе у цев, затим се фишек угура у пушку и „арбијом“ добро набије; када то буде завршено, куршум се ставља у цев и поно-во хартијом добро набије; напослетку из нарочите кесе узима се капсла, сипа се мало барута у фаљу, насади капсла на фаљу и добро утисне; на крају се полако спусти ороз и тек тада је пушка припремљена за гађање.

Кад је лепо време, и помози боже, али кад киша пада, барут се укваси и тешко се пали, па се војници, кидајући фишек зубима од мокрог барута тако изгараве да изгледају као Арапи. Због оног дизања пушке ради сипања барута, набијања фишека и куршума и ради намештања фаље Турци су нам, кад смо били у близини, чешће довикивали: „Мотај, Србо, мотај!“ Они су, напротив, имали модерну острагушу система Хенри-Мартини.

Наша трећа класа била је наоружана искључиво неким старим кременачама. После сваке борбе јадни моји Колубарци проклињали су владу због ових пушака.

– Да сам, брате, знао да Турчин има онаку пушку, продао бих два пара волова па бих купио острагушу.

Заиста влада и државници оног времена, због свог изопаченог појма о штедњи, сnose за ово тешку одговорност пред српским народом.

У току лета 1878. године сви моји другови искупише се у Београду да би септембра исте године поново ступили у Војну академију ради завршавања накнадног двогодишњег курса.

Од 10. децембра 1876. па до 10. децембра 1877. сви ми који смо били произведени у чин потпоручника имали смо месечне плате свега 72 гроша. За све то време ишли смо у комбинованом питомачком и официрском оделу. Због тога нас је млађи женски свет називао: „официри од 72 гроша чаршијска“. Накнаду за ово од државе нисмо добијали.

Батаљони сталног кадра већином су били по гарнизонима нових области. Колико се сећам, одмах по присаједињењу нових округа сви наши закони уопште примењени су и на нове округе. Исто тако, још од почетка у нове крајеве су слати чиновници с већим квалификацијама, што је било потпуно оправдано. Ондашњи официри грабили су се да служе у новим крајевима.

Поново у војној академији

У XI класу Војне академије 1874. године било је примљено нас двадесет и девет. У току другог рата погинуо је један наш друг – Ђорђе Стојићевић, пешадијски потпоручник, тешко је рањен (пребијена му једна нога) пешадијски потпоручник Јован Шпанић, а од назеба умро пешадијски потпоручник Тодор Ђорђевић. Пешадијски потпоручник Ђорђе С. Ђуричић напустио је нашу војску и отишао у Русију. Према томе, на накнадни курс ступило нас је укупно 25. С нама је на овај курс ступио као 26. по броју и пешадијски поручник Ђура Рашић, који је раније био питамац Војне академије у класи Драгомира Вучковића, доцнијег ђенералштабног пуковника и министра војног по абдикацији краља Милана.

Првог септембра 1878, око 8 часова ујутро, већ смо се сви искупили у Војној академији. Саопштише нам одмах распоред према коме су сутрадан имала да отпочну предавања. Ни за један предмет нисмо имали написаних предавања, већ су професори

на часу говорили, а ми смо морали да хватамо белешке. Двогодишњим ратом били смо се одвикли од учења, па смо у прво време муку мучили, јер нас професори чешће прозиваху ради пропитивања.

После неколико предавања дође на час математике, коју предаваше инжењеријски пуковник Стеван Здравковић, ондашњи министар војни, ђенералштабни потпуковник Јован Мишковић. Похвали нас за храбро држање у минулим ратовима, а затим нам прочита једну строгу лекцију о потреби брижљивог учења и доброг владања. На крају додаде ово: „Ако добро завршите овај курс, онда ћете одмах бити произведени у чин поручника, а ранг у новом чину одредиће вам се према резултату које постигнете у току школовања.“ Ова изјава побуди нас на марљивије учење, а већ нас је био глас да је XI класа Војне академије најбоља од свих досадашњих! Свршио сам успешно двогодишњи курс, али од датих обећања ништа не беше. Нити аванзовасмо, нити нам се ранг исправи. За потпоручнике смо произведени према рангу који нам је одређен 1874. године, при ступању у Војну академију. Био сам деветнаести у рангу и тај ранг ме прати све до ђенералског чина. За поручника смо произведени тек 1882. године. Дакле потпоручници смо били пуних 6 година.

Једнога дана, прве половине децембра 1878. године, идући изјутра на предавање са својим другом Павлом Јовичићем, свратих код „Клине“ у скупштинску кафану да попијемо кафу. Седосмо за празан сто. За другим, суседним столом, седео је пешадијски мајор Радић с коњичким капетаном Станишићем. Разговарали су гласно о нашој и аустријској војсци. Између осталог, поменути мајор поче веома неповољно да говори о нашој војсци и њеним старешинама, а у исто време да хвали аустријску војску, из које је 1876. године као Србин био примљен у нашу војску.

Погрдни изрази о нашој војсци толико ме узбудише да се нисам могао уздржати. Устадох, приђох столу господина мајора и, пошто га прописно поздравих, узбуђеним гласом рекох му ово:

– Господине мајоре, не могу дозволити да се тако ружно изражавате о нашој војсци. Ако је у аустријској војсци тако добро као што велите, нико Вас отуда на силу није довео.

– А како се ви зовете? – упита ме љутито мајор. – Идите одмах на своје место, а ја ћу Вам показати за ту вашу дрскост.

– Разумем, господине мајоре – салутирах и седох за свој сто.

– Браво, сељаче – узвикну Јовичић и стегну ми руку.

После неколико дана командант београдског гарнизона потпуковник Павле Хорстиг позва ме преко управе Академије на рапорт и због дрског понашања према мајору Радићу казни ме са три дана затвора. То је била моја прва казна официрским затвором.

Бог свети зна од када је још увек код нас постојала стара заблуда да у војсци старији увек и у свим приликама мора имати право. У току доцнијих година односи између старијих и млађих у нашој војсци су постављени на мало друкчију и правилнију основу.

По завршетку прве године курса наређено нам је да премеримо околину Београда. Радил смо с теодолитом и мехиметром у околини Вишњице и Великог Села. Професор потпуковник Јован Смуђа необично се заузимао да нас што боље и потпуније упуту и упозна с радом.

По свршетку практичних радова на премеравању 1. септембра почеше предавања на другој години накнадног курса. Управник Академије, ђенералштабни пуковник Јован Анђелковић, веома озбиљан, ћутљив, мрког погледа, високог раста, правилно развијен, слабо се с киме дружио. Његовом столу на јавном месту ретко је ко смео прићи, а још ређе сести. Иначе, пуковник Анђелковић био је теоријски врло спреман.

У току те године, управо између Божића и Нове године, с мојим другом Дамјаном Поповићем био сам позван на бал који су приредили наши јеврејски трговци. Ове балове посећивала је отменија публика. На ранијим забавама упознао сам једну лепушкасту девојку Јеврејку и с њом радо играо. Дошао сам на бал међу првим гостима. За први ланс ангажовах моју познаницу. Мало пре почетка тог првог ланса у дворану уђе, онако

поносито, управник Академије пуковник Анђелковић. Први корак који је учинио била је понуда тој истој лепушкастој Јеврејки да је ангажује за први ланс. Она му рече да је већ ангажована. Дамјан састави колону, али на моје јаде и пуковник беше у тој колони. У оној јурњави, играјући ланс, сасвим случајно, сударих се с пуковником. Ништа не рече, само ме мрко погледа.

После неколико дана полагали смо у школи испит из математике. Председавао је управник. Кад је дошао ред на мене, прво питање сам отаљао и којекако, друго такође, али на трећем питању још у почетку запех. Пуковник Здравковић мучио је грдну муку да ме упуту. Обузе ме неки страх од погледа управника Анђелковића и наједанпут ми се пред очима на табли створи и она сала за играње, и она лепушкаста Јеврејка и онај карамбол с пуковником, тако да ми све играше пред очима. Мало енергичнија подгуркивања пуковника Здравковића помогоше ми да доведем задатак до решења. Оставих креду и кренух на своје место, а за мнош забрујаше љутите речи управитеља:

– Потпоручник Мишић требао би мало боље да игра око табле, далеко боље него на баловима.

Гром и пакао, помислих, сад сам цркао, у то су били уверени и моји другови. Доцније, приликом саопштавања испитних бележака, мој општи резултат из математике био је добар – три. Нико није био срећнији од мене, нити је пуковник Анђелковић доцније имао већег обожаваоца од мене.

По завршетку друге године накнадног курса дадоше нам дипломе и академске знаке. Министарство војно преко управе Академије нареди да сваки од нас да писмену изјаву у ком би гарнизону желео да служи. Сви изјавише жељу и именоваше гарнизон, само ја и Михаило Живковић написасмо: „Где год служба буде захтевала“. Он оде у Куршумлију, а ја у Прокупље, осталима се учини по жељи.

Пред полазак на нове дужности приредисмо другарски састанак у Урошевој пивници на Теразијама. За ту ноћ добисмо и војну музику. Капелник Драгутин Чижек беше наш гост на вечери и том приликом посвети нам један марш – марш XI класе. То беше прва посвета ове врсте.

Сутрадан један од наших омиљених професора, ђенералштабни пуковник Јован Драгашевић, сакупи нас све у Краљеву пивару да нам пожели срећан пут и да нас поучи како треба да вршимо службу и како треба да се владамо, ступајући сада као озбиљни младићи у јавни живот. При крају свог лепог, пријатељског и пријатног говора професор Драгашевић, са њему својственим насмејаним лицем, рече: „Е сад, децо моја, послушајте шта ће вам искрено рећи ваш стари професор. То добро упамтите, нећете се кајати:

– Сваки човек у животу мора неминовно да прође кроз једну фазу лудорија – срећни су они који још у младости пројуре кроз ту фазу, не чекајући да у њу залутају тек у старости, као што је случај сада са мнош – у младости озбиљан, а у старости шашав.“

Тако се растависмо с нашим добрим професором Драгашем, како смо га из миља звали.

Службовање у Прокупљу и Београду

По завршетку академије у звању водника отпутовао сам половином септембра 1880. у Прокупље на дужност у 7. пешад. батаљон. Командант батаљона био је мајор Јаков Максић, ранији жандармеријски официр, тих и миран човек, увек лепо одевен, у служби врло ревностан и уредан официр, рањаван у прошлим ратовима. Иако је желео да му батаљон буде што спремнији у сваком погледу, устручавао се да истину кресне у очи својим потчињенима. Командири чета били су поручници: Јован Поповић – звани лепи Јова; Глигорије Марковић, веома веселе нарави, шаљивчина и доста добар приповедач – помало и песник; Алекса Стојковић, из X класе Војне академије, и Обрад Аврамовић, мој командир, прилично угојен и крупан човек, по годинама старији од осталих командира, необично поштен и ревностан официр. Примео ме је у чету као отац сина и према мени био необично поверљив. Жалио ми се да његови другови сматрају да је он стручно мање спреман од њих, па ме молио да уложим све своје способности да би наша чета у свим

питањима била боља од осталих, да би тако показао друговима ко је Обратко, како су га називали. Иначе је био бистар и у друштву занимљив.

Једнога дана изађе наредба команданта батаљона да се образује официрска школа у батаљону ради обуке официра у читању карата и крокирању земљишта. Ја сам био одређен за наставника. После неколико дана личних припрема за предавање једнога јутра сви официри батаљона, с командантом на челу, седели су за столовима у канцеларији команданта батаљона, где беше намештена табла с припремљеним сунђером и кредом. С највећим узбуђењем почео сам предавање о геометријској конструкцији углова и израчунавања површине, али се током предавања ослободих и, сав срећан, заврших преподневне часове. Сви ми честиташе.

Једнога дана, говорећи о начину представљања земљишта помоћу хоризонтала и њиховом постанку, окренут табли, почех да извлачим хоризонтале. Десно од мене, на једној клупици, седела је батаљонска мачка и прела. Наједанпут уђе посиљни с писмом за команданта батаљона, а поред њега провуче се у собу пудлица поручника Поповића. Пудлица одмах полете на мачку, која се после краћег тумарања – пошто сам за њу био највиша тачка у соби – успуза уз моја леђа и загреба ноктима на врх моје главе. Пудлица је облетала око мене, а моји слушаоци се збунили, па ни да макну с места. Осетих болове од мачјих ноктију и, пошто нисам смео да руком скинем мачку, распалих пудлицу ногом. Она скикну и полете својем газди. У зло доба сетише се да избаце пудлицу напоље, те мачка одмах слете с моје главе. Тиме се, за тај дан, завршише моја предавања.

Доцније приликом провере успеха четне обуке чета поручника Аврамовића доби најбољу оцену из ратне службе и гађања у мету. Тада се још јаче испољише симпатије мог командира према мени. Окуражен овим успехом, он поче силно да пецка и задиркује своје другове говорећи: „Јесте ли видели како сада Обраткова чета гура?“

У то време живот у Прокупљу био је доиста леп и интересантан. Све јевтино, а тамошње прилике за нас нове и интересантне. Становништво се утркивало у гостопримству и лепом расположењу према нама. Војници су се преко зиме разилазили по славама, свадбама, крштењима и прошевинама. Свуда песма, зурле, покоја виолина и свирала. Сваког празника играло је коло на пијаци, код цркве и по појединим махалама. Ноћне лумперајке официра и грађана уз велику ватру на Хисару, одакле су отискивана запаљена бурад с катраном у реку Топлицу, биле су честе. У овим подвизима нарочито се истицао ађутант пуковске окружне команде потпоручник Ђорђе Обрадовић из Градишта. Био је врло способан и вредан у канцеларијским пословима, добар певач и приповедач, уз то здрав и леп; имао је дакле све услове за весео живот у лепом Прокупљу. Опште збориште свих весељака било је у гостионици чувеног Рапоње, доброг пријатеља нас официра.

У Прокупљу сам још од првог дана становао у кући Марјана Николића, солидног, поштеног и једног од отменијих грађана слободног Прокупља.

Целог лета па све до дубоко у јесен батаљон је логоровао на вашаришту, које се налазило на десној обали Топлице, а затим је премештен у касарну – стари конак некога озлоглашеног турског беге, који није смео да нас дочека у Прокупљу.

Љубав наших војника према животињама, ма које врсте, манифестовала се у разним приликама па, разуме се, и за време мирнодопског логоровања. О њиховој љубави према коњима и воловима, које они често називају својим хранитељима, да и не говорим. У сваком батаљону или чети морала је да буде покоја батаљонска или четна животиња, па макар то била коза, овца, лисица, курјак, а понеки пут врана, сврака или чавка. Чим неко доведе или донесе коју животињу или звер у логор, одмах се изврши њено „крштење“ и она у целој команди ужива неподељене симпатије. Сви је зову по имену, хране је, милују и уче сваком марифетлуку. Чавка се, на пример, врло брзо припитоми и научи да краде испод туђих шатора и украдене ствари у кљуноу доноси свом газди. У логору учестају тужбе: једноме нема кашике (лаке, плехане), другоме маказица или дугмета са манжетни, трећем пера и писаљке из канцеларије итд. Све те покрадене ствари пронађу се у шаторима где чавке станују. Оне прате војнике и на егзецир, па било да лете изнад

чете, било опет да се спусте војницима на рамена или пушке. При повратку са егзециришта страшно су нестрпљиве, изгледа да им је досадно и дангубно да седе на пушци или рамену, па одмах по завршетку вежбања најкраћим путем одлете у логор, да крађом и довлачењем којекаквих драгулија изненаде свога госу кад буде ушао у шатор.

Идуће, 1881. године, чини ми се, у марту, батаљон је на основу нове дислокације трупа морао да промени гарнизон. Тога месеца 7. батаљон је са целокупним саставом одмаршовао на стално становање у Београд. Ми официри нисмо се бог зна како обрадовали овом премештају. У унутрашњости смо имали јевтино вино, добро грожђе и остало воће, јевтине станове, гостољубиве грађане, честа весела итд. Све нас је то више занимало него Београд, где је било много виших старешина, с којима је требало копље ломити око подношења тих проклетих изјашњења и за најмање ситнице.

Да бих на тако дугом маршу опробао своју издржљивост, набавио сам опанке с целокупним прибором, натоварио на леђа прописно напуњен ранац с обавијеним шињелом око њега, узео пушку и фишеклију с одређеним бројем метака и тако маршовао са својим војницима све до Београда, дивећи се њиховој необичној издржљивости.

Пред наш полазак грађани Прокупља приредише нам лепу закуску. Батаљон, спреман за покрет, очекиваше долазак чете која је била на стражи код сењака и неких магацина на вашаришту, с којом су била и два припитомљена курјака. Чета је прелазила мост на Топлици и улазила у састав батаљона. У тренутку кад је командант батаљона командовао: „Батаљон, напред марш!“, припуцаше пушке горе на Хисару, где беху стада оваца на паши. Овце се узбунише и настаде трка на све стране, уз вику чобана. Нисмо знали шта се догодило.

На излазу из вароши командант батаљона даде кратак одмор како би дочекао патролу коју беше послао да види шта се то десило на Хисару. Са патролом дођоше двоје чобанчади, гологлави и уплакани. Испричаше нам како им два четна курјака на Хисару за тили час растргоше две овце. Чобанима смо платили одштету а наше припитомљене курјаке више нисмо видели. Ма како и колико питом, курјак длаку мења, а ћуд никако.

Једнога дана, око 11 часова пре подне, по највећем пљуску и силном блату стигосмо у Београд на Славију, где нас сачека војна музика, да би нас допратила до касарни Доњег Града.

Поред музике уз пут смо праћени својим познаницима и радозналом београдском дечурлијом.

Колико због још неутешне туге за нашим лепим Прокупљем, толико због онако силне кише и изобилног београдског блата нико од нас млађих официра није ни помишљао да изађе из касарне у варош, нарочито кад смо сазнали да је пуковник Коста Бучовић постао командант стајаће војске. Боље је, рекосмо, причувати за неколико дана касарну, док боље не упознамо ситуацију у београдском гарнизону, и тако сви становасмо по канцеларијама.

После одмора од једног дана поче у чети чишћење оружја, прибора и одела, као и намештање соба. Кроз 3–4 дана отпоче и вежбање, прво у Доњем Граду, а потом на Врачару. У то време за командира наше чете био је постављен капетан I класе Лазар Павловић, а за воднике поручник Александар Машин и потпоручник Никола Дамјановић. И код овога командира водници су уживали нарочите симпатије. Позивао нас је често на кафу или, пак, на чашу вина у каквом отменијем хотелу. Ради вежбања на Врачару или Тркалишту редом смо изводили чете и на егзециришту предавали командире. На исти начин враћали смо их у касарну.

Овом и оволиком пажњом према нама командир Павловић нас је толико задужио да смо се просто утркивали како ћемо га ревносном службом што боље задовољити. У првом рату с Турском капетан Павловић се истакао као командант копаоничких добровољаца, због чега је чин капетана добио пре свих својих другова.

Мој први командир чете Обрад Аврамовић Обратко отишао је за командира болничке чете у Крагујевац.

У другој половини фебруара 1882. Народна скупштина била је на окупу. Седнице су држане у „Књажевој пивари“. Двадесет другог фебруара, рано изјутра, сви официри добише наредбу да у парадном оделу буду у 11 часова у кругу велике касарне. Од трупа, колико се сећам, бејашу: један батаљон пешадије, једна артиљеријска батерија и један ескадрон коњице – такође у парадном оделу. Официри су већ били икупљени, трупе постројене за дочек, али још нико не зна зашто је све ово. Тачно у 11 часова трубач засвира знак „долази књаз“. Мало затим, кроз капију од Милошеве улице, на белом коњу улази књаз Милан са својом свитом, праћен целом владом. На глави је имао калпак, сличан немачком шлему, обавијен са свих страна белом перјаницом. По пријему рапорта он поздрави трупе, а затим, јашући на коњу, стаде пред средину фронта и усмено објави: да је Народна скупштина на данашњој седници прогласила досадашњу књажевину Србију за краљевину и њеног Књаза за наследног Краља Србије. После тога, прокламацију о проглашењу Србије за краљевину гласно прочита председник владе или председник скупштине, не знам тачно. Објављујући ово целом народу, краљ Милан је, чини ми се, али у то нисам сигуран, пред трупом положио и заклетву.*

** Пројашење Србије за краљевину дошло је изненада не само за војску већ и за јавности уошћше. Уочи пројашења ситуација у земљи била је мучна. Сукоб између кнеза Милана и младог радикалног покрета, који је изражио јачање уставних и парламентарних институција и ограничење кнежеве личне власти, најло се заокружило.*

На скупој седници која је одржана 22. фебруара требало је да влада одговори на интерпелацију радикалне опозиције о банкротству „Генералне уније“ (Друштво „Генерална унија“ с председником Л. Бонћуом на челу, које је дало Србији зајам и добило концесије за изградњу железничких пруга, зайало је у финансијске тешкоће и повукло са собом добар део српског државног капијала). Радикали су зајрећили да ће, уколико не добију одговор, изаћи из скупојине. У том случају скупојина би остала без кворума.

Док је јавности забринуто очекивала вести из скупојине, зајрели су појови с градских бедема; народ је покуљао на улице на којима су се залепиле заставе; нови краљ је у двору приредио пријем.

Међушим, „цело ово славање личило је јако на тозбе које појови у кризи приређују да би обманули свети о свом правом материјалном стању“. Рачунајући да ће појасом краљевине, бар за неко време, прекинути странац борбе и створити чврсти ослонац за свој лични режим, Милан није нишао за цену којом је требало да Србија плати своје краљевство. Он је, напиме, 16. јуна 1881. без знања народа, Скупојине и владе закључио с Аустро-Угарском Тајну конвенцију, којом је Србија стављена у зависан положај према хабсбуршкој монархији. У члан 4 ове конвенције унета је одредба да „Без претходног споразума са Аустро-Угарском Србија неће преговарати ни закључивати политичке уговоре с другом којом владом и неће пушћити на своје земљиште страну војску, редовну или нередовну, па чак ни добровољце.“ Овај члан је, као што се види, давао Аустро-Угарској једну врсту надзора над спољном политиком Србије.

Другим чланом Тајне конвенције Србија се обавезала да „неће никако приети политичка, верска или друга силашкарена која би, полазећи с њеном земљишћом, ишла против Аустро-Угарске Монархије, појдразумевајући по Босну, Херцеговину и Новојазарски Санџак“. У накнаду за то аустроугарска влада је обећала да ће признати „српску краљевину када буде пројашена“ и пружићи Србији дипломатску подршку за ширење према југу. (В. Г. Јакшић, Историја тајне конвенције „Архив за правне и друштвене науке“, Београд 1924; С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. III, Београд 1934, стр. 40–43.)

Истога дана донета је и одлука да се 22. фебруар прославља као општенародни празник.

У мају 1882. постављен сам за водника 1. чете 9. батаљона. Командант овог батаљона био је мајор Драгутин Франасовић, један од наших отменијих и интелегентнијих официра. Командир моје чете бејаше капетан Јован Ф. Ковачевић, човек необичног такта, који је својим водницима поклањао нарочиту пажњу. Умео је да их толико и тако придобије да је он сам врло ретко слеподне излазио на егзецир, који су водници, по његовим упутствима, изводили са највећом енергијом. Са мном је у чети био водник Дамјан Поповић.

Једнога дана у јулу извео сам слеподне чету на Врачар ради егзецира. У то време полагао се много, поред осталих радњи, на кретање чете у развијеном фронту. Увежбавајући ту радњу, облетао сам око чете, стављајући разне примедбе, најчешће на равнање 4. вода, коме због кратких корака мањих војника ово није полазило за руком. Опмињући стално 4. вод, а не слутећи какви ме јади могу спопасти, сваког војника тога вода онако узгред врло лагано опалих својом необично лаком сабљицом по туру, и после неколико минута дадох четврт часа одмора. Егзецир моје чете посматраше доста женског и мушког света, с великим интересовањем. Војницима који се разиђоше ради куповања бозе и ради пушења приђоше два старија господина и нешто разговараху с њима. Наслоњен на своју сабљу, с цигаретом у устима, нисам поклањао богзна какву

пажњу тој господи, јер су ме друге ствари више интересовале. После једног сата егзецира вратио сам чету у велику касарну, прегледао пушке и распустио војнике ради деобе вечере.

Сутрадан, око једанаест часова пре подне, командант батаљона наредио је мом командиру да ме он лично приведе на рапорт. Ова изненадна порука није ме ни развеселила ни уплашила – био сам потпуно равнодушан, утолико пре што ми командир рече, да ни он, кобајаги, не зна зашто је то. У току рапорта видео сам да је командир већ био о свему обавештен.

Тек што с командиром уђох код команданта батаљона, затворих врата и коракнух напред, командант ми смешећи се пружи један исписан табак и рече да га прочитам. Прочитавши наслов који је гласио: „Његовом Величанству Краљу Милану“ узнемирих се. У тексту је даље писало: „Јуче после подне неки млади потпоручник Мишић, егзецирајући с четом на Врачару, у присуству великог броја гледаоца, тукао је сабљом своје војнике тако немилосрдно да се тако нешто није дешавало чак ни под чувеним дахијама, а камоли под мудрог управом Вашег Величанства...“ Читајући ове редове, најезих се. На крају се истиче да потпоручника Мишића за ову свирепост треба предати војном суду и осудити. Тужбу су потписала два државна саветника, чини ми се, Вујовић и Наумовић.

Објасних у чему је ствар. И мој командир чете с највећим тактом упорно доказиваше команданту да су наводи потпуно нетачни и неистинито представљени у тужби.

Сутрадан командир чете и командант батаљона одвели су ме у Горњи Град на рапорт команданту стајаће војске пуковнику Кости Бучевићу. Његов ађутант капетан Милан Андрејевић прочитао ми је наредбу којом ме командант стајаће војске кажњава са три дана затвора. „Уздржавам се од давања под суд“ – истицао је пуковник Бучевић – „зато што потпоручник Мишић, по уверењу командира чете и команданта батаљона, као и мом властитом уверењу, спада у ред врло добрих и ревносних млађих официра“.

Некако у јесен те године одређен сам за ађутанта код команданта 7. батаљона капетана I класе Јована Т. Ванлијћа, мог ранијег ратног команданта. Све ађутантске послове обављао сам с лакоћом и на време. Од свих дужности које сам до тада вршио ова ми је била најлакша, најкомотнија па и најмилија. Служити код овако доброг команданта, одличног познаваоца своје дужности, којој је био одан целим својим бићем, било је право задовољство. Трупни ађутанти у то доба носили су аксел-бендере (гајтан о рамену) које сада носе краљеви ађутанти.

Некако одмах по проглашењу краљевине донесен је закон о повећању пореза. Ваљда тим поводом по неким окрузима појави се хајдучија, која је угрожавала личну безбедност и имовину становништва. Да би се томе злу стало на пут, по одлуци владе формирана је пољска жандармерија. За разлику од осталих родова војске, жандарми су имали бео перваз око капе. Није протекао ни месец дана од формирања ове врсте жандармерије, а неке паде на ум да ову јединицу у новинама назове сејменима. После тога нико у приватном разговору није друкчије називао ову врсту жандармерије, већ сејменима.*

** Пошто влада није имала по селима никаквих органа власти (основни органи власти у селима били су кметови), донет је 1882. године Закон о усвојивању леише коњичке жандармерије. Иако је најредњачка влада ујорно доказивала да је та жандармерија потребна ради поњења хајдучије и одржавања јавног реда и безбедности, било је очигледно да је она формирана у првом реду због радикала који су жестоко нападнали овај закон. Њихов првак Пера Тодоровић назвао је нове жандаре „сејменима“ (иако се називала жандармерија која је у шурско време крстарила од села до села и глобила и томила српску сиротињу). Овим леише жандармеријским ескадронима влада је могла да интервенише брзо и ефикасно против побуна и забачених селима. (В. С. Јовановић, н. д. стр. 62–63.)*

Да ли поводом хватања и утамањивања хајдука или, пак, повећане порезе, или бог ће свети знати због чега, пред јесен 1883. године изби „зајечарска буна“, која се мало доцније прошири на књажевачки и алексиначки округ. У буни су учествовали сељаци, а у мањем броју грађани, предвођени месним првацима Радикалне странке, тако се бар онда говорило. Кад буна узе шире размере, против бунтовника су употребљене кадровске

трупe из многих гарнизона помоћу којих је, после краћег времена, буна угушена. Похапшени су чланови Главног одбора Радикалне странке. Неки радикали су били оковани и држани у казаматима Горњег Града. У Зајечару је био образован нарочити виши суд да суди бунтовницима, а за владиног комесара наменован је Драгомир Рајовић, председник једнога вишег суда. Стрељање неких активних вођа ове побуне извршено је на Краљевици код Зајечара. Неки чланови Главног одбора Радикалне странке били су, чини ми се, осуђени на смрт, а неки на више година робије. На крају крајева, сви су они доцније помиловани и пуштени на слободу. Детаљније о овој буни знају ондашњи политичари.*

** Нејосредан повођ за дизање тимочке буне била је наредба најредњачке владе Филипа Христића да се одузме оружје од народне војске. Тежећи да своју војску организационо учврсти, наоружа модерним оружјем, да би је, поред остало, могао употребити као главни стуб династије у борби против демократских тежњи народних маса, краљ Милан је, уз помоћ најредњачке владе, законом донетим 3. јануара 1883, укинуо народну и увео сјајаћу војску.*

Са чисто војног гледишта увођење сјајаће војске било је оправдано, јер се народна војска у рату у Турском слабо показала. Међутим, краљ је сјајаћу војску могао употребити и за тушење личних и политичких права грађана. Радикали су се управо зато плашили, па су жестоко нападнали закон о укидању народне војске, исмићући да краљ хоће да помоћу „прејоријанаца“ подјарми народ.

Будући да су радикали имали већину у народу и да је народ био наоружан, влада је пожурила да разоружа народну војску, али су сељаци у источној Србији одбили да предају оружје. Када је влада послала сјајаћу војску и жандармерију да силом изврше разоружање, сељаци су се одупрли оружјем.

Буна је почела у бољевачком и црногорском округу и брзо се ширила од села до села, захваћајући целу долину Тимока. Побуњени сељаци заузели су Бољевац, Бању, Књажевац и Алексинац, прошерали све органе власти и усвојили своје. Влада је прогласила ванредно стање и против побуњеника послала сјајаћу војску. Први пољовски пуцњи обесхрабрили су слабо организоване побуњенике, који су масовно почели да полажу оружје. За краћко време буна је угушена.

На Краљевици код Зајечара стрељано је 20 најистакнутијих побуњеника, а преко 700 је кажњено робијом и затвором. Све чланове Главног одбора Радикалне странке преки суд је, по краљевој жељи, осудио на смрт, али им је истога дана смртна казна замењена дугогодишњом робијом. Никола Пашић са још неколико радикалних првака побегао је у Бујарску. Сви трошкови око угушења буне пали су на терет округа у којима је прогласено ванредно стање. (В. В. Чубриловић, н. д. стр. 358–361; С. Јовановић, н. д. стр. 111–145.)

За поручника сам произведен 1884. године. На дужности ађутанта батаљона остао сам све до почетка новембра те године кад сам премештен за командира 1. чете 5. батаљона „Краља Милана“, који је гарнизонао у Ужицу. Командант овог батаљона био је мајор Светозар Магдаленић, а командири чета капетани: Грујица Цековац, Петар Бабић, Гаврило Лазаревић и ја – као поручник. Командант батаљона веома резолутан (одлучан), доста начитан и уопште спреман официр, служио се руском литературом.

У мају 1885. године 5. батаљон је пресељен на стално становање у Ваљево, дакле, у свој пуковски округ. Тога лета позвани су на једномесечну вежбу сви резервисти, па су батаљони сталног кадра формирали пукове I позива од по 4 батаљона, док су чете формирале батаљоне. Тако су командири чета постали команданти батаљона. Мој батаљон формиран је од резервиста Подрињског округа. По доласку у Ваљево логоровали смо под малим шаторима на Крушику.

Те године, у јулу, полагао сам практични испит за капетана. Комисију су сачињавали: командант Дринског пешадијског пука – пуковник Остојић, командант 5. батаљона – мајор Магдаленић, командант Дринског арт. пука – пуковник Коста Панић и начелник дивиз. – ђенералштабни капетан Вукоман Арачић. Задатак: батаљон са две батерије топова и једним ескадроном коњице у заштитници већег здруженог одреда који под јачим притиском непријатеља одступа из Ваљева ужичким друмом. Заштитнице воде борбу на свим важнијим положајима које командант изабере. По свршетку задатка поднео сам кроки целе просторије на којој су вођене борбе са учртаним распоредом наших снага у одбрани и непријатељских у нападу. Испит сам положио без примедба.

Командујући активним батаљоном на Крушику, у августу јако сам се изнурио и у већој мери пропљувао крв. Нисам се лечио, нити одсуствовао ради лечења, пре свега због тога што се по чаршији поче говорити о мобилизацији војске. Видећи ме онако слабог и изнуреног, командант 5. активног пука, мајор Магдаленић, без мог знања удеси лекарску комисију од три лекара са задатком да ме прегледају и оцене стање мојег здравља. У комисији беху: др Брентовић, мајор, др Сипњевски, поручник, и још један

лекар. Шта су код мене нашли ја не знам, али једнога дана позва ме командант пука у канцеларију и саопшти ми да свој батаљон предам најстаријем четном командиру, а сам да отпутујем гдегод у бању ради лечења.

5. Српско - бугарски рат 1885. године

У то време изађе и указ о мобилизацији војске и увелико се говораше о рату, али нико није знао с киме. С обзиром на ондашњу ситуацију, многи вероваху да ћемо ратовати с Бугарима.*

** Указ о мобилизацији изашао је 9. септембра 1885, три дана после уједињења Кнежевине Бугарске са Источном Румелијом. Мобилисане су све јединице I позива и само шест пукова II позива (по устројству од 1883. године, српска војска се делила на три позива I, II и III, од којих је сваки имао по 15 пешадијских пукова) – укупно око 52 хиљаде бораца и 130 топова. Већи део народне војске остао је код куће, јер је краљ Милан и сувише пошцењивао противника, с једне стране, и зазирао да, после шимочке буне, наоружа народ, с друге стране.*

Свесниан чињенице да рат против Бугарске, због њеног уједињења, неће бити популаран код српског народа, краљ Милан се у почетку није усудио да отворено саопшти циљевима против кога ће водити рат, већ се ограничио на уопштене формулације о борби против непријатеља, за балканску равнотежу... Међутим, војници су, на основу покрета и концентрације, наслућивали да ће се рат водити против Бугарске. Њима никако није ишло у главу зашто Србија сиречава Бугарској уједињење, јер су Бугари, присаједињујући Источну Румелију, узели своју, а не српску земљу. Ово, разуме се, није остало без утицаја на борбени дух и морал српске војске у предстојећем рату. (В. Владан Ђорђевић, Историја српско-бугарског рата 1885, књ. I, стр. 65–82 и 242–246; С. Јовановић, н. д. стр. 264.)

После дуже дискусије о својој болести с командантом пука, који ми наговести да је командант дивизије, на основу лекарског мишљења наредио да предам батаљон и одем на лечење, категорички изјавих: „Батаљон нећу да предајем у ово време! Можете ми га одузети само силом оружја.“ „О таквој твојој одлуци известићу команданта дивизије, па ти ради како знаш, кад си тако луд“ – одговори ми командант пука.

Не знајући још какво ће решење донети командант дивизије, онако снужен и невесео, идући из логора у свој стан сретох у вароши доктора Светозара Анастасијевића. Он ме заустави испред свог стана и упита зашто сам тако невесео. Испричах му шта се десило подвлачећи да је лекарска комисија нашла да болујем од туберкулозе и прописала ми некакву најстрашнију дијету. Поред осталог и да никако не смем јести хлебац, већ само добро печену кору. Доктор Анастасијевић ме уведе у свој кабинет и, пошто сам изврши кратак преглед, свој тројици лекара испоручи један њему својствен епитет, а затим ме ухвати испод руке па право код Крунића у кафану. Поручи 50 ћевапчића са зеленом паприком и две кригле пива. Устручавао сам се да једем због савета лекара, али ми доктор Анастасијевић, онако како је умео, подвикну:

– Море једи то, ваљда нећеш бити на силу луд као што ти они саветују.

Смазасмо свих 50 комада, наравно са доста хлеба, и исписмо по две кригле пива. На растанку он додаде:

– Слушај што ћу ти рећи, једи и пиј све што ти душа хоће, и немој да слушаш оне звр...!

Доста радостан одох кући на ручак и све испричах својој жени, која се такође обрадова оваквом савету овог заиста врло спремног лекара.

Најпре је извршена мобилизација само I позива народне војске. Мало доцније стиже наређење да се у свим пешадијским пуковима укине по један батаљон, тако да у саставу свих пукова остану само по три батаљона. У рат против Бугара ушли смо, дакле, са 15 пешад. пукова од по 3 батаљона, укупно 45 батаљона. Наређење је гласило да се по пуковима расформирају батаљони чији су команданти најмлађи у пуку. На основу тога расформирао се и мој батаљон, а његово људство је распоређивано у остала три батаљона. Ово расформирање пало је тешко не само мени већ и свим војницима, код којих изазва силно негодовање и гунђање. Још силније негодовање изазва околност што се у пуку образова лекарска комисија с овлашћењем да отпусти кућама све иоле слабуњаве војнике.

По новој формацији ја сам одређен за командира 1. чете 1. батаљона (до тада 2. батаљон), којим је командовао капетан I класе Грујица Цукавац. За четног наредника у моју чету одређен је Максим Баковић. Он је и раније био у мојој чети, односно у мом

активном батаљону.

У мојој чети беше редов Живојин Пауновић из Струганика, који се за све време регрутске, четне и батаљонске обуке није издвајао од „шкартова“. Као такав, обично се налазио око кухиње: вукао воду, цепао дрва, прао посуђе, а кад све то сврши, обично је спавао поред казана, сав пепељав, нарочито када је дувао ветар. Од њега смо били дигли руке као од непоправљивог „шкарта“. Нико није могао проћи поред казана, а да Живојина ногом не гурне, добацујући му покакав ваљевски епитет.

Све је било спремно за покрет пука на концентрацијску просторију у околини Ниша.

Пук је кренуо са Крушика кроз варош друмом који води за Београд. Ваљевци нас испраћају са силним одушевљењем, обасипају цвећем и вичу: „Срећан вам пут, браћо!“ Киша пада као из кабла. Чим добошари стану, трубачи весело засвирају и тако се пук таласасто креташе право доле према селу Дивцима, пресретан гомилама сељака и сељанки с торбама пуним којекаквих ђаконија и с повећим чутурама вина или ракије. Дозвољено бејаше да се цео овај народ измеша у строју с војницима. Тако војници по такту маршовалу загрљени са својим укућанима или рођацима. Свакога тренутка по водовима издизаше се увис по једна чутура а, затим спушташе да је други прихвати, итд.

Уочи поласка наредник Баковић саопшти ми на рапорту да је јуче побегао из команде с целокупним прибором редов Живојин Пауновић. Патролама су га тражили у вароши и околини, али га нигде нису могли пронаћи. На крају ме запита да ли да пошаље патролу у Струганик да га, ако је тамо, дотера у команду. Рекох да то није нужно.

Пук је после одмора у селу Дивцима продужио даље маршевање. Јахао сам на свом Драгану поред чете. Наједанпут у мом 4. воду изби силна смејурија и разни подругљиви узвици. Зауставих коња и окренух се да видим шта је то. Трчећим кораком и сав задуван заустави се преда мном наредник Баковић и саопшти ми да се овог тренутка извукао из кукуруза редов Пауновић и сасвим озбиљно, ћутећи, ушао у строј свог вода. Отуда, дакле, и онај и онакав поздрав Пауновићу и разне досетке на његов рачун. На преноћишту у Убу упитао сам Пауновића зашто је побегао из команде. Он ми одговори да је отишао кући Мишића да узме мало трошка, јер никога од родбине није имао, а у последње време служио је код моје браће.

Стигавши у Београд, пук је занећио под малим шаторима на Топчидерском брду, да би се сутрадан, по ешелонима, превезао железницом у Ниш. На голој пољани, у близини нове коњичке касарне, пук је размештен у логор под малим шаторима. Ту се искупљаху и остали делови Дринске дивизије I позива. Командант дивизије беше пуковник Јован Мишковић, начелник штаба капетан Вукоман Арачић, начелник артиљерије потпуковник Василије Мостић, командант 6. пука мајор Павле Јуришић Штурм и командант 4. пука пуковник Љубомир Остојић.

У току месеца октобра и штаб Врховне команде стиже у Ниш: врховни командант краљ Милан; начелник штаба Врховне команде ђенералштабни пуковник Јован Петровић, који је у исто време био и војни министар; помоћник начелника ђенералштаба ђенералштабни потпуковник Јован Драгашевић; начелник оперативног одељења ђенералштабни пуковник Јован Атанацковић; начелник артиљерије арт. пуковник Анте Богићевић; начелник инжињерије инж. потпуковник Михајло Магдаленић; начелник санитета санитарски пуковник др Владан Ђорђевић; главни интендант ђенералштабни пуковник Димитрије Ђурић.

У другој половини октобра сазнадосмо да ћемо ратовати против Бугара, који пловдивским превратом присајединише источну Румелију скоро без икаквог протеста великих сила.*

* Основна идеја српској рајној и почешној операцијској плана била је: главним снагама, груписаним у долини Нишаве, предузети офанзиву према Софији, а помоћним, концентрисаним у долини Тимока, према Видину и Белоградчику, с циљем да се заузме софијска област до Ихтимана и Видинска до реке Лома, тј. онај део бујарске територије који је краљ Милан тражио на име накнаде за бујарско уједињење.

Главне снаге – Нишавска војска – укључно 28 хиљада бораца и 116 топова, концентрисане су у две групе: прва (Шумадијска, Дунавска и Дринска дивизија и Коњичка бригада), код Пиротша и Беле Паланке и група

(Моравска дивизија) код Власине и Даичаној кладенца. Помоћне снаге (Тимочка дивизија) концентрисане су у долини Тимока код Књажевца, Зајечара и Непошина.

Задачи главних и помоћних снага одређени су поверљивим наређењем Врховне команде од 17. октобра које гласи:

„У изгледу је да ће кроз који дан опшочетна акција наше војске проћи Бугарске.

У овом случају:

Тимочка војска дејствоваше преко Видина и Белоградчика, а остала активна војска под непосредном командом Њ. В. Краља Врховној Команди, дејствоваше према Софији.

Моравска дивизија, која је сада концентрисана у долини р. Власине, оперисаше концентрично према Трну и Брезнику.

Шумадијска и Дунавска дивизија с Коњичком бригадом у првој линији, а за њима Дринска дивизија, оперисаше од Пироша на Драгоман и Трн како моментална потреба буде захтевала“.

Бугарска је мобилисала 108 хиљада људи. Главнина бугарско-румелијских снага била је концентрисана према Турској. У рејону Софије налазило се око 20.000 бораца, а у рејонима Радомира и Видинао 14.000 људи. Задачак ових снага био је да задрже наступање српске војске до пребацивања главних снага из Румелије и њиховог прелицања у рејону Сливнице. (В. В. Ђорђевић, н. д. књ. I, стр. 227–272; Документи из српско-бугарског рата 1885. године, Библиотека „Војни весник“, бр. 6/1927; Историја на Блгария, том II, София, 1962, стр. 73.)

Турска се ограничи само на званичне протесте, а не смеде да се лати оружја.

У овој рату дивизијама су командовали: Дринском, као што је већ речено, пуковник Јован Мишковић, начелник штаба капетан Вукоман Арачић; Моравском у прво време пуковник Петар Топаловић, а доцније пуковник Милован Павловић, начелник штаба инж. капетан Светозар Станковић; Дунавском у почетку ђенерал Милутин Јовановић, а доцније пуковник Павле Хорстиг, начелник штаба потпуковник Радомир Путник; Тимочком пуковник Илија Ђукнић, начелник штаба ђенералштабни капетан Светозар Радојчић и Шумадијском инж. пуковник Стеван Бинички, начелник штаба мајор Стеван Грујић; Коњичком бригадом ђенералштабни пуковник Јован Прапорчетовић.

Најнеугодније дане проведосмо у оним њивама Нишкога поља, изложени свим могућим незгодама јесењих дана. Сви смо негодовали и гунђали зашто нас држе тако дуго у овом блату и зашто нас не крећу ма куда.*

* Више од месец дана војска је у неизвесности стајала, прикуљена на концентрацијској просторији, изложена јесењим кишима и другим непогодама. За то време краљ Милан и најредњачка влада узалудно су настојали да земљу што боље припреме дипломатски, финансијски и војнички за предстојећи рат.

Сви покушаји краља Милана да с Румунијом и Грчком закључи савез проћи Бугарске остали су без успеха. Велике силе нису одобравале Миланову ратоборну политику. Једино су ја аустроугарски војни кругови турали у ратну авантуру, сматрајући „да је свака стопа освојеној бугарској земљишта добит за хабсбуршки скиншап“.

Финансијске припреме рата биле су исто тако рђаве као и дипломатске. Будући да је државна каса била празна, сви ратни трошкови подмиривани су из нарочитог зајма познатог под именом „Дунавска рента од 1885“. Наиме, српска влада је закључила са бечком Лендербанком уговор о зајму у номиналном износу од 40 милиона динара, усмерајући зајмодавцу у злато приходе од дунавској монопола.

Рат је избио у јек реорганизације српске војске која је имала циљ да укине народну и уведе стајаћу војску. Број оних који су служили у сталном кадру није био већи од 28 хиљада. Већи део војске није био обучен у руковању новим пушкама. Пушчане муниције није било у довољној мери. Артиљеријско наоружање било је застарело, а велики број топова искварен у два рата с Турском. Одећа и група опрема ни издалека није задовољавала.

У морално-политичком погледу рат је био социјално неприпремљен, јер се њиме нико није одушевљавао изузев неколико виших официра који су неоправдано добили главне команде. Томе треба додати неизвесност и дуго ишчекивање који су рђаво утицали на борбени дух и морал војске.

Краљ Милан је 23. октобра наредио струјама да пређу бугарску границу, али је, по савезу аустроугарској посланика, оговорио ово наређење да би сачекао резултате Цариградске конференције великих сила о повреди Берлинског уговора. Овакво колебање није остало без утицаја на борачки и старешински састав српске војске. И на крају ратна прокламација, објављена 2. новембра 1885, у којој се говори о српско-бугарском спору око Брејова, емитрантском питању итд., само је још више разоткрило авантуристичку политику краља Милана, који је заузео у рат политику несигурности. (В. С. Јовановић, н. л. стр. 242–264; Херман Вендел, Борба Југословена за слободу и јединство, Београд 1925, стр. 539; Милорад Недељковић, Историја српских државних дугова, Београд 1909, стр. 102.)

Сливница

У зло доба, прп крају октобра, стиже наредба да Дринска дивизија отпутује у Пирот. При поласку из овога блатњавог логоришта и проласку кроз Ниш пратио нас је необично јак плусак кише. Неки од пукова наше дивизије са дивизијским установама и мањим

јединицама беху склоњени у вароши по становима. У наредби команданта дивизије био је одређен ред маршевања. Одређено је, наиме, кад и где која јединица има да уђе у маршевски поредак. Полазна тачка беше наспрам крајње куће града Ниша, идући према Пироту. Нешто због необично јаке кише, а вероватно и због рђавог прорачуна времена уласка јединица у колону, на полазној тачки створи се таква галама и гужва, да је било врло тешко успоставити ред.

У тој општој галами на тај простор стиже с целом својом свитом краљ Милан. Видевши ову пометњу, био је тако разјарен да је просто сиктао од љутине. Како су том приликом прошли поједини команданти, то они сами знају. Гужва се једва некако рашчисти тек у близини Нишке Бање. Идући уз Куновску реку, морали смо се држати један за другог да нас не оборе они силни потоци који су највећом брзином јурили одозго. Једва некако стигосмо на преноћиште у Црвену Реку, да бисмо преко Беле Паланке продужили према Пироту. Нашу дивизију зауставише за неки дан у близини једнога села северно од Пирота.

У околини Пирота остадосмо у логору 2–3 дана. Неке дивизије са својим предњим деловима биле су већ на самој граничној линији.

Распоред дивизија у првој линији био је овакав: на левом крилу код Тепоша Коњичка бригада ојачана са 19. гардијским батаљоном, којим командоваше мајор Лазар Петровић. На главном друму Пирот–Софија, према Цариброду Дунавска дивизија; десно од ње у долини Калотинске реке Шумадијска дивизија, а десно од ове Моравска дивизија, ојачана 1. пуком II позива. То беше главно војиште.

На споредном, тимочком војишту беше Тимочка дивизија, ојачана 13. пуком II позива.

Колико се сећам, 1. новембра Дринска дивизија одмаршевала је сеоским путем источно од Пирота и истога дана заноћила на левој обали Јерме, на самој граничној линији. Сутрадан беше наређено да и Дринска дивизија пређе границу и наступа Калотинском реком за Шумадијском дивизијом, која је већ била прешла у наступање.

Пети пук „Краља Милана“ кретао се на челу дивизије, 1. батаљон у претходници, а моја чета образовала је предњу трупу. Пошто сам саслушао заповест команданта батаљона, излетео сам на коњу пред чету ради издавања заповести. У том тренутку дојури на коњу и стаде поред мене пуковски свештеник чувени поп Андрија из Ћелија с крстом у руци. Крстећи чету крстом узвикну:

– Во имја оца и сина и светога духа – амин! Изговори кратку, духовиту беседу храбрећи војнике, а затим позва мене да у име чете целивам крст и узвикну:

– Напред браћо за крст часни и слободу златну, нека вас благослови милостиви Бог. Цела чета скину капе, прекрсти се трипут и крену напред.

Заноћили смо у долини Калотинске реке југозападно од Драгоманског виса.

Тек што почесмо разапињати шаторе, а наши Дунавци под борбом избише на Драгомански вис, што се јасно видело са једног ћувика код нашег логора. Докле су Шумадинци стигли наступајући испред нас нисмо знали. Око нашег логора искупи се већи број чобана из околних села, а међу њима беше и један бугарски војник, који је побегао из своје јединице и удружио се с чобанима. Они су нам показали линију наших и бугарских стрељачких стројева.

Колико се у то доба поклањало мало пажње одржавању везе са суседним дивизијама ради узајамног обавештавања о ситуацији на бојиштима убедљиво потврђује овај пример. Другог новембра увече командант наше дивизије, издајући наредбу за сутрашњи покрет, између осталог рече: „У покрету јединица бити веома обазрив, јер Дунавска дивизија сутра рано предузима напад на Драгомански вис.“ Међутим, чобани су нам те вечери тачно показали линију стрељачког строја Дунаваца. Поред тога, ми млађи официри добро смо видели када су наши избијали на поменути вис. То се јасно оцртавало по блеску пушака.

Исто тако, кроз наш логор су пролазили многи стаповници околних села, који су

носили преобуку и храну за своје војнике – Бугаре, који су се налазили испред нас и Дунаваца, а ми их у томе нисмо спречавали. На тај начин, Бугари су до најмањих детаља могли бити обавештавани о покретима и стању наших трупа. У овај рат ми смо ишли као сељаци на свадбу – без икаквих предострожности.*

** Райне операције, зајочеше 2. новембра без икаквој одушевљења, вођене су млишаво. Према плану требало је да Дунавска, Дринска и Шумадијска дивизија с Коњичком бригадом наступују преко Сливнице ка Софији, а Моравска преко Трна и Брезника да избије на лево крило сливничкој положаја. Дунавска дивизија заузела је Цариброд (Димитровград), али је пред Драгоманским шеснацом задржана од слабијих бугарских снага све до 3. новембра, када је бугарска заштитница, угрожена дејством Дринске дивизије преко с. Вишане, била принуђена на одступање. Шумадијска дивизија најала је бугарске снаге код с. Врайче и после оштре борбе принудила их на повлачење делом на положаје код Трна, а делом према с. Филиповцима. Међутим, незнатне бугарске снаге задржале су наступање Моравске дивизије на положајима испред Трна цео дан (3. новембар), јер се ова дивизија, због тешкој терена, веома sporo кретала и увела у борбу само мали део снага. Иако су нашле на слаб отпор противника, српске главне снаге су, као што се види, за два дана наступања продрле у Бугарску свега 15–20 километара.*

Настављајући операције 4. новембра, Коњичка бригада је успела да се пробије преко тешкој планинској земљишћа и избије код села Големој Малова, угрозивши бугарско десно крило. Дунавска дивизија је овладава положајем Три уши, али је пропустила прилику да заузме доминирајући вис Мека црева. Дринска дивизија је стигла у село Драгошинце и Брложницу. Шумадијска дивизија, која је имала задатак да помоћне Моравску дивизију у напад на Трна и да се, што је могуће пре, примакне десном крилу Дринске дивизије, упутила је један чук ка Трну, а са осталим деловима – маршујући преко тешкој пролазној земљишћа по киши и снегу – стигла је 4. новембра увече потпуно исцрпена у село Крушу. Овој дивизији требало је још цео један дан марша да стигне на своје место. Моравска дивизија је такође много заостала у свом наступу. Она је, наиме, заузела Трна 3. новембра, а сутрадан наставила наступање са три батаљона ка Брезнику и зановила у с. Филиповцима.

Тако је Нишавска војска после шогдневној наступуања, због лоше комбинованих маршева, уочи бишке на Сливници била заморена и развучена на широком фронту од преко 40 километара. Њено десно крило, које је по плану требало да обухвати бугарске снаге код Сливнице и према томе да буде истакнуто, било је повучено уназад и расшурено у више трупа, док је лево крило, које је требало да буде повучено, било истакнуто. Због тога је краљ Милан наредио да у шоку 5. новембра десно крило продужи наступање, а лево да се одмара и оштри напад на Сливницу, предвиђен за 5. новембар, одложио за сутрадан. Тиме су Бугари добили драгоцену време да појачају своје снаге на Сливници, које су брзо нарасле од 11.000 на 23.000 војника. (В. Мајор Куни, Српско-бугарски рат 1885. год. Београд 1906, стр. 40–47; наведена документна Из српско-бугарској рату 1885, стр. 21–24.)

Трећег новембра 1. батаљон кретао се у десној побочници дивизије са задатком да одржава везу с деловима Шумадијске дивизије, а моја чета у предњој трупи. Наредба за покрет побочнице је, између осталог, гласила: „Побочница ће се кретати између Калотинске реке и безименог потока“. Овај правац изводио је на фронт Шумадијске дивизије. Међутим, требало је да ми избијемо ка селу Брложници. Држећи се строго поменутог наређења батаљон је изгубио везу с дивизијом, удаљио се од ње скоро за читав дан марша удесно и, ухвативши везу с деловима Шумадијске дивизије, која је тога дана водила борбу на свом фронту, истог дана стигао на преноћиште у село Чегане. На тој просторији се сукобисмо с бугарским предстражама које су држале вис изнад села. Батаљон се разви за борбу и Бугаре одатле протерасмо, заробивши три њихова војника. Сами сељаци тога села чудили су се како то идемо. Преко целе ноћи слали смо ордонансе по оним камењарима да ухвате везу с дивизијом, али узалуд. Тек сутрадан, 4. новембра, око 10 часова врати се један ордонанс и саопшти нам да се дивизија креће у правцу села Брложнице и да је командант дивизије наредио да се што пре спустимо са заузетих висова и дођемо у састав пука.

Остављајући једну патролу на Чегарском вису ради везе, на једвите јаде преко оних снежних камењара око 16 часова спустисмо се у долину Калотинске реке и уђосмо у састав пука. Преноћисмо у близини села Брложнице.

Сутрадан, 5. новембра, пук се развио у борбени поредак и напао Бугаре. Наш батаљон налазио се у првој линији. Наше трупе су се кретале напред под борбом, протерујући бугарске предстражне делове. После једног сата, у највећем жеку борбе, на свом помамном коњу, дојури к мени у стрељачки строј поп Андрија из Ђелије и саопшти ми да је мој командант батаљона рањен (био је са две чете остао у резерви) и да је командант пука наредио да примим команду над 1. батаљоном.

Продужавајући и даље борбу и покрет, потиснусмо Бугаре из предњих ровова и они се повукоше у један редут испред нашег фронта. Мој леви сусед беше поручник Аврам

Јовановић, командир чете у 2. батаљону 5. пука. Договорио сам се с њим да извршимо јуриш и истерамо Бугаре из редута. Овај храбри официр без поговора одмах пристаде на мој предлог. Наредисмо брзу паљбу, а у исто време из стрељачког строја трубом позвах своју резерву да се примакне (резервом је командовао поручник Илија Чарапић). Резерва не долази... У чети прилични губици. Бугари артиљеријом воде дуел с нашим батеријама. Уз мене мој посилни и два кадровца – ордонанса с трубачем, коме набрекоше вратне жиле позивајући резерву. На фронту магла. Одједном осу пушчана ватра у десни бок моје чете. Погибе ми један ордонанс Подрињац, а каплара куршум удари у порцију на ранцу. Узесмо то зрно и утврдисмо да потиче из наше пушке. Паљба не престајаше с те стране. Знајући да је десно од мене требало да напада батаљон капетана Петра Бабића, наредих трубачу да се окрене уназад и да свира: „Овде 3. батаљон 5. пука, прекини паљбу“. Трубач понављаше ово неколико пута, али без успеха.

После краћег времена, ето ти опет попа Андрије из Ђелија код мене на неком другом коњу (онај ранији му је убијен при повратку). Поп ми саопшти да се командант пука јако љути и пита ко то свира да 3. батаљон прекине паљбу.

– Нека се љути колико му је воља и реци команданту пука да сам ја то наредио, јер ми војници гину од паљбе 3. батаљона која долази скоро из позадине – одговорих одлучно и као доказ послах команданту пука и онај куршум.

Паљба с те стране најзад престаде. Мој батаљон и чета поручника Јовановића на јуриш заузеше једну шумицу испред бугарског редута. Прикупљали смо војнике и припремали се за јуриш и заузимање редута. Наступи већ и ноћ, а моје резерве нема.

Док сам размишљао шта да радим, стиже један војник из штаба пука са усменим наређењем да са четом прве линије одмах одступим, купећи успут рањене и погинуле, и да чета поручника Илије Чарапића иде да ме подржи.

Када сам са четом дошао код команданта пука, тамо сам затекао цео пук, команданта и начелника штаба дивизије. Пошто је пук постројен у смакнути поредак, командант дивизије стаде пред строј, позва капетана Бабића напред и љутито му рече да није задовољан његовим данашњим радом и да очекује да сутра поправи грешке које је данас чинио. Сазнадох да је капетан Бабић тога дана добио задатак да пошто-пото похита и пре Бугара заузме и поседне један шумовити вис испред мог фронта с југоисточне стране који Бугари нису били посели. Уместо тога, капетан Бабић је, због густе магле, изгубио правац, запао с батаљоном у једну рупчагу, тамо обасут непријатељском ватром, па је и сам наредио паљбу не знајући на кога. Том приликом погинуо му је резервни наредник Кушаковић – Ужичанин, необично бистар и, може се слободно рећи, један веома талентован младић.

Те ноћи, под заштитом предстраже из 2. батаљона којом је командовао капетан Гаврило Лазаревић, мој батаљон је заночио код Брложнице у висини једног страшног камењара, на коме беше ватрени положај једне наше батерије и на коме је тога дана погинуо санитарски мајор др Тодор Весовић, који је био дошао у пратњи команданта дивизије на прву борбену линију.

Нови напад наређен је 6. новембра. Мој батаљон је овога пута остао у резерви код поменутог камењара. Напад се није успешно развијао, а Бугари тога јутра рано извукоше једну брдску батерију на вис који је претходног дана требало да поседне капетан Бабић и отуда нам грдне јаде задаваху. Цео дан мој батаљон остао је у лежећем ставу. Дигне ли се који војник да ма куда крене, артиљерија одмах отвори ватру. Капетан Бабић ни овог пута није довољно разумео задатак и с батаљоном је лутао. То ми је рекао командант пука.

Тога дана, коморције нам, по обичају, јавише да ћемо још ове ноћи кренути према Сливници, јер се нешто ново намерава да учини с наше стране. Чета поручника Чарапића, из мог батаљона, још ујутро тога дана била је упућена улево, у правцу Балинског виси, да ухвати везу с Дунавцима. Око 18 часова добих наређење да као претходница пука кренем у правцу Балинског виси ради концентрације Дринске дивизије према Сливници. По највећем мраку, снегу, преко неких каменитих дубодолина око 20 часова кренух батаљон. Сироте коморције, муницијаши, у том

ноћном покрету преко оних теренских напасти имали су највећу муку и кубуру. Сваки час било је претурање коња с муницијом и поновно товарење, праћено њима уобичајеним псовкама.

Тек сутрадан, 7. новембра, дивизија се прикупи на западној падини Балинског вуса. Отпоче покривање коња и неко мување штаблија. Једва око 11 часова тога дана командант дивизије издаде наређење за покрет преко Балинског вуса и за напад на бугарске положаје испод Сливнице. Ослањајући своје лево крило на трупе Дунавске дивизије на главном друму Цариброд – Сливница, заузели смо Балински вис. Одатле смо све до 11 часова у лежећем ставу посматрали борбу и гушање Дунаваца и 19. гардијског батаљона на Меким цревима. Тамо се борба водила прса у прса с променљивим резултатима све док један бугарски пук, који је пристигао из Румелије, није напао уз Мека црева и решио судбину на том положају у корист Бугара. Уместо да смо одмах по доласку на Балински вис ступили у борбу и привукли Бугаре на себе, куда би вероватно дошао и поменути пук, ми смо седели на Балину и хладно посматрали очајну борбу на Меким цревима и ступили у акцију тек пошто су Мека црева изгубљена. За ову нашу пасивност нико није одговарао, а у другим приликама и за најмањи немар или погрешку чине се чуда.

Дивизија се разви за борбу и око подне крену напред. Једино мој батаљон остаде у резерви на Балинском вису, у неким ранијим бугарским рововима. Отвори се јака борба на целом фронту. Бугари извукоше артиљерију на Мека црева и отуда отворише бочну ватру на лево крило дивизије. Понека граната долетела је у госте у мом батаљону. Дан је био ведар и прохладан. Напад наше дивизије развијао се успешно. Истерани из предњих ровова испред Сливнице, Бугари су се повлачили лево и десно од главног редута да би створили могућност онима у редутима за отварање ватре.

Око четрнаест часова стиже до мог батаљона командант дивизије с капетаном Арачићем, потпуковником Мостићем, командантом артиљерије и његовим ађутантом, мојим другом поручником Павлом Јанковићем.

– Господине Мишићу, Ваш батаљон је последња резерва, развијте га у борбени поредак, крените напред и ојачајте центар дивизије, који је тренутно застао; препоручујем највећу присебност и доказ храбрости 5. пука – тако ми нареди командант дивизије и одмах оде удесно уз косу Балинског вуса.

Док сам развијао батаљон у борбени поредак ради покрета напред, наједанпут једна бугарска граната долете и паде усред смакнутог поретка, али срећом не експлодира и нико не беше повређен, - сем што се неколико коња муницијаша испретураше. Полазећи напред, чисто инстинктивно окренух се у правцу Србије и помислих: „Боже, мој, одавде до Београда нигде више нема ниједног мобилисаног војника, ја сам последња резерва дивизије, а рат је тек почео.“ За ова и оваква глупа наређења о мобилизацији наше војске, за овај рат, неумитна историја треба достојно да жигосе ондашње наше војне и државне управљаче. Петнаест наших немобилисаних бригада II позива, старих и прекаљених ратника, наоружаних берданкама, које су за оне прилике још увек биле веома употребљиве, остадоше и преко своје воље код својих домова. Мобилизацијом и употребом ових бригада на бојним пољима за најкраће време био би победоносно завршен овај несрећно поведени рат. Последице ове наше лакоумности историчари ће оцртати као тамну страницу наше историје.*

** Бишка на Сливници почела је 5. новембра прошив воље српске Врховне команде. Наиме, командант Коњичке бригаде није био обавештен да је оштин најад на сливничке положаје одложен за сутрадан, па је 5. новембра ујутро наредио својој бригади да настави настаивање према Љешти. Смајрајући да је то почетак српског најада, Буџари су ради побољшавања ситуације на свом десном крилу, које је било највише угрожено, енергично најали истакнуто лево крило Дунавске дивизије и заузели Мека црева и јужни врх вуса Три уши. Дунавска дивизија је одмах прешла у прошивнајад и одбацила Буџаре на полазне положаје. Борбе Дунавске дивизије довукле су пре времена у најад Дринску дивизију, која је око подне најала на централни део сливничког положаја и успела да се меситично сасвим приближи буџарским редутима. Међушим, у одсудном тренутку, када су два буџарска батаљона угрозила њен десни бок, остала је без муниције и била принуђена на повлачење.*

Борбе су несмањеном жестином настављене све до мрака. Око 16 часова Буџари су поново жестоко најали Дунавску дивизију и заузели Мека црева и јужни и северни врх вуса Три уши. Командант Дунавске дивизије, генерал Јовановић, уводио је у борбу батаљон за батаљоном и на тај начин стварао Буџарима

моћношћу да их почасно шуку (због овога је увече био смењен, а на његово место постављен цуковник Хорсџић). Захваљујући шуме Буџари су успели да задрже веома важан тактички положај Мека црева и први дан бишке реше у своју корист.

Краљ Милан, који је у почетку био велики оптимист, после првог неуспеха сасвим је изгубио главу. Он је, наиме, 5. новембра увече издао заповест да сушрадан рано све четвори српске дивизије изврше напад на сливничке положаје. Међутим, због једне нешачне обавештења, према ком главне буџарске снаге намеравају да долином Калотинске реке обиђу српско лево крило и зајворе Драјомански шеснац, он је одустао од поменутих заповести и, захваћен паником, упутио команданту Дунавске дивизије следећу дејешу: „Из сигурних извора јављено да су Буџари обишли лево крило Дунавске дивизије и да њихове шрује маршују ка Цариброду: наредити што је потребно да се ошкроне зле последице“. Следила су наређења да Коњичка бригада поседне Чейен и положије северно од села Драјомана; Дунавска дивизија источни излаз Драјоманског шеснаца; Дринска и Шумадијска положије јужно од ње; Моравска да образује резерву позади десног крила.

Петог новембра краљ Милан се с Врховном командом повукао у Цариброд, сушрадан у Пирош и, најзад, 8. новембра чак у Белу Паланку, изгубивши непосредну везу са својим шрујама.

Заповест о преласку у одбрану примила је на време само Дунавска дивизија. Због тога је 6. новембра један део Нишавске војске напао, а групе се бранио. Дринска и један чук Шумадијске дивизије напали су буџарско лево крило и заузели село Брајшучково, али су Буџари добили појачања, прешли у противнапад и повратили изгубљене положаје. Моравска дивизија је кренула према Сливници, али је нападнућа с леђа од једне малог буџарског одреда и била целога дана прикована код Брезника. Десно буџарско крило напало је Дунавску дивизију, али без већих резултата.

Најжешће борбе на Сливници вођене су 7. новембра. Рано ујутро Буџари су напали положај Три уши и заузели га тек у шрећем јуришу, одбацујући Дунавску дивизију на Драјомански шеснац. Дринска дивизија је заузела Балински вис, али није могла да ефикасно помогне Дунавску дивизију, јер је њен десни бок био изложен снажном нападу буџарског центра. Целога дана је водила оштре борбе, а по паду мрака повукла се ка селу Јарловцима и на вис Забел. Напад Шумадијске и Моравске дивизије на лево крило и центар буџарског сливничког положаја није имао успеха због расјарчаности снага и слабог узајамног садејства. Буџарима су стално присишала појачања са источне границе, тако да су увече 7. новембра били и бројчано јачи од Срба, који нису имали никаквих резерви. Изледи за освајање сливничких положаја били су све слабији. Због тога је краљ Милан, пре него је било коначно решење бишке издао наређење за повлачење.

Укупни српски губици цене се на око 3.000 људи избачених из строја, а буџарски на око 2.500 људи. (В. наведена документа, Из српско-буџарског рата 1885, стр. 21–31; Мајор Кунц, н. д. стр. 53–106; В. Борђевић, н. д. књ. I, глава 13 и књ. II, глава 14 и 15.)

Због јаке артиљеријске ватре са сливничких утврђења цео батаљон, развијен у стрељачки stroj, у трку спустих у ровове предње линије, ојачавајући тамошње трупе.

Тек што сам с батаљоном посео ровове, однекуда с левог крила дође ми поручник Несторовић са два ордонанса и затражи да му дадем мало дувана. Истресох и последње мрвице из табакере и дадох му. У току краћег разговора Несторовић извади из нотеса слику неке своје веренице пречанке, показа ми је и упита: „Је ли да је красно девојче? Непрестано мислим на њу“ – рече ми на растанку и оде у своју чету. После једног и по сата борбе дојурим до мене његов поднаредник ордонанс и саопшти ми да је Несторовић погинуо, али још није изнесен из рова. – Учините то одмах – рекох поднареднику и он оде.

У ондашњој I класи било је мало или нимало бораца из минула два рата. Напоменуо сам раније да наши војници у оно време никако нису волели да се боре у рововима или утврђењима. То се потврдило и овом приликом. Када се увере да нема старешине у близини, они заклоне главу за грудобран, избаце пушку напред и пуцају скоро увис, без нишањења. Знајући за ту особину војника, непрестано сам јурио од чете до чете и скретао пажњу командирима на правилну употребу пушке и померање гајке на нишану према удаљењу непријатеља.

У то време I класа имала је најмодернију пушку, систем „Маузер-Кока“, чије су балистичке особине биле одличне само ако се правилно употреби. Због тих њених борбених особина нека манија беше ушла у наш официрски кор да врло често плотунску паљбу употребљава на даљинама од 1000 и више метара, наравно с врло slabим или никаквим резултатима. Ни сам се нисам могао ослободити ове заблуде, иако сам знао да такве паљбе не дају никакве резултате.

Обилазећи војнике у рововима, најбох на једног где седи на грудобрану, држи пушку преко ногу, изуо се, па из опанка истреса песак. Није ме спазио кад сам му с леђа пришао. Наједанпут докопа пушку и повика:

– А ене га, изашао је из рова, чекајде де мало – нанишани и опали, а онда викну.

– Претури се, готов је! – спреми опет пушку и поче се обувати. Ово је на исти начин поновио неколико пута. Стајао сам подуже и посматрао га.

Њему суседни војник сагнуо главу и пуца из пушке онако насумице. Када овај то примети, докопа с грудобрана шаку прашине и баца му право у очи са узвиком:

– Зар се тако бије, кукавицо једна? Дигни се, бре, нанишани добро, па онда пуцај!

Изненађен оваквом храброшћу овог војника, потапшах га по рамену и упитах: „Шта то радиш, јуначе?“

– Ето, господин поручник, жуља ме песак, па сам скинуо опанке да их истресем – одговори он мирно, па опет дохвати пушку и опали са узвиком:

– Ене, и овај се претури!

Остао је тако на грудобрану све до мрака, стварајући ведро расположење код својих другова и подсмевајући се онима који су главе заклањали у ров и пуцали у ветар. Његов водник ми рече да га је неколико пута опомињао да сиђе у ров, али му је он увек одговарао: „Нека ме господин потпоручник остави овде, одавде боље видим и тачније гађам“. Тај незнани делија и јунак био је нико други до Живојин Пауновић из Струганика, пуки сиромашак и „шкарт“ за време мирнодопске регрутске и четне обуке на Крушику. Јединствени пример храбрости и самопрегора једног честитог сиромашка.

Сутрадан, 8. новембра, овај догађај лично сам испричао команданту пука, а затим и команданту дивизије, који са својих груди скиде сребрну медаљу за храброст, даде ми је и нареди да је предам Пауновићу у његово име док не добије нову, за коју ће одмах послати предлог.

Доцније у току примирја Пауновић се разболео од запаљења плућа и, поред све брига лекара, умро у Власотиначкој болници. Ту је и сахрањен. На један дан пред његову смрт послао сам му, по његовом воднику, нову сребрну медаљу за храброст у замену за ону команданта дивизије. На његову сахрану упутио сам цео његов вод с водником. Затекли су Живојина мртвог са стиснутом десном песницом, у којој је држао добијено одличје. Болничар им је испричао да је Пауновић изјавио жељу да га сахране с том медаљом у руци. Тако је и учињено.

Наводим још један случај храбрости и самопрегора.

Испред наших редова на Сливници беше много баруштина и пишталина на средокраћи између наших и бугарских ровова. Тога дана поподне једна бугарска патрола од три војника, прикрадајући се кроз неке турске нашим рововима, западне до пазуха у једну пишталину. Са наше стране осу паљба на њих, од које један погибе и нестане у оном блаштишту. У том тренутку наш поднаредник, родом из Ваљева, чије име нисам запамтио, искочи с једним војником из рова и трчећим кораком упути се према поменутој патроли. Газећи по баруштини готово до рамена једног од преостале двојице Бугара уби, а другог ухвати руком за врат, извуче из баре и живог доведе у чету као заробљеника. За ову одважност похваљен је од команданта пука, а доцније и одликован сребрном колајном за храброст.

Ноћ нас затече у рововима. Ни ми ни Бугари нисмо могли да кренемо ни стопе напред. У 22 часа стиже наређење да одступамо. Ово наређење веома је лоше примљено у свим родовима. Војници су гласно протествовали и гуњали: „Па зашто смо се тукли цео дан док смо доведе дошли, па сад 'ајд одступај!“ У рововима остависмо само патроле, а све остало крену у 23 часа назад. Мој батаљон је образовао заштитницу пука. Када сам с батаљоном силазио низ Балински вис, војници ме обавестише да је ту у близини сахрањен један официр и то тако слабо да му из земље вире еполетушке. Одмах сам отишао тамо разгрнуо земљу и познао свог одличног друга поручника Несторовића. Био је командир чете у 6. пуку. Послао сам одмах једног поднаредника да о томе извести команданта 6. пука мајора Павла Јуришића, који беше у близини, и замоли га да нареди својим болничарима да овога официра правилно закопају и да га не оставе овако упола затрпаног у прашини.

Наше патроле остале су дуже времена у рововима и обавестише нас да се ниједан

Бугарин није појавио, штавише, да су и сами Бугари одступили. Ово је потврдила и патрола која је сутрадан била упућена у правцу Сливнице под командом потпоручника Петра Бојовића.

Одступали смо у правцу Цариброда. Тога дана пук стиже на преноћиште у једно село, у коме остадосмо два дана. Од Бугара ни трага ни гласа. Ађутант пука потпоручник Милован Ружић Бошњак и поп Андрија из Ћелије у том селу крстише једно новорођенче. Наравно, поводом тога настаде велико весеље и пијанка код дотичног сељака, у чему Бошњак као увек однесе рекорд.

Трећега дана пре зоре пук продужи одступање ка Цариброду. Мој батаљон је опет био у заштитници. Маршујући с батаљоном на зачељу у једној јарузи опазих велику ватру. Ту беху неке наше коморције с пуковским превијалиштем, који су изгубили правац кретања пука. У близини ватре лежало је тело поручника Милана Марковића из 4. пука. Његова јединица га оставила ту несахрањеног. Наредих пуковском лекару да га сахрани или евакуише у позадину.

Тога дана доцкан увече стигли смо у Цариброд и ту заноћили. Међутим, вероватно услед сазнања да Бугари не наступају за нама, добили смо наређење да се најкраћим путем вратимо и заузмемо раније положаје према Сливници. Мој батаљон је опет одређен у претходницу. Стигосмо неометано до села одакле смо јуче кренули, али у даљем наступању наиђосмо на бугарске патроле. До оштрије борбе дође испред Драгоманског кланца на фронту 4. пука, који је наступао лево од нас. Да бих потпомогао 4. пук, истурих напред и улево своје две чете, одакле су плотунима тукле бугарске делове који су нападали 4. пук.

Цео тај дан остадосмо код тог села. Предвече приметисмо омање бугарске колоне које су се кретале у правцу мог десног крила. Поново добисмо наређење за повлачење. Опет је мој батаљон био у заштитници. Овога пута повлачили смо се под мањим притиском бугарских предњих делова. Прођосмо Цариброд, а затим и границу.*

** Осмог новембра ујутро краљ Милан је наредио опшће повлачење ка Пирошу, а одмах затим, са штабом Врховне команде, повукао се чак у Б. Паланку. Када се у Белој Паланци срео с председником владе Милутином Гарашанином, између њих је дошло до опште прејирке. „Прича се да је Гарашанин прејио Краља да ће га убити ако продужи као што је почео.“*

Под пријетом Гарашанина, коме општа војна ситуација није изгледала тако критична, краљ Милан је опозвао наредбу о повлачењу и издао нову заповест, према којој су све српске трупе имале да се врате најраи и заузму положаје источно од Драгоманског шеснаца. Последицајући по овој заповести, српска војска је 9. новембра увече избила на линију с. Беранда – с. Калопина – с. Врайча – Трн. Деморалсане и непрекидним маршевима заморене јединице изгубиле су веру у Врховну команду, која је и сувише често мењала одлуке и турала их час на једну, час на другу страну. Међушим, ни Бугари, због замора трупа и великих губитака, нису током 8. и 9. новембра могли да предузму никакве офанзивне операције.

После дводневне одмора, општо су прикупили око 40 хиљада војника и 56 топова, Бугари су 10. новембра напали Дринску дивизију на положајима између села Чорлу и Драјојла, и принудили је на повлачење ка Калопини и Вишани. Иако су све друге дивизије задржале своје положаје, повлачење Дринске дивизије изазвало је панику код краља Милана. Он је дошао до закључка да је српска војска неспособна да настави раи и да једини излаз лежи у примирју које би намештеле велике силе. Његово мишљење делила је и већина виших команданата, па је на савезанку раиној савети у Цариброду, 9. новембра увече, донета одлука да се војска опново повуче на границу. О томе је краљ Милан обавестио краљицу Наталију следећим телеграмом:

„Стање је још више рђаво. Раино савети одлучио повлачење на границу. Према стању у којем је војска може се сумњати да ли ће се она моћи држати у случају ако Бугари предузму озбиљну офанзиву. Дринска дивизија је јуче бегала. Учини корак да Кевенхилер (аустроугарски посланик) никако не смећа интервенцију. Ушучен сам. Пешадија ништа не ваља. Милан“.

Гарашанин се није слао с овом одлуком раиној савети. То се Јасно види из његовог телеграма краљици Наталији, у коме се истиче:

„Срце ми се цепа. Тражио сам од Краља да ме разреши од мојих функција и да ми опвери макар најори џук, па да докажем да трупе хоће да се бију“.

Краљица му је на то лаконски одговорила:

„Убити се сви, али опасиће часи. Наталија.“

Нови командант Нишавске војске пуковник Пећар Тоћаловић (до тада био командант Моравске дивизије), последицајући по одлуци раиној савети, издао је наређење да се сва војска повуче на положаје западно од Цариброда. У исто време краљ Милан се обратио великим силама с молбом да опсредују за мир. (В. В. Ђорђевић, н. д., књ. II, стр. 858 и 1258–9; Стојан Новаковић, Бугарско-српски раи и опвремене кризе, Годишњици Николе Чубића, књ. XXVII, стр. 36; Мајор Кунц, н. д. стр. 106–114.)

Пад Пирота

Зашто се морало одступати на целом фронту кад нас нико није нападао и због чега је требало ово и овако тумарање по снежним врлетима, у почетку нисмо знали. Тек после неколико дана сазнадосмо да је повод овоме одступању био тај што је пуковник Павле Хорстиг, који је заменио ђенерала Милутина Јовановића на дужности команданта Дунавске дивизије, слао честе извештаје Врховној команди да је његово лево крило јако угрожено надирањем јачих бугарских снага у правцу Тепоша.

Тај правац штитио је својом јединицом резервни артиљеријски пуковник Тодор Поповић (чика Тоша), један од врло честитих наших официра. Познајући се ближе са чика-Тошом, упитао сам га једном приликом колика је била јачина бугарских снага које су нападале на том правцу због којих смо морали одступити на целом фронту. Он ми је на то одговорио:

– Тим правцем кретали су се бугарски добровољци који су апсолутно били немоћни да ме потисну с положаја које сам бранио.

Да ли је то тачно и да ли су извештаји пуковника Хорстига одговарали истини, историја ће показати.

Прелазећи границу наш пук се зауставио одмах ту у близини ранијих утврђења. Бугара није било нигде ни од корова. Не сећам се колико смо времена остали код тих утврђења на самом граничном фронту очекујући пристизање осталих наших јединица.

Настављајући одступање, Дринска дивизија се зауставила у околини Божурата, 5. пук у равници југозападно од поменутог виса. Наредило је да утврђујемо положаје. Једнога дана предвече у логор пука стиже командант инжињерије у штабу Врховне команде потпуковник Михаило Магдаленић и с командантом пука одреди линију коју је требало да утврди наш пук. Иако те ноћи беше густа помрчина, морали смо одмах отпочети утврђивање. Мој батаљон се утврђивао на левом крилу пука, ослањајући се својим левим крилом на чету поручника

Аврама Јовановића из 2. батаљона. На 100 корака испред мог батаљона протезао се озго од Божурата ка Нишави једва приметан повијарац. Не примећујући га у ономе мраку, отпочех с утврђивањем батаљона тако да тај повијарац остаде испред рова који смо ископали за цео батаљон и, наравно, одмах посели очекујући напад Бугара, који су се већ приближавали.

Патроле нам јавише да се Бугари крећу у стрељачким стројевима. Још не беше свануло када смо чули жагор Бугара на поменутом повијарцу, који се протезаше и према фронту поручника Јовановића. Известих га о томе и наредих му да и његова чета отвори што јачу ватру чим мој батаљон ступи у борбу. Овај храбри официр послуша без поговора. Када смо били на нижем терену од онога повијарца, избијајући на њега, Бугари нас нису спазили, јер беше помало и магле. Кад оздо спазих гомиле Бугара који тумараху по повијарцу, на блиском одстојању, наредих, по четатама, плотунску паљбу. Ово исто учини и поручник Аврам Јовановић. На повијарцу настаде забуна и јаукање, што охрабри моје војнике, који хитро искочише из ровова и за тили час излетеше на повијарац, отварајући брзу паљбу на Бугаре, који се дадоше у бекство.

Тек кад је свануло, могло се лепо разгледати бојиште. Дунавци су се још увек држали на десној обали Нишаве око Тепоша. Маса Бугара кретале су се равницом од Суковог моста ка Пироту, изложене десним боком према Дунавцима, а левим према деловима Дринске дивизије на Божурату и висовима северно од Божурата. За дивно чудо, ниједна артиљеријска граната није испалеана с поменутих висова на бугарске колоне испред којих се креташе, отприлике, један коњички пук друмом ка Пироту. Била нам се пружио јединствена прилика да изненада нападнемо с бокова ове бугарске колоне, одсечемо их од позадине и заробимо. Тако би се и догодило да је било више одважности, одлучности, умешности и бољег познавања ситуације на бојишту од стране вишег командног кадра.

Кад бугарски коњички пук, који се кретао долином Нишаве, стиже до у висину ондашњих војних пекарница на југоисточној страни Пирота, чета поручника Аврама

Јовановића, по сопственој иницијативи, са неколико плотуна поздраву бугарски коњички пук, који се за час распрша по оној равници, јурећи у сусрет пешадијским деловима. Чак ни овај пример не даде повода нашим вишим командантима да нареде напад на изложене бугарске бокове у долини Нишаве.*

* Бугарска војска наставила је наступање 11. новембра и истога дана ушла у Цариброд, пошискујући Дунавску дивизију на висове западно од села Пејтрлаша. Повлачењем Дунавске дивизије откривен је леви бок 12. пука Шумадијске дивизије, који је држао Нешков вис, положај који доминира целом пиротском кошином. Сушрадан, 12. новембра, Бугари су извршили концентричан напад на Нешков вис. Иако најдужи од знајно надмоћнијих снага, 12. пук је пружио снажан отпор и тек увече, пошто је претрпео велике губитке, повукао се према Пирошу. За време оштрих борби за Нешков вис остале српске јединице остале су пасивне. Чак ни артиљерија није подржала одбрану 12. пука. После заузимања Нешковой виса пуку за Пирот био је отворен.

Дванаестој новембра силе Тројецарског савеза (Русија, Аустро-Угарска и Немачка) предложиле су прекид непријатељства, што је краљ Милан оберучке прихватио. Иако није знао да ли је Бугарска пристала на примирје, Милан је одмах наредио обустављање борби и повлачење трупа с истраничних положаја. Међушим, Бугари нису прихватили предлог примирја, већ су 14. новембра са 30 батаљона, 10 ескадрона и 18 артиљерија предузели напад према Пирошу.

За непосредну одбрану Пироша Нишка војска (Шумадијска, Дунавска и Дринска дивизија) посела је положаје који су се од села Извора пружали у виду пошковице преко села Берилова, Хисарлака и Раснице до села Држине. Оба крила била су истурена најпре у виду клешта, док је средина била повучена уназад. У овај полукруг сакојно су улазиле главне бугарске снаге, пружајући Србима могућност да их саве под унакрсну ватру своје артиљерије и обухватни напад пешадије с оба бока.

Међушим, српски предстражни делови (један батаљон пешадије са две артиљерије) прерано су отворили ватру и открили српске положаје. Бугари су после штога оштрије наступали пошискујући српске предстражне делове у Пирошу, где је дошло до оштрих уличних борби. Око 18 часова Срби су бацили у ваздух барутину маџацин. „Силан ушисак који је произвела ова велика експлозија, огромна маса прашина, пска и дима, која се дизала у висину“ прекинули су за тренутак уличне борбе, да би се убрзо наставиле несмањеном жестином. Око 21 час Бугари су заузели Пирот, али су српске трупе задржале висове на западној страни који доминирају Пиротом.

Заузимањем Пироша бугарске снаге су се уклиниле у центар српских положаја. Сушрадан, 15. новембра, Срби су избацили Бугаре из Пироша, али за кратко. Истога дана надмоћније бугарске снаге зазеле су пре висове на западној страни Пироша, а зајим и Пирот. Међушим, у даљем наступу заустављени су пред положајима село Темеска – В. Суводол – Блашо – Расница. Управо на овој линији дошло је, на интервенцију великих сила, до обуставе непријатељства. (В. Мајор Кунц, н. д. стр. 110–148; В. Ђорђевић, н. д. књ. II стр. 1204–1254; Ђорђе Ђорђевић, Из српско-бугарског рата, Београд 1911, стр. 95–113).

У то време постављен је за команданта „Нишавске војске“ пуковник Петар Топаловић. Скоро уочи самог примирја и када је наређена мобилизација јединица II позива, пуковника Топаловића, на овој дужности замени Ђуро Хорватовић, који је тада био наш министар и изванредни посланик на двору руског цара.

У току овога непромишљеног и неприпремљеног рата нама млађим официрима падало је у очи да се на челу војске не налазе наше опробане војсковође: ђенерал Јован Белимарковић, пуковници Коста С. Протић, Ђуро Хорватовић и други. Наше унутрашње нетрпељивости дошле су до изражаја и у овим судбоносним часовима, на штету опште ствари.*

* Краљ Милан је рачунао да ће рати с Бугарском бити лак посао, „једна војничка шетња до Софије“ и, пошто није желео да дели ратну славу, ниједном од истакнутијих команданата из ратова с Турском 1876–1878. године (Белимарковић, Протић, Хорватовић) није поверио најодговорније командне дужности, већ је на те дужности поставио, истина школоване официре, али без ратног искуства. Од пет команданата дивизија само су двојица у прошеклим ратовима командовали већим јединицама и то без многог успеха. Тек кад је рат био изубљен, краљ Милан се сетио да за команданта Нишке војске постави пуковника Ђуру Хорватовића.

На крајњем десном крилу дивизије, истуреном далеко напред, налазио се 6. пук. Шта се тамо догодило, није ми познато. Видео сам само да је из тога пука у галопу дојурио наредник Чедо Марковић и нешто саопштио команданту дивизије, који се налазио ту у близини. Одмах после тога наређено је одступање. Мој батаљон је опет био у заштитници. Одступали смо целу ноћ иако Бугари нису мицали с места. Пред зору стигосмо у висину једнога села, где за време краћег одмора добисмо наређење да се вратимо натраг и што пре заузмемо раније положаје.

Стално тумарање без икаквог смисла било нам је непријатно. Изјутра хладно с маглом. Прилазећи рововима које смо прошле ноћи напустили, моје патроле су дочекане из њих пешадијском ватром. Управо кад сам батаљон развио за борбу и

наредио напад, дојури коњаник из штаба пука с наређењем да се одмах постепено повучемо на положај одакле смо јутрос кренули.

Те вечери одјекну силан тресак код Пирота. Наши дигоше у ваздух цитаделу, и то беше знак напуштања Пирота. Пошто Бугари наступаху у стопу за нама, нисмо се зауставили на одређеном положају, већ настависмо одступање, вероватно и због те околности што 4. и 5. пук, који беху на десноме крилу, прођоше поред положаја који је требало да заузму према првом наређењу.

Зауставих батаљон у једном винограду. Испред мог положаја, на даљини 500–600 корака, налазио се један врло густ шумарак. Позади тог шумарка заустави се већа група Бугара. На десноме крилу 4. и 5. пук беху стигли у висину мог батаљона. С њима сам једва одржавао везу слањем патрола. Пошто су се прикупили у оном шумарку, Бугари су у неколико махова покушавали напад на батаљон густим стрељачким стројем. Моје три развијене чете отварале су брзу палбу и одбијале Бугаре, наносећи им велике губитке. Једну чету задржао сам у резерви на источној падини винограда, код једне воденице. Овим бугарским батаљонима командовао је један капетан, колико се сећам, звао се Кисев, који је доцније ову борбу описао, наводећи да је у њој претрпео велике губитке.*

** Капетан Кисев је о томе, између осталог, писао: „Уишаће се неко како је то било могуће да моје чете које су онако одушевљено ишле најпре, сада наједанпут одступају... У тренутку када је требало учинити последње напрезање да се непријатељу нанесе смртни ударац, један од румунских официра викну: – Назад момчета! Побие нас Срби све до једно!*

И то „назад“ прође као електрична варница кроз све војнике, и они сви задрхташе. Наста паника...“ (В. В. Ђорђевић, н. д. књ. II, стр. 1222.)

За то време налазио сам се на једном ћувику у винограду, код мале брескве. Поред мене је стајао један ордонанс и мој наредник Максим Баковић, писар у штабу батаљона. Око подне дође код мене командант дивизије пуковник Мишковић на своме коњу и упита ме:

– Против кога дејствујете, зар има Бугара пред вама?

– Има их око два батаљона у једном шумарку – одговорих ја, а у исто време преко наших глава зазвиждаше куршуми из пешадијског оружја.

– А који су оно десно од вас, који одступају оним висом – питао је даље командант. Одговорио сам да су делови 4. или 6. пука. Он врло љутито и неповољно поче говорити о њима, а затим ми нареди да под заштитом чете која се налазила у резерви извучем батаљон из борбе и одступим преко потока даље у позадину.

Извршавајући ово наређење, наредих да се развију резервне чете на левој обали потока, а потом и да се батаљон извлачи из борбеног реда, пошто претходно о томе известих попоручника Танасија Гавриловића, који је са својом четом држао положај лево од мог батаљона.

Повукох батаљон преко потока и продужих кретање преко једне чистине, где ми се придружи потпоручник Гавриловић са својом четом. Уз пут смо страховали да Бугари не излете на ћувик винограда, одакле би нас ватром могли тући врло ефикасно. Међутим, благодарећи околности што су у претходним нападима претрпели озбиљне губитке, за све време нашег повлачења ни један једини бугарски војник није смео изаћи у виноград. Тако смо потпуно безбрижно стигли до новог положаја.

Земљиште на новом положају који се протезао одозго са висова право ка Нишави и главном друму који води за Пирот било је потпуно каменито. Цео батаљон развио сам у први борбени ред. До мог батаљона опет се са својом четом налазио потпоручник Танасије Гавриловић, необично храбар, одважан, присебан и озбиљан официр. Лево од његове чете била је пољска батерија капетана Владимира Николића, једнога од врло добрих наших тобџија. У киши куршума и праску граната по ономе камењару око батерије капетан Николић с обученим мекинтошем (пелерином) преко шињела, мало повијен у телу, стално кориговаше ватру својих нишанџија.

Било је немогуће подићи ма и најмањи заклон, јер то беше чист камењар с малим шиљцима, који избијаху на површину. Већина војника који су избачени из строја задобила је ране од разбијеног камења, које је приликом експлозије бугарских граната

прштало на све стране. Наш положај Бугари су тукли готово искључиво артиљеријом, јер се пешадија није усуђивала да нападне 5. пук.

Завршетак рата

Тога дана после подне коморције донесоше вест о предстојећем примирју и миру. Сутрадан око 10 часова стиже и наређење за одступање. Повлачећи се несметано стигосмо у висину села... Први пут је мој батаљон одређен у резерву. Управо тога дана обистини се коморцијска вест о примирју.

Како сам са батаљоном био близу друма, у неким малим шеварицама саопштише ми да ће ускоро из Беле Паланке проћи за Пирот краљ Милан. И доиста, после краћег времена друмом у касу пројурише двојица гардиста, а мало затим помоли се фијакер у коме се налазио краљ. Одмах постројих батаљон и одадох му почаст. На краљевом лицу јасно се огледао велики гњев. Мало затим саопштише нам званично да је закључено примирје.*

** Пошћо је Бујарска избећавала да прими предлоћ великих сила о закључењу примирја, аустроујарски посланик у Београду гроф Кевенхилер оћићо је 16. новембра у главни сћан бујарскоћ кнеза Александра Башенберћа и улћиматћивно захћевао прекид војних дејствав, истћичући да ће у проћивном бујарске шруће „иматћи проћив себе не само срћску, већ и једну сћрану мноћо јачу војску“. Башенберћ се ућлаћио и одмах издео заћовестћ да бујарска војска прекине насћућање. Истћоћ дана оћћочели су прећовори о примирју.*

Пошћо су нећосредни прећовори измећу Србије и Бујарске прећрћели неусћех, велике силе су образовале комисију од својих војних изасланика у Бечу, која је израдила услове примирја, у којима је сћајало: да Србија и Бујарска одмах наименују своје оћуномоћенике ради закључења мира; да срћске шруће наћусће бујарску шерићорију до 6. јануара (Тимочка дивизија је била продрла на бујарску шерићорију све до Видина), а бујарске срћску до 8. јануара. Примирје је поћћисано 7. децембра 1885. Демаркациона линија ишла је од села Раснице преко села Гњилана и Соћоћа до Ораховице.

После поћћисивања примирја оћћочели су прећовори о миру. Пошћо су велике силе захћевале да се из мировних прећовора изузму сва ћићања која сћадају у сферу мећународних ућовора, срћска влада је предложила да се цео ућвор о миру сведе на једну шачку, која ћласи: „Мир који је прекинутћ измећу Краљевине Србије и Кнежевине Бујарске 2. новембра 1885. године, повраћа се од дана измене раћификација овоћ ућвора, која ће битћи у Букурешћу“. Овај предлоћ је с маћим изменама усвојен, и мир је поћћисан 19. фебруара 1886. у Букурешћу.

Пораз који је Србија прећрћела у овом рачу знаћно је умаћио њен војни и поћћићки пресћиж у свећу. Укућни срћски ћубици износили су 750 мрћвих, 4.600 рањених и око 1.600 несћалих, а бујарски: 700 мрћвих и око 4.500 рањених. Основни узрок срћскоћ пораза био је нећраведан, освајачки каракћер рача. Срћски војници никако нису моћли да схваће зашћо краљу Милану сметћа бујарско ујелићење. Њихово схваћање врло добро је изложено у наирћу адресе либерално-радикалне оћозиције, у којој се измећу остћалоћ каже: „Народно предствавнићтво с болом у души сажалева шћо је поводом рада бујарскоћ народа на његовом народном јединству сћворено очићо нећрћијателствћ измећу два народа чији су ићтереси истћовешћни, шћо се није шражило ћућа и начина да остварење обостћраних шечњћи њихових иде ућоредо“. (В. С. Јовановић, н. г. сћр. 256–257 и 297–310; Истћория на Бљћария, шом II, сћр. 76 и 77.)

У то време у близину мог батаљона стиже читава Ваљевска бригада II позива под командом мајора Лазара Р. Мишића и размести се на једно 1 000 корака позади мог батаљона. Одмах сам посетио свог брата Лазара.

Гледајући оне силне батаљоне Ваљеваца, добро одевених у своме руху, састављене од старих ратника, учесника два минула рата, који прекриљавашу оно поље, чини ми се да сам сав свој гњев и проклетство излио у мислима на наше војно и државно руководство, који њему својственом лакомисленошћу дозволи да без икакве нужде дође до овог слома и нашега унижења. Историја ће умети да достојно жигосе виновнике овог пораза.

Одмах по доласку обвезници II позива разићоше се на све стране да траже своје роћаке и познанике из I позива. „Е мој брајко, да смо ми стари ратници били с вама, друкчије би било, не би се Бугари сада шетали по Пироту“ – говорили су они. Лепо развијени, здрави и добро одевени обвезници II позива су гласно изражавали своја патриотска осећања, а у исто време и прекор што и они нису раније позвани у борбу.

Наши стари владаоци добро су познавали душу народа. Зар би Караћорће или Милош могли да владају масама и у најкритичнијим тренуцима да нису одлично познавали свој народ?! Данас, мећутим, треба завршити неку школу у Паризу, Берлину или Бечу, донети отуда какву диплому, натући из моде цвикер и одмах тражити место у неком посланству или министарству спољних послова. Народ је за њих нешто што је

недостојно њихове пажње. Сви додире наших школованих дипломата с народом сводили су се само на излет до каквог збора, на коме су ови докторчићи развијали неке из иностранства пренете теорије, које често нису имале ничега заједничког са животом и потребама нашег, уистину, благородног народа. Своју одвратност према овим апостолима туђих мода и обичаја наш народ је изражавао у свим приликама на њему својствен начин – ироничним погледима и подгуркивањем лактова. То доктори страних универзитета нису умели да виде.

Наши вредни и бистри сељаци без икаквих су страначких претензија, и ништа лакше него владати њима, само треба живети међу њима и познавати њихову душу. Они од државе ништа не траже, већ само правну, личну и имовинску безбедност. Радо примају практичне поуке о хигијенском животу, калемљењу воћака, савременијем обрађивању и унапређивању својих имања итд. Они, дакле, траже и воле оно што им наши докторчићи и универзитетлије, школоване на страни, не умеју да дају. Не треба се много мучити да се ово докаже, већ само пажљиво разгледати колико се ових високо образованих младића на страним универзитетима налази на дужностима наставника, професора или народних учитеља у забаченим крајевима наше лепе отаџбине. Има ретких и сјајних изузетака, али се и они у току своје каријере, будући да далеко изостају иза оних с великим претензијама, на крају разочарају и постану индиферентни према свему. На тај начин народ трајно остаје без добрих и високо образованих наставника и учитеља.

Познавати свој народ значи паметно њиме управљати – то треба да знају наши управљачи.

По закљученом примирју одређена је мешовита комисија да одмах одреди демаркациону линију. С наше стране у ту комисију били су одређени ђенералштабни потпуковник Станоје Стакић, командант 9. пука, и мајор Светозар Нешић из штаба Врховне команде. Мој батаљон је одређен на предстражу, где је имао остати све до дефинитивног одређивања демаркационе линије. За то време Бугари на више места покушаваху да свој фронт помакну напред. Али им ми то нисмо допустили.

После неколико дана 5. пук је одмаршевао на становање у село Крњано. Са штабом батаљона сместио се у тамошњој механи. Стара зграда, Бог свети зна из ког времена. Механџија, неки младић, и његови укућани имали су тако прљава одела као да нису знали шта је то вода. Спавао сам у једном собичку на дрвеном кревету, на коме је била прострta сламарица са истрошеном сламом, која се претворила у плеву. Покривао сам се једним старим, изанђалим јорганом, кроз чију су горњу подерану површину на све стране избијали праменови прљаве вуне. Јастук необично прљав, с набијеном вуном у више слојева.

У соби, без дрвеног патоса, била је плехана пећ, прогорела на више места. Бубашвабе су милеле на све стране. Вашију сијасет. Због ове неописане прљавштине целог дана сам шетао по снежној лапавици испред механе. С највећим страховањем и одвратношћу улазио сам увече у собицу коју осветљаваше свећа лојаница, ради преноћишта.

Делови 5. пука беху на предстражи у једној шуми северно од Крњана. Изгладнели бугарски војници у више махова су покушавали да се прикраду до села ради набавке хране, али су их наши хватали и доводили као заробљенике.

После неколико дана боравка у Крњану пук је одмаршевао на становање у једно далеко чистије и уређеније село, које је имало цркву и школу. Смештај је овде био угоднији и чистији.

Пук се доцније настанио у Власотинцима, малој врло симпатичној варошици, у којој смо, поред осталог, имали и доста одличног вина. Тамо је, са својим добровољцима, стигао и чувени јунак Коле Рашић.

У овој пријатној варошици најомиљенија музика беше велики бубањ, који Власотинчани зову гоч. Лупање гоча за нас офицере беше знак за збор у дотичној кафаници. Становници необично љубазни и гостопримљиви људи. Неко суво месо пржено на жару и кајмак беху им најомиљеније мезе. Сем смотри по четама недељно

једанпут, ништа се друго није радило. Само се веселило и пило. Верујем да се у редовним приликама за читавих пет година није више попило коњака него за оно неколико дана бављења 5. пука у Власотинцима. Команданта пука заступао је капетан Милан Андрејевић, јер је мајор Магдаленић добио неку другу дужност.

Из Власотинаца пук се преместио у Лесковац. Тамо беше и штаб дивизије. Већа варош с већим бројем претпостављених старешина прекрати оно наше власотиначко весеље.

Још док смо били у Власотинцима, учињени су предлози за унапређење и одликовања. Командант пука лично ми је саопштио да ме је предложио за унапређење у чин капетана, имајући у виду моје држање, као и држање батаљона у борби. Са своје стране предложио сам да се одликује Таковским крстом V степена с мачевима командир чете поручник Илија Чарагић, који је био рањен на Балинском вису.

Једнога дана, полазећи у Ниш на неку конференцију виших команданата, командант дивизије пуковник Мишковић позва ме у своју канцеларију и рече:

– Господине Мишићу, полазећи у Ниш, ја вам унапред честитам чин капетана, који сте, по уверењу вашег команданта пука, а и по мом личном уверењу, потпуно заслужили.

– Боље је, господине пуковниче, да ми честитате онда кад изађе црно на бело – одговорих с неверицом.

– А, не, у то можете бити сасвим сигурни – рече ми он и отпутова.

После неколико дана, пошто се командант дивизије вратио из Ниша, добисмо „Српске новине“, у којима је стајало да се ја за показану храброст у рату одликујем Таковским крстом V степена с мачевима, а мој водник, односно командир чете поручник Илија Чарагић производи се у чин капетана. Када сам питао из ког разлога је ово учињено, речено ми је: „Положили сте иначе практичан испит, лако ћете положити и теоријски као школован официр“.

6. Од српско - бугарског рата до мајског преврата

По закључењу мира извршена је демобилизација, а 5. пук премештен је у Ужице. У мају 1886. постављен сам опет за командира чете у 1. батаљону. Командант батаљона био је мајор Јаков Максић, а командант пука Јован Станић. Скоро сви стари командири чета остали су у истом батаљону.

У Ужицу сам остао све до краја те године. Другог јануара 1887. депешом су ме позвали у Београд. Предао сам чету и распродао кућни намештај, а затим колима, по великој мењави, с породицом отпутовао за Београд. Одмах по доласку јавио сам се војном министру пуковнику Хорватовићу. У његовој канцеларији, поред осталог намештаја, видео сам два до три седла и још неки јахаћи прибор.

– Господине поручниче, одредио сам вас за командира коњичке чете; претходно имате да свршите школу јахања, а доцније ће следити потребна наређења. Јавите се одмах управнику школе – саопшти ми својим крупним гласом министар Хорватовић.

Управник школе беше неки мајор, звао се Барцај, по народности Мађар. Наставник јахања и крокирања био је Сима Мичин. У школи нас је било око 20. Поче одмах јахање, прво у мањежу на оним нарочитим дрвеницима, а затим на терену. На први час крокирања намерно нисам хтео да идем. Сутрадан капетан Мичин нареди да му поднесем изјашњење зашто нисам био на предавању. Одговорих му да сам ја завршио Војну академију, да сам тамо учио и крокирање и да нема никакве потребе да посећујем те часове. Пошто ни на следећи час нисам отшпао, управник школе ме казни са три дана затвора. Ово је била моја трећа и последња казна од три дана затвора.

Ускоро дође до неке министарске кризе. За војног министра постављен је пуковник Петар Топаловић. После краћег времена укинута је школа јахања, а њен управник мајор Барцај некуд је отишао.

Одмах по укидању школе јахања, чини ми се у фебруару 1887, позваше ме да полажем усмени испит за капетана. Беше велики снег и мраз. Тек што сам кроз башту изашао на улицу, спотакао сам се и пао. Када сам устао и кренуо даље, срео сам близу Валожића књижаре једног свештеника. Будући да сам већ био узбуђен због предстојећег испита, овај пад и сусрет са свештеником толико су на мене дејствовали да сам с највећом тремом ушао у зграду Војне академије, где је заседала комисија. У чекаоници, која се налазила прекопута собе где се полагао испит, срце ми се стезало. Питао сам себе да ли што знам, одговор је гласио: баш ништа.

Док сам очајан и замишљен шетао по чекаоници, изненада уђе у собу председник комисије артиљеријски пуковник Анте Богичевић, један од најотменијих наших официра. Приђе ми, освоји ме и рукова се са мном.

– Овде је хладно – рече он и одмах метну неколико цепаница у пећ.

– Хајде мало се огрејте па ћемо вас, у име бога, позвати овамо на разговор – рече овај добри и племенити пуковник.

Ове речи су ме упола откравиле. Остале чланове комисије нисам познавао. Кад је звонце зазвонило, уђе послани и рече ми:

– Зову вас овамо, господине поручниче.

Уђох. На челу стола седео је пуковник Богичевић, с његове десне стране пуковник Петар Борисављевић, један од необично добрих људи и у сваком погледу одличан официр. Не сећам се ко беше од артиљеријских и инжењеријских официра. На зачељу стола, у улози записничара, седео је мој добри стари ратни командант пешадијски капетан Јован Т. Ванлијћ.

Прво ми се обрати пуковник Борисављевић речима:

– Ево седите овде, господине Мишићу. Ми ћемо вас питати, а ви нас сматрајте као другове, па нам слободно одговарајте, јер ћемо ми са вама разговарати као са својим

млађим другом.

Овако срдачне, топле и искрене речи толико су ме охрабриле да се потпуно ослободих, очекујући питања хладнокрвно.

На постављена питања из свих предмета одговарао сам добро. Све моје одговоре пуковник Борисављевић је пропратио опаскама: „Браво, соколе! Тако је! Имате потпуно право.“

На послетку дође ред на војну администрацију. Испитивач из овог предмета био је мој добри ратни командант Јован Т. Ванлијћ. Питање које сам извукао односило се на вођење прозивника. То је била веома компликована процедура са мноштвом неких рубрика. Капетан ми нареди да на табли исцртам све рубрике тога проклетог прозивника. Сем неколико првих, даље нисам знао. Чланови комисије беху повели некакав разговор па нису обраћали пажњу шта сам ја радио на табли. Мој добри командант је стао иза мене и, кад је видео да ја не могу ни сместа да макнем, он сам узе креду, извуче све рубрике, уклони се у страну и рече:

– Ето, тако, врло добро! Председник то потврди и нареди ми да изађем.

После кратког времена позваше ме и саопштише да сам испит положио с врло добрим успехом. Скидох тако с врата и ту беду, због које сам имао толико неспокојства!

У аустријској школи гађања

У пролеће 1887. нас двојица капетана, Јован Павловић и ја, били смо решењем војног министарства одређени да свршимо школу гађања у аустријској војсци у Бруку на Лајти. Када смо дошли у Беч, аустроугарском војном министру представио нас је наш војни изасланик артиљеријски пуковник Кока Миловановић. У чекаоници министарства затекли смо, поред осталих, и једног ђенерала који у то време беше војни гувернер Босне.

Чим смо ушли у чекаоницу, ађутант војног министра, један пуковник с ешарпом, одмах нас пријави министру Фелдцајгмајстеру Белан Рајту. Примео нас је врло љубазно, истичући да гаји велике симпатије према српској војсци и да му је због тога нарочито мило што може замолити својег доброг пријатеља пуковника Коку да нас отпрати у Брук и тамо пред стави управнику школе, која је већ добила потребна наређења. Очигледно овај старији господин је необично симпатисао пуковника Коку, распитујући се о приликама у нашој војсци, коју, рече он, познаје доста добро.

Стигосмо у Брук. То беше пошумљено логориште са много дрвених барака, у које се могла сместити читава дивизија. Поред тога, ту су била два до три омања ресторана с многим киосцима за продавање разних ситница за војнике и официре. Управник школе био је мајор Герц, старији господин и уредан официр. Поред осталих наставника балистику нам је предавао ондашњи артиљеријски пуковник Димитрије Вујић, родом из Новог Сада, један од чувенијих европских балистичара тога времена. Био је Србин, али није знао ни једне једине српске речи.

Слушалаца је било равно стотину, међу којима и два румунска официра. Становали смо у засебним собицама по баракама, и сваки од нас имао је по једног посилног. Преко лета су у овај логор долазиле дивизије из Беча и околине ради извођења бојног гађања.

Једног дана стиже у логор из Беча дивизија престолонаследника Рудолфа. Одредише час када ће нас, по партијама представити престолонаследнику. У првим партијама били су аустроугарски официри, затим румунски и на крају ми, Срби. После изгубљеног рата против Бугара аустријски официри нису имали најбоље мишљење о нашој војсци. Престолонаследник се поред осталог, интересовао и колику дневницу имамо, па кад је добио одговор, рече: „Чудновато ми је да вам тако мало дају, нарочито за Румунију, која је богатија од Србије, а још је мању дневницу одредила својим официрима.“ Затим нас је питао о краљу Милану, нашој војсци итд.

Ради извршења бојног гађања једнога дана отпутовали смо на Нижидерско језеро. Гађањем, које је вршено преко језера у намештене мете, руководио је мајор фон Герц.

Чим он изусти команду „нишани“, Румуни одмах испале пушке, а тиме изазову и остале. Ово се поновило неколико пута, па је напоследку мајор био принуђен да их издвоји из фронта и засебно им командује.

Једнога дана организовано је такмичење у гађању из лежећег става на одстојању од 600 метара, у коме су учествовали сви слушаоци наше школе. Највећа награда коју је давао престолонаследник Рудолф била је врло леп златан сат. Поче гађање слушалаца по реду на неколико мета. Дође ред и на мене. У то време гађао сам врло добро из пушке. У партији која је гађала са мношћем беше и капетан прве класе Курелец, који је такође био одличан стрелац. У првој половини гађања имао сам већи број погодака него он. Ова партија беше последња и сви су изгледи били да ће један од нас двојице добити прву награду, јер су сви остали имали мањи број погодака.

Инструктор гађања, који је контролисао поједине партије, видећи моје резултате у првој половини гађања, окоми се на ме стављајући ми разне примедбе о положају лакта, ногу, пушке и тако све док ме толико не изведе из такта да почех подбацивати. Узалуд сам се нервирао, тај чова до краја остаде при своме иако му мајор фон Герц и сам због тога стави примедбу. На тај начин прву награду освоји капетан Курелец.

По завршетку курса с неколико наставника под вођством пуковника Вујића отпутовали смо у Веридлову фабрику пушака да нам покажу ливење и бушење цеви са осталим деловима. Директор фабрике беше приредио богат доручак за све слушаоце, испод једног великог вењака. Дође ред на здравице, које се ређаху једна за другом. У оној општој галами и весељу наједанпут диже се са чашом шампањца у руци коњички поручник Емило Петровић, родом из Панчева, и наздрави на српском језику капетану Јови Павловићу и мени. На крају здравице узвикну:

– Учите српски, ви Швабе и Мађари, јер ће, у име бога, једнога дана и пред вашом кућом заиграти мечка!

Међу слушаоцима било је Хрвата који су то добро разумели, али су се чинили невешти. До мене је седео мајор Гергеј, Мађар, велики весељак и шаљивчина. Пошто није знао ниједне српске речи, обрати ми се врло весело те се куцнусмо.

Шта је доцније било с поручником Петровићем није ми познато.

После разгледања ове фабрике разишли смо се. Пролазећи кроз Беч, ја и капетан Павловић, захваљујући заузимању пуковника Коке, разгледали смо бечки арсенал. У одељењу најмодернијих пушака наша пушка система „Маузер-кокинка“ била је на првом месту. То нам је усмено рекао и управник арсенала, који нас је пратио.

Још док смо били у Бруку, превели смо на српски језик целокупно устројство школе гађања с детаљним описом стрелишта, мета и наставног плана, па цео тај елаборат, по повратку у Београд, предали војном министарству.

По повратку у Београд био сам одређен за командира чете у 8. батаљону, али сам после краћег времена премештен на службу у ђенералштабни одсек војног министарства. Начелник општег одељења још одраније био је ђенералштабни пуковник Младен Јанковић, шеф ђенералштабног одсека ђенералштабни потпуковник Јеврем Велимировић; начелник ађутантског одељења потпуковник Никола Цветковић итд.

После неколико месеци, претурајући архиву одсека, у једном ћошку нађем наш елаборат послат из Брука, сав покривен прашином, онако запечаћен како смо га и предали. Нико се, дакле, није заинтересовао чак ни да отвори пакет, а камоли да прочита извештај. Али, то није све.

Кад је после неколико месеци требало подићи стрелиште у близини Вајфертове пиваре, ниједан од нас двојице није одређен у комисију иако смо ми били једини официри који су свршили стручну школу гађања и који су добро познавали начин избора и уређивања стрелишта. Наравно, од тог подизања стрелишта није било ништа. Још један покушај подизања стрелишта у Макишу, у близини Умке, такође је остао без резултата. Код нас се често дешавало да извесне послове обављају људи који се у те послове довољно не разумеју.

Рад у пешадијској инспекцији

После извесног времена био сам одређен за ађутанта инспектора пешадије ђенерала Милојка Лешјанина; начелник штаба био је пуковник Павле Најдановић. Инспекција се налазила у кући Стојана Новаковића у Ресавској улици.

После краћег времена, године 1888, за министра војног дође ђенерал Коста С. Протић, с којим се ђенерал Лешјанин још из ранијег времена никако није слагао. Због тога, истог дана када је ђенерал Протић дошао за војног министра, ђенерал Лешјанин је молио краља да га смени са дужности инспектора пешадије.

На тај начин за инспектора пешадије буде одређен ђенерал Петар Топаловић. Пошто је он у то време био и командант Моравске дивизијске области, то је и пешадијска инспекција премештена у Ниш, а за њеног начелника штаба постављен мајор Драгомир Вучковић.

Иако је био веома нежног здравља и необично благородних осећања, ђенерал Топаловић и као министар грађевина, командант дивизијске области, професор у Војној академији и, најпосле, инспектор пешадије, био је у свим тим дужностима веома вредан, умерено педантан и необично пажљив према својим потчињеним. Због династичких трвења раније био је извесно време у немилости код књаза Милана. Својим необично коректним држањем у служби ђенерал Топаловић је успео да измени ситуацију у своју корист. Захваљујући томе, добијао је најугледније положаје у војсци.

После смењивања ђенерала Лешјанина, једног од најугледнијих и најчеститијих наших официра овог доба, штаб инспекције преместио се 1. маја 1888. у Ниш, где се налазио ђенерал Топаловић као командант Моравске дивизијске области.

У јесен те године по свршетку батаљонске и пуковске школе, инспектор пешадије обишао је све пукове. На овом путу пратио сам га као његов ађутант.

Рано изјутра, полазећи возом из Ниша, стигосмо у Сталаћ, на станицу, отприлике у 10 часова. Чим воз стаде, изађосмо из вагона, и ја упитах шефа станице колико ће времена воз стајати.

„Остаће 25 минута“, одговори шеф.

Ослањајући се на то, ђенерал изађе из купеа и нареди кафеџији да нам скува две кафе. Ствари нам остадоше у вагону.

Тек што седосмо, кафа већ беше готова. Није протекло ни десет минута, а воз се поче полако кретати. Излетимо брзо напоље и шефу станице рекох да мало причека, јер је ђенерал у кафани, истичући да још није прошло 25 минута откако је воз ушао у станицу. Ни на протест ђенерала овај дрски младић не хтеде зауставити воз. И тако наше ствари одоше, а ми остадосмо у Сталаћу.

Време беше кишовито, ветровито и прилично хладно. Необично љут, ђенерал затражи од шефа станице књигу протеста и тамо уписа ову дрскост и неуредност шефа станице. У исто време и о истом питању упути један дужи телеграм министру грађевина господину Божићевићу. Замолих ђенерала да сачекамо други воз, који по подне стиже из Ниша. Он ни по какву цену не хтеде да остане, већ ми нареди да погодим једне од сељачких тарница, које су се налазиле на станици, да нас одвезу у Крагујевац. Још из Ниша беше наредио команданту дивизије у које време и на којем месту да га пук сачека ради прегледа. Због догађаја у Сталаћу био је принуђен да пошаље други телеграм, у коме је одредио друго време за излазак пука па преглед и наредио да се наше ствари на крагујевачкој станици изнесу из вагона и однесу у хотел „Таково“.

Колима која сам погодио кренусмо преко Параћина, Ћуприје, Јагодине и Бунара за Крагујевац. Око 11 часова ноћу стигосмо по највећем мраку и хладноћи на преноћиште у прљаву механу на Бунару. Лупали смо на врата, али механџија није хтео да отвори све дотле док није видео да смо официри.

Путујући по овом ветру и хладноћи, једва умолих ђенерала да га отрнем једним старим ћебетом на коме је седео кочијаш. Сем једне мршаве кајгане, механџија нам није

могао ништа друго спремити за вечеру.

Сутра рано продужисмо пут. Кљусе у колима изнемогло и једва се кретало. Ништа нису помагала честа шибања од стране кочијаша. Око 11 часова пре подне на једвите јаде стигосмо код „Такова“, а у 13 часова и на Становљанско поље где нас је очекивао постројен пук. Командант пука био је ђенералштабни потпуковник Јован Атанацковић, стални „намрштенко“, како га с разлогом називаше доктор Владан Ђорђевић. Он је изводио егзецир пука с таквом тачношћу и правилношћу да је милина била посматрати оно таласање пука с одличним држањем официра и војника. Командант је све те радње изводио с највећом мирноћом и хладнокрвношћу.

Затим је извео једну вежбу с нападом пука на одређени положај. Радом пука ђенерал је био необично задовољан па ми нареди шта све треба да забележим о овој вежби пука. Преглед се заврши парадним маршем у најбољем реду. На завршетку ђенерал изговори неколико веома похвалних и ласкавих речи како за пук, тако и за његовог команданта.

Без икаквих сметњи ђенерал је извршио преглед и свих осталих пукова, завршавајући с пуком у Београду.

На београдској станици ђенерала је дочекао господин Богићевић, министар грађевина, извињавајући се за непријатан догађај у Сталаћу. Али и овом приликом уместо строге казне, несавесни шеф станице у Сталаћу, како сам доцније сазнао, био је само премештен, и то на боље место!

По повратку у Ниш, крајем септембра 1888, инспектор је извео један маневар у околини Ниша с трупима прикупљеним из Ниша, Прокупља, Пирота и Књажевца. Задатке је припремао начелник штаба ђенералштабни мајор Драгомир Вучковић.

Тих дана, једно вече, јави ми мајор Милан Андријевић да ће ме те вечери посетити код куће. Нисам имао код себе ни једног гроша. Послах војника у оближњу кафану да донесе литар вина, наравно, на вересију. Кафеџија га одби. Ето мојих јада, чиме да почастим свог госта. Како сам становао на Арнату пазару, преко пута католичке капеле, нисам имао од кога да позајмим који динар. Већ сам имао троје деце. Решио сам се на крајњу меру: узео сам флашу и лично отишао код кафеџије и замолио га да ми да на вересију литар вина. Он се смилова и учини ми ту услугу, те тако избегах могућу непријатност. Није ово била ни прва ни једина неприлика у коју сам ја, као и многи жењени нижи официри долазили са својом бедном месечном платом, која је одређена ваљда пре 30–40 година, када су прилике за живот биле далеко повољније. Па ипак, колико је мени познато, у то време, па и до дана данашњег, плате официра биле су многима трн у оку.

Приправништво за ђенералштабну струку

На наваљивање мог друга Светислава Исаковића, јавио сам се, заједно са њим, за приправника за ђенералштабну струку према постојећем конкурсу. Обојица смо били примљени и половином октобра отпутовали у Београд. Настава је почела 1. новембра. Операцијско одељење Главног ђенералштаба беше у ондашњој Господској улици.

Начелник Главног ђенералштаба пуковник Јован Мишковић био је у исто време и гувернер престолонаследников, па га је у ђенералштабу заступао начелник Операцијског одељења пуковник Радомир Путник. Само нас двојица били смо у првој години. У прво време задатке су нам давали пуковник Путник и потпуковник Јован Атанацковић. Недељно смо редовно добијали по један писмени задатак из тактике, фортификација итд. На сваком задатку, по усменој критиковању, стављане су и писмене примедбе.

Ненавикнут на ове напорне радове у решавању писмених задатака, често сам освитао за столом радећи. Прекопута мог стана становао је у то време капетан Евгеније Јуришић, који је тада био командир чете. Врло интелигентан, вредан и одличан друг. Као бивши пруски официр, ступио је као добровољац у нашу војску 1876. године. За кратко време научио је српски језик тако добро да нико није могао ни најмање приметити да је по рођењу Немац. Био је врло одушевљен Србин и као храбар официр одан свим својим бићем новој отаџбини. Полазећи изјутра у своју чету, Евгеније је често свраћао код мене

затичући ме за столом са запаљеном лампом.

По пријему за приправника, једнога дана око подне, идући од гостионице „Лондона“, према двору, сретох тројицу својих другова. Били су сазнали да сам примљен за приправника и одмах после поздрава нападоше ме сва тројица у исто време. Питали су зашто сам се јавио за приправника кад је врло вероватно да нећу имати успеха, па ћу због тога бити отпуштен и на тај начин сам ћу се бламирати. „Боље је“, рекоше ми они, „да останеш добар пешадијски официр него да се излажеш непријатностима“. Ништа им нисам одговорио. Растадосмо се, и ја кренух ка Теразијама замишљен; у ушима ми зујаху речи мојих другова. До Калемегдана сам се колебао и размишљао шта да радим. На крају крајева, иако хладна срца, рекох у себи: „Вала, ма шта било са мношћом, у инат ћу остати при својој ранијој одлуци!“

Чини ми се 22. фебруара 1889, после благодарења у Саборној цркви, сви официри беху позвани у двор. Сви се постројисмо по рангу у неколико редова један позади другог. Прекопута официрског кора стајали су чланови владе.

После краћег времена у Малом салону, који је био познат по називу Салон Луја XVI, појави се краљ Милан у пратњи 2–3 ађутанта. Беше врло блед. Узбуђеним гласом почео је да говори о општем политичком стању у Србији, о великим задаћама и радовима који јој предстоје, а затим је истакао да му стање здравља онемогућава да и даље руководи државним пословима и да се зато одсудно решио да краљевску власт, управо на данашњи дан, преда свом још малолетном сину престолонаследнику Александру. „До његовог пунолетства“, наставио је краљ Милан, „краљевску власт имаће намесници: Јован Ристић, ђенерал Јован Белимарковић и Коста С. Протић.“

У том тренутку улази у салон престолонаследник Александар. Кад га краљ узе за руку, он клекну на колена и пољуби оца у руку, а краљ Милан њега у чело и даде му благослов.

У сали је владала мукла тишина, само се јасно чуло јецање и плач министра финансија господина Чедо Мијатовића.

Стајао сам у трећем реду, до свог Друга капетана Павла М. Јовичића. Када краљ рече да предаје краљевску власт свом сину, Јовичић ме стеже за руку и рече: „Гледај, молим те, како сви наши ђенерали и пуковници ћуте као муле, 'ајде бре да се прогурамо напред испред краља, па да му кажемо: 'Господару, ако треба рада и напрезања, помагаћемо те свим силама, па ако устреба, и погинућемо за тебе.'“ Док смо се ми о томе договарали, ушао је у салон и престолонаследник и та се церемонија заврши без и једне једине речце ма кога од присутних.*

** После пораза на Сливници улед краља Милана пољуљан је из шемеља, чак и у оним политичким партијама у којима је династија Обреновића имала највише присталица. „Исход нашег рата с Бугарском произвео је на наш народ неизмеран утисак, који је већ прешао у незадовољство, а смело би се тошво рећи и – ојорчење“, писало је у ед тетоаги шефова Најредљачке и Либералне странке упућеном краљу Милану крајем 1885. године. Уз то је дошао његов сукоб с краљицом Најалијом, који је прерасио у скандал међународних размера. Наиме, краљ је хтео да се по сваку цену разведе од краљице, али тек пошто јој одузме престолонаследника Александра, који се с њом налазио у иностранству. Ошмицу престолонаследника извршила је у Визбадену немачка полиција и у исто време протерала краљицу из Немачке (идеја о оваквој ошмици пошекла је од кнеза Бизмарка). Три месеца доцније „Српске новине“ објавиле су акти митрополишта Теодосија о разводу брака краља Милана и краљице Најалије.*

Сам акти развода и начин на који је он извршен изазвали су у патријархалној Србији загрејашћење. Да би бар донекле поправио рђав утисак, краљ Милан је покренуо уставно питање. Два дана после објављивања акти о разводу брака, краљ је својом прокламацијом обећао доношење новог устава и наредио сазив Велике народне скупшћине. Пре сазивања Велике народне скупшћине краљ је формирао један одбор од 82 члана из све три политичке странке. Одбор је под његовим председнишћвом израдио нацрт новог устава, који је Скупшћина усвојила у децембру 1888. Овај устав био је један од најслободоумнијих устава тога доба у Европи.

Новим уставом, којим је у Србији уведена парламентарна демократија и локална самоуправа, краљ Милан је сављен пред алтернативу: или да мења своју дошадану политику или да абдицира. Исцрљен у дошаданјим борбама, он се одлучио за абдикацију. Пре свој довлачења продужио је рок важности Тајне конвенције од 1881. године до 1. јануара 1895, тј. до пунолетства краља Александра, уносећи у њу неке измене и доуне, и реулисао лична финансијска питања. Најзад, 22. фебруара, на дан пролашења краљевине, краљ Милан је у 35. години живота пред окуљеним великодостојницима, прочићао акти о абдикацији. У актиу је истакао „да се овим чином његова улоја свршава“.

Међушим, сукоб између краља и краљице, која се 1890. године вратила у земљу, и даље се заоштравао. Због тога је Радикална влада донела одлуку о удаљавању из земље и краља Милана и краљице Наталије. Пошто му је одобрена позајмица од милион динара, краљ Милан је свечано изјавио намесницима „да се одриче свакој пошраживања од српске државе и краљевској дома и да, у исто време, испуња чак и из српској ђоданства“. (В. Буро Јелинић, Нова Србија и Југославија, Београд 1923, стр. 241–247; И. Пржић, н. д. стр. 103–105; С. Јовановић, н. д. стр. 384–495.)

Године 1895. био сам изасланик на неким француским маневрима, и том приликом краљ Милан ме је једно вече позвао на вечеру. У току врло интимнога разговора, када се мало загрејасмо неким старим вином, упитих:

– Да ли сте што очекивали од присутног официрског кора приликом ваше абдикације?

– Ти си мој стари ратни друг и право ћу ти казати: никаква сила не би ме могла тога тренутка одвратити од моје одлуке, али истину ћу ти рећи: ја се нисам надао онаквој индиферентности мојих официра – одговори он. Испричах му шта ми је у оном тренутку предложио капетан Јовичић, а он ће на то:

– Па ти врло добро знаш да су млади људи са далеко бујнијом крви – и одмах скрену разговор на друге теме.

Рано у пролеће потпуковник Јосиф Симоновић начелник топографског одељења у Главном ђенералштабу, припремаше нас двојицу приправника прве године у раду с теодолитом и гледачом у премеравању земљишта, и то у околини Вајфертове пиваре. У току три дана показао нам је практичан рад с гледачом и анероидом с прорачунавањем извлачења хоризонтала и преставком земљишта са три до четири астрономске тачке за површину једне секције у размери 1 : 75.000. У штабу су извршили распоред ко ће коју секцију радити на земљишту. Мени паде у део секција Брус, у коју је улазио цео Копаоник, где се Србија граничила с ондашњом Турском. Мој друг, капетан Исаковић, иако је до тада имао врло добар успех, по молби одустаде од даље припреме, како би, као инжињеријски официр, учествовао у подизању утврђења у околини Зајечара.

По учињеној припреми на брзу руку већ у мају, с таблом гледачом, бусолом и анароидом, отпутовао сам преко Крушевца право на Копаоник. Пошто се моја секција на већем делу граничила с Турском, то ми дадоше на службу, сем сеиза, још 5 војника, с пушкама и једним трубачем.

Премеравање сам почео на врху Сувог Рудишта, а у посао ме је увео капетан Сава Витас, један од наших најбољих, најспремнијих и највештијих топомера. Са мном је на терену остао три дана, а затим је отпутовао на своју секцију – Јанкову клисуру. Ја сам продужио премеравање на Сувом Рудишту све док ме одатле није отерала изненадна олуја, праћена силном грмљавином с плаховитом пролетном кишом. По престанку кише густа магла је обавила цео Копаоник. Низа страшну стрмен, преко ових камењара, спустих се некако у село Бели Брод и настаних се привремено у једној од барака које беху подигли неки инжињери који су детаљно цртали извесне пределе Копаоника у којима је било гвоздене руде, а по њиховом уверењу и злата.

После једног дана поче магла да се диже. Наредих да се табла са инструментима изнесе на један ћувик одмах иза бараке, како бих одатле почео рад. Оријентисах таблу, усекох се на томе месту, положих олеату и отпочех визирање на све маркантне тачке у догледу, па затим отпочех пресецање са других тачака. У том пресецању пође ми све наопако. Поцепих олеату, да бих почео изнова. Опет наопако. Поцепих и другу, наместих трећу, али опет не ваља. На тај начин, већ узбуђен, почех цепати једну олеату за другом без икаквог резултата. Напустих посао љутит и нерасположен, седох на један камен и запалих цигарету.

Видећи ме нерасположеног и љутог, приђе асталу редов Саватије, погледа на последњу олеату, окрену се мени и запита:

– Што си љут, господине капетане, зашто не радиш?

– Море, одлази одатле док ти шамар нисам опалио.

– То можеш врло лако, само не знам шта ти би те поцепа онолику хартију – рече он.

Редов Саватије, родом из села Казнојевића, писмен, вредан и честит војник, беше ми десна рука у овом, за мене мучном послу. Као посве свесрдан и честит младић, бавећи се дуже времена са мном и помажући ми у намештању табле, толико се ослободио да ме је ословљавао са „ти“, што ми је чинило нарочито задовољство. Тај војник, тако рећи, у прсте је знао сваку тачку на целокупној секцији Бруса. Све називе исписане на њој записао сам искључиво по његовом казивању, сем назива „Небеске столице“ изнад Белог Брода тако сам назвао три огромне стене које су, посматране оздо, доиста изгледале као три велике столице.

На наваљивање редова Саватија, поново отпочех рад с олеатама, али узалуд. У једној од барака беше се инсталирао инжињер Кучевски са неколико Белгијанаца, рударских инжињера, који прецртаваху неке своје цртеже рађене помоћу махиметра. Одох до Кучевског и замолих га да ми покаже у чему грешим. „Помогао бих вам драге воље, али тај рад не разумем, и сами можете да видите какву муку мучим већ три дана, па никако да завршим свој посао.“ Кучевски је био наш контрактуални инжињер. У поверењу ми рече да су рудари који с њим раде пронашли златну руду код места званог „Козји реп“, одакле су ту руду вадили још стари Римљани. Ту сам тачку на секцији нарочито обележио.

Изгубивши и последњу наду у могућност правилног почетка рада, који сам раније успешно обављао, у највећем очајању седох и написах рапорт начелнику Главног Ђенералштаба, у коме сам навео да ми је немогуће да даље продужим рад на терену и на крају молио да се разрешим даље припреме и упутим у пешадију, одакле сам и дошао. Писмо затворих и предадох једном војнику да га однесе у Брус и тамо преда на пошту. Војник оде, а ја остадох седећи на камену крај табле око које непрестано нешто тумараше Саватије. Уколико је војник више одмицао, утолико ме је више обузимала нека ватра и страшно колебање. Непрестано сам га пратио погледом. Кад се приближавао селу Војетини, одакле се прелази у изворни део Топлице, а затим и Грешевачке реке, као да ми из неба некакав глас рече: „Ни макац даље.“ Пратећи погледом војника, који се пузао уз Војетин, викнух трубачу и наредих му да се мало измакне и три пута свира „стој“. На прва два знака војник се само окрете и продужи. На трећи и четврти знак застаде и окрену се у правцу Белог брда. Трубач понови тај знак још једанпут, а затим засвира „назад“, понављајући то неколико пута. После краћег размишљања војник се окрену и поче силазити низ Војетин. Наједанпут ми се скиде с душе велики терет, расположих се и одмах скочих ка табли, полагајући нову олеату, с чврстом одлуком да сваку визиру крстим именом које ми је казивао Саватије, пошто би претходно погледао кроз гледачу на коју је тачку нанишањено. На тај начин бацих потребан број визири, таблу преместих на другу тачку ради пресецања и тек тада увидех своју заблуду. Док онај војник с писмом стиже до нас, доврших пресецање бачених визири и уверих се у потпуну тачност. Докопах писмо из руку војника и поцепих га. Беше тачно 11 часова пре подне. Онако раздраган, престадох с даљим радом дајући војницима „вољно“ све до идућег јутра. Ту злослутну тачку мојих јада нарочито сам обележио на секцији.

Сутрадан с највећим расположењем успешно продужих посао и све до краја нисам имао никаквих сметњи ни забуна.

У другој половини августа заврших потпуно секцију Брус у околини Јошаничке Бање, где се сасвим случајно, код једне општинске суднице, нађох с поручником Васом Антонићем, који је радио секцију Трстеник. За време одмора и покрета таблу сам редовно покривао мушемом. Интересујући се докле сам стигао с радом на секцији, Антонић приђе мојој табли, скиде мушесу и, видећи да сам скоро на завршетку, веома узбуђено поче ми се жалити како је много заостао у раду.

Завршавајући секцију на Мирној води, спустих се ка Ибру и дођох у Рашку ради израчунавања неколико заосталих висина. Из Рашке упутих телеграм начелнику Главног Ђенералштаба, тражећи дозволу да се вратим у Београд пошто сам довршио рад на терену. Сутрадан сам добио наређење да отпочнем рад на секцији Рашка, ослањајући се на тригонометријске тачке секције Бруса.

Како сам ранијим пресецањем с моје секције добио неколико тачака на левој обали Ибра, а приличан број тачака и на десној обали, које нису улазиле у секцију Бруса, одмах

сам продужио рад на новој секцији. Продужујући мерење и представљање земљишта на новој секцији, с претходним рекогносцирањем терена на левој обали Ибра, доспео сам до у висину Бисер-воде. У другој половини септембра време је већ толико захладнило, са честим кишама и маглом, да ми није било могуће даље продужење рада. Тим поводом учинио сам представку начелнику Главног ђенералштаба, тражећи дозволу да, због сталног рђавог времена, прекинем даљи рад и вратим се у Београд. Убрзо добих одобрење за повратак. Враћајући се са Бисер-воде ка Рашкој, заноћих у судници Трнавске општине. Општински пандур ми није хтео отворити врата на судници без великог јада, јер осим њега ту није било никога. Спавао сам у соби овог писара. На његовом столу нађох књигу „Народни учитељ“ од Васе Пелагића. Прелиставајући је, одмах запазих да на свакој страници бејашу записани оловком разни узвици одобравања писцу: „Браво, Васо!“ „Алал ти вера!“ „Прави си Србин!“ итд.

По повратку у Београд своје радове са целим елаборатом предао сам начелнику топографског одељења Главног ђенералштаба мајору Светолику Протићу. После учињеног стручног прегледа радови су ми примљени као тачни, па сам продужио дефинитивну израду своје секције. Идуће године секцију Рашка наставио је и довршио поручник Павле Пауновић.

Рад на Копаонику остао ми је у незаборавном сећању. Са својим пространим расплећинама, Копаоник је најлепши и најромантичнији део Краљевине Србије. Треба само поћи Грашевачком реком преко села Брзећа од Вампировога гроба, са Рашке, од Бање Јошаничке или преко села Црне Траве ка највишем врху Копаоника Сувом Рудишту, па се уверити у прекрасне природне лепоте нашег Копаоника. Просто је невероватно како веома мали број становника Краљевине познаје Копаоник.

Што га обичан свет не познаје, то није никакво чудо, али што га мало или никако не познају наши научници и они који радо причају о Швајцарској, Тиролу и о другим страним покрајинама, то је за сваку осуду. Још за већу је осуду наша државна управа, која толико година ама баш ништа није учинила да се олакша излазак на Копаоник, бар са једне стране. Прилази Копаонику су доиста врло тешки, јер је Копаоник потпуно беспутан. Ни са једне стране колима се не може прићи даље од Брзећа, Александровца и Рашке. Треба поћи са Гобеље ка врху Копаоника, газећи по најфинијем разнородном и међусобно тако испреплетеном цвећу, као по најлепшем жанилском тепиху, па се уверити колико је природа била издасна у изливу своје лепоте на овом тако мало познатом пределу. Воде и дивних извора на све стране. Извор реке, код Марковог камена, у свом даљем току прави неколико катараката преко подземног камења, на којима је вода излокала корита и прелива се из једног у друго. Дубина ових корита била је скоро један метар, па су се у њима купали моји војници. Још даље низводно бејашу 2–3 стругаре, око којих су Копаоничани чешће приређивали забаве с кочевима и моткама, нарочито кад се вода смањи у сушном периоду.

Упознати Копаоник то значи упознати један од најдивнијих крајева наше отаџбине. Иницијативу за ово потребно је да предузме државна управа подизањем добрих колских и аутомобилских путева са више праваца до на сам врх Копаоника. Упоредо с тим, на најлепшим местима треба подићи неколико угодних барака с потребним намештајем за становање.

У мају исте године, полазећи на Копаоник с поручником Савом Витасом ради премеравања секције Брус, добио сам наређење да крајем месеца са својим коњем, сеизом и потребним прибором дођем у Параћин и тамо се јавим пуковнику Радомиру Путнику ради ђенералштабног путовања.

После извршеног претходног рекогносцирања уже просторије с које је требало отпочети рад и после краћег упућивања поручника Витаса, на свом Драгану кренуо сам преко Бруса и Крушевца ка Параћину, остављајући цео прибор за премеравање у Брусу, у механи коју је држао један честити старина са својим сином.

Кад сам стигао у Параћин, истог дана предвече добио сам писмени задатак да својом наредбом кренем један здружени одред са свим осигурањима зајечарским путем с преноћиштем код Свете Петке. Решени задатак имао сам да предам пуковнику Путнику

у 8 часова увече. Задатак на време предадох. Путник га исте вечери прокритикова и саопшти ми оцену – врло добар (4).

Али тек сада настаје мука.

После вечере пуковник Путник, веома расположен посматрајући једног дебељка у ћошку механе, пред којим стајаху две плећке с јагњећом главом, који се беше сав ознојио кидајући и једући месо, даде ми други задатак: „У Честобродичкој клисури, у висини платоа Вешала, распоредити један одред у предстражно обезбеђење затварајући све правце који клисуром изводе у Параћинску равницу, на којој ће сутрадан бити прикупљене све снаге дивизије; искрокирати целокупну предстражарску просторију и на крокију учртати распоред трупа на предстражи; задатак предати сутрадан до 8 часова увече.“

Пораних, појахах коња и преко неког камењара изађох на плато Вешала. Пошто до тада нисам крокирао, већ при поласку обузе ме нека слутња – несамопоуздање и страх. Због тога се нисам ни помакао са платоа Вешала. Сеиз веза коња за један лог и после кратког времена леже и заспа.

О самом распореду предстраже нисам много ни мислио јер сам сав био обузет мислима о оном несрећном крокију. Припремих све што је потребно: оловке у боји, гуму и бусолу. Узех таблу у руке и с њоме се почех окретати не знајући како и с које стране да отпочнем цртање. Заборавио сам на претходно рекогносцирање земљишта. Оријентисах се према истоку и, кобајаги, отпочех извлачити хоризонтале, које су изгледале као металне жице. Никако нисам могао да се одвојим од уобичајене форме представљања земљишта у облику краставца. Избрисах, поново почех и опет избрисах, и тако то трајаше све до 11 часова, када се и сеиз пробуди, почеша се, протеже, па ето ти га к мени:

– Господин капетане, шта ћемо за сено, Драган је гладан и, ено, обрсти и изглода цео глог – рече он лено.

Преспава све до подне, а није се сетио да оде и купи где сена, већ дошао к мени онако подадуо од спавања, а ја не знам где ми је глава. Изгрдих га и он се откотура низ камењар да тражи сена. Коњ поче рзати и окретати се око оног глога, што ме још више узбуђиваше. Мојој муци не беше краја. Подне увелико превалило, а ја ни да макнем с места. Окрени, обрни, али не иде, па не иде.

Седећи тако на једном великом камену, око 5 часова по подне угледах пуковника где се пешке спушта озго низ камењар право к мени, а сеиз за њим води му коња. Сад тек настадоше јади – шта да му кажем кад угледа празну таблу. Што је ближе прилазио, ја сам постајао све одлучнији да му кажем праву истину.

– Шта је, господине Мишићу, јесте ли скоро готови – запита ме Путник прилазећи табли.

– Господине пуковниче, ја не умам још ни да почнем – одговорих искрено.

– Хајде, хајде, пожурите се па дођите да вечерамо – рече он и сиђе доле право на пут који је водио за механу Свете Петке.

У оном силном душевном нерасположењу тренутно ми паде на памет како нам је потпуковник Јован Смуђа још у Академији говорио о најпрактичнијој представи земљишта помоћу хоризонтала:

„Треба замислити“, говорио је он, „да је целокупна просторија која се крокира потпуно покривена водом, а да негде на крају те просторије има велика славина помоћу које се вода може отакати. Ако желите да размак између хоризонтале буде 50 метара, воду треба оточити за ту висину, а онда славину заврнути. Над том површином воде видеће се висови, брежуљци, превоји и други облици рељефа. Сад треба узети оловку и тако замишљену ситуацију пренети на шему; по површини воде вући линију обухватајући све оне предмете и онако како се види изнад водене површине. Тако ће се добити прва хоризонтала. За другу, трећу, четврту итд. хоризонталу треба опет у мислима одвртати и завртати славину и на исти начин замишљену ситуацију преносити

на шему, па ће се на крају Добити потпуно тачна представа конфигурације земљишта. На послетку треба уцртати шуме, шумарке, путеве, стазе, куће и све важније објекте који постоје на дотичној просторији.“

На тај начин, захваљујући сећању на лепе поуке племенитог и отменог професора топографског цртања потпуковника Смуђа, сав радостан отпочех с радом: замишљао сам потапање целе просторије, затим отварање славине и отакање воде, повлачио линије по површини воде и то поновио неколико пута док на крају крајева око 19 часова не доврших кроки, који улепшах оловком у боји, лепим натписима и уцртавањем распореда трупа. После тога весело одох до механе где одмах написах потребне наредбе за размештај предстража и око 20 часова пуковнику Путнику предадох завршен задатак.

На овом путовању с пуковником Путником од приправника није било никога осим мене.

Продужили смо рад даље преко Лукова, Бољевца, Зајечара, Вратарнице, Књажевца до Ниша, где је путовање завршено.

По завршеном путовању из Ниша сам отпутовао преко Крушевца и Бруса на Копаоник да бих продужио оне муке у Белом брду.

Идућа, друга година приправништва већ ми је била знатно лакша, јер сам већ био упућен на учење са више размишљања, трајно читање и на послетку боље сам познавао наставнике и њихове методе. У прву годину беху примљени за приправнике поручници Милош Пауновић и Милош Васић. На једну годину пре мог примања за приправника припрему су завршили капетани Степан Степановић, Милутин Миловановић и Петар Бојовић.

Другу годину приправништва са другим ђенералштабним путовањем завршно сам јула 1890, а већ половином септембра почео сам полагање испита из 13 некаквих предмета за ђенералштабну струку. Испите сам полагао у Крунској улици, где беше Операцијско одељење Главног ђенералштаба.

На испитима ми је све добро ишло док не дође ред на географију. Испитивач из овог предмета био је потпуковник Јован Атанацковић. Испитивање усмено. Први задатак: од Ниша преко Прокупља, Куршумлије и Преполца до Приштине описати пут и терен по 5 километара са једне и са друге стране, именујући на том правцу све тактичке положаје и друге важније објекте. Председник комисије био је пуковник Радомир Путник. Замолих да се послужим бар једном генералном картом. Путник беше за то, али потпуковник Атанацковић никако не пристаде, већ ми нареди да напамет говорим. Иђаше све глатко до Тенешдолског теснаца, који сам потпуно и тачно описао, али за пакост име му нисам знао. Ваљда 10 пута ме испитивач натериваше да кажем име теснаца. На послетку рекох:

– Уколико више на том инсистирате, утолико теже могу да се сетим.

– Па ваљда се зове по једноме селу, Тенешдолски теснац – љутито одговори испитивач и рече „доста.“ На тај начин и поред наклоности осталих чланова комисије због упорности испитивача географије једва испливах. Друго питање је гласило: „Описати реку Олту у Румунији и објаснити по чему је она врло важна.“ Познавао сам је из географије врло добро, али нигде нисам нашао да је она пловна на извесном делу доњег тока. Својом тврдоглавошћу, овај иначе врло питом испитивач, тераше мак на конач. Све што сам знао о њеном значају навео сам, али је он био незадовољан. Да бих учинио крај овом гњављењу, и сам не знам како ми паде на памет да кажем.

– Па ваљда је значајна по томе што дели Каравлашку од Карабогданске – иако ништа нисам знао о границама тих покрајина.

На мој одговор пуковник Путник се толико смејао да је сав дрхтао.

– Па Ви узимате у помоћ и народне песмарнице – додаде он кроз смех.

На крају крајева, испит за ђенералштабну струку добро положих, што ми комисија саопшти.

Напредовање у служби

Већ 25. септембра 1890. отпутовах лађом у Кладово на дужност команданта 13. батаљона с напоменом начелника Главног ђенералштаба да продужим спрему, јер ћу ускоро бити позван да полажем испит за ђенералштабног мајора.

Батаљон је становао у граду Фетисламу (Кладово). Командант града био је артиљеријски капетан Јован Петровић, звани Пенга; командири чета капетани: Добросав Милошевић, Панта Оцокоља, Сретен Славковић и Јосиф Продановић; благајник капетан Светозар Јовановић, име ађутанта нисам запамтио.

Кладово, доста лепа и мирна варошица, богата вином и развијеним риболовом. Становници варошице, мирни и вредни људи, међусобно су се лепо опходили. Војску су необично волели.

Снабдевање трупа с новцем, оделом и осталим потребама било је добро. Војничка обућа бејаху опанци. Чистоћу града Фетислама и разне оправке и доправке, с највећом енергијом и умешношћу одржавао је и извршавао командант града артиљеријски капетан Јован Петровић, што би рекли наши, један од одушевљених Срба. Иако сам од њега био млађи у рангу, он је у свим званичним и приватним приликама редовно мене истицао.

Године 1892, некако при крају фебруара, позван сам био у Београд да полажем испит за мајора. Са мном су полагали капетани Степа Степановић и Милутин Миловановић. Испити су из свих предмета били писмени. Председник комисије опет је био пуковник Путник. Главни ђенералштаб у то време био је у кући саветника Давидовића, у Улици краља Милана. Сва тројица радили смо задатке у једној сали, под надзором једног од испитивача. За испит из историје ратова морали смо се спремати из три значајнија рата, по властитом избору. Ја сам изабрао рат Наполеона Бонапарте у Италији 1796. године, затим његов рат против Аустрије 1805. године, потом рат с Русијом 1812. године и, напослетку, Наполеонов рат против целе Европе 1814. године. Испитивач је био потпуковник Димитрије Цинцар Марковић, један од наших необично спремних ђенералштабних официра. Кад сам му саопштио да сам, сем осталих, за студију изабрао рат 1814. године, био је веома љут:

„Па откуда баш да изаберете тај рат?“ запитао ме је строго.

– Као веома компликован допада ми се – одговорих мирно.

Капетан Степановић и ја положили смо све испите без икаквих примедба, док је капетан Миловановић имао малер – пао је из тактичког задатка, који је решавао на просторији јужно од Врања, па је овај испит морао да понови. Овога, иначе одличног ђака у Академији, а доцније и врло храброга официра у ратовима, овај случај је толико потресао да је приликом саопштавања скоро пао у несвест. Као добар ђак и официр био је и доста славољубив, што га је подстицало на систематско читање и рад на усавршавању.

После положеног испита вратио сам се у Кладово. Због неких политичких неспоразума с Бугарима једнога дана у априлу добио сам шифровану депешу од војног министра да с батаљоном усиљеним маршем отпутујем у Зајечар, остављајући у Фетисламу један мањи одред за стражарску службу.

Крећући се по маршрути коју сам изабрао, другог дана предвече стигао сам у Зајечар и преноћио у селу Салашу. Јачина једне чете износила је око 250 војника, већином петомесечара. Тек је била завршена регрутска обука. За пренос канцеларија и остале војничке спреме реквирирао сам потребан број воловских кола.

Одушевљен и расположен због успешно положеног испита, свима командирима чета дао сам при поласку батаљона писмене задатке на правцу маршевања с напоменом да ме сачекају на великом одмору с решеним задацима, упућујући их на коњима пре но што је батаљон кренуо. Ово сам поновио и другог дана. Водећи батаљон, састављен од веома добрих и расположених војника и официра, уз пут сам с појединим четама користио колонске путеве. Сем тога, на маршу сам формирао нарочите колоне: две чете с једне, а

две с друге стране пута, у међупростор сам увукао воловску комору. Овај вид кретања необично се допао војницима и официрима, па се за све време марша само орила песма, свирка, подражавање гласова појединих животиња и сл. Поједини војници истрчавали су неколико корака напред и с подигнутим ногама увис кретали се неко време на рукама. Ова стална песма, вика и опште расположење као да су утицали и на волове, па је комора за све време марша била у висини чела напоредних чета. Таква атмосфера толико је дејствовала на војнике да је батаљон оба дана врло рано стигао на преноћште у највећем расположењу.

Батаљон су срдачно дочекали грађани Зајечара с вршиоцем дужности окружног начелника, веома љубазним, паметним, поштеним и разборитим филозофом господином Стевом на челу.

После неколико дана поднео сам писмени извештај команданту дивизије о извршеном маршу и доласку батаљона у Зајечар. При подношењу извештаја нисам се придржавао постојећих прописа о навођењу ширине пута, нагиба, оштријих савијутака и сл. већ сам све тачно изложио како сам руководио батаљоном на маршу, мислећи да ћу због уношења извесних новина бити похваљен. Међутим, уместо тога, начелник штаба Тимочке дивизијске области мајор Вучковић врати ми извештај с потписом команданта пуковника Велимировића и укором зато што сам на маршу употребљавао непрописне стројеве итд. На крају ми је наредио да извештај поднесем по пропису, а у исто време и изјашњење како сам смео одступати од прописа о маршевању. Тај извештај сам враћао двапут с потребним објашњењима, али све узалуд. Најзад у трећем одговору цитирао сам Шерфа, који је у својој ђенералштабној служби препоручивао сличне поступке на маршу, а употребио сам и мало оштрије изразе при објашњавању шта су то колонски путеви. Тај одговор сам претходно прочитао команданту Тимочког артиљеријског пука мајору Димитрију Николићу. Овај добри официр, иако је и сам увиђао да сам био у праву, посаветова ме да рапорт преправим па тек онда да га пошаљем. Тако се једва извукох из те беде с „укором“. Ни дан-данас не могу себи да објасним овако држање једног доиста веома интелигентног, начитаног, енергичног, трудољубивог и храброг официра, какав је био мајор Драгомир Вучковић.

У мају те године разболео сам се у јачој мери. За време боловања посетио ме је једног дана министар војни пуковник Димитрије Ђурић, који беше дошао у Зајечар. Том приликом рече ми да ме је одредио за начелника штаба Шумадијске дивизијске области.

– Па докле ћу, господине министре, бити премештан? – упитих ја.

– Уверавам вас да ћете на том положају остати најмање две године – одговори ми министар.

– То верујем, господине министре, али ко ће гарантовати да ћете ви тако дуго остати војни министар – одговорих слободно.

– Имате потпуно право, нико ми није казао већу истину – одговори и грохотом се насмеја мој стари професор тактике, професор кога смо најрадије слушали. Ђурић је тако убедљиво и зналачки предавао свој предмет, да апсолутно нисмо имали потребе да хватамо белешке на часу. То је био човек и официр племенитих и благородних осећања и ја сумњам да је ма коме могао учинити што нажао. Као млад официр – чини ми се наш питомац – на пруској ратној академији, без дозволе надлежних отишао је за време пољског устанка и ступио у редове побуњених Пољака. Због његових потпуно искрених српских осећања другови су га звали „Србенда“.

Као ђенералштабни капетан прве класе почетком јула отпутовах у Крагујевац на нову дужност. Командант Шумадијске дивизијске области био је артиљеријски потпуковник Михајло Срећковић, ађутант Његова величанства краља; начелник санитета др Милош Борисављевић, један од мојих најискренијих другова, који је имао силну лекарску праксу; начелник артиљерије мајор Панта Пејовић; начелник судства капетан Милоје Марковић; ађутант капетан I класе Васа Банковић итд.

Командант дивизије примио ме је на рапорту врло љубазно и предусретљиво. Такав је према мени остао за све време док сам био под његовом командом. Врло често

позивао је по вечери мене и моју жену код њих на посело. Уопште, према мени се односио потпуно пријатељски. При расстанку жалио је што одлазим, јер је мојом службом био веома задовољан. Шта се доцније десило, испричаћу на другом месту.

Око два часа ноћу, првог априла 1893, док сам лежао грозничав у кревету, примио сам од војног министра дугачку отворену депешу у којој саопштава да је краљ Александар, иако још непунлетан, насилно примио краљевску власт у своје руке.

Прочитах телеграм, обукох се и одмах се упутих право у стан команданта дивизије. Још беше мрак. Он је становао у конаку књаза Милоша. Примио ме је у свом кабинету и наредио да нам се донесе кафа. Прочитах му садржину телеграма, он пажљиво саслуша, а потом узео телеграм и сам га поново прочита.

– Шта ћемо сад да радимо? – запита ме командант.

– Да дамо узбуну у гарнизону и наредимо да сви официри у парадном оделу дођу у команду. Скуп свих трупа да буде у старој касарни. За то време наредићу да нам се коњи спреме. Ја мислим, господине потпуковниче, да би и цео штаб требало да нас прати на коњима. Тамо ћете прочитати овај телеграм са свим осталим наређењима војног министра. Моје је мишљење, ако се сложите, да трупам за овај дан дамо вољно и да војна музика свира војницима у касарнама – одговорих мирно.

– Врло добро, иди одмах па нареди то, а онда доћи овамо, одакле ћемо отићи у касарну. Собом понеси и ову депешу и не заборави да је одмах у целини саопштиш свим гарнизонима на нашој дивизијској области – нареди ми он.

Од ноћне узбуне варош је била изненађена. Официри су трчећим кораком или на коњима јурили у касарну. Трупe постројене у кару. Командант дивизије је на коњу ушао у кару и гласно прочитао телеграм, а затим позвао војнике да овај значајан чин пропрате са узвиком: „Да живи Његово величанство Александар и краљевски дом“!^{*}

** Краљ Александар је искористио сукоб између радикала и либерала око избора шрећет намесника после смрти Косте Прошића и, по наговору краља Милана, збацио 1. априла 1893. окрњено намесничтво и либералну владу и сам себе пре времена прогласио пунолетним.*

Удар од 1. априла припремљен је у стројој тајности и врло лукаво изведен. Док су се намесници и министри налазили у двору на вечери седамнаестогодишњи краљ је с јединицама коњичког јука, артиљеријске подофицирске школе, нешто гардијца и жандармерије заједно Министарство иностраних и Унутрашњих дела, Управу града и Телеграм, а околио Народну скупштину и куће намесника и министара.

Када је уговореним знаком обавештен да је све готово, подигао је здравицу и рекао да је одлучио да узме власт у своје руке, шражећи од намесника да му то олакшају одношењем оставке. Пошто они то нису хтели да учине добровољно, краљ их је задржао у двору под сјражом док је обишао касарне (гардијску, палилулску, велику и жандармеријску касарну) и од војске узео заклетву на верности.

За председника нове радикалне владе млади краљ је именовало свој главног помаћача у државном удару Лазара Докића, кога је убрзо заменио генерал Сава Грујић.

По договору са сином убрзо се у земљу вратио краљ Милан. Пошто је радикална влада одмах поднела оставку, краљ је образовао своју прву „неутралну владу“ под председничтвом Ђорђа Симића.

Иако је своју прву беседу у Скупштини завршио узвиком: „Да живи слободна уставна Србија!“, краљ Александар је убрзо увидео да је устав од 1888. године највећа препрека за његову аутократску владавину. Користећи се уставним правима, нарочито Законом о штампи, радикални „Одјек“ и други листови отворено су нападали краља Милана називајући га „пробисветом“, „скићницом“, „ијаним величанством“. Због тога је краљ заменио „неутралну“ владу Ђорђа Симића још конзервативнијом и послушнијом, иакође „неутралном“ владом са Светимиром Николићем на челу, а заштим прокламацијом од 9. маја 1894. укинуо устав од 1888. године и ставио на снагу изв. намеснички устав од 1869. године.

То је био други државни удар краља Александра којим је Србија увучена у политичку кризу која ће бити окончана тек мајским превратом 1903. године. (В. Историја државе и права југословенских народа, Београд, 1962, стр. 268–269; Слободан Јовановић, Влада Александра Обреновића, књ. I, Београд 1929, стр. 205–254; Б. Јелинић, н. д. стр. 208–210.)

После тога отишао сам с командантом у каицеларију иако је још било рано. На поменутом телеграму својом руком сам укратко изложио наређења која су издата, као и начин на који је телеграм саопштен трупам. Телеграм сам потом оставио у архиву с назнаком да се нарочито чува као важан докуменат, а доцније сам га лично предао свом заменику коњичком капетану Јови Михајловићу.

За време свог службовања код потпуковника Срећковића само сам једанпут дошао у мали сукоб с њим поводом извршења једног мањег маневра у правцу Горњег Милановца.

Према замисли, требало је скренути од Кнића уз Гужу ка Кутлову, одакле је новом претпоставком требало поново променити правац у другу страну ради веће интересантности у извођењу овог маневра. По наређењу команданта, саставио сам одговарајући задатак, и извођење маневра до Кутлова текло је добро. У Кутлову сам поднео команданту нову претпоставку на одобрење. Он, међутим, не одобри моју претпоставку, већ ми нареди да напишем другу, по идеји коју ми даде. Замолих га врло учтиво да то напише неко други, пошто сам убеђен да ће то критиковати моји професори у Главном ђенералштабу, који ни у ком случају неће одобрити такву идеју. На ову примедбу командант ми нареди да се уклоним из шатора. Уђох у механу и поручих кафу. Мало касније дође до мене млађи ађутант Прока Божић и рече ми да ме зове командант. Кад му се јавих, он рече:

– Добро, добро, ево напиши представку како ти мислиш и одмах ми донеси на потпис.

То су били сви наши неспоразуми. У свима другим приликама, тако рећи, другарски се односио према мени.

После поменутог државног удара владу образоваше радикали под председништвом ђенерала Саве Грујића.

Идуће, 1893. године, одем са својом породицом на киселу воду аранђеловачку. Другог августа изјутра добио сам телеграм из Београда да сам одређен за краљевог ађутанта, а у исто време и за вршиоца дужности команданта 7. пука.

После неколико дана вратио сам се у Крагујевац, где сам разрешен дотадање дужности и одмах потом отпутовао сам у Београд на нову дужност. Мало доцније за команданта Шумадијске дивизијске области постављен је пуковник Радомир Путник.

По мом доласку у Београд сви нови ађутанти и ордонанси били су представљени краљу. После тога примио нас је у једној сали први ађутант потпуковник Илија Ђирић. Осим мене за ађутанте су постављени: потпуковник Леонида Соларевић и мајори Живко Касидолац, Боривоје Нешић и Михајло Рашић, који је уједно вршио дужност маршала двора, а за ордонансе капетани Јован Велимировић и Љубивоје Барјактарев и поручник Чедомир Марковић. Упућујући нас како треба да обављамо нову службу, потпуковник Ђирић, између осталог, рече нам:

„Господо, наш је краљ врло млад, вероватно ће вас понекад питати какав је који официр. Саветујем вас да никада и ни у којој прилици ништа рђаво не говорите ни за једног официра. Ако што добро знате, то му слободно можете рећи, али рђаво никако. Као млад човек, он ће то запамтити и дотични официр може од тога имати великих неприлика.“

Такве савете могао је да даје само један честит, отмен и у сваком погледу исправан официр, какав је увек био Илија Ђирић.

Још у првој половини августа исте године млади краљ је кренуо на путовање по Србији. Ађутанти и ордонанси су били подељени у две групе. Њихова смена у свити имала се извршити у Аранђеловцу.

Некако баш пред краљев полазак на ово путовање за команданта Шумадијске дивизијске области био је постављен пуковник Радомир Путник. Међутим, због слабог здравља он је одмах добио једномесечно одсуство од војног министра ђенерала Саве Грујића. Приликом поласка у Аранђеловац ради смене ађутаната који су били у свити по западним крајевима Србије (краљ је настављао пут по источној Србији), видео сам пуковника Путника у близини Славије. Он ми том приликом рече да ће кроз два-три дана отпутовати на одсуство.

Кад смо дошли у Аранђеловац, чули смо да је краљ веома љут. На територији Шумадијске дивизијске области дочекао га је заступник команданта области пуковник Панта Пејовић. У исто време чули смо да је Путник телеграфски позван да одмах дође у Аранђеловац. Говорило се да га је краљ љутито примио и оштро му замерио зашто није био на дужности да га по пропису дочека на својој територији. Путник ми је доцније

причао да је томе пријему присуствовао и војни министар, који ни једне једине речи није проговорио у његову одбрану; да он, наводно, није знао краљеву маршруту и да је већ раније добио одсуство.

Због овога, као и због неке политичке афере у коју је, како се говорило, био умешан и један коњички наредник, Путник је доцније пензионисан.*

** Краљ Милан и његов син Александар сумњали су да је Пушник наклоњен радикалима. Осим тога, њима је смеђао велики уред који је Пушник, као један од најспособнијих српских генералштабних официра, уживао у војсци, па су због тога настојали да га уклоне. То, међутим, није било иако једноставно, јер се Пушник држао веома коректно.*

После смењивања са дужности на начин који је војвода Мишић лепо објаснио Пушник је остављен за касационој судији, дакле, на дужности која је имала врло мало везе с војском, да би се на тај начин принудно да сам поднесе молбу за пензионисање. Поред тога, приписивани су му разни прехови с којима он у ствари није имао никакве везе. Подметнуто му је чак и учешће у Чебинчевој афери.

Наиме, априла 1894. ухајшен је на железничкој станици Михаило Чебинац управо у тренутку када се спремао да пређе на аустроугарску територију. Он је оптужен да је у дослуху с кнезом Петром Карађорђевићем припремао заверу против краља Александра. У његовој бележници, поред разних других имена, нађено је и име Радомира Пушника, уз које су биле забележене неке бројке, и то је узето као „сиуран“ доказ Пушникове кривице. Међутим, доцније је утврђено да се сва Пушникова „кривица“ састојала у томе што је код Чебинца поручио најтребне ствари за своје родитеље и да су бројке уз Пушниково име означавале димензије тих ствари.

На све оптужбе Пушник је реаговао само по законским процедурама. Свима онима који су му после смењивања са дужности саветовали да тражи пензију одговорено је:

– Ако хоће, они ме могу пензионисати, али не по мојој вољи.

Па ипак, у указу о пензионисању од 14. октобра 1896. између осталог стоји: „Да се генералштабни пуковник Радомир Пушник, на основу члана 40. Закона о устројству војске, по молби његовој ставља у стање покоја, са пензијом која му припада по годинама службе“.

Иако је као пензионер живео веома скромно, Пушник је наставао с интензивним радом на свом стручном усавршавању. У том циљу, као и у циљу побољшања своје материјалне ситуације, спремао је официре за мајорски испит, а објавио је и две војне студије: „Службу генералштаба“ и „Службу генералштаба у ратно доба“.

Одмах после мајског преврата Пушник је реактивиран, произведен у чин генерала и остављен за начелника Главне генералштаба. (В. Владимир Белић, Пушник, Београд 1938, стр. 40–44; Живко Павловић, Војвода Радомир Пушник, „Ратник“, св. I–III, 1921; Архив ВИИ, к. 46, бр. 1. ошкучени рукопис Драгушина Мићића, Српски официри и њихова улога и значај у политичком животу Србије до уједињења, Загреб 1939.)

Пре поласка из Аранђеловца, краљ је, у пратњи неколико министара, отишао у Тополу и тамо положио венац на гроб великог војводе Карађорђа.

На свом путу по источним крајевима краљ је свуда с великим одушевљењем и симпатијама дочекиван и испраћан. Као и свуда, у Књажевцу грађани беху за дочек подигли и украсили једну трибину на пијаци, на којој се краљ дуже задржао посматрајући коло лепих и укусно одевених девојака и момака. Први ађутант, потпуковник Ђирић, био је с краљем на трибини, а остали ађутанти и ордонанси са стране код улаза на трибину. На једном крају са мном беше, колико се сећам, поручник Чета Марковић. У нашој непосредној близини, поред осталих, стајаху двојица одраслих младића. Један од њих, раздраган овим општим весељем, рече свом другу:

– Да ли ће краљ ускоро опет доћи код нас?

– Бре, будало једна, није сврака да сваки час долази овамо – одговори му други.

Путујући преко Доњег Милановца и Мајданпека, стигосмо у Велико Градиште, а одатле продужисмо колима преко Пожаревца и стигосмо у Смедерево на преноћиште у хотел „Код Лава“. Пењући се уза степенице, у свој апартаман, краљ ми нареди да пођем с њим у собу. Чим смо ушли у собу, он закључа врата и стојећи ми рече:

– Захтевам од вас да ми кажете праву истину, односно да тачно одговорите на питање које ћу вам поставити.

– Ваше величанство, ако желите казаћу вам праву истину под заклетвом – одговорих одлучно.

– Мени је достављено – одговори краљ – да сте ви причали неким радикалима да је пуковник Срећковић, као командант Шумадијске дивизијске области, код кога сте ви били начелник штаба, згужвао, пљунуо и бацио на земљу депешу којом је саопштено да

сам ја узео власт у своје руке 1. априла ове године, а затим псовао и грдио Обреновиће.

– Ваше величанство, то је најодвратнија клевета. Пуковник Срећковић се, напротив, владао врло коректно – одговорих узбуђено и испричах му у детаље све што је том приликом урађено, додајући да није истина да сам ја ма коме тако нешто причао о пуковнику Срећковићу. Да би се Ваше величанство уверило да поменута депеша није изгужвана, молим вас наредите да један официр оде у Крагујевац да је донесе, па ћете се лично уверити да сам вам рекао праву истину.

– Верујем вам, господине Мишићу, ни сам у то нисам веровао, али сам ипак хтео да то чујем од вас – одговори краљ и из мундира извади један табак хартије, поцепа га и рече да је то био спремљен указ о пензионисању пуковника Срећковића. При растанку краљ ми нареди да никоме ништа не говорим о нашем разговору, али ми није казао који су му радикали то причали. Тек после две године о поменутом догађају у Смедереву известио сам првог ађутанта пуковника Илију Ђирића. Што се даље догодило у вези с овим говорићемо доцније.

Једнога дана као дежурни ађутант пратио сам краља у шетњи Улицом краља Александра. Одмах ми је почео да прича о неким неправилним поступцима министра унутрашњих дела господина Светозара Милосављевића, чини ми се у Гроцкој. Био је веома љут. Запита ме да ли познајем господина Милосављевића. Одговорих да га познајем врло добро, јер ми је био професор опште историје у Крагујевачкој гимназији.

– Па како га познајете? – питао ме даље краљ.

– Познајем га као врло честитог, правичног и енергичног човека.

– Онда ви људе слабо познајете – одговори краљ.

Од тог времена за читава два месеца краљ ни једне једине речце са мном није проговорио сем, разуме се, службених наређења. После дужег времена поново сам истом улицом пратио краља у шетњи. Наједном, он ме погледа и рече:

– Господине Мишићу, ви сте имали право кад сте ми онако говорили о Милосављевићу. Уверио сам се да је уистину то врло исправан и честит човек, јер је догађај у Гроцкој текао сасвим другачије него што ми је то било достављено.

Тих година краљ је врло често путовао у иностранство. Сви ађутанти и ордонанси ређали су се више пута у пратњи краља на његовим путовањима. На мене никако да дође ред, ваљда зато што сам у исто време био и командант батаљона, док остали или нису имали другу службу или су, пак, били на неким канцеларијским дужностима. На крају крајева, једва једанпут дође ред и на мене да пратим краља за време његовог путовања у Свету Гору и у Атину.

Године 1895. одређен сам за представника наше војске на јесењим маневрима у Француској. Руководилац маневара био је ђенерал Сосије, гувернер Париза, а његов начелник штаба ђенерал Боадер. Међу осталим војним представницима бејаху грчки престолонаследник Константин и руски ђенерал Драгомиров. Већина војних представника на овим маневрима били су стални војни изасланици у Паризу, као, на пример: руски војни изасланик ђенерал Фредерикс, пруски пуковник Шверцкопек, шпански мајор Ешаги и други. Шпански и јапански војни изасланик и ја споразумно смо водили забелешке о свим радњама на маневру, али смо при крају истих, служећи се последњим белешкама, саставили сваки за себе извештај за своје војно министарство. По повратку у Београд свој извештај сам штампао у ондашњем Службеном војном листу.

За све време маневара страни изасланици пратили су само једну страну – француску војску, која је по претпоставци кренула из ширег рејона Париза ради напада на „Немце“, који су преко Мозела већ били упали на француску територију.

Једног дана током маневра непријатељске страже раздвојила је једна прилично дуга колона, која се протезала скоро паралелно фронтovima играјућих страна. На левом крилу „Немаца“ био је размештен на положају читав пук артиљерије са извесним мањим деловима пешадије. Саобразно ситуацији, командант нападачке стране дао је наредбу команданту једне коњичке дивизије да скривеним правцем изврши јуриш на поменути

артиљеријски пук. Милина је била посматрати како се та француска коњичка дивизија, по ешелонима, у највећем касу изгуби низ ону стрмину прелазећи на другу страну дубодолине, образова у покрету нарочите коњичке стројеве с бочним осигурањем и у енергичном налету целе дивизије изненадно продре у положај поменутог артиљеријског пука тако да је он за цео тај дан био искључен из дејства. Овај покрет коњичке дивизије пажљиво је посматрао и руски ђенерал Драгомиров, стојећи поред команданта те дивизије. Кад је извршен јуриш, ђенерал Драгомиров, веома узбуђен, загрли и пољуби у лице команданта коњичке дивизије честитајући му на успеху овим речима: „У животу никад нисам видео већу брзину и бољу спремност коњице, као ни већу тачност, умешност и смелост коњаника у нападу; зато вам, драги друже, од срца честитам и вама и вашој дивној коњици.“ Рад ове коњичке дивизије је уистину задивио и све друге стране изасланике.

По завршетку маневра, који је трајао скоро 6 дана, смотра трупа извршена је на Миркурској пространој равници. Смотра је извршена у присуству председника Републике господина Феликса Фора. Стране војне изасланике пратио је један француски пуковник са још неколико официра, међу којима бејаше и мајор гроф Д'Астро. То беше један од врло интелигентних, вредних и веома предусретљивих француских официра, који је говорио више страних језика.

У то исто време у Паризу је становао краљ Милан у једном хотелу на „Плаце Вандоме“. По мом повратку са маневра још исте вечери позвао ме је да заједно вечерамо. Питао ме је о догађајима у Београду, о нашој војсци, о краљици Наталији, на коју се јако љутио због извесних поступака краља Александра, који су стајали у вези с дворском дамом Драгом Машин. Причао ми је о својим врло интимним стварима. Из разговора о краљици Наталији видео сам да ју је необично волео, али је, рече ми он, много ствари радио просто у инат због њене охолости у њиховим међусобним односима. Док је говорио о овим стварима, био је врло узбуђен, истичући да он о свему томе може мени причати као своме старом ратном другу. Разговор је прекинуо његов момак Јохан, пријављујући нашег посланика у Паризу господина Милутина Гарашанина.

Интелигентан и отмен у понашању, Милутин Гарашанин, колико сам ја могао приметити, а и по уверењу краља Милана, био је врло угледан и радо приман у Паризу, као некадашњи студент париске Политехнике. Сутрадан сам био на ручку код њега у посланству.

После извесног времена по мом повратку у Београд у свиту краља Александра, приређен је маневар у околини Тополе, у коме су учествовале трупе Шумадијске и Дринске дивизије. Резервисти су већ раније били позвани на вежбу у своје пукове. Руководилац маневра био је начелник Главног ђенералштаба ђенерал Јован Мишковић; команданти страна: пуковник Кока Миловановић, командант Дунавске дивизије, и ђенерал Михајло Срећковић, командант Шумадијске дивизије. Са својим, 7. пуком био сам у саставу Дунавске дивизије. Маневру је присуствовао и краљ Александар, који је редовно на овакве маневре позивао и пензионисане ђенерале и понеког пуковника. Овом приликом присуствовали су: ђенерал Милојко Лешјанин и пуковници Димитрије Ђурић и Јован Прапорчетовић. Другога дана маневра играјуће стране делила је река Јасеница: на левој обали била је Шумадијска, а на десној (код Тополе) Дунавска дивизија. Мој пук био је у резерви на Опленцу.

Добих наређење да с пуком пређем Јасеницу и нападем крајње лево крило Шумадијске дивизије. По преласку Јасенице пук сам развио у борбени поредак и наредио напад. У једном тренутку, услед јачег отпора делова потпуковника Јована Ф. Ковачевића, први борбени ред мога пука застаде у наступању. Пуковник Кока неколико пута чинио ми је напомене да напад извршим што брже. Моји ордонанси ми, међутим, јавише да се непријатељ на томе делу фронта, иако слабији, упорно држи, очекујући нека појачања. Тим поводом одјурих на коњу до команданта првог борбеног реда, опомињући команданта батаљона противне стране да одступи пошто располажем у нападу знатно јачом снагом. У том тренутку, са супротне стране, отуд од Козјег репа, искрсну преда ме ђенерал Мишковић. Замери ми што сам као командант пука дошао у први борбени ред, јер ми ту није место и нареди да се одмах одатле уклоним и одем код

резерве. Ништа ми нису помогла објашњења због чега сам дошао на то место. Отидох до своје резерве и одмах је поведох у напад, наткриљујући лево крило противне стране и принуђавајући је на повлачење.

По завршеном маневру на Опленцу је држао критику руководиоца маневра ђенерал Мишковић, у присуству краља и свих виших официра. На крају општих критичких примедби које су се односиле на једну и на другу страну ђенерал Мишковић је, као замерку са своје стране, навео да је затекао једног команданта пука у првом борбеном реду, не именујући ко је то био.

Знајући да се наведена примедба односи на мене, замолих за дозволу да тај случај објасним и оправдам, што ми и дозволише.

Поред наведених узрока због којих сам отишао у прву борбену линију наведох и ово:

– На француским маневрима, с којих сам се вратио пре неколико дана, овојим очима сам видео да на једном положају страна која је играла Немце, иако далеко слабија и наткриљена јачим снагама с оба крила, никако није хтела да одступи; нису помогле ни интервенција руководиоца маневара помоћу одређених судија, нити уговорени знаци за одступање – дизањем балона увис; због тога друга страна остаде из оправданих разлога непомична све дотле док, по наредби ђенерала Боадера, у први борбени ред не одјашаше не само команданти дивизије која је нападала, већ и два команданта корпуса; тек после њихове интервенције маневар се нормално продужио одступањем стране која је играла Немце. Кад су тако могли да поступе Французи и то у далеко већем стилу – наставио сам даље – држим да је и мој поступак у конкретној ситуацији био још више оправдан. Венерал ме пажљиво саслуша и на крају рече:

– Све је то лепо, господине мајоре, али по прописима наше ратне службе ваше место, као команданта пука, искључиво је код резерве, одакле се издају потребна наређења.

Примедба ђенерала Мишковића утолико ми је била непријатнија што смо сви ми официри знали да он спада у ред најмарљивијих и најспремнијих наших официра у свим војним питањима.

У данашњим ратовима и борбама слични поступци виших команданата нарочито се истичу и похваљују. Тако му је то, свако време има своје нарочите погледе на ратне операције и поступке команданта у појединим случајевима борбе.

Када смо се разишли, мој командант дивизије ђенерал Кока Миловановић стегао ми је руку и честитао на онаквом одговору.

У пролеће 1896. дужност команданта 7. батаљона предао сам свом другу мајору Степи Степановићу, пошто сам одређен за начелника штаба у Дунавској дивизијској области код ђенерала Коке Миловановића. Мој помоћник у почетку био ми је капетан Петар Машин, а доцније капетан Драгутин Милутиновић. Уживали смо нарочите симпатије доброг и симпатичног ђенерала Коке.

Када је стављен у пензију, ђенерал Кока почео је да учи енглески језик. Врло често, учећи речи и поједине изреке, шетао је тротоаром Улице Милоша Великог грицкајући лепињу.

„Једног јутра“, причао ми је он, „поранио сам у шетњу поменутом улицом све до Господарове механе, грицкајући лепињу и наглас изговарајући поједине речи и изреке. Група сељанки хитала је истом улицом на београдску пијацу. Њих три, с обралицама преко рамена и обешеним пилићима, прођоше поред мене. Пошто су чуле да нешто њима непознато изговарам, застадоше према мени и једна од њих сажаливим гласом рече: – Сиромах чича, мора бити да је полудео, видиш да једе уз пут и да нешто непрестано мрмља. – Продужих даље смејући се и дивећи се наивности и отворености наших сељанки“, заврши Кока.

У пролеће 1897. разрешен сам дужности краљевог ађутанта и новим указом постављен за почасног ађутанта Његова величанства краља, а у исто време одређен сам и за команданта 9. нука, који је био дислоциран у Пожаревцу. До тог времена командант

овог пука био је пуковник Вукоман Арачић.

На неколико дана по доласку у Пожаревац произведен сам у чин ђенералштабног потпуковника.

Поред обичних вежбања на егзециришту, с пуком сам извео неколико тактичких вежби у разним правцима, дајући поједине задатке командантима батаљона и командирима чета. Једнога дана извршио сам с пуком усиљени марш до Великог Градишта и натраг, с преноћиштем у Градишту. Становници Градишта дочекали су пук необично предусретљиво. Цела варошица беше се слегла на пијацу. Општински одбор и остале месне власти дођоше да ме поздраве, обавештавајући ме да је грађанство за цео пук спремило вечеру, а за официре велики банкет.

Образовање активне команде

На први дан Божића 1897. године војно министарство ме обавестило депешом да сам одређен за шефа унутрашњег одсека оперативног одељења у новообразованој Активној команди, у чији састав је ушао дотадашњи Главни ђенералштаб. Дужност команданта пука предадох одмах и по Божићу отпутовах у Београд.

Штаб Активне команде су сачињавали: командант краљ Милан Обреновић; начелник штаба ђенерал Димитрије Цинцар Марковић; начелник оперативног одељења пуковник Светозар Нешић; референт команде ђенерал Лазар Лазаревић; референт пешадије потпуковник Михајло Живковић; референт артиљерије пуковник Димитрије Николић; референт санитета др Димитрије Герасимовић; начелник ађутантског одељења потпуковник Ђорђе Михаичевић; шеф извештајног одсека мајор Василије Антонић; шеф комуникационог одсека мајор Крста Смиљанић; начелник географског одсека мајор Стеван Бошковић; ађутант команданта активне војске мајор Никола Лукић.

На нову 1898. годину почела је дејствовати нова Активна команда у конаку Горњег Града. Тога дана око 10 часова сви официри у штабу Активне команде били су на окупу. Мало доцније дођоше и чланови владе, а затим се појави краљ Милан.

Говорећи о значају устројства ове нове команде у нашој војсци, краљ Милан одржао је једну од својих најзначајнијих беседа, о чему су свој суд на крају састанка дали санитетски пуковник др Владан Ђорђевић и Стојан Новаковић, који су присуствовали овој свечаности.

Поред осталих дужности, као шеф унутрашњег одсека био сам дужан да спремам изабране официре приправнике за ђенералштабну струку. Колико се сећам, први приправници у тој години беху поручници Душан Нешић, Петар Пешић...

Појава Активне команде с њеним устројством изазвала је делико интересовање у официрском кору. Знајући краља Милана као врло енергичног човека, већ првих дана сви команданти и други официри максимално су се старали о свим питањима, за што бољи рад и ред по командама и у извођењу што потпуније наставе. Настао је, дакле, сасвим нови дух и полет по свим војним надлештвима. После извесног времена командант Активне команде је с времена на време у питању свих референата обилазио поједине гарнизоне и трупе. Из самог штаба потицала су упутства и разна наређења за васпитање и обуку војске у свим питањима ратне вештине. Команданти дивизија били су дужни да с потчињеним командантима изводе тактичке задатке. Елаборати тих задатака, решења и примедбе које су команданти стављали достављани су операцијском одељењу ради прегледа и стављања примедба.

На Ивандан, 24. јуна 1898, иако тога дана нисмо морали ићи у канцеларију, неколико нас отишли смо у команду око 8 часова изјутра. Дан беше ведар и топао.

Излазећи из канцеларије око једанаест часова, приметили смо неко јако тумарање света и жандарма око „Српске круне“. Када смо дошли тамо, сазнали смо да је извршен атентат на краља Милана кад се враћао из града. Седео је у колима са својим ађутантом мајором Николом Лукићем. Краљ је лако рањен иза левог рамена, а мајор Лукић теже, због чега је одмах однесен у болницу. Отишли смо у двор где нам је краљ показао своју рану. Одмах после ручка краљ Александар је са својим оцем на колима прошао главним

улицама Београда.

Колико се сећам, атентатор је ухваћен истога дана на пристаништу приликом покушаја да пређе преко Саве.*

** Неусисео ашентаташ на краља Милана извршио је, по наговору пензионисаној пуковника Влајка Николића и начелника подрињској округи Живка Анђелића, незајослени радник Сшеван Кнежевић. Чим се подиша са земље, краљ Милан је пред окућеним светом почео викаати да су „инспирашори насршаја на његов живош Пашић и његови другови.“ Он се унапред одлучио да искористи овај догађај за свирей обрачун с радикалима. У земљи је одмах заведено ванредно сшање, праћено масовним тоњењем радикала, који су ошћушћани из службе, зашварани и прошеровани из земље.*

Похашшени радикални прваци: Никола Пашић, Коста Таушановић, Стојан Прошић, Љуба Живковић и друш изведени су пред преки суд и сућено им је за дело велеиздаје. Краљ Милан је ушорно настшајао да суд по сваку цену осуди на смрш Николу Пашића и Косту Таушановића, али, пошшо њихова кривица није била доказана и пошшо је јавно мњење и у земљи и изван земље било одлучно прошив шоћа, он је преко свој министра унушрашних послова Ђорђа Генчића зашражио од Пашића да му „пружи излаз из шешке ситуације“. Пашић је, ушласен за свој живош, на шо присшао и у свом завршном говору на суду изјавио да „радикали нису штакo невини као шшо изгледају, да међу њима госта има ашшидинастшичких елеменаша, ша чак ни да његово лично држање није било сасвим бесшрекoрно...“ Поред шоћа, Пашић је у два шисма која је ушшшо краљу Александру означио као прошивнике династшije: Ранка Тајсића, Љубомира Живковића, Стојана Прошића, Косту Таушановића, Јована Ђају, Милана Бурића, Драшшу Сшанојевића и друе.

Захваљујући шоме, Пашић је изузеш из велеиздајничкој крута и осућен на шеш година зашвора, али је одмах после изрицања пресуде помилован и пушшен на слободу. Поред Пашића из велеиздајничкој крута изузеш је и Коста Таушановић и осућен на девеш година зашвора. Ошшали су осућени на 20 година зашвора, осим ашенташшора Бура Кнежевића и Ранка Тајсића, који су осућени на смрш.

Држање Николе Пашића пред преким судом изазвало је ошорчење у Радикалној шшранци, која се убрзо после шоћа шоцешала на шшв. сшоразумне и самосшалне радикале. Већ 1901. шодине у овој шшранци су пошшојале чешири шшрује: Пашићева, Вујићева, дворска и самосшална. (В. Владан Ђорђевић, Крај једне династшije, књ. II, Београд 1905, сшр. 307–330; Први балкански раш 1912–1913, изд. Војноистшоријској инстшшшшшш, књ. I, Београд 1959, сшр. 178–9; С. Јовановић, н. г., сшр. 98–135.)

Још прве године Деловања Активне команде прирећен је велики крушевачки маневар, у коме су учествовале трупе Моравске и Шумадијске дивизије. Руководилац маневра био је генерал Цинцар-Марковић, а команданти страна генерал Илија Ђукић и пуковник Василије Мостић. Смoтра је извршена на Крушевачком пољу. Маневру је присуствовао краљ Милан, а поред осталих гости и генерал Јован Белимарковић, опробани ратник минулих ратова.

Уопште у нашој војсци се осетио нов живот и такмичење у вежбању трупа. Нарочита пажња поклоњена је гађању у мету, тактичком вежбању здружених јединица и командантским путовањима итд.

Краљ Милан је с делом овог штаба одлазио преко лета у неколико махова на дуже време у Ниш, одакле је ради прегледа трупа чешће правио излете по гарнизонима. Ми смо у штабу често добивали писма од појединих команданата, у којима су нас молили да им јавимо кад ће командант Активне војске тамо доћи. Међутим, било је забрањено да икоме јављамо о доласку команданта.

Идуће, 1899. године, штаб Активне команде беше преко лета у Нишу. Рано у јесен прирећен је маневар у околини Ниша, којим је руководио генерал Цинцар Марковић. Команданти страна били су пуковник Василије Мостић, командант Моравске дивизијске области, и пуковник Миљковић, командант инжињерије. Начелник оперативног одељења код пуковника Мостића био је мајор Боривоје Драгашевић.

Уочи почетка маневра позва ме генерал Цинцар-Марковић и рече ми да по жељи краља Милана сутра рано одем код пуковника Мостића и да за време маневра будем начелник његовог штаба. Никад до тада нисам био под командом пуковника Мостића.

Маневар је почео нападом из покрета одмах од Ниша. Бранилац се био утврдио на левој обали Мораве ради спречавања наступања ка Прокупљу. Мањи делови браниоца бејаху избачени на десну обалу Мораве. У целини задатак је био врло интересант. Припрема задатка и претпоставки које сам вршио у штабу ићаше не може бити боље све док не доћосмо у с. Мерошину.

Маневром снага нападача од с. Мерошине трупе које су браниле прилаз Прокупљу одбачене су у долину Топлице у правцу Лесковца. Према створеној ситуацији припремих нови задатак за снаге нападача, према коме је пут за Прокупље био слободан и нехотице

дођох до неспоразума с пуковником Мостићем, који се није сложио с припремљеним задатком. Беше веома љутит и никако не хтеде да саслуша моје разлоге. Замолих га да сам напише оно што жели, оставих припремљен задатак на његовом столу и изађох у кафану. После четврт сата уђе у кафану ађутант пуковника Мостића, артиљеријски капетан Обрен Николић и, насмејаног лица, рече да ме пуковник зове да одмах дођем до њега. Када сам ушао код пуковника, он ми нареди да седнем и врло расположено понуди ми чашу шампањца (краљ Милан му беше послао неколико флаша шампањца). Учиних неке мале измене у припремљеном задатку и тако се између нас поново успоставише добри односи. Маневар је успешно завршен. У једној прилици нарочито се истакла здружена пешадијска бригада, којом је за време маневра командовао пуковник Светозар Нешић.

Као и у свим другим приликама, задовољство је било посматрати наше официре и неуморне војнике који су се с највећим одушевљењем и напрезањем утркивали ко ће боље, правилније и енергичније извршити добивене задатке. Свака похвална реч која им је упућена стварала је код њих још веће расположење и подстицала их на још већа залагања и истрајност. Схватајући ситуацију, они сами су редовно критиковали и осуђивали оне који су давали повода каквом нередом, забуни и прекору. О томе су разговарали на сваком одмору, а нарочито увече крај ватре у логору.

Једна од дивних одлика наших официра и војника јесте интересовање о раду и најудаљенијих делова фронта, давање својих мишљења о томе раду и прилагођавање својих поступака, макар то захтевало и веће напрезање, потреби што правилнијег и бољег извршења општег задатка. Такви су били и у најжешћим борбама на фронтима, о чему ће доцније бити говора.

Две пуне године дејствовала је Активна команда. Њен утицај на опште командовање, образовање и васпитање војника били су заиста велики.*

** На дужности команданта Активне војске краљ Милан је, поучен грађоциним искуством из српско-шурској и српско-бугарској рата, неуморно радио на реорганизацији, наоружању, обуци и подизању борбене способности српске војске. У томе је постигао значајне резултате. Он је ударио темељ оној српској војсци која ће се доцније прославити у балканским ратовима и првом светском рату.*

Постојећу стајаћу војску од 40 батальона Милан је повећао на 60 батальона и од њих формирао 15 пукова од по чешири батальона, уместо ранијих 20 пукова од по два батальона. Повећање стајаће војске захтевало је сразмерно повећање старешинског кадра. Милан је ово питање решио повећањем броја слушалаца Војне академије, а у исто време и скраћивањем њеног трајања на две године. Пошио је у то време смањен број гимназија у Србији, велики број ђака из сиромашних сељачких породица ступило је у Војну академију. Тиме је краљ Милан подмладио старешински кадар српске војске.

Посебну важњу у обуци шрупа, као што се из описа војводе Мишића види, Милан је посветио извођењу заједничких вежби на терену, односно маневрима здружених јединица, у којима су редовно учествовали резервисти.

Наоружање војске модерним оружјем била је главна брига новој команданти активне војске. У том погледу, као и у погледу зидања касарни и других војних објеката, војска је била у привилегованом положају. У шоку 1899. године поручено је у Немачкој 90.000 пушака рејеширки са по 500 метака на пушку. Поведени су и преговори за набавку 23 батерије брзометних топова од по 6 оруђа.

Ред, дисциплина и уопште борбена готовост јединица знатно су повећани. Краљ Милан је личним примером подстицао официре на ревност у служби.

Међушим, својим мешањем у унутрашњу политику, а нарочито пољењем радикала после ивањданској ашеништа, Милан је допринео да ондашњи режим постане омрзнут у широким народним масама. (В. В. Марцо, Револуционирање српске војске под Миланом Обреновићем, „Нова Европа“, 11/1927.)

Једнога дана, почетком школске 1898. године, позва ме у свој кабинет командант краљ Милан и рече:

– Мишићу, у споразуму с војним министром пуковником Драгомиром Вучковићем, одредио сам те да предајеш стратегију на Вишој школи Војне академије.

– Ваше величанство, примићу се врло радо те почасти, само се бојим да нећу моћи одговорити вашој жељи, пошто се раније нисам припремао за ту дужност.

– Ти, као мој стари ратни друг, уверен сам да ћеш ту дужност обављати на опште задовољство.

Немадох куд. Већ сутрадан изјутра јавих се управитељу Војне академије ђенералу Миловану Павловићу и трећег дана у 10 часова почео сам прво предавање. Морам

признати да никада нисам био толико узбуђен као на овом првом часу. Пре мене стратегију је предавао пуковник Светозар Нешић, веома начитан и познат по својим радовима у војној литератури. Предавања су држана у једној сали садашње зграде, сали борења, а доцније у старој згради Академије, у којој сам био питомац.

Само онај ко је био у сличној ситуацији може разумети моје муке. Нисам знао с каквим програмом и на којим начин да отпочнем предавање.

Уосталом, није му то ни лака ствар кад један професор излази пред групу младих, интелегентних официра, који су ступили на Вишу школу Војне академије тек пошто су положили пријемни испит по врло обимном и тешком програму.

Први час састојао се у томе што сам по списку који ми је сачинио дежурни официр са сваким од слушалаца проговорио по неколико речи, питајући их за име и презиме, одакле су родом, ко су им родитељи, у којој су команди до тада служили, итд.

Као професор стратегије, поред осталих дужности, остао сам све до 1902. године кад сам одређен за команданта Дринске дивизијске области.

Како и с каквим успехом сам предавао овај предмет најмеродавнију оцену могу дати моји слушаоци. Дубоко сам убеђен да само слушаоци могу дати најправилнију оцену о умешности предавања једнога професора. Са своје, пак, стране могу да кажем да сам за све време предавања био потпуно задовољан залагањем и резултатима рада својих слушалаца, од којих у нашој војсци има и ђенерала.

Последњи велики маневри које је организовала Активна команда изведени су на десној обали Мораве, у околини Ћуприје. Не сећам се ко су били команданти играјућих страна. У тим маневрима учествовао сам у улози судије на једној страни.

Због неких династичко-политичких трзавица у јесен те године краљевим указом из састава Активне команде издвојен је Главни ђенералштаб. Истим указом краљ Милан је разрешен дужности команданта Активне војске и одмах је отпутовао у иностранство. На његово место постављен је генерал Михајло Срећковић.*

За начелника Главног ђенералштаба постављен је ђенерал Цинцар Марковић; за начелника операцијског одељења дошао сам ја, а за помоћника начелника штаба пуковник Александар Машин. Оба штаба била су смештена у конаку Горњег Града.

** У јуну 1900. године краљ Милан је отпутовао у Немачку да би обавио разговоре о женидби свога сина немачком принцезом Александром од Шаумбург-Лије. Међутим, Александар је искористио очево одсуство и објавио прокламацију о својој веридби с бившом дворском дамом Драгом Машин, удовицом инжењера Машина.*

Вест о веридби изазвала је зајрејашћење у патријархалној Србији. Узалуд је Александар у прокламацији помињао њеног деду Николу Луњевицу као „једног од главних помага Милошу Великом при стварању данашње Србије“.

Милан, у знак поштовања родног наслеђа на положај команданта Активне војске. Огорчена краљица Наталија прелази у римокатоличку веру. Влада Владана Ђорђевића подноси оставку. Плашећи се повратка краља Милана у земљу, и новоформирана влада Николе Христића већ сушрадан подноси оставку. Због тога је краљ Александар издао наредбу да се Милан, у случају повратка у земљу, ухвати и затвори.

Влада коју је саставио Алекса Јовановић дочекана је с подсмехом.

Покушаји краља Александра да реоријентацијом спољне политике од Аустро-Угарске према Русији, помиловањем радикала осуђених због ивањданског атентата, доношењем изв. Априлског устава, који је довео на власт владу Михаила Вујића, састављену од најредњака и радикала стабилизује унутрашње стање у земљи и подиће свој попуљани улед – остали су без резултата. (В. Први балкански рат 1912–1913, стр. 180–181; И. Пржић, н. д., стр. 122–124.)

7. Крај династије Обреновић

Почетком јуна 1900. одређен сам да са (инжењеријским пуковником Чедом Миљковићем и пуковником Савом Пауновићем обиђемо све граничне карауле према Турској од Канилуга па до Патарице и да предложимо где би, с тактичког гледишта, требало преместити постојеће карауле, а у исто време да позади караула изаберем најпогодније положаје на којима би се имао дати што снажнији отпор Турцима, ако би нас кад напали. Састанак нас тројице био је у Прокупљу. Одатле смо уз реку Топлицу отишли у Брус, а затим преко Копаоника продужили на Канилуг. У Прокупљу смо купили једног доброг магарца, на којег смо натоварили пртљаг.

Почели смо од Канилуга и, кад смо дошли на Пилатовицу, у суботу после подне, спустили смо се ради преноћишта и одмора у село Блажево у Топлици. Ту бејаше општинска судница и једна мала механа. Пуковник Пауновић и ја спавали смо у једној, а пуковник Миљковић у другој соби.

Отприлике око 2 часа после пола ноћи донесе нам један коњаник од окружног начелника из Прокупља – Вукотића писмо адресовано на мене, у коме ми укратко јавља да је краљ Александар испросио себи за жену госпођу Драгу Машин, доскорашњу дворску даму Краљице Наталије, и да о томе постоји и званично саопштење Владе. Прочитах писмо и одмах пробудих пуковника Пауновића. Пренеражени овом вешћу, никако нисмо могли да поверујемо у њу. На крају крајева нас двојица у разговору закључисмо да је окружни начелник Вукотић ништа друго него полудео. Пробудисмо и пуковника Миљковића и дадосмо му писмо да прочита. Пошто га је прочитао, неко време нас је ћутке посматрао, а затим запитао да ли можда не терамо какву шалу с њим. На то га је Пауновић упитао:

– Је ли, Чедо, да ли си ти што приметио код начелника Вукотића док смо били у Прокупљу?

– Ништа необично – одговори Миљковић.

– Е, па, брате, ја мислим да није ништа друго, него је Вукотић полудео кад може и овако што да пише – додаде Пауновић.

Када је свануло, изађосмо пред механу и поручисмо кафу. Наједанпут чу се некаква вика оздо уз Топлицу, а затим угледасмо једног попа, који, онако разбарушен, јураше колико год је могао право судници држећи у процепу неку хартију и узвикујући промуклим гласом: „Ура! Живео краљ!“ Стиже поп, сав у голој води, веза коња за плот, скиде ону хартију са процепа и упути се право к нама. Предаде нам Краљеву прокламацију штампану на великом табаку, у којој саопштаваше да је испросио Драгу. Мало доцније стиже до суднице врло угледан сељак, бивши народни посланик – напредњак. Познавао сам га одраније, кад је долазио код краља у аудијенцију. Пошто прочита прокламацију, заплака и гласно рече:

– Овај наopak чин упропастиће династију Обреновића!

Продужујући рад, кретали смо се границом док нисмо стигли на Преполац. Овде је пуковник Миљковић добио наређење да се одмах упути у Ниш и прими дужност команданта Моравске дивизијске области, а нас двојица да продужимо рад сами.

Наставили смо посао преко Врања и даље до Патарице а по завршетку вратили се преко Ниша, где је пуковник Миљковић, као члан комисије потписао извештај. У међувремену се већ био венчао краљ Александар с Драгом Машин, коју сви називаху „првом краљицом Српкињом“.

Када сам дошао у Београд, редовним путем, као почасни ађутант, јавио сам се краљу. Примио ме је добро расположен, интересујући се о резултату наше студије на граничном фронту. На крају ме запита кад сам сазнао за његову веридбу. Рекох му да је то било у селу Блажеву у долини Топлице, област Копаоника. Не размишљајући какав ће утисак учинити на краља моја прича, рекох му све оно што се догодило у селу Блажеву,

додајући да то у почетку никако нисмо веровали, па смо чак на крају мислили да је окружни начелник Вукотић полудео кад је могао да упути поменуто писмо. Кад му рекох ово последње, уозбиљи се и отпусти ме. Беше му, дакле, непријатна истина о нашим утисцима.

Иако сам, као краљев ађутант, одраније врло добро познавао Драгу Машин, која је била дворска дама, кад сам први пут добио аудијенцију код ње као краљице, примила ме је врло хладно. Из тога сам закључио да јој је краљ испричао све оно што се догодило у селу Блажеву. После неколико дана то ми је краљ и признао.

Једног дана, у јесен те године, пуковник Машин, као и обично, дође ујутру у канцеларију под ешарпом. Излазећи из канцеларије ђенерала Цинцара Марковића, дође до мене са сузим очима, пољуби се са мном и рече ми да је синоћ пензионисан и да је добио наређење од министра војног потпуковника Милоша Васића да одмах сутрадан преда дужност начелника Главног ђенералштаба. У том тренутку у моју канцеларију уђе и ђенерал Цинцар Марковић. Том приликом пуковник Машин, који је увек сматран за врло спремног и енергичног официра, исприча нам повод његовог брзог пензионисања.

Једнога дана по вечери један ђенерал позвао је Машину и пуковника Јову Павловића на посело. Том приликом разговарали су врло интимно о женидби краља Александра. Како је Драга била жена инжењера Светозара Машина, рођеног брата пуковника Машина, то је он о својој снахи мало огорченије говорио и осуђивао је што је залудела младог краља и навела га да је узме за жену. Два дана после тога тај исти ђенерал, који је у то време био на врло високом положају, испричао је краљу приликом аудијенције све што је Машин неповољно говорио о краљу и краљици. Машин је раније био ађутант краља Александра. Краљ га је необично волео и, када је постао почасни ађутант, врло често позивао га после вечере на играње билијара у Двору, називајући га у свакој прилици „мој Машко“.

Кад је војни министар саопштио пуковнику Машину узрок пензионисања, Машин је, како нам рече, одмах упутио писмо поменутом ђенералу, захтевајући од њега да му јави је ли истина да је казао краљу оно што су они интимно међусобно говорили. У одговору на ово писмо, причао је даље Машин, ђенерал се извињавао да је учинио без икакве зле намере и не баш онако како је Машину саопштио војни министар. Вероватно је породица пуковника Машина сачувала поменуто писмо. Овај догађај записао сам тачно онако како нам је испричао пуковник Машин, не додајући ниједне речи. Ово је најбољи доказ колико је појам искреног дружељубља код поменутог генерала био изопачен.

При крају те исте године, како смо били смештени у истој згради у Горњем Граду, приметио сам да се командант Активне војске ђенерал Срећковић веома хладно понаша према мени. Тим поводом замолах ђенерала Цинцара Марковића за дозволу да сутрадан изађем на рапорт ђенералу Срећковићу и да га запитам зашто је тако нерасположен према мени. Ђенерал Срећковић прими ме у своме кабинету и, седећи за својим столом, упита зашто сам дошао. Замолах да ми каже зашто је тако нерасположен према мени у задње време.

– Па ти братац – поче он по обичају – шта си све радио против мене!

Затим „наведе“ како сам тобоже краљу Александру причао о његовом некоректном понашању 1. априла 1903. Узалуд сам му објашњавао да то није истина. И кад сам му детаљно испричао све оно што се 1903. године догодило у Смедереву, он је остао при своме, истичући да он има за то сведока и да је тим поводом поднео министру војном тужбу против мене.

– Господине ђенерале, кад би неко тако шта о мени говорио ја бих ту ствар распраспао с њим револвером, а не тужбом – рекох одлучно, отворих врата и изађох.

После два дана позва ме у своју канцеларију ђенерал Цинцар-Марковић и, смешећи се, предаде ми тужбу ђенерала Срећковића, на коју сам, по наређењу министра војног имао да дам одговор.

Морам признати да никада нисам био толико изненађен и разочаран као кад сам видео докле могу ићи интриге, на жалост и у редовима вишег официрског кадра, који је

требало да предњачи у сваком погледу и даје пример млађим друговима.

Тужба је била скроз неистинита и с обиљем најодвратнијих подметања. У њој је стајало да сам радикалним првацима у Крагујевцу Паји Вукотићу, ранијем председнику Народне скупштине, проти Милоју Барјактаревићу и једном судији причао како је ђенерал Срећковић згужвао, плунуо и бацио на земљу депешу о примању краљевске власти од стране Александра Обреновића коју сам му ја поднео и још много којеккаквих одвратних израза.

На крају тужбе Срећковић је захтевао да се због тога, као недостојан, одмах уклоним из војске. За сведока је навео поручника Петра Нешића из Крагујевца. Срећковић је баш тих дана патролом јурио Нешића и стављао га у затвор због неких престапа о којима ми је причао мој командант. Ђенерал Срећковић је тужбу послао под нумером и потписао је као командант Активне војске и почасни ађутант Његовог величанства краља. Знајући ону народну изреку: „Двојица без душе – трећи без главе“ био сам веома узбуђен.

После два дана, пошто сам се мало средио, написао сам одговор, у коме сам категорички тражио да будем стављен под редовни војни суд да би се видело ко је клеветник – ја или командант Активне војске ђенерал Срећковић. Одговор сам предао ђенералу Цинцару Марковићу, који ми рече да је добро написан. Том приликом питао сам ђенерала да ли познаје Пају Вукотића и какво мишљење има о њему.

– То вам је, господине Мишићу, један од најпоштенијих људи у нас. Он ће пре дозволити да му руку сагоре у ватри, него да каже неистину.

То ме још више окуражи, нарочито када скоро исто мишљење чух и о поменутом судији. Прота Барјактаревић био је већ умро.

После поднетог одговора на тужбу замолио сам да ме прими краљ. Чим сам ушао у његов кабинет, краљ ми насмејано рече:

– Знам зашто сте дошли, господине Мишићу. – Тужбу сам прочитао, она је скроз неистинита. Ја се врло добро сећам вашег одговора када сам вам о томе поставио питање у Смедереву. Немојте се ништа бринуте, само одлучно тражите да вас ставе под суд. Уверен сам да ће резултати бити врло рђави по тужиоца.

Шта је даље било с том тужбом и мојим одговором ништа апсолутно нисам знао, па сам после једног месеца дана опет поднео рапорт да будем стављен под суд.

Баш у то време позвао ме једног поподнева краљ у Двор и том приликом ми рече да је пре неколико дана питао ђенерала Срећковића зашто ме није раније тужио, него тек после 7–8 година.

– Нисам га раније тужио зато што сам знао да је Мишић био велики љубимац краља Милана, па би ми тужба била узалудна – одговорио је ђенерал.

Као што се види, овај красни ђенерал, пошто је знао да је у то време краљ Александар био веома нерасположен према свом оцу, хтео је да ме с овим додатком још више компромитује. Нека му то служи на част.

Какво је решење донео војни министар на ону тужбу после мог одговора није ми било познато. Тек почетком идуће године на једној свадби у „Гранд-хотелу“ у Београду седох за сто војног министра потпуковника Васића и упитах га зашто једанпут не донесе решење да се ставим под војни суд по тужби ђенерала Срећковића.

– Право да ти кажем, парницу би изгубио ђенерал и још би за клевету био осуђен, па да не би пуцала брука да један ђенерал, командант Активне војске и краљев почасни ађутант, буде осуђен за клевету, ја сам у договору са краљем бацио тај предмет у архиву – тако ми дословно одговори војни министар.

Пре но што је донео поменуто решење војни министар је замолио свога колегу ондашњег министра просвете Луку Лазаревића, који је неким својим послом ишао у Крагујевац, да оде код Паје Вукотића и онога судије и да их упита да ли сам ја кадгод и шта говорио против ђенерала Срећковића. Какав је одговор од оних честитих људи добио Лазаревић, ја не знам, само се сећам да ми се он после неколико недеља жалио на

Васића што му је такву улогу доделио, те је онако грдно насео код својих добрих пријатеља, као што је био Паја Вукотић и онај судија.

После фамозне женидбе краља Александра интриге, разна подметања и оговарања развили су се у нашем официрском кору до те мере да су превазилазили сву отменост, искреност и честитост. Међу официрима је било оних који су ту женидбу одобравали, али знатно је већи број био оних који су је осуђивали.

По установи Сената у народном представништву, поред осталих, за сенатора је изабран и ђенерал Цинцар-Марковић. Једнога дана послужитељ донесе у његову канцеларију три велике корпе књига на немачком и француском језику.

– Потребно ми је – рече нам он – да се упознам с литературом која третира питање народног представништва, а посебно питање о горњим домовима, сенатима.

Како је ђенерал редовно био добро расположен према мени, једном приликом пожали ми се како краљ Александар стално наваљује на њега да се прими председништва владе.

– Краљ ми – наставио је он – тиме чини једну велику непријатност и просто не знам како да се извучем из те беде.

На крају ми рече да се те дужности неће нипошто примити.

– Ако краљ то озбиљно мисли, ја тврдим, господине ђенерале, да ћете се ви ипак примити и вољан сам да се опкладимо у један ручак – одговорих ја.

Ђенерал изгуби опкладу и из ресторана „Српска круна“ сервираше нам одличан ручак у канцеларији Главног ђенералштаба, али му ово примање мандата за образовање владе, на крају крајева, дође главе.

У пролеће 1901. поред дужности професуре на Вишој школи Војне академије, био сам одређен за команданта 9. пешадијске бригаде чији је штаб био у Београду, а у исто време и за вршиоца дужности команданта 12. пешадијске бригаде, чији је штаб такође био у Београду.

Двадесет другог фебруара 1902. произведен сам у чин ђенералштабног пуковника. У исто време образован је Виши војни савет под Краљевим председништвом. Један од задатака овога Савета био је да према кондуитима (подаци о војној спреми, способности и владању) појединих официра, с обзиром на године службе и године старости, предложи оне које би требало пензионисати, као и оне које би по кондуитима требало унапредити. У овом Савету били су ђенерали Срећковић, Цинцар-Марковић, Лазар Лазаревић, а чини ми се и ђенерал Атанацковић и пуковници Димитрије Николић, Чеда Миљковић и ја. Да ли је још који био у том савету не сећам се.

Као најмлађи по рангу вршио сам у Савету дужност деловође. После оне наопаке тужбе против мене ђенерал Срећковић ми је, приликом доласка на седнице, као и при одласку, редовно пружао руку и здравио се са мном, а за време седница често је истицао да се у појединим питањима слаже са мном.

Већ у почетку јануара 1901. чуло се у Београду да је краљ Милан оболео. Билтен о његовој болести саопштавале су новине сваких пет до шест дана. Краљ Александар је послао свога првог ађутанта пуковника Лазу Петровића у Беч код краља Милана, вероватно да се распита о његовој болести која се сваког дана погоршавала.

Око 10 часова увече 29. јануара 1901. стиже вест да је краљ Милан умро у Бечу, што те запрепастило скоро све, нарочито оне који су се надали да ће он ипак на крају крајева поново доћи за краља, пошто је краљ Александар женидбом с Драгом био већ заглибио.

Ваљда по жељи краља Милана, цар Фрањо Јосиф није дозволио да се Миланово тело пренесе у Београд – вероватно се то ни у Београду није желело – већ је наредио да се тело краља Милана с највећим почастима сахрани у манастиру Крушедолу, у Фрушкој гори, где и сада лежи. Сахрани у Крушедолу с наше стране присуствовао је, чини ми се, артиљеријски пуковник Леонида Соларовић са још једним или двојицом официра.

У јесен 1901. приређени су маневри у околини Уба, у којима су учествовале

јединице Дунавске и Дринске дивизије. Команданти страна били су пуковници Димитрије Николић и Богдан Дамњановић, а руководилац маневара ђенерал Цинцар-Марковић. Као командант бригаде у саставу Дунавске дивизије, у овом маневру командовао сам главном, левом колоном при нападу на положај Дринске дивизије.

Овим маневрима присуствовао је краљ Александар с краљицом Драгом. Том приликом произведени су у чин ђенерала пуковници Чедо Миљковић и Лазар Петровић као први краљеви ађутанти. Не знам због чега, али ови маневри нису изведени онако како се желело.

Командовање дринском дивизијском облашћу

У другој половини априла 1902. постављен сам указом за команданта Дринске дивизијске области. Пошто сам завршио предавање стратегије на Вишој школи Војне академије, већ 1. маја исте године стигао сам у Ваљево и примио нову дужност од свог претходника пуковника Богдана Дамњановића. Помоћник команданта био је мој друг пуковник Јовица Милетић; командант бригаде потпуковник Никола Лукић; начелник ђенералштабног одсека у прво време потпуковник Милутин Мишковић, а доцније мајор Живко Павловић; командант артиљеријског пука мајор Радивоје Бојовић; команданти пешадијских пукова: Јерослав Јанкура, потпуковник, мајор Петар Бајаловић и...; ађутанти капетани: Крста Крстић и Светозар Јеремовић.

Трећега дана по доласку у Ваљево одржао сам смотре свих трупа ваљевског гарнизона на Крушику. Том приликом представили су ми се сви официри и војни чиновници. У јуну сам морао отпутовати у Београд да испитам слушаоце Војне академије из стратегије. Доцније сам обишао све гарнизоне Дринске дивизијске области, а у јесен исте године приредио маневар између трупа ваљевског гарнизона и гарнизона Ужица и Пожеге.

И овом приликом, као и увек, код официра и војника владало је велико интересовање за маневарске радње с примерном издржљивошћу. После извршене смотре над трупама између Ужица и Пожеге заталасало се коло војника и официра, уз свирку војне музике. За све време одмора и официри и војници говорили су само о раду појединих одељења на овим маневрима, којима сам и сам био потпуно задовољан.

Две или три недеље после ових маневара пошао сам из Ваљева да извршим преглед рада 4. пуковске окружне команде. Кад сам дошао у Косјерић на преноћиште, примио сам од свога помоћника пуковника Милетића дешифрирану депешу Министарства војног којом се наређује да командант дивизије својим личним утицајем подејствује да за народног посланика буде изабран владин кандидат, као и да изда наређење да војни чиновници иду на гласање у цивилном оделу. У вези с тим помоћник ме питао шта и како треба да ради.

Као војник, гледајте своја посла. Ми не можемо наређивати ко ће од војних чиновника ићи на гласање. Нека сами раде онако како нађу за потребно.

У то време ђенерал Цинцар-Марковић беше већ образовао нову владу и расписао изборе за Народну скупштину.

У почетку априла 1903. позван сам да одмах дођем у Београд и да се јавим краљу. На ручку за краљевим столом осим мене бејаху краљичина сестра и њен муж ђенерал Лаза Петровић. У току разговора краљ ме запита какво је опште стање на мојој територији и како ми се допада Ваљево. Одговорих да је опште стање врло добро и да ми се Ваљево необично допада.

– Ви сте једини од команданата дивизија који су тамо били на служби коме се допада Ваљево – рече краљ.

– Док је Мостић тамо био, непрестано је наваљивао да се штаб дивизије премести у Шабац.

– Ваше величанство – одговорих ја – због војничких и политичких разлога сматрам да би штаб дивизије требало и даље да остане у Ваљеву.

После ручка краљ ме позва самог у шетњу по дворској башти. Том приликом он ми рече:

– Пожурите да се вратите у Ваљево. Будите на опрези на целој вашој територији и ускоро очекујте важан догађај.

Краљ је ово рекао врло весело, стиснуо ми руку, и ја сам отишао. Како сам доцније чуо, овај важан догађај о коме је говорио краљ требало је да буде упућивање краљице Драге у пратњи ђенерала Цинцара-Марковића негде у бању на страни, с тим да се више и не врати у Србију. Да ли је уистину ово била краљева намера знају сигурно они који су у то време били у влади или у близини Двора.

Вратио сам се у Ваљево, али о овоме никоме ништа нисам говорио. За сваки случај, био сам на опрези.

У другој половини априла те године, обилазећи неке гарнизоне, инспектор пешадије ђенерал Атанацковић стиже у Ваљево. Обавештен да је одсео у гостионици Крунића, ја одем да му се јавим. Кад сам улазио у гостионицу, из ђенералове собе изађе капетан Живојин Бацић, командир чете у 5. пуку. (Доцније сам сазнао да је он био завереник.) Ђенерал је, дакле, најпре примио једнога командира чете, па тек после тога команданта дивизије!

По извршеном прегледу трупа на територији Дринске дивизијске области приликом поласка за Београд ђенерал ми је честитао на великом успеху мојих трупа, а по доласку у Београд послао ми у том смислу врло ласкаво писмо.

Атентат у двору 29. Маја 1903.

Тачно у 4 часа изјутра, 30. маја, тек што сам се пробудио и устао из кревета, примио сам отворену депешу с потписом ђенерала Атанацковића, у којој је стајало: „Због личне свађе и сукоба од прошле ноћи краљ и краљица нису више међу живима; образована је привремена влада; с окружним начелницима и осталим месним властима постарајте се да на вашој територији одржите потпуни мир и поредак.“

Иако нисам имао ни појма о томе шта се и како десило у Београду, одмах сам позвао у штаб свог помоћника и команданта пешадијске бригаде. Саопштио сам им садржину поменуте депеше и наредио команданту бригаде да одмах врати све чете са егзециришта у касарне и поставе страже. У исто време наредио сам да се то учини и по свим гарнизонима на територији моје дивизијске области. У моју канцеларију дотрча и окружни начелник, коме такође саопштих поменуту депешу, о којој он до тада није имао ни појма. Наредих му шта треба да ради, и он оде. Из властитих побуда, грађанство Ваљева поче да истиче црне заставе на својим домовима.

У том тренутку поред мог штаба промаче чета капетана Ђуре Докића под ратном спремом. Он јој наређиваше да пређе преко Колубаре. Наредих ађутанту да отрчи и позове капетана Докића да с четом одмах дође у двориште испред штаба. Позвах га у канцеларију и саопштих му поменуту депешу, а затим наредих да постави страже. Пошто не рече ни једне речи о овом саопштењу, изгледало ми је да га оно није ни узбудило нити изненадило. Случај је хтео да баш њега и његову чету позовем у двориште испред штаба. Доцније сам сазнао да је Докић добио наређење од завереника из Београда да нарочито пази на моје поступке и да ме стално држи под присмотром.

У вароши је била велика ужурбаност, тумарање, распитивање, неизвесност – цео град је био на улици.

У 10 часова пре подне позва ме телефоном ђенерал Атанацковић из Београда и запита какав је ред на мојој територији. Одговорих да је ред по телеграфским извештајима које сам добио свуда добар. Он ме затим замоли да се максимално заложим да на својој територији одржим што боље ред.

– Док год чујете да сам жив, будите спокојни – одговорих му мирно. Заблагодари ми на таквом саопштењу и на крају додаде да и са осталих територија има извештаје да је ред свуда добар.

По Ваљеву се почеше ширити гласови да су и неки официри учествовали у убиству краља и краљице. Мало затим добих телеграм од среског начелника из Обреновца у коме ми јављаше да је тог тренутка стигао из Забрежја на једној лађи артиљеријски капетан Тихомир Стојановић и да је одмах пројурио кроз варош с револвером у руци, сав разбарушен, наређујући да се одмах поскидају с домова црне заставе а истакну тробојке. На крају телеграма се додаје да је овај капетан у веселом расположењу лађом продужио пут за Шабац, претећи среском начелнику да ће се ускоро вратити и да ће, уколико у Обреновцу не буде урађено све онако као што је он наредио, све поубијати.

Тим поводом, око 12 часова позovem телефоном ђенерала Атанацковића и упитам га ко је послао капетана Станојевића у Обреновац и даље у Шабац, саопштавајући му у исто време и садржину телеграма среског начелника у Обреновцу. На крају додадох да ћу још данас послати у Шабац један батаљон ради одржавања реда ако капетан Станојевић и тамо буде узбуђивао грађане и правиво неред у гарнизону.

Генерал Атанацковић ми одговори сасвим неодређено и збуњено да не водим много рачуна шта ће радити поменути капетан. Њега је тамо, не знам из којих разлога, послао пуковник Соларовић, рече ђенерал и додаде да ће он сам наредити шта у вези с тим треба радити, подвлачећи да батаљон никако не шаљем у Шабац.

Око 4 часа после подне позвах телефоном команданта места у Шапцу, чини ми се да то беше потпуковник Масаловић. Неко ми одговори да командант није у канцеларији и да се по вароши говори да је он са још неким официрима и окружним начелником стављен под стражу. Наредих да одмах дође на телефон мајор Бојовић, командант артиљерије у том пуку. Рекоше да њега не могу да нађу, јер је некуда отишао са др Чедом Михаиловићем. Одмах потом упутио сам телеграм мајору Бојовићу и тражио одговор зашто је ухапшен потпуковник Масаловић и какав је ред у гарнизону.

Пошто нисам добио одговор, упутио сам други телеграм команданту артиљеријског пука с наређењем да ми одмах јави шта је с потпуковником Масаловићем и какав је ред у гарнизону. Одговорише ми телеграмски из штаба артиљеријског пука, без потписа команданта, да је ред у гарнизону добар и да ће још вечерас Масаловић бити слободан.

Целе идуће ноћи добијао сам телеграм за телеграмом из Београда и из свих гарнизона с територије моје дивизијске области. Команданти су ме обавештавали о стању у гарнизонима и тражили одговор на разна питања. Већ сутрадан стигли су детаљнији извештаји из Београда, у којима су навођена чак и имена официра и грађана који су припремили и извршили она убиства у Двору у Београду.

Тридесетог маја изјутра нову владу је образовао Јован Авакумовић. За војног министра беше именован ђенерал Атанацковић.

После неколико дана већ се поуздано знало да је група официра заједно с неким грађанима извршила убиство и још живог краља бацила кроз прозор у двориште. Јављено је да су исте ноћи у својим становима погинули министар војни ђенерал Милован Павловић и председник владе ђенерал Цинцар-Марковић и да је, бранећи краља, погинуо и ђенерал Лаза Петровић, први ађутант. Исто тако јављају да су те ноћи, као дежурни ађутанти, погинули: потпуковник Михајло Наумовић и ордонанс официр поручник Јован Миљковић, зет ђенерала Цинцара Марковића. Јављено је такође да је при нападу на Двор тешко рањен капетан Драгутин Димитријевић „Апис“, а да се сутрадан убио из револвера мајор Мића Живановић.*

** Аушкроајски режим Александра Обреновића, који се прикривао иза скујиштинских форума, био је омрзнут код свих слојева српској народа. Својом колебљивом спољном полишком, односно лавирањем између Аустиро-Угарске и Русије, Александар је изгубио поверење и једне и групе и довео Србију у веома тежак међународни положеј.*

Колебљива спољна политика била је ограз неспољних унутрашњих прилика. За време своје десетогодишње владавине краљ Александар је извршио четири државна удара и променио три устава и дванаест влада. Краљеве тежње да сву власт држи у својим рукама подстицањем унутрашње политичке борбе између политичких странака довеле су га у отворен сукоб с буржоазијом, која је тежила увођењу грађанске демократије у Србији. Широке сељачке масе, пришиснуће великим пореским оптерећењима и зеленашким дуговима, мрзеле су десетогодишњу владавину последнеј Обреновића. Најпојресивније груштивене снаје шражиле су шире демократске слободе пушем масовних политичких демонстрација. Збој великих финансијских тежкоћа држава је својим чиновницима и официрима давала, уместо плата, оверене

призанице које су они морали продавати зеленашима по широким нижим ценама. Тиме је режим, који је био изолован споља, изгубио и последњи ослонац у земљи.

Краљица лажна шуровица, коју је открио лични лекар руског цара Николе II, њенашање њене браће (отворено се говорило да краљица Драга хоће своје млађе браће да учини престолонаследником) и разни дворски скандали само су довели до улоге на ватру. Маршовске демонстрације радничке и студентске омладине 1903. године, које су крваво угушене, снажно су подвукле демократску владавину Александра Обреновића, „која је као најтежа мора приписати целокупни животи нације“, и убрзала њен пад.

Ноћу између 29. и 30. маја једна група официра која је ковала заверу против краља још од 1901. године (у завери су учествовали: два генерала, четири пуковника, три подпуковника, три мајора, тридесет капетана, четрдесет и седам поручника, тринаест подпоручника и пет траћанских лица), насилно је продрла у двор и убила краља Александра и краљицу Драгу. Исте ноћи, поред лица које је навео војвода Мишић, убијена су и два краљичина браћа – Никола и Николија Луњевица.

Сутрадан, 30. маја, формирана је нова привремена влада од представника свих траћанских партија под председништвом Јована Авакумовића. Народна скупштина, сазвана 2. јуна, вратила је на снагу устав од 1888. године и изабрала за новог краља Србије кнеза Петра Карађорђевића. (В. Драгиша Васић, Девести шрећа – Мајски преврат, Београд 1925; Милан Живановић, Пуковник Ајис. Београд 1955.)

Негде у првој половини јуна добио сам извештај из Војног министарства да су трупе београдског гарнизона прокламовале династију Карађорђевића за наследну династију у Србији, а књаза Петра за краља Србије. У исто време наређено је да поскидамо са капа дотадашње кокарде, а да ћемо друге доцније добити. И тако подуже времена ишли смо без кокарди.

У другој половини маја требало је да се састане народно представништво. Уочи поласка за Београд сенатор за ваљевски округ Светозар Поповић сврати код мене у штаб и у разговору ми, између осталог, рече да код нас постоје две струје – једна за републику, а друга за монархију, и да би он, пошто одлази за Београд, желео да о тим питањима чује моје мишљење.

Одговорих му: „Званично сам обавештен да је војска београдског гарнизона прокламовала династију Карађорђевића за наследну, а књаза Петра прогласила за краља Србије. Због тога сматрам да код нас не може бити говора о некој републици, већ мора остати онако како је војска одлучила и прогласила.“

Опростисмо се, и он оде.

Као што је познато, народно представништво је јуна 1903. једногласно изабрало књаза Петра Карађорђевића за краља Србије. Одређена депутација отишла је у Швајцарску, саопштила књазу Петру одлуку народног представништва и допратила га у Србију. Већ 12. јуна исте године краљ Петар је ступио на власт.

8. Моје прво пензионисање

После наведених догађаја осетио сам са свих страна некакво тајно и потмуло негодовање против мене – зашто и због чега, Бог свети зна. О овоме су ме обавештавали неки официри и грађани. Према свим тим гласовима чинио сам се невешт.

Првих дана јуна добих из Војног министарства телеграм да сам указом постављен за помоћника начелника Главног ђенералштаба. У међувремену пуковник Радомир Путник произведен је у чин ђенерала и постављен за начелника Ђенералштаба.

Из Ваљева до села Диваца испратио ме је велики број официра и грађана, међу којима и уважени ваљевски трговац Ранко Гођевац. Овај честити човек пољуби ме на растанку у чело и са сузним очима рече:

– Господине Мишићу, од свих досадашњих дивизијара само сам испратио ђенерала Мишковића и ево сад тебе. Желим ти, синко, срећан пут и све најбоље.

Јавио сам се војном министру ђенералу Атанацковићу, подсетио га на ласкаво писмо које ми беше раније упутио као инспектор пешадије, а затим упитао за узрок мог премештаја.

– Извини, молим те... Путник те тражио и краљу поставио услов да му ти дођеш за помоћника – одговори он.

Истога дана био сам примљен и код краља. У краћем разговору краљ ми је потврдио оно што ми је већ био саопштио војни министар.

Ја сам врло добро познавао ђенерала Путника као свог наставника за време припреме за ђенералштабну струку као и он мене. Кад сам му се сутрадан јавио, он ми рече да је молио краља да ме премести у Београд и постави за његовог иомоћника.

У јесен те године начелник Главног ђенералштаба ђенерал Путник, ја и пуковник Боривоје Нешић одређени смо да простудирамо цео гранични фронт према Турској од Потарице до Преполца и да израдимо пројекат за утврђивање границе. За неколико недеља смо завршили тај посао и, колико се сећам, још у току те године увелико је почело утврђивање границе по пројекту који смо ми предложили.

По повратку у Београд ђенерал Путник затражи да му донесем све елаборате о концентрацији војске на разним фронтима према разним претпоставкама које је раније израђивао ђенерал Цинцар Марковић. После детаљног разгледања позва ме да му дам објашњења по појединим елаборатима, с којим сам одраније био упознат.

После тога Путник је почео израђивати нове претпоставке, често уз моје присуство. У току те зиме довршена је прва, главна претпоставка концентрације трупа против Турске, а на осталим (према Аустрији и Бугарској) отпочео је рад.

При крају фебруара 1904, на молбу ђенерала Путника, краљ Петар је дошао у Главни ђенералштаб у пратњи војног министра пуковника Соларевића и, колико се сећам, ђенерала Атанацковића. По наређењу ђенерала Путника прочитао сам пред њима припремљени план концентрације који је краљ затим одобрио и потписао.

После неколико дана за министра војног постављен је ђенерал Путник. Ја сам остао да га заступам на дужности начелника Главног ђенералштаба.

Одлазећи да прими дужност војног министра и опраштајући се са мном у својој дотадашњој канцеларији, ђенерал Путник ми дословно рече:

– Ви ћете ме заступати на дужности начелника Ђенералштаба, а ја вас уверавам да, док год ја будем војни министар, осим вас нико други неће сести на то место.

Једнога дана, колико се сећам, 24. марта 1904, позвао ме је војни министар ђенерал Путник да му се јавим у министарство у 11 часова пре подне. Примео ме доста збуњено и одмах запитао шта сада радим у Ђенералштабу. Рекох му да довршавам претпоставку концентрације трупа за рат против Аустрије.

– Добро – рече он – пожурите да то што пре свршите.

Беше 11 и по часова. Када сам пошао, запита ме Путник где ћу сад. Одговорих да морам отићи у штаб јер ме тамо чекају приправници да им дам нове задатке.

Кад сам силазио низа степенице, изађе нагло преда ме из своје канцеларије потпуковник Новак Бранковић, начелник економског одељења, и запита ме где сам био. Одговорих „код војног министра“.

– Је ли ти што казао? – запита ме Бранковић.

– Ништа особито – одговорих и пружих му руку да пођем.

Он ми стеже руку и замоли ме да свратим код њега у канцеларију. Чим уђосмо, Бранковић узбуђеним гласом рече:

– Чини ми се да ти не знаш да си пензионисан.

– Море, каква пензија, ћорава ти страна! – рекох ја и пођох к вратима.

– Тако ми бога, ти си пензионисан. Ја сам прочитао указ на министровом асталу пре твог доласка – рече одлучно Бранковић.

– А је ли још ко пензионисан осим мене? – упитих ја.

– Знам сигурно за пуковника Исаковића и потпуковника Николу Лукића, а има их још двојица или тројица чијих се имена не сећам – одговори Бранковић.

Из његове канцеларије јавих телефоном приправницима да ме не чекају, пошто је већ доцкан и одох право кући.

После ручка дође у мој стан један нижи официр, мој ранији приправник, и јако узбуђен рече ми да је поуздано сазнао од свог друга, који је на служби у Двору, да је јутрос потписан указ о мом пензионисању. У току дана изређало се још неколико официра и грађана који потврдише вест о мом пензионисању, чудећи се откуда то и зашто то.

Већ сутрадан објављен је у „Српским новинама“ указ о мом пензионисању. Истог дана одох у Главни Ђенералштаб и дужност начелника предадох најстаријем официру – колико се сећам, потпуковнику Милутину Мариновићу, а затим писменим рапортом о томе известих војног министра. Око подне опростих се с официрима и одох кући.

Три дана после пензионисања узео сам на вересију један пар одела и истога дана био сам већ у цивилу.

Ово моје безразложно и изненадно пензионисање, као и пензионисање поменутих официра и дан-данас за мене је остала тајна. Никога нисам питао за узрок јер он није ни постојао. Главно је да ми је савест била (потпуно чиста и да ничим нисам заслужио овакав поступак према мени.*

** Начин на који је извршена промена на престолу нашао је на осуду европске јавности и створио Србији велике дипломатичке тешкоће (енглеска влада је у знак протеста одозвала своја посланика у Београду и изражила да то учине и групе велике силе). Међутим, многе озбиљније биле су унутрашње тешкоће, проузроковане настојањем официра завереника да под своју контролу ставе не само војску, већ и целокупан друштвени и политички животи земље. После мајског преврата они су се понашали као апсолутни господари и на тај начин дошли у сукоб са скоро свим краљевским политичким партијама, с једне, и делом официрској кором, с друге стране.*

Незадовољни првим указима новој војној министру Јована Аћанаковића о наименовању официра, завереници су их једностранно поништали у државној штампарии. Под паролом „Ко није с нама он је против нас“, предузели су чистиње официрској кором, отишавши као нежељне из војске, на основу достава и неоснованог сумњичења, један део способних и коректних официра. Жртва овога чистиња био је Живојин Мишић и још 11 пуковника.

У исто време завереници су окупили око себе шизм. „заверитеље“, махом нездраве амбициозне људе који су својим постојањем, као што се из излатања војводе Мишића види, нанели велику штету уледу завереника и на крају се окренули против њих.

Официрски корпус се у два табора, између којих су учествовале царке и сукоби. Већ 1903. године дошло је у Нишу до официрске контра-завере, којом је руководио генералштабни капетан Милан Новаковић (указ војног министру о поништавању Новаковића, који се 1903. године враћаше са школовања у Француској, завереници су поништали). Контра-завера је неуспешна. Војни суд је осудио на дуге и краће временске казне двадесет официра.

Две године доцније дошло је у Крајевцу до подофицирске контра-завере. Том приликом ухашено је и осуђено 27 подофицира и четвори официра. Вођа завере Милан Новаковић убијен је у заштору.

Овим, међутим, није била ликвидирана повојеност у официрском кору и sukоби у политичком животу Србије уопште. Напоштав, како је с разлогом истицао један од истакнутих лица социјалдемократске партије Душан Појовић „...нормалан политички и парламентарни живот Србије био је у шоку ове деценије стално, с времена на време, прекидан пошмулим вулканским интересима милитаризма...“ (В. Архив ВИИ к. 46. фас. 1, наведени рукопис, К. Мићућа; Д. Васић, н. г., стр. 182–209; Владимир Дедијер и Бранко Павићевић, Доказ за једну тезу, „Нова мисао“, бр. 8/1953, стр. 222.)

У то време завереници који су извршили преврат од 29. маја 1903. увелико су почели да испољавају неке своје прохтеве, нарочито они старији по чину. Међу правим завереницима, оним који су активно учествовали у завери, био је приличан број тзв. „заверитеља“ који нису смели да метну главу у торбу као они први, већ су после неколико дана или недеља, онако мучки и дволично, пришли правим завереницима, истичући се доцније испред њих.

Ова друга група заверитеља или, како их доцније назвах „пришипетљама“, својим неискреним и дволичним улагивањима око правих завереника, нападајући овога или онога, највише их је компромитовала. Ова група их је и навела на прочишћавање официрског кора. Да није било ових других или да су прави завереници били обазривији према заверитељима, преврат од 29. маја прошао би без великих потреса у војсци.

Међу овим последњима била су двојица или тројица мојих другова из Академије, који су још одраније били нерасположени према мени због тога што сам добијао веће положаје од њих. Због тога сам уверен да је неки од њих нарочито настојао код завереника који су имали јачи утицај да будем пензионисан, да би ме на тај начин дискредитовали и себе истакли. Ово истичем само као доста оправдану претпоставку, утолико пре што су се доцније неки од њих истицали са својим непромишљеним поступцима.

Доиста, човек се мора чудити појединцима који ни у старијим годинама нису научили ону мудру народну изреку: „Ко другом јаму копа сам у њу пада“.

Узимајући све то у обзир, није ми било толико загонетно зашто сам пензионисан без икаквог стварног разлога. Међутим, уистину ми је било врло чудновато, а често и смешно, како се поједини завереници – међу њима и моји ранији ђаци са Више школе – понашаху приликом случајног сусрета са мном. Обично би затурали капу назад, подизали главу увис и, са затуреним рукама уназад звиждукали као да ме никада нису познавали.

Тих година врата мог дома била су затворена не само завереницима и њиховим пришипетљама већ и многим официрима иначе коректног понашања. Сви су се од неког ђавола бојали да ми чак и поред куће прођу, а камоли да ме посете иако су ме пре тога посећивали и о већим празницима. Избегавали су ме чак и неки официри моји сродници, с мотивацијом да се мотри са стране ко ме посећује и са мном се састаје!

Овакви и слични поступци појединих завереника према официрима који су пензионисани после 29. маја 1903. дају се објаснити општим стањем које је у то доба владало у нашем официрском кору. Међутим, у свему овом најчудноватије ми беше понашање министра војног ђенерала Путника, који ме непосредно пре пензионисања нарочито тражио за свог помоћника. Он је био човек који је у своје време такође сасвим неправедно и безразложно стављен у пензију, иако је, као врло спреман ђенералштабни официр, могао веома корисно послужити својој отаџбини и војсци.

Тај исти Путник није имао мушкости и одважности да ми онога дана када ме беше позвао у Војно министарство саопшти да сам стављен у пензију и да ми се захвали на проби коју сам учинио као заступник начелника Главног ђенералштаба у погледу могућности укрцавања трупа, а нарочито артиљерије у ондашње вагоне за транспортовање војске. Када сам му баш тога дана реферисао шта сам све учинио у споразуму са ондашњим директором железнице ради преправке незгодних вагона за утоваривање артиљерије било му је нарочито мило. Похваљујући ме за тај поступак, као што сам раније напоменуо, он ми препоручује да пожурим са завршетком плана концентрације трупа према Аустрији.

У том моменту, као што смо видели, на Путниковом столу лежао је потписан указ о мом пензионисању! Из свега овога се види колико је Путник у то време био под утицајем неодговорних чинилаца. Он се, дакле, просто стидео да ми каже истину у очи.

Годину дана после тога беше се у Крагујевцу теже разболео мој брат пуковник Лазар Мишић, па сам отишао да га посетим. Враћајући се отуда, ручао сам у ресторацији у Лапову за једним столом, не обраћајући пажњу на суседне столове. Још не бејаш готов кад поред мог стола прође министар војни ђенерал Путник, изађе напоље и поче да шета испред ресторације. Убрзо сам и ја изашао и стао испред гостионице, очекујући полазак воза за Београд. За то време ђенерал Путник је неколико пута пролазио поред мене, али га ја, наравно, нисам поздравио. Наједанпут, он ми приђе и пружи ми руку – поздравио се. На питање куда путујем, одговорих да сам био у Крагујевцу и да се сада враћам у Београд. Он ме затим упита шта радим и чиме се највише бавим. Рекох му да сам се био решио да одштампам своја предавања из стратегије која сам држао на Вишој школи Војне академије, али сам од те намере одустао кад сам чуо да је војни министар решен да забрани официрима куповање те књиге.

– Напротив, господине Мишићу, – рече Путник – ви ћете врло добро учинити ако тај предмет одштампате, а ја вас уверавам да ћу вас чак и помоћи откупљивањем извесног броја књига.

Мало доцније Путник ми напомену:

– Жао ми је што у купеу има неких гостију, иначе бисмо путовали заједно до Београда.

Поздрависмо се и воз крену.

Пензионисан сам у врло незгодно време, нарочито у погледу материјалног стања, јер сам у кући имао шесторо незбринуте деце. Продао сам оба коња с приборима, па ипак ни изблиза се нисам могао отарасити неких меничних дугова. Све те околности примораше ме да одштампам своја предавања из стратегије иако ме многи увераваху да ћу са штампањем лоше проћи. Легох на посао, и већ после четири месеца отпоче штампање у штампарији Љубе Давидовића.

При крају осмога месеца дело је било одштампано благодарећи великој предусретљивости поменуте штампарије. Одштампао сам дело са засебним атласом у 1.500 примерака. Захваљујући необично великом одзиву господе официра, за свега два месеца распродао сам преко 1.250 примерака, тако да сам на крају крајева, по одбитку свих трошкова, зарадно преко 20.000 динара. Остатак књига уступио сам официрској задрузи на распродају, са извесним процентом. Морам признати да се у претплаћивању на ово дело завереници нису издвајали од осталих својих другова.

Поменутом зарадом поправио сам свој материјални положај за непуне две године, а онда ме заједничка судбина удружи са још тројицом пензионисаних официра. То су били пуковници Светозар Радујчић и Светислав Исаковић и апотекар др Коста Николић. Набависмо једну омању штампарију с намером да бар нешто зарадимо. Купили смо у Немачкој једну нову модерну машину, наравно, на отплату, и кобајаги, почесмо рад с потпуно новим словима. Водили смо дневно дежурство и књиговодство штампарије.

Међутим, будући да смо били пензионисани официри, неумешни и нестручни за овај посао, ретко нам је ко смео ући у штампарију и дати што за штампање. Неко време штампали смо неколико дневних листова, наравно, по нижим ценама, али посао не иде, па не иде. На крају крајева, после годину дана кубурења били смо принуђени да штампарију продамо са чистим губитком по 2.00 динара у злату на сваког од нас. Моја и пуковника Исаковића заједничка меница од 2.000 динара у злату и дан-данас постоји код Франко-српске банке у Београду. Извесни уредници листова остали су нам дужни око 1.000 динара, од којих ни једне паре нисмо добили. Лепо каже наш народ: „Кад некога спопадне несрећа, онда је она редовно и дугорепа“.

У војсци и у грађанству није престајала дискусија о завереницима – стање није слутило на добро. Уздржавао сам се од ма каквог рада против завереника.

Понуда за враћање у активну службу

Чини ми се, у марту 1907. министар председник господин Никола Пашић замолио ме је, преко једног свог нарочито поверљивог човека, да га означеног дана и часа, увече, посетим у његовом дому на Теразијама. Одазвах се позиву и дођох у означено време. Момак ме уведе у један салон и замоли да мало причекам.

– Господин је још при вечери — рече момак.

– Улазећи у салон, затекох у њему пуковника Александра Машина, с којим сам, као својим ранијим четним командиром, био увек у добрим односима.

– Шта ћеш ти ту, Швабо, ако бога знаш? – упитах Машина.

– Шта ћу ја овде, то се још може и разумети, али шта ти овде тражиш, озлоглашени човече? – одговори ми весело Машин.

После неколико минута у салон уђе и господин Пашић. Почасти нас неким добрим вином и колачима, а затим после краћег обичног разговора, рече:

– Овај, господо, позвао сам вас двојицу као, овај, истакнуте личности супротних струја у војсци, да видимо, овај, на какав би се начин могло поправити ово нездраво стање у нашој војсци.

Енергично одбих да сам икаква истакнута личност неке супротне струје.

– Истина, ја не знам, али, овај, тако те многи означавају – рече на то Пашић.

На крају пристадох да изнесем своје мишљење о томе на који би се начин могли средити доиста затегнути односи у официрском кору.

После краће дискусије нас двојица се сложисмо и саопштисмо резултат нашег споразума господину Пашићу, који нас врло пажљиво слушаше. Пашић мало размисли па рече:

– Па врло добро, овај, то ћемо гледати да се управо тако учини, ако се може.

Разиђосмо се с упозорењем господина Пашића да о овом нашем састанку и разговору ником ништа не говоримо.

Сутрадан у једним београдским новинама изађе злонамерно написана notiца у којој се саопштава да је прошле вечери један „бивши човек“ по мраку ушао у кућу председника владе. Израз „бивши човек“ несумњиво се односио на мене. Доцније сам сазнао која је личност ту notiцу пустила у новине. То је онај зао дух у војсци који је неосновано оптуживао људе и многе официрске породице, тако рећи, у црно завио, док на крају крајева, као трула воћка, није избачена из војске да се, на срећу, у њу никад више не врати. Сазнао сам да је тај човек поменути епитет дао свима нама официрима који смо пензионисани после 29. маја. Опет морам навести ону мудру народну изреку: „Зло рађење, готово суђење“.*

** Подвојеност у официрском кору слабила је морално-политичко јединство и борбену способност српске војске. С групе стирани, енглеска влада је, као услов за обнављање дипломатских односа, тражила да се уклони из државне службе седам официра завереника поименично. Српска влада је пристала на то, али се краљ Петар усвојио да се завереници уклањају са положаја на начин који би се могао схватити као казна. Министар словних послова Јован Жујовић због тога је поднео оставку. Априла 1906. владу су образовали стари радикали под председништвом Николе Пашића.*

Нова влада је решила ово питање споразумно са завереницима. Официри учесници мајског преврата чије је пензионисање тражила енглеска влада пристали су на то пошто им је признат пун пензијски стаж и пошто су из државне касе добили по 60.000 динара у злату. Пензионисани су: Александар Машин, Дамјан Појовић, Петар Мишић, Лука Лазаревић и Љуба Косић. Преостала двојица, чије је уклањање тражила енглеска влада, били су већ изван службе. После тога, дипломатски односи са Енглеском били су обновљени.

Међушим, подвојеност у официрском кору, као што се из излагања војводе Мишића види, овим није била ликвидирана иако су извесни најори у том правцу учињени, нарочито у време анексионе кризе, када је Мишић био реактиван. Сукоби међу официрима и гаје су се заоштравали све до почетка балканских ратова, па и после њиховог завршетка. Једна група официра, с Драгушином Димитријевићем Ајисом на челу, образовала је своју организацију „Уједињење или смрт“, познату под именом „Црна рука“. Група, пак, група, окућена око престолонаследника Александра и Петра Живковића, формирала је дворску милитаристичку организацију под именом „Бела рука“. Сукоби између њих разарали су унутрашње

јединство земље.

Па ипак, мноо ојаснији био је сукоб између официра и владе, између војне и цивилне власти, који је нарочито дошао до изражаја у шоку балканских рајдова и одмах после њих. Официри су користили сукобе између грађанских политичких партија и у најважнијим спољно-политичким и унутрашњим питањима имали последњу реч. Они су својим држањем угрожавали парламентарни систем у Србији, којој је запрешила озбиљна опасност од милитаризма. О томе сукобу је Димитрије Туцовић писао: „...тај сукоб је далеко од тога да буде лични. Он има један шири политички, класни карактер. То је сукоб између официрске класе и владајуће буржоазије, војне и цивилне власти, између милитаризма и парламентаризма, сукоб касарне са култином.“ (Архив ВИИ, к. 46, фасц. 1, наведени рукопис К. Милића: Димитрије Туцовић, Преторијанство или демократија, Изабрани списи, књ. II, Београд 1950, стр. 257–260; Први балкански рат 1912–1913, стр. 199.)

Некако у јуну 1907. позвао ме је у Војно министарство ђенерал Путник, тада министар војни, и упита ме да ли пристајем да се вратим у активну службу. Одговорих му да пристајем, али само под условом да ми се врати ранг који сам раније имао. Као да га то мало зачуди, он рече:

- Е па то не иде, господине Мишићу. То није законом предвиђено.
- Друкчије, господине министре, не могу пристати, ма колико се и даље мучио.

Путник на то одговори:

– Примите се, господине Мишићу, а видећете да ћете на идући Петровдан у рангу сасвим друкчије стајати.

Доцније сам видео да је он тада мислио на унапређење у чин ђенерала пуковника Михајла Живковића и Степана Степановића, који су и раније били у рангу старији од мене. Одговорих да апсолутно не могу дозволити да од мене буду старији чак и они из млађе класе Војне академије, па ма како стајао у рангу о Петровдану.

У даљем разговору Путник ми напомену да ће ме, ако будем пристао, одредити за начелника општег одељења, пошто том одељењу, рече он, предстоје неки већи и важнији послови у Војном министарству. Пошто и после ове напомене нисам пристао, Путник ми рече:

– Идите мало па се прошетајте и размислите. После једног сата опет дођите да ми саопштите вашу последњу одлуку.

Кад сам из канцеларије изашао у ходник, изађе преда ме потпуковник Стеван Хацић и замоли ме да се у интересу опште ствари вратим у војску.

Излазећи на улицу, сретох код скупштинске кафане мога доброг пријатеља санитетског пуковника др Милоша Борисављевића, коме, као искреном другу, саопштих понуду коју ми је учинио војни министар.

– Бићеш у мојим очима и у очима свих својих пријатеља најгори човек ако се будеш примио без ранга који си раније имао, пошто си без икаквог разлога пензионисан. Трпи као што си и до сада трпео, а ја те уверавам да ће ускоро доћи твоје време – тако ми дословно рече овај честити човек.

После једнога сата опет одох у Војно министарство и саопштих Путнику да се не могу примити активне службе ако ми се не врати ранији ранг.

– Добро, добро, господине Мишићу. Дођите сутра у четири часа после подне мојој кући, па ћемо продужити разговор – рече Путник на разстанку.

До тог времена била су одштампана моја предавања из стратегије. Сутрадан, при поласку у стан ђенерала Путника, понео сам собом један примерак тих предавања и при доласку предао их свом старом наставнику за ђенералштабну струку.

Затекох га у једној омањој соби, у којој не беше ничег више сем једнога скромног миндерлука, астала без прекривача и једне столице. Примајући са захвалношћу поклоњено дело, Путник ме упита каква је моја последња одлука о ступању у активну службу.

- Исто онаква као што сам вам јуче саопштио, и никако другчије.
- Кад је тако, онда немамо шта даље да разговарамо о томе, господине Мишићу, али

вам напомињем да ћете се доцније кајати.

– Ма колико се кајао и ма шта се са мном догодило, одлуку нећу променити – одговорих одлучно, поздравих се и одох.

У првој половини 1908. године, једног дана пре подне, дође ми у посету мој стари добри пријатељ Љубомир П. Радојловић. Седео сам у старој кући, која се налазила у Делиградској улици бр. 28. Ту сам имао један доста велики празан плац, на коме сам почео да гајим цвеће. Док смо шетали по тој башти, Радојловић ме упита:

– Зашто не сазидаш кућу на том плацу?

– Какву кућу, побогу брате, кад ионако једва живим са оноликом чељади у кући – одговорих кроз смех.

Не говорећи ништа више, Радојловић седе у фијакер и замоли ме да га причекам, јер ће се он одмах вратити.

После једног сата ето га опет у фијакеру. Уведох га у своју собу и понудих да седне. Не хтеде да седи, већ извади из капута једну зелену кесу, метну је преда ме и рече:

– Ево вам, господине Мишићу, ових 15.000 динара у злату и одмах почните да зидате кућу. Ја идем по подне у бању. Ако вам буде потребно још новаца, обратите се овом картом Извоз-ној банци и тамо ће вам од мојих новаца дати колико вам буде потребно.

У онако мом бедном материјалном стању поступак овог племенитог човека из породице Радојловића толико ме је узбудио да за неколико тренутака нисам могао проговорити ни једне речи, већ сам само онако изненађено слушао шта говори тај човек. Напослетку се мало прибрах и рекох да не могу да примим ту суму, али Радојловић не хтеде ништа да говори, већ узе шешир и пође вратима. Зауставих га и замолих да причека да му напишем признаницу. Не хтеде ни да чује, већ брзо изађе и седе у кола. При поласку рече ми да ту суму предам на своје име Извозној банци, од које ћу примити четири одсто интереса.

Сада тек настадоше муке, шта и како да радим. После краћег размишљања позвах свога старог пријатеља професора Јосипа Ковачевића, те за неколико дана спремисмо план за нову кућу. Општина одобри зидање. Сасвим случајно наиђох на грађевинског предузимача Стевана Ђорђевића, показах му план и плац и брзо се погодисмо да он предузме зидање. Дрводељске радове уступих столару Данилу Живанчевићу.

Договорих се с обојицом да послове отпочну 10. августа, с тим да се у нову кућу уселим 1. новембра исте године. Ова два честита, веома искусна и вредна мајстора одржаше дату реч, и 1. новембра уселих се у нову кућу, а стару издадох под кирију. За довршење куће требало ми је још новаца и ја га, по обећању, добих од Љубе Радојловића.

У току зиме добио сам зајам од Управе фондова и исплатио дуг Љубомиру Радојловићу.

Ускоро наступи време удаје женске деце, а ја без пара. Некако скрпих извесну суму за удају најстарије кћерке, али убрзо пристиже и друга, а у мене новаца све мање и мање. Управа фондова је немилосрдно тражила уредну отплату, која није била тако мала. Моје муке нигде не беше. Обртах и окретах на све стране, и пошто не наиђох другог излаза, био сам принуђен да продам цело имање у Делиградској улици ради исплате дугова Управи фондова и удаје друге кћерке. После тога ништа ми од новаца није остало.

У то време, стицајем околности, настаде јача манипулација с новчаницама по разним новчаним заводима и аконтирање плате. Ко није имао посла с меницама за своје издржавање, тај доиста не зна шта су то муке Танталове. Најнепријатнија ствар у том послу била је тражење потписника менице, а још гора обезбеђење тромесечне отплате немилосрдним новчаним заводима. Без њих се није могло, а с њима све горе и горе. Обично се за потписнике примаху људи који су и сами живели на меници. Интересантан је разговор тих меничних партнера уочи дана отплате. Јури се на све стране како би се отплата обезбедила, а ако који завод, више из сажалења, пристане да се за то тромесечје плати само интерес (таквих завода је код нас било врло мало), онда је више него најбоље

расположење.

Нека милостиви бог поштеди сваког поштеног човека од меничног издржавања.

9. Припреме Србије за рат

У јесен 1908. Аустро-Угарска објави анексију Босне и Херцеговине. То се догодило некако у време када су се у околини Лазаревца изводили маневри у којима су учествовале наше две дивизије.

У Београду велико узбуђење. По целој земљи протестни зборови. Новине пуне патриотских чланака – протеста. По Београду и по унутрашњости само се о томе говори. Праве се разне комбинације, упућују апели страним државама против неправде која се Србима чини анексијом Босне и Херцеговине. У војсци ужурбане припреме, наравно у границама које су дозвољавала материјална средства.*

** Шестог октобра 1908. у Бечу је обнародован указ цара Фране Јосифа о анексији Босне и Херцеговине. Овај акт ошвореног колонијализма био је ујерен не само прошив народа Босне и Херцеговине, већ и прошив животињних интереса Србије и Црне Горе. Иако је бечка влада званично изјавила да је анексијом Босне и Херцеговине „шеријоријално засићена“, радило се само о првој етапи аустроугарског продирања ка Солуну. У следећој етапи планиран је рат прошив Србије и њена анексија или, пак, њена подела између Аустрије, Бугарске и Румуније. „Ако наше шрује буду у Нишу“, писао је начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф, „ако ми будемо тамо тосподарили, онда ће наш ушницај бити обезбеђен у југозападном делу Балкана нарочито, а исто тако на Балкану уопште.“*

Разумљиво је због тога што је прошлас о анексији изазвао трозначаво узбуђење у Србији. Дошло је до масовних демонстрација и прошесних зборова. Односи између Србије и Аустро-Угарске и између Русије и Аустро-Угарске ојасно су се погоршали. Узбуђено јавно мњење у Србији, као што истиче војвода Мишић, изражило је од владе одлучне кораке. Међушим, будући да Србија ни дипломатски ни војнички није била спремна за рат, српска влада је покушала да за признавање анексије добије шеријоријалне компензације, али без успеха.

Пошто Француска и Енглеска нису биле спремне да се са оружјем ангажују у одбрани балканских народа и пошто јој је Немачка задржала ратом, Русија је саветовала Србију да призна анексију. Српска влада је била принуђена да изјави да нова ситуација створена у Босни и Херцеговини не задрже у права Србије и да ће примити одлуку великих сила о анексији и измени своју политику према Аустро-Угарској. Турска, која је имала номинални суверенитет над Босном и Херцеговином, одрекла се што суверенитета за два и по милиона фунти стерлинга.

За време анексионе кризе у Србији је створено уверење да предстоји непосредна агресија Аустро-Угарске на Србију, „Анексирајући Босну и Херцеговину“, истицао је Милован Миловановић, „одбацујући Србију далеко од Јадранског мора и сјечавајући јој уједињење с Црном Гором, Аустро-Угарска намеће Србији и српском народу борбу на животи и смрти“. Захваљујући оваквом схватању владајућих кругова у Србији су после анексије зайочеле интензивне дипломатске, финансијске и војне припреме за рат. Поседна пажња посвећена је наоружању, обуци и јачању војске. Народна скупштина одобрила је велике кредитне закомплимирање наоружања и опреме свих родова војске. Поред редовних буџета, војсци су одобравани ванредни војни кредити. Почетком 1910. године закључен је у Француској зајам од 150 милиона динара, од кога је 95 милиона ушрошено за наоружање војске. Војна обука извођена је на принципима савременог рата. У свим тарнизонима извођене су здружене вежбе, као и маневри, у мањем или већем обиму. Предузете су и мере да се ликвидирају шрвена у официрском корпусу и учврсти јединство руководеће кадра.

Захваљујући, поред остало, наведеним мерама, српска војска је показала изванредне ратничке квалитете у балканским и првом светском рату. (В. Историја дипломатије, стр. 163–175; Први балкански рат 1912–1913, стр. 198–201 и 227–235; И. Пржић, н. г., стр. 130–146.)

У тој и таквој општој узбуђености прође 1908. и наступи 1909. година. Министар војни бејаше Михајло Живковић, „гвоздени ђенерал“, како га је једном приликом назвао један београдски лист.

Моје реактивирање

Некако 10. или 11. марта 1909. стиже у мој дом један жандармеријски поднаредник и затече ме за ручком. На питање шта жели, одговори да ме зове министар војни код себе у канцеларију. Рекох му да ручам и да ћу доћи после ручка.

Тек што се дигох иза стола, поново дојури онај исти поднаредник и саопшти ми да ме господин министар чека у канцеларији. Пођох одмах. Без дужег објашњавања он ми понуди да се примим активне службе и пружи ми припремљен указ да га прочитам.

Пошто у указу не беше ни помена о исправци ранга, одговорих министру Живковићу исто оно што сам пре две године рекао Путнику.

– Па добро, брате, деде реци шта хоћеш? – запита ме министар.

– Хоћу да се примим, али само под условом да ми се врати мој стари ранг – одговорих без двоумљења.

– Па добро, како то да удесимо? – запита ме Живковић.

– Зовните свога начелника ађутантског одељења, мајора Милоша Станковића, кажите му шта желите и он ће припремити све шта треба и како треба.

Он то одмах учини.

Сутрадан у „Српским новипома“ одштампана су три указа: једним се преводим у резерву, другим из резерве у активну службу са рангом од онога дана којег сам пензионисао, а трећим се одређујем за помоћника начелника Главног ђенералштаба, дакле, на исто место и код истога ђенерала код кога сам био када сам пензионисан 4. марта 1904. године.

Следећег дана добијем наређење да се око једанаест часова јавим краљу, а потом и начелнику Главног ђенералштаба. Отишао сам у цивилу, јер од униформе нисам имао ништа – све сам већ био распродао.

Краљ Петар ме, по свом обичају, прими врло љубазно. Затекох га у кабинету за столом на коме бејаше неколико секција Срема и Баната. Из његовог кабинета могла се лепо видети Бежанијска коса. Краљ ми даде доглед да се лично уверим да Аустријанци подижу утврђења на Бежанијској коси.

– Шта мислиш, Мишићу, да ли би требало наредити мобилизацију наше војске? – упита ме Краљ. – Многи ми то саветују, па чак и министар војни.

– Ваше величанство, ја држим да ми нисмо спремни за рат у овом тренутку, јер нам много штошта недостаје. Мобилизацију војске могли би смо наредити тек онда кад извршимо мобилизацију целокупног Српства – кратко одговорих Краљу.

– Готово право кажеш... Него гледај да одмах одеш у Главни ђенералштаб код ђенерала Путника.

У оном општем политичком узбуђењу и заносу многи су сматрали да би одмах требало наредити да наше две дивизије које су изводиле маневре у околини Лазаревца пређу Саву а да се остале упућују за њима по реду мобилизације. Толико се и тако потцењивао непријатељ.

После извесног времена духови се почеше смиривати, хладно резонување преовлада над политичким узбуђењем, што створи могућност увиђајним политичарима и влади да приступе убрзаним припремама војске за рат и јачој агитацији међу становништвом с оне стране Дрине, Саве и Дунава.

Идући у Главни ђенералштаб, кад сам био отприлике на средини алеје између Градске кафане и Венералштаба, спазих да један нижи официр застаде кад ме угледа. Када сам му се приближио он ми наједанпут приђе и рече:

– Молим вас, пуковниче, за извињење што вас за неко време, док сте били у пензији, нисам поздрављао. Ево због чега... Једнога дана када сам враћао чету са дворске страже, ишли сте мени у сусрет. Ја вас поздравих сабљом, а ви ми не одговористе. Из тога сам закључио да не желите да вас поздрављам. Зато вас овом приликом молим за извињење.

– Ни брига вас није... господине. Верујем да се нешто тако могло десити, али будите уверени да ја о томе никад нисам водио рачуна, јер сам сматрао да је у таквим приликама однос млађих према старијим пензионисаним официрима одраз општег васпитања – одговорих ја.

Тај официр беше тада приправник. Доцније се показао као један од врло спремних, вредних, енергичних и умешних ђенералштабних официра. Случај је хтео да он у доцнијим ратовима буде на служби у мом штабу. С његовим радом био сам необично задовољан.

Кад сам се јавио ђенералу Путнику, он ми пружи руку и рече:

– Ето, господине Мишићу, ми опет заједно. Узмите овај елаборат, проучите га и

после три дана донесите га да га заједно разгледамо. Ако нађете да треба што исправити, а ви то назначите са стране.

Елаборат се односио на израду плана мобилизације наше војске против Турске.

Рад на општој припреми војске за рат

Одмах по пријему дужности ђенерал Путник ме својом наредбом одреди да водим главну бригу око спремања приправника за ђенералштабну струку.

У току те године за министра војног дође ђенерал Степа Степановић. После тога из Војног министарства почеше стизати разна наређења и питања која би требало да проучи ђенералштабна комисија и поднесе потребне предлоге министру војном. Између осталог министар војни је тражио мишљење од Главног ђенералштаба на који би начин требало извршити пробну мобилизацију на територији Дринске дивизијске области. Главни ђенералштаб поднесе о томе детаљан предлог. Министар га одобри и одреди мене за главног надзорника пробне мобилизације, с тим да за време њеног трајања будем у Ваљевоу.

Били смо предложили да се из свакога пуковског округа мобилишу све, па и најмање јединице и установе једног батаљонског среза: прво из једног најравничастијег среза, затим из мало брдовитијег и најзад из најбродовитијег и најудаљенијег среза од штаба пуковског округа. За сваку општину поменутих срезова одређен је по један штабни официр са по једним изаслаником у сваком пуковском округу.

У мом штабу у Ваљевоу био је са мном само један свршени приправник – инжињеријски мајор Мирко Ротовић.

Одређени официри с потребним прибором и нарочитим формуларима и шифрама на два дана пре мене отпутовали су на своја места. Одређен је био дан и час када је требало да им, у име министра војног, упутим наређење за мобилизацију. Официри изасланици имали су тачно да бележе како у том случају поступају среске пуковске и општинске власти, не утичући ни најмање на њихов рад. Чим поједини делови буду мобилисани у својим општинама, одмах је требало да с прописаним списковима буду упућени у Ваљево, где је већ било припремљено логориште.

Одређеног дана и часа упутио сам наређење команданту Дринске дивизијске области, ђенералштабном пуковнику Боривоју Драгашевићу, који је имао да пошаље потребна наређења својим пуковским окружним командама. Кад сам као изасланик војног министра у одређено време (11 часова ноћу) позвао команданта дивизије, његов штаб о свему овоме до тога часа није имао ни појма. Иако врло хладнокрван и доста бистар официр, примајући од мене наређење, Драгашевић се толико узбудио да у почетку није знао шта све треба да учини. Пустио сам га да сам ради. После подужег оклевања једва се једном сетио и послао потребна наређења. Мајор Ротовић водио је записник и у њега уписивао све утиске.

Сутрадан рано у штабу 5. пуковског округа извршио сам преглед свих издатих наређења, а у исто време прегледао и све спискове и остале документе који су се односили на до тада издата требовања свега и свачега што је недостајало за јединице и установе са територије тог округа. Нађено стање уведено је у мој записник, а доцније је све то сравњено по одељењима дивизијског штаба. Телеграфским путем затражио сам од осталих пуковских округа да ми јаве шта им све недостаје у погледу опште спреме за мобилизацију њихових јединица у сва три позива војске.

Трећег дана пред вече већ су били стигли у Ваљево делови из најудаљенијег батаљонског среза ужичког округа: пешаци, комора, разне запреге, болничари, тобџије и делови свих осталих установа. Изузетка није било, сем људи који су били болесни, о чему су спроводници донели потребне документе.

Четвртог дана изјутра извршио сам с командантом дивизијске области смотру над свим деловима. Том приликом извршена је прозивка, сравњени документи и напоследку констатовани недостаци у свим питањима материјалне и убојне опреме.

Потпуно задовољан необично брзом и уредно извршеном мобилизацијом, похвалио сам обавезнике. После тога командант дивизије је одржао кратак говор, захваљујући обавезницима на израженој послушности. Предвече обавезници су отпуштени својим кућама.

Пошто сам у Ваљеву средио све податке, написао сам опширан извештај за начелника Главног ђенералштаба и уз њега приложио све потребне спискове и документе о извршеној пробној мобилизацији. Разних књига и докумената с прилозима било је скоро двоја кола.

По доласку у Београд све то, лепо сређено, предао сам начелнику Главног ђенералштаба, а он министру војном.

После два-три месеца у Главном ђенералштабу састала се једна велика комисија под председништвом ђенерала Путника, у којој је, осим начелника одељења Главног ђенералштаба, било још и неколико артиљеријских, инжињеријских и пешадијских официра. Одређујући ову комисију, министар војни јој је поставио задатак да му поднесе мотивисане предлоге колико би нам још требало батерија, кога система и калибра, а посебно колико граната, шрапнела итд.

Дискутовало се и разговарало на неколико седница и, кад се кроз дискусију постигла приближна сагласност у свим питањима, настаде гласање, почевши с најмлађим гласом. Сви су гласали за извештај број батерија разних калибара. Дође ред на мене.

– Ни за једну батерију, ма кога калибра, не могу гласати све дотле док држава не подмири све потребе које нам сада недостају према досадашњем кадру и општој опреми наше војске – изјавих најенергичније.

Тај мој одговор је заведен у протокол, који је доцније достављен министру војном.

После неколико дана министар војни нареди, преко начелника Главног ђенералштаба, да поднесем писмено изјашњење како сам, као официр који заузима тако висок и угледан положај у војсци могао да онако гласам у комисији. Одговорих да сам гласао с потпуним уверењем да тако треба да буде.

Враћајући ми поново поднето изјашњење војни министар је наредио да јасно и одређено изложим све побуде које су ме навеле да онако гласам. Одговорих да се моје побуде заснивају на опширно поднетом извештају о извршеној пробној мобилизацији на територији Дринске дивизијске области, али ми он тај одговор поново врати наређујући да до детаља изложим све што нам недостаје по питању убојне и општематеријалне спреме. Обавестих министра да ћу то моћи учинити тек онда кад ми се стави на располагање поменути извештај са свим примедбама и документима који се одавно налази у Војном министарству.

Сутрадан један официр из војног министарства све то донесе на тарницама и истовари на гомилу у мојој канцеларији.

Занимљиво је да ђенерал Путник, који је био прочитао мој извештај, при прослеђивању мојих изјашњења и одговора, ни једне једине речи не написа у мој прилог – иако је видео да се Степа толико окомио на мене, готов да ме стави и под суд – већ све онако стереотипно спроводи моје одговоре министру на надлежност.

Из сабраних података и мојих извештаја које сам раније слао војном министру саставио сам табеларни преглед свих недостајућих потреба у погледу наоружања и остале материјалне опреме, што сам утврдио приликом извођења поменуте пробне мобилизације. На крају сам додао да сумњам да је стање много повољније и у осталим дивизијским областима.

Тек кад је добио овај, четврти, одговор министар се мало умирио и службено обавестио начелника Главног ђенералштаба да је примио мој одговор и да ће по питањима констатованих недостатака учинити шта треба. Из овог сам закључио да министар војни раније није ни прочитао извештај који сам му послао као његов изасланик на тако важном послу, а што је још горе, његови начелници одељења му о томе нису ништа реферисали. Већина од њих је била у поменутој комисији Главног

ђенералштаба и чудила се онаком мом поступку.

Из свих мојих дотадашњих службених искустава дошао сам до закључка да код великог броја наших официра, нарочито оних на већим положајима, недостаје довољно мушкости да по важнијим питањима кажу своје право мишљење у присуству старијих или претпостављених старешина!

Налазим да је то велика мана која у одсудним тренуцима кочи наше, иначе врло спремне и одважне више команданте у испољавању личне иницијативе, толико потребне у ратним операцијама. Због тога је потребно цео наш официрски кор, у васпитавању, подстицати на разумну личну иницијативу, како у мирно тако и у ратно време.

У априлу 1910. године изненада сам се разболео од запаљења слепог црева. Однели су ме у Војну болницу где је операцију извршио др Чедо Ђорђевић уз асистенцију др Сондемајера и још неколико лекара.

За време мог лечења у болници посетио ме је краљевић Ђорђе. Због ове посете замерили су му неки који су се налазили на највишим положајима – то ми је доцније причао Ђорђе. Између осталих, том приликом у два маха посетио ме је и ђенерал Путник.

Четири до пет недеља после операције руководио сам ђенералштабним путовањем приправника, почетком јула исте године. Како ми рана не беше још зарасла, одредише једнога болничара који ме пратио и рану с времена на време превијао.

Поред редовних послова у Ђенералштабу, у лето идуће, 1911. године, руководио сам ђенералштабним путовањем од Аранђеловца, преко Сокобање, Зајечара и даље до бугарске границе код Св. Николе, а одатле преко Књажевца и Бољевца до Параћина. Мој помоћник на овом путовању био је пуковник Божидар Терзић.

Кад смо отпочели пењање ка Св. Николи, стиже нас у фијакеру ђенерал Путник, па на коњима изађосмо на Св. Николу. Путник се одатле одмах врати, а ја с приправницима заноћим на граничном фронту у шуми.

При повратку у Књажевац, скоро сви учесници путовања били су гости на вечери код пешадијског пуковника Милована С. Недића, који беше командант 14. пешадијског пука.

Недић је раније био ђенералштабни официр и шеф једног одсека у Ђенералштабу. Пре тога, прегледајући задатак једнога приправника, Недић му на основи учињених примедба, даде слабу оцену. На жалбу тога приправника, ђенерал Путник узме да лично прегледа тај задатак. Пошто се није сложио ни са датом претпоставком нити с решењем задатка, па, наравно, ни с оценом тога решења, ђенерал нареди да се оцена томе приправнику поправи и у исто време учини извесне замерке Недићу. Око тога се изродио даљи сукоб и, на предлог ђенерала Путника, војни министар је превео Недића у пешадију. Доцније ће се видети какво је мишљење ђенерал Путник, као начелник штаба Врховне команде, имао о пуковнику Недићу који је командовао Моравском дивизијом II позива у рату 1912. и 1913. године.

На вечери код Недића пило се, певало и водили се обични разговори.

Другог дана по повратку у Београд позвао ме ђенерал Путник у свој кабинет и упита да ли ја знам о чему се говорило на вечери у Књажевцу, додајући да је обавештен да су неки официри говорили нешто у корист краљевића Ђорђа, да ја нисам учествовао у том разговору, али да га нисам ни забрањивао. Одговорио сам да је то ниска и подла клевета, јер ја апсолутно нисам чуо ни једне једине речи да је неко изговорио ма о коме из краљевског дома. Захтевао сам одлучно од ђенерала да именује лице које је ту подлост могло измислити и доставити.

– То вам не могу казати, господине Мишићу, јер ми је то војни министар саопштио – одговори Путник.

Доцније ми је један приправник саопштио име официра достављача молећи ме да то остане у тајности.

Од мог првог пензионисања није прошла ни једна година а да ми, с неке стране, није

подметнута каква прљавштина која је редовно долазила из истог извора.

Чини ми се баш те, 1911. године, ђенерал Путник беше отишао на дуже време у Карлсбад (Карлове Вари) ради лечења. Заступао сам га на дужности начелника Главног ђенералштаба. Не знам због чега Никола Пашић не беше на власти, а дужност министра спољних послова обављаше господин Јован Јовановић

Једнога дана пре подне позвао ме господин Јовановић у министарство службеним послом. Тражио је од мене мишљење о томе које би граничне фронтове према Аустро-Угарској требало одмах почети утврђивати, јер су комисије већ биле наименоване. У току тога разговора у канцеларију уђе и господин Пашић и рече да слободно можемо продужити тај разговор који и њега јако интересује.

Изнео сам господину Јовановићу своје мишљење и на крају додао да ће се ускоро вратити ђенерал Путник, и да би било потребно да и он, као начелник Главног ђенералштаба, о том важном питању да своје мишљење.

После неколико дана кренуо сам с приправницима на путовање. Док сам био на путовању, у једном београдском листу изађе notiца да је пре кратког времена један ђенералштабни официр на високом положају дао министру спољних послова своје мишљење о неком важном војно-политичком питању и да је тај разговор саопштио својој жени, која је то причала на неком журу. О тој тенденциозној notiци, која се односила на мене, сазнао сам тек по повратку с путовања.

Ето, и на такав начин желело се да ми се напакости.

Онога дана кад сам излазио из канцеларије господина Јовановића поред мене прођоше два официра који су још од раније гајили велику мржњу према мени. После подужег времена сазнао сам од једне личности из редакције тога листа да су поменути notiцу дала управо она два официра на које сам наишао излазећи из канцеларије господина Јовановића. „Заклела се земља рају да се тајне све сазнају“, каже мудра народна пословица.

У почетку лета 1912. године руководио сам ђенералштабним путовањем. Пошли смо од Ваљева и кретали се у две групе преко Рибнице и Љига, Проструге и Рудника с претпоставком да се обе групе уједине на положајима код Багрдана. Помоћник ми је био потпуковник Крста Смиљанић, а команданти страна потпуковници Божидар Терзић и Милан Ж. Миловановић.

Због великог броја официра и војника – сеиза, који су учествовали у овом путовању, мом штабу био је за ово путовање придат и млади, интеллигентни и симпатични др Душан Поповић.

За ово путовање дао сам отприлике овакву претпоставку: аустроугарска војска прешла је Дрину и Саву и, пошто је потисла наше слабије граничне делове, журно продире са две јаче колоне поменутих правцем, у намери да се што пре споји с главним снагама које се концентришу негде око Темишвара и Алибунара ради форсирања Дунава и упада у долину Велике Мораве. Наше главне снаге су задоцниле с мобилизацијом и сада са свих страна журе ка Јагодини и Свилајнцу да би на раније утврђеним положајима дочекале и разбиле непријатеља. Обе групе су све до Јагодине и Свилајнца биле у улози нападача.

У то време војни министар био је ђенерал Путник, а ја сам га замењивао на дужности начелника Главног ђенералштаба.

Пратећи рад група, додајући свакодневне нове претпоставке и критику рада руковалаца група, једнога дана са својим помоћником изађох на Рудник.

Код села Калањеваца, на последњем превоју ка Руднику, у близини пута вршаше жито један домаћин са својом чељади. Видећи нас неколико официра и војника на коњима, истрча преда ме, назва ми бога и рече:

– Молим те, господине, да те нешто запитам!

– Деде, по богу брата, реци, шта желиш!

Он ми се приближи још више и сасвим спуштеним гласом рече:

– По овим нашим гудурама говори се да ћемо ове године ратовати с Турцима, па не знам да ли је то истина. Јутрос овуда пројури на коњима много официра, па ми, ка велимо, мораће ускоро неки ћаво бити. Славе ти, реци ми право хоће ли бити рата?

– А што ти то мене питаш – рекох ја.

– Имам, господине, два сина, па, ка велим, ако ће рата бити, купио бих им неке ствари које ће им требати кад буду позвани – настави он.

– Ништа ти ја о томе не знам, али ти као, паметан човек, за сваки случај набави синовима шта мислиш да ће им требати, па шта бог да – саветовах сељака.

– Хвала ти, господине – рече он и оде да врше.

Кад избисмо на Рудник и наредисмо спремање ручка, уђе у кафану сав задуван срески начелник и предаде ми на потпис телеграм од министра војног. У телеграму је стајало: „Саопштите пуковнику Мишићу да још данас крене за Београд и да се одмах по доласку јави министру војном; даље руковођење путовањем с потребним инструкцијама нека преда најстаријем официру“. Држећи телеграм помислих: „Ето како оштроумно уме да предвиђа наш бистри и паметни сељак“.

Позвао сам одмах потпуковника Терзића, предао му даље руковођење овим путовањем с потребним инструкцијама и истога дана отпутовао са својим помоћником преко Горњег Милановца у Чачак, одакле сам сутрадан железницом стигао у Београд.

10. Рат против Турске 1912 - 1913. године

Припреме за рат

По доласку у Београд, сутрадан рано јавим се министру војном ђенералу Путнику. Тек што изустих последњу реч рапорта о свом раду, ђенерал ми рече:

– Господине Мишићу, ми смо уочи рата с Турцима. Молим вас, похитајте у Ђенералштаб и продужите живо рад на припреми свега што је потребно за мобилизацију и концентрацију војске. О току рада извештавајте ме сваког дана, а и ја ћу понеки пут свратити код вас.

Пошто у Ђенералштабу не беше никога сем мене и Смиљанића, а собе све закључане, замолах министра да телеграмски позове натраг све офицере с путовања. То је било некако при крају јула 1912. године.

После три дана стигоше сви офицери. У свим одељењима ужурбано отпоче посао. Срећа је била што смо још раније углавном били завршили план концентрације трупа према Турској: главнина у долини Мораве испред Враћа, а слабија снага испред Куршумлије са једним јаким одредом у околини Рашке и једном здруженом бригадом на Јавору. Сада је требало учинити неке измене у саставу армија и здружених одреда; израдити план превозења железницом као и план маршевања појединих јединица на предвиђену концентрацијску просторију; припремити план стратегијског развоја и планове устројства слагалишта, болница и магацина на војишном делу са тачно одређиваним границама између војишног и позадинског дела; израдити план обезбеђења извршења мобилизације, концентрације и стратегијског развоја и одредити трупе за осигурање граничног фронта.

Послови на целокупној припреми у Главном ђенералштабу текли су брзо, уредно и у потребној тајности.

Пре ових припрема, на основу раније закљученог савеза с Бугарском за предстојећи рат против Турске, ђенерал Путник с потпуковником Живком Павловићем отпутовао је инкогнито у Варну, где се имао састати с начелником бугарског Главног ђенералштаба ради детаљисања извесних војних питања.*

** Први састајак начелника ђенералштабова, Пућника и Фичева, одржан је у Евксинограду код Варне од 29. јуна до 3. јула 1912. На овом састајку бугарски представници су покренули питање о приоритетној вардарској или маричкој војиштини, да би на тај начин Бугарску разрешили уговором примљене обавезе да на вардарско војиште упути 100.000 војника. Пошто је ђенерал Пућник ујорно остао на свом састајку, први споразум начелника ђенералштабова, потписан 19. јуна (3. јула) 1912. није унео никакве измене у српско-бугарски уговор, већ је потпуно саображен са Војном конвенцијом. Трећа тачка овога споразума гласи:*

„Једна бугарска армија од три дивизије образоваће лево крило савезничке војске, са задатком да дејствује на десно крило и позадину непријатеља у правцу: Ђустендил – Крива Паланка – Куманово – Скопље и Царево Село – Кочане“.

На овом састајку решена су и нека група питања, која су представљала основу за израду посебних рајних и почетних операцијских планова. Поред осталог, решено је да се, уколико ситуација буде захтевала, део савезничких снага пребаци са вардарској на маричко војиште, или обрнуто, са маричкој на вардарско војиште. (В. Војин Максимовић, Српско-бугарски спор из 1912–1913. год. за Вардарску област, Београд 1926, стр. 16–17; Први балкански рат 1912–1913, стр. 142–143.)

До половине септембра били су већ завршени сви послови у Главном ђенералштабу с припремљеним наређењима, прегледима итд. Некако баш тих дана стигао је у Београд, инкогнито, с пасошем трговца, начелник бугарског ђенералштаба ђенерал Фичев. Како због велике стручне спреме и општег образовања, тако и због отмености и хладнокрвности у понашању, ђенерал Фичев је својом појавом учинио врло добар утисак у нашем Главном ђенералштабу. Дошао је у Београд ради детаљисања извесних војних питања, у првом реду ради процене које је војиште значајније – маричко или вардарско, да би се према томе одредила и јачина савезничких снага на тим војиштима и ко кога треба да ојача: ми Бугаре или они нас.

Једнога дана министар војни ђенерал Путник дође с ђенералом Фичевом у Главни

ђенералштаб. После узајамног представљања одмах пређосмо на дискусију о оним питањима која нису била дефинитивно утврђена у Варни. Не знам којим поводом, ђенерал Фичев замоли ђенерала Путника да том приликом на карти изведемо неколико варијанти ратне игре на главним савезничким војиштима. Извињавајући се великим пословима у министарству, ђенерал Путник нареди мени да будем партнер ђенералу Фичеву у овој ратној игри. Наредих да се припреми све што је потребно да бисмо могли отпочети игру. Потпуковник Живко Павловић водио је дневник како за време ове игре, тако и за све време вођења разговора.

Ратну претпоставку и задатке с обе стране, саобразно јачини турске и српске војске, поставио је ђенерал Фичев. Колико се сећам, у првој претпоставци за битку између турске и српске војске на вардарском војишту био сам у улози начелника штаба турске војске, а ђенерал Фичев у улози начелника штаба српске војске; у другој претпоставци било је обратно.

Саобразно плановима о извршењу мобилизације и концентрације трупа једне и друге стране, под претпоставком да су наши слабији делови већ били продрли на Косово, у даљем раду сукобисмо се северно од Скопља на фронту Овче поље – Скопска црна гора и на јужном излазу из Качаничког кланца.

Настаде обострано маневрисање са деловима пристиглим из позадине. Ја сам своје главне снаге груписао ближе левом крилу с циљем да главнину српске војске потучем и набацам преко Криве Паланке и Ђустендила на бугарско земљиште, отварајући пут за даље продирање према Врању и Нишу и за одвајање српске косовске војске од њене главнине. Колико се сећам, ђенерал Фичев био је веома обазрив и поступио је управо обрнуто. Ово је констатовано по откривању табли.

У даљој дискусији приметио сам да смо и један и други, поред чисто оправданих разлога, имали у виду чисто себичне мотиве. То ми је ђенерал Фичев потврдио овим речима:

– Иако савезници, ипак тежимо да се непријатељска главнина што даље одбаци са свога земљишта, имајући на уму ону нашу народну изреку: „Тешко земљи куда војска прође!“

Са овако способним ђенералом као што је био Фичев радио сам с највећим напрезањем, сматрајући га као веома озбиљног противника.

Немајући времена да игру продужимо и на маричком војишту, идуће седнице, у присуству ђенерала Путника, између мене и Фичева повела се дискусија о приоритету војишта, а према томе и о груписању и расподели савезничких снага. Трудио сам се свим силама да докажем приоритет вардарског над маричким војиштем, док је ђенерал Фичев упорно тврдио сасвим супротно. Нисмо се никако могли сложити. Напослетку Фичев је захтевао да обојица после седнице писмено изложимо своје мишљење о овом питању, што је и учињено: ја сам своје мишљење написао и предао ђенералу Фичеву, а он мени своје. После неколико дана ја сам ово мишљење Фичева званично спровео војном министру.

Идуће седнице остали смо сваки при своме мишљењу. Венерал Фичев је захтевао да ми упутимо бар три дивизије, међу којима једну коњичку, на маричко војиште. Настаде узајамно погађање. У то време ми смо имали боље артиљеријско оружје, далеко боље смо били снабдевени новим хаубичким батеријама калибра 120 и 150 милиметара.

После дуже дискусије, у којој је учествовао и ђенерал Путник, пристадосмо да им још у почетку рата ставимо на располагање једну дивизију, а после првог јачег сукоба, ако резултат буде повољан, да им доделимо целу 2. армију са свим припадајућим јој деловима и да од њих не тражимо ништа. Венерал Фичев је примио ову понуду, али под условом да Бугари нама уступе једну слабију дивизију, у крајњем случају јачи здружени одред, који би кооперирао с нашим левим крилом у продирању на југ. Узалуд смо одбијали ову понуду ђенерала Фичева – он је упорно остао при свом захтеву. Кад ме није могао убедити у стварну потребу те своје понуде, позва ме ка прозору и у највећој дискрецији рече ми који га назори побуђују да ту понуду учини. Напослетку примисмо

ту понуду иако је била без стварне потребе за нас. С обзиром на велику искреност и пријатељско расположење које је показао ђенерал Фичев у овим разговорима, не желим да изнесем на јавност овај наш разговор.

Сматрајући ваљда да ћу ја и за време рата остати начелник штаба Врховне команде, пошто је ђенерал Путник био војни министар, ђенерал Фичев ми на растанку рече:

– Ето тако, господине Мишићу... Нама двојици предстоји или да се у овоме рату прославимо, или да будемо обешени, ви на Теразијама, а ја на Софијској пијаци!*

** На другом сасијанку, који је почешком септембра 1912. одржан између ђенерала Фичева и пуковника Мишића, Фичев је поново покренуо дискусију о приоритетној војнишћи. Истичући да ће у предстојећем рату маричко војниште бити главна, Фичев је тражио да се Бугарска разреши обавезе да на вардарско војниште упути своје три дивизије у духу 4. члана Војне конвенције и 3. тачке првог споразума начелника ђенералштабова. Уместо тога он је захтевао да једна српска армија од три дивизије, са ојсадним парком, дејствује на тракијском војништу.*

Иако ни на овом сасијанку није дошло до дефинитивног споразума о изradi оштите рајној плану, Фичев је, као што се из излагања војводе Мишића види, успео да бугарску армију разреши раније примљене обавезе да на вардарско војниште упути 100.000 војника. У 2. тачки другог споразума начелника ђенералштабова, који је потписан 15. септембра 1912, истиче се да ће „целокупна бугарска војска дејствовати долином реке Марице, пошто у прво време буде оставила једну дивизију на линији Ђустендил – Дујница...“, а у 3. тачки да ће Бугарска, уколико српске главне снаге одбаце Турке са линије Скопље – Велес – Штип, моћи да упути своју дивизију за ојачање војске на маричком војништу. И заиста, кад су почела рајна дејства, бугарска 7. рилска дивизија дејствовала је долином реке Струме ка Серезу, да би пре Грка заузела Серез, а по могућности и Солун. (В. В. Максимовић, н. д., стр. 18; Балканска војна 1912–1913, Софија 1961, стр. 147.)

Да је ђенерал Фичев за све време рата остао на челу бугарске војске, више сам него убеђен да не би дошло до рата с Бугарском 1913. године.

За овај рат формирали смо три армије. Првом је командовао престолонаследник Александар, а начелник штаба био је пуковник Петар Бојовић; другом ђенерал Степа Степановић, начелник штаба пуковник Војислав Живановић; а трећом ђенерал Божидар Јанковић, начелник штаба пуковник Душан Пешић.

Ибарском војском командовао је ђенерал Михаило Живковић, начелник штаба пуковник Душан Поповић; Јаворском бригадом пуковник Миливоје Анђелковић, начелник штаба мајор Душан Трифуновић.

Краљев указ о мобилизацији српске војске потписан је септембра 1912.*

** Састав и јачина главних и помоћних снага српске војске, концентрисане према Турској, били су следећи:*

– 1. армија, концентрисана у долини Јужне Мораве око Врања, имала је у свом саставу Дринску, Дунавску и Моравску дивизију I позива, Тимочку и Дунавску дивизију II позива и Коњичку дивизију – укупно 126.000 људи и 150 топова;

– 2. армија, концентрисана око Ђустендила и Дујнице, имала је у свом саставу Тимочку дивизију I позива, бугарску 7. рилску дивизију и још неке армијске делове – укупно 60.000 људи и 84 артиљеријска оруђа;

– 3. армија, концентрисана у две групе – прва око Прејолца и Мергара и друга у рејону Медвеђе и села Тујала, имала је у свом саставу Шумадијску дивизију I позива, Дринску и Моравску дивизију II позива и Моравску бригаду I позива и армијске делове – укупно 63.000 и 94 оруђа;

– Ибарска војска, концентрисана у рејону Рашке, имала је у свом саставу 10. и 12. пеш. пук II позива, 5. прекобројни пук и неке дојунске јединице укупно 23.000 људи и 36 топова;

– Јаворска бригада, концентрисана у рејону села Кушића на Јавору, имала је у свом саставу 4. пеш. пук II позива, 3. прекобројни пук и још неке дојунске јединице – укупно 11.860 људи и 18 топова (В. Ј. Луковић, Т. Нижић, н. д., стр. 90.)

Већ сутрадан после објављивања указа о мобилизацији по нарочитим куририма (официрима) свима командантима дивизија I и II позива послати су планови маршевања на концентрацијске просторије са свима осталим потребним наређењима.

У целом нашем народу, нарочито у војсци, владало је необично велико расположење за овај рат. Нико није сумњао у његов успешан исход. Сви обвезници и резервни официри, ратнички опремљени, весели и горди, живо су промицали улицама на зборна места. Одједном престадоше све раније размирице у официрском кору, сви су се братимили и руку под руку одлазили у овај свети рат. Наши хитри коњаници и увек расположене коморције утркивали су се ко ће с бољим коњем или колима пројурити кроз Београд, опраштајући се уз пут са својим познаницима.

По наређеној мобилизацији позва ме једнога дана у свој кабинет министар финансија др Лаза Пачу и запита:

– Шта ви мислите колико ће нам требати новаца за овај рат до идућег пролећа? Министар војни ђенерал Путник изјавио је на седници да треба да припремимо 30 милиона динара.

– Ту суму, господине министре, помножите са четири, па и то једва да нам стигне до краја фебруара идуће године – одговорих ја.

– Готово да имате право, господине Мишићу, али је мука како доћи до толике суме – рече на крају министар Пачу.

Реферишући министру војном о многим потребама војске, напоменух, између осталог, да би требало да Војно министарство за овај рат, за који се не зна колико ће трајати, што пре набави око два милиона опанака.

– Бог с вама, господине Мишићу, каква два милиона пари опанака?! Доста ће нам бити ако осигурамо највише пола милиона пари – рече зачуђено министар.

Ток ратова 1912. и 1913. године показао је да нисам преувеличао горњи број, јер сам из сопственог искуства знао колико може трајати пар најбољих опанака, нарочито у зимско време. Кад су команданти армија у пролеће 1913. почели достављати извештаје да су им трупе босе, војвода Путник приликом једног реферисања, смешећи се, рече:

– Готово сте имали право кад сте ми предлагали да набавимо два милиона пари опанака, јер сада се не могу лако набавити.

О свим значајним питањима, материјалним и другим потребама за војску поднео сам тих дана писмену представку војном министру.

На неколико дана пре поласка штаба Врховне команде у Ниш позва ме министар војни ђенерал Путник у свој кабинет и, између осталог, нареди ми да му до сутрадан поднесем предлог за команданте Дунавске, Моравске и Тимочке дивизије II позива. Предложио сам: за Дунавску – пуковника Михаила Рашића, за Моравску – пуковника Милована Недића и за Тимочку – пуковника Драгутина Милутиновића, пошто сам претходно о свој тројци говорио с потпуковником Божидаром Терзићем, начелником оперативног одељења, и Живком Павловићем, који беше на служби у Главном ђенералштабу. Министар ни једног од поменуте тројце није хтео да прими, већ ми сасвим љутито нареди да предложим друге.

Сутрадан, одлазећи другим послом у Министарство, понових свој јучерашњи предлог изјављујући да ја гарантујем за сву тројцу да ће бити врло добри команданти дивизија. Тек после тога министар веома зловољно пристаде и спреми указ за њихово постављење. Доцније, у току ратних операција, као начелник штаба Врховне команде, био је врло задовољан радом све тројце.

Пред полазак штаба Врховне команде у Ниш за министра војног постављен је артиљеријски пуковник Радивоје Бојовић. Колико се сећам, штаб Врховне команде отпутовао је у Ниш 2. или 3. октобра. Оперативно одељење беше смештено у старој кући др Мике Марковића, на десној обали Нишаве, близу града, а остала одељења у вароши. Краљ беше настањен или у кући Попића или пак у гостионици „Европа“. Тих дана киша падаше врло често.

Битка на Куманову

Рано изјутра 6. октобра с начелником штаба ђенералом Путником однео сам краљу на потпис наређење за почетак операција, које смо одмах телеграфски саопштили командантима. Ову наредбу краљ је потписао у гостионици „Европа“, коју држаше чувени Рапоња, и то у другој соби по реду с десне стране кад се уђе из трпезарије у онај дугачки ходник.

Истог дана требало је, према споразуму, да и бугарска војска отпочне ратне операције.

Пред почетак операција, у току разговора с ђенералом Путником о размештају дивизија 1. армије у близини граничног фронта био сам мишљења да се једна дивизија – у крајњем случају један јачи здружени одред – размести на изворном делу Десивојачке реке. Ово зато што су Турци за кратко време могли уз Десивојачку реку прикривено избити на положаје изворног предела ове реке и одатле угрозити десни бок и позадину наших дивизија нагомиланих у долини Мораве, у близини Врања. Сем тога, силаском једне наше дивизије, односно здруженог одреда, низ поменуту реку сеоским путем био би обезбеђен наш десни бок, а у исто време онемогућено Турцима поседање и одбрана Кончуљског теснаца. На тај начин ослабио би и отпор који су нам извесни турски делови пружали одмах по преласку границе. Венерал Путник није усвојио ово гледиште. Да су Турци били мало покретљивији и одлучнији, могли су нам учинити велике пакости избијањем на небрађене положаје северно од Врања.

У свим ранијим студијама и научним војно-географским расправама о важности војишта и појединих положаја на њима вардарско војиште је сасвим оправдано и по свом географском положају и по свом значају стављано на право место. На томе војишту истицан је као најважнији положај Овче поље – велика висораван између Кратова, Штипа, Скопља и Куманова. На Овчем пољу по многим претпоставкама имала се одиграти главна битка између српске и турске војске. У свим претпоставкама кумановска висича сматрана је као просторија на којој би се имао одиграти сукоб претходница српске и турске војске, које би штитиле покрете и маневар својих главнина.

Такво схватање владало је и у Главном ђенералштабу не само при изради плана за концентрацију и стратегијски развој војске за рат 1912. године, већ и у свим ранијим теоријским задацима извођеним на том војишту.

Овчем пољу, с обзиром на његов географски положај, важност Скопља и путева који из њега воде низ и уз Вардар, са ослоном на Скопску црну гору, сасвим је оправдано давана велика важност. И у будућности, из потпуно оправданих разлога, Овче поље ће увек имати исту важност, што ће, уосталом, зависити од претходних припрема за операције с јужне и северне стране.

Да Турци 1912. године нису били изненађени брзином мобилизације и концентрације наше војске, која је одмах отпочела операције, врло је вероватно да би они потражили решење сукоба на Овчем пољу.

Али, без обзира на поменуту војну географску важност Овчег поља, ствари су се у 1912. години друкчије одигравале: до првих сукоба предњих делова српске и турске војске дошло је у близини границе, а решавајућа битка одиграла се после неколико дана на кумановској висичи, са центром код Нагоричана.

После првих сукоба српска војска журила је све даље ка југу с тежњом да не дозволи Турцима да главне снаге концентришу на Овчем пољу. С друге стране, закаснивши с мобилизацијом и концентрацијом својих трупа, турско командовање хитало је с војском према кумановској висичи, с циљем да српску војску што више задржи испред Овчег поља, где је намеравало да води одсудну битку.

С обзиром на поменуте обостране тежње, битка на Куманову сасвим оправдано названа је битком у сусрету. Обе војске јуриле су једна другој у сусрет. Благодарећи јачој концентрацији наших трупа, личној иницијативи наших команданата и великом пожртвовању наших храбрих и одушевљених бораца – војника и официра – битка на Куманову добијена је, тако рећи, изненада. Разбијене турске трупе одступиле су у великом нeredу низ Вардар ка Велесу и уз Вардар преко Скопља ка Тетову.*

** Кумановска бијка имала је одлучујући утицај на коначни исход ратних операција на вардарском војишту. Однос снага антагонистичких у овој бици био је: у њихову два према један у корист Срба, у артиљеријским оруђима један према један. Иако је, ипак се српске стране шиче, до бијке дошло случајно, турска Вардарска армија је у њој била ипак шичена, да је била присиљена да се бекством спасава од ипакшуну ипораза.*

Обострани иубици били су велики. Кумановско бојиште било је прекривено лешевима и ратним материјалом. „Од Сирачина, иа преко Пчиње ка Куманову и даље, а затим од Младој Нагоричана иа према Шуљем камену ка Градишту и Светом Николи иространа поља била су прекривена лешевима, мртвима, а и рањенима. На иревојима и чукама код Нагоричана, друмом и пољанама црнело се: овде-онде

бачене џушке и сабље, шрубе и добоши, кола, каје, шойови, шашори, одело.“

Губици српске 1. армије у кумановској бици износили су: поинулих 36 официра и 1.171 подофицир и војник, рањених 93 официра и 5.122 подофицира и војника, несталих 715 – укупно 7.137 људи. Иако шурски губици нису познати, са сигурношћу се може рећи да су били знатно већи. Срби су заробили 2.000 шурских војника, подофицира и официра, преко 60 шойова и велике количине другој рајној материјала.

Велика победа код Куманова, извојевана у самом почетку рата, масовни хероизам, одважност и пожртвовање које су испољили српски војници и официри подигли су борбени морал и самопоуздање српске војске и целој српској народа. (В. Први балкански рат 1912–1913, стр. 884–85; Ј. Луковић и Т. Нижић, н. г., стр. 94–104; В. Ђоровић, Наше победе, стр. 43.)

Придајући велики значај Овчем пољу, а будући да, због слабог рада извиђачке службе, није благовремено био обавештен о догађајима, ђенерал Путник је за извесно време остао у недоумици: да ли ће Турци да се концентришу на Овчем пољу да би се реванширали за Куманово. Тим поводом одмах сутрадан, 12. октобра, наредио је команданту 3. армије, која је већ била овладала Приштином и Призреном, да одмах упути Шумадијску дивизију I позива најкраћим путем преко Скопске црне горе да би послужила као резерва дивизијама 1. армије, које су својим последњим деловима пролазиле кроз Куманово. У исто време наредио је да се трупе 1. армије зауставе на погодним положајима јужно од Куманова и ту сачекају даље наређење Врховне команде. Команданту Моравске бригаде I позива, која је маршевала гребеном Скопске црне горе и служила као веза између 1. и 2. армије, наређено је да похита према Скопљу и олакша његово заузимање.

С обзиром на то да су Турци на Куманову давали снажан отпор налету наших снага, наређено је команданту 2. армије да своју Тимочку дивизију I позива пребаци из Ђустендила ка Кривој Паланци и нападом са те стране угрози десни бок и позадину турске војске.

Грмљавина топова код Нагоричина није била довољна да подстакне команданта 2. армије, који није био обавештен о догађајима на главном правцу, да форсира покрет Тимочке дивизије I позива и учествује у значајној бици на Куманову. Колебљивости команданта 2. армије да благовремено изврши поменуто наређење допринела је околност што су Турци мањим одредом били посели Црни врх, северозападно од Кратова, који се налазио бочно у односу на правац Крива Паланка – Страцин, куда је требало да одмаршује Тимочка дивизија.

С друге стране, грмљавина топова код Куманова сама по себи је говорила команданту 2. армије да је требало похитати у том правцу, остављајући потребан део снага према Кратову ради заштите бока. Несумњиво је да би ђенерал Степановић то и учинио да је био боље обавештен о непријатељској снази испред Кратова.

На два дана пре издавања наређења за почетак операција на свим фронтима башибозучке хорде, потпомогнуте редовним турским трупама, нападе су изненада на Мердарима Моравску дивизију II позива, потисле је са граничне линије и упале на нашу територију. Међутим, јуначким налетом легендарних Мораваца II позива, потпомогнутих деловима Шумадијске дивизије I позива, Турци су били разбијени и присиљени да у највећем нeredу одступе ка Подујеву.

У општем наређењу за стратегијски развој у близини граничног фронта Врховна команда наредила је свим командантима да избегавају граничне сукобе и да не прелазе границу док за то не добију нарочито наређење. Иако су Турци провоцирали сукоб на Мердарима и, потискујући делове Моравске дивизије II позива, продрли неколико километара на нашу територију, командант 3. армије наредио је повлачење својих јединица које су гониле Турке према Подујеву. О сукобу на Мердарима Врховна команда је сазнала тек по завршетку борбе.

Поступак команданта 3. армије није ни у најмањој мери разљутио начелника штаба Врховне команде. Он је према том поступку остао потпуно равнодушан. Међутим, ми у штабу нисмо одобравали повлачење наших делова од Подујева, јер је поновно заузимање турских караула и мерћеза у околини Мердара доста скупо плаћено. У овом конкретном случају командант 3. армије, иначе одлучан и енергичан ђенерал, учинио је погрешку, утолико пре и више уколико су Турци својим оружаним снагама били продрли на нашу територију. Ништа није горе у рату од бојазни од одговорности.*

** У периоду концентрације српске војске дуж српско-турске границе учешће су чарке и мањи сукоби који су пре тог почетка рата код Мердара прерасли у опште четвородневне борбе. Управо у тренутку кад је Моравска дивизија II позива развила своје шрује на граници, стигао је Лайски четнички одред под командом Воје Танкосића, који је имао задатак да на фронту Моравске дивизије II позива неопажено пређе границу ради дејства у непријатељској позадини када опшочну рајне операције. Танкосић је, међутим, на своју руку одлучио да то учини силом.*

У зору 3. октобра четници су бомбама засули турску караулу „Рејоњу“ и заузели је, али је њихов напад на караулу „Мировице“ одбијен, при чему су прејтели знатне жртве. Изаване овим нападом, непријатељске снаге, које су, изгледа, и саме приремале напад ради ометања концентрације 3. армије и заузимања потоних положаја на граничној линији, прешле су у противнапад, па је пре објаве рата дошло до општих борби на граници. Узастопним нападима непријатељ је настојао да овлада јаким и тактички врло значајним граничним пребеном. Његове снаге су успеле да на појединим одсецима пређу границу, зајале село Васиљевац и озбиљно угрозе лево крило Моравске дивизије II позива.

У таквој ситуацији командант Моравске дивизије II позива одлучио је да енергичним нападом рашисти ситуацију и овлада граничним пребеном да би на њему организовао полазне положаје за даља дејства.

Поштоминута 12. јуном Шумадијске дивизије, Моравска дивизија је у силовитом нападу овладала граничним пребеном, а делом снага прешла и на непријатељску територију. Међутим, још док су се водиле борбе, командант 3. армије генерал Јанковић, сматрајући да је сукоб изазван неодговорним поступком Лайског четничког одреда, наредио је Моравској дивизији да се, чим одбаци непријатеља са граничног пребена, повуче на полазне положаје. Ова одлука, без обзира на мошве, била је штељна са оперативно-тактичкој гледишту. С друге стране, повлачење српских шруја са заузетих положаја представљало је значајан морални фактор за турске снаге и ојачало њихову ујорност у одбрани. (В. Први балкански рат 1912–1913, стр. 425–434; Станоје Станојевић, Уочи рата 1912. године, „Ратник“, св. III, 1927.)

Одређеног дана и Ибарска војска прешла је границу и у три доста удаљене колоне отпочела наступање у правцу Новог Пазара, који су браниле нерегуларне трупе и нешто жандармерије. Врховна команда је сазнала, чини ми се, трећег дана увече, да је Ибарска војска, пошто се у близини Новог Пазара сукобила с непријатељем, хитно одступила на гранични фронт.

Још исте ноћи начелник штаба Врховне команде лично је издиктирао телеграм команданту Ибарске војске и оштро му замерио због слабог рада његових трупа у часу кад остале наше трупе победоносно продиру ка југу и гоне непријатеља. Истим телеграмом Путник је наредио команданту Ибарске војске да под личном одговорношћу у току сутрашњег дана мора заузети Нови Пазар. При томе га је подсетио на осведочено јунаштво дичних Шумадинаца у прошлим ратовима и наредио му да, пошто остави потребну посаду у Новом Пазару, са својим трупама крене кроз Санџак ка Митровици, где ће добити даље наређење. У ратном времену ништа горе не може деморалисати и најбоље трупе него кад осете да се командант са својим штабом први повлачи. У критичним тренуцима командант мора лично да се ангажује, да соколи и подстиче на истрајност своје трупе.

Јаворска комбинована бригада под командом Миливоја Анђелковића, упорног и енергичног команданта, без икаквог устегања извршила је покрет преко оних врлети и успела да другог дана, после јачих сукоба, заузме Сјеницу и на тај начин за врло кратко време пресече главни друм који везује Нову Варош с Новим Пазаром. Овај командант први је почео с уређењем освојене територије. Због оскудице у возовима и велике удаљености магацина почео је одмах да за исхрану трупа искоришћава месна средства; сву државну покретну имовину и другу спрему која се налазила на овим територијама, с највећом тачношћу евакуисао је у позадину; наредио је месном становништву да одмах предузме орање и сејање жита, потпомажући га у томе деловима својих трупа кад год се то могло учинити без штете по остале службене послове.

Улазак српске војске у Скопље

После битке на Куманову, 12. октобра око 10 часова изјутра, кренуо сам аутомобилом из Враћа носећи собом наређење престолонаследнику Александру, команданту 1. армије, да с армијом продужи даљи покрет ка Скопљу и, када га заузме, да настави гоњење непријатеља низ Вардар. У заузимању Скопља узео је учешће Моравска дивизија II позива, пошто се пробије кроз Качанички теснац, као и Моравска бригада I позива, која ће се спуштати ка Скопљу са висова Скопске црне горе. У исто време наређено је команданту армије да Дунавску дивизију II позива што пре упути преко Страцина и Криве Паланке у Ђустендил, у састав 2. армије.

Сутрадан предвече затекох команданта 1. армије са својим штабом у селу Рамановцима, у једној пространој сеоској кући покривеној кровином. Престолонаследник ме задржа на вечери и преноћишту у свом штабу. Том приликом испричао ми је да је још пре подне послао извештај Врховној команди да је тога дана заузео Скопље, у које је ушла Моравска дивизија I позива, и да су га при уласку у Скопље, по највећем плуску дочекали представници месне власти са свим страним конзулима у свечаном оделу, понудили му предају Скопља и молили га да у име хуманизма не дозволи бомбардовање града. После свечаног уласка у Скопље престолонаследник се истога дана вратио у свој штаб, где сам га нашао.*

** Руски генерални конзул у Скопљу Калмиков упутио је 25. октобра 1912. ошширан извештај о уласку српских трупа у Скопље. Говорећи о доласку представника турске власти из Скопља Рашид-бега и конзулској кора у сусрет српској војсци (13. октобра изјутра) Калмиков, између осталог пише:*

„Када смо стигли до иланинских оранака удаљених 10–12 врста и појели се на први тренутак, улегали смо Србе на врху иланине. Кроз неколико минута околила нас је српска коњица. Видели смо неколико официра, међу којима и генерала Гојковића, команданта дивизије. Тешко је ко могао да поверује да ће се Скопље предавати без боја. Рекоше нам да је и престолонаследник ту и да жели да нас види. Ускоро се јавио престолонаследник Александар. Изјавио сам њ. к. величанству да ће се Скопље предавати и замолио га да буде покровитељ муслиманских жена и деце. Престолонаследник је љубазно одговорио да му је особито драго што се упознао с руским генералним конзулом, захвалио се на пријатној вести и обећао да ће сачувати муслимански живаљ. Ја сам му представио остале конзуле и турског председника ошшине, с којим је престолонаследник љубазно разговарао. Обраћајући се француском конзулу, престолонаследник је рекао да су се француска оруђа, што их је Србија купиола, показала изнад сваке похвале. Престолонаследник је узјахао коња, усипујући нама свој аутомобил. Јединице су у борбеном поретку кренуле за Скопље, поздрављајући престолонаследника окруженог штабом (армије). Хиљаде људи журило је пољем вичући 'Живела Србија!', 'Живео Балкански савез!' Уледавши конзуле, маса је клицала: 'Живела Русија!' Одушевљење народа ослобођеног после иестогодишње турске јарма није имало граница. Многи су били јошво луди од радости. По доласку у Скопље био сам примљен од стране престолонаследника, који ми је ставио у дужност да шелеграфисем нашем посланику у Београду да је пук 'Цар Никола' први ушао у Скопље.“ (Балканска война или руска ил оранжева кнџа, стр. 23–27, бр. 43)

Рано изјутра 14. октобра генерал Путник ми је телефоном наредио да отпутујем у Скопље и тамо примам извештаје од команданата, напомињући да ће и он са штабом кроз два дана кренути за Скопље.

Остављајући штаб 1. армије, вратио сам се сутрадан у Куманово да бих се дохватио друма и аутомобилом отпутовао за Скопље. До доласка штаба Врховне команде становао сам у конаку митрополита Вићентија, где се доцније настанио престолонаследник Александар кад је био болестан.

Пошто се пробила кроз Качанички теснац, Моравска дивизија II позива упућена је наређењем начелника штаба уз Вардар са задатком да заузме Тетово и продужи гоњење непријатеља. Моравска бригада је једним пуком ојачала Моравску дивизију II позива, а један пук са ескадроном коњице оставила је као посаду Скопља.

Пошто се падом Скопља уверио да нема ни помена о каквом новом прикупљању Турака на Овчем пољу, начелник штаба Врховне команде наредио је да Шумадијска дивизија II позива са штабом 3. армије одмаршује преко Скопља и Качаника на Косово, где је већ био успостављен ред.

По заузећу Косова командант 3. армије генерал Божа Јанковић са својим штабом посетио је цркву Грачаницу, где је приређена одговарајућа свечаност, а затим обишао Муратов гроб и друге важније споменике.

После више од 500 година нашег туговања за изгубљеним Косовом српска војска је 1912. године победоносно овладала Косовом. Наше новине су с највећом радошћу прослављале тај велики историјски догађај, наводећи јединице које су учествовале у борбама за ослобођење Косова, па, наравно, и име њиховог команданта генерала Јанковића. Једнога дана генерал Путник, читајући те чланке, позва ме неким послом у своју собу и, између осталог, рече:

– Ама, тако вам бога, шта ли онај теча Божа носи литије по Косову? Молим вас, реците му нека батали то и нека гледа своја посла.

Пре доласка Врховне команде у Скопље штаб 3. армије задржава се 2–3 дана у Скопљу, очекујући да делови Шумадијске дивизије прођу кроз Качаник, и настанио се за

то време у кући коју командант стана Врховне команде потпуковник Антоније Митровић беше спремио за ђенерала Путника и мене. Другог дана по уселењу ђенерала Јанковића у поменуту кућу стиже и штаб Врховне команде у Скопље. Потпуковник Митровић, дочекујући на железничкој станици ђенерала Путника, рече му да је нашао стан за њега, али се у тај стан уселио за два-три дана командант 3. армије.

Путник на то љутито нареди Митровићу да саопшти ђенералу Јанковићу да се одмах исели из тог стана. И сам сам молио ђенерала Јанковића да се што пре исели из тог стана, знајући да ће ђенерал Путник од тога правити питање, али он, пошто није могао наћи други стан за тако кратко време, остаде у њему. Због тога, као и због поменутих литија на Косову, односи између начелника штаба Врховне команде и команданта 3. армије постали су врло хладни.

Начелник штаба, ја и цело оперативно одељење уселили смо се још истога дана у лепу кућу др Шушкаловића, која се налазила на десној обали Вардара, низводно од Душановог моста.

Двадесетог октобра пре подне возом из Врања стиже у Скопље врховни командант краљ Петар у пратњи војног министра. Истога дана краљ је потписао указ о унапређењу официра. Овим указом начелник штаба Врховне команде ђенерал Радомир Путник произведен је у чин војводе, а ја у чин ђенерала.

Битољска битка

Главнина турске војске после пораза на Куманову одступила је већим делом ка Велесу и Кавадарцима, а мањим делом према Тетову и Гостивару. Маневришући својим десним крилом, 1. армија је принудила турску војску да једним делом крене од Велеса преко Извора и Бабуне ка Прилепу, а другим делом од Криволака и Неготина преко Кавадараца и Рајеча такође ка Прилепу и Битољу. Гонећи непријатеља и 1. армија се поделила у две колоне.

Пошто је Дунавска дивизија II позива ушла код Ђустендила у састав 2. армије и пошто је 1. армија кренула низ Вардар за Турцима, бугарска 7. рилска дивизија спустила се од Царевог Села ка Штипу, а одатле преко Радовишта, Струмице и Дојрана хитала ка Солуну. Видевши да Турци у нереду одступају на свим правцима, упућен је још са Овчег поља, од Св. Николе, коњички пук потпуковника Цоловића преко Штипа, Радовишта, Струмице и Дојрана ка Солуну. Овај наш пук маршевао је далеко испред бугарске 7. рилске дивизије и први ушао у Солун. Неколико минута после њега, у највећој брзини, стигли су у Солун и неки делови грчке војске.

Тимочка дивизија II позива упућена је од Криволака низ Вардар ка Демир Капији ради осигурања левог бока наших трупа које су промениле правац и од Неготина маршевале преко Кавадараца ка Прилепу. По паду Прилепа, кад се видело да Турци концентришу своје снаге за одбрану Битоља са северне и источне стране, Тимочка дивизија II позива добила је задатак да ступи у везу с деловима 1. армије испред Битоља.

По заузећу Прилепа у вароши су се нагомилале многе трупе и штабови дивизија ради преноћишта, не обраћајући довољну пажњу борбеном обезбеђењу Прилепа. Не знам позитивно чијом кривицом, Дринска дивизија I позива, која је била на предстражи према селу Топољчанима, изненада је обасута јаком артиљеријском ватром са турских алиначких положаја. Свесни опасности која им прети, делови Дринске дивизије, тако рећи, у трку, полетели су напред, потпомогнути осталим нашим деловима из околине Прилепа. На тај начин приметна се крвава борба на Бакарном гувну, коју смо добили са доста великим жртвама.

Поводом тога, с обзиром на велике губитке које смо том приликом претрпели, предложио сам начелнику штаба Врховне команде да се отвори кривични поступак против онога чијом је кривицом дошло до онако великих губитака, који су се могли избећи.

– Оставите то, господине Мишићу, у рату се много штошта и горе дешава – одговорио ми је на то војвода Путник.

Доиста је чудновато што војвода Путник ни у једном случају није хтео ништа да предузме против грубих грешака виших команданата. Тих грешака је у овом рату било у мањој мери, а у доцнијим ратовима знатно више.

За то време пуковник Милован Недић са Моравском дивизијом II позива заузео је Тетово и Гостивар, јурећи испред себе Турке који су се прикупљали за одбрану тек на положајима код Кичева, на левој обали реке Треске. После жилавог отпора Турци су потучени и на овим положајима и натерани у бекство у правцу Битоља.

У међувремену трупе 1. армије, после борбе на Бакарном гувну, отпочеле су груписање и припреме за напад на турске битољске положаје. У вези с тим Врховна команда наредила је команданту Моравске дивизије II позива, која је до тада била под њеном непосредном командом, да похита за Турцима у правцу Облакова и да се од тога дана ставља под непосредну команду команданта 1. армије. О овоме је у исто време извештен и командант 1. армије.

Кратко време после заузећа Скопља, пошто су трупе 1. армије кренуле низ Вардар, престолонаследник Александар теже се разболео и као такав остао је у конаку скопског митрополита Вићентија. По савету лекара требало је да он за дуже време чува постељу, утолико пре што је време било кишовито и хладно. С времена на време одлазио сам код престолонаследника и реферисао му о издатим важнијим наређењима командантима армија и извештајима добијеним од њих, наговарајући га да још остане у кревету, али он је упорно хтео да иде у своју армију. Ову упорност повећа вест о догађајима код Прилепа. Када се, још болестан, спремио за полазак, нареди ми да му ставим на располагање један бољи аутомобил из Врховне команде, којим је одјурio у Прилеп.

Уочи напада 1. армије на турске битољске положаје, које беше добро организовао Цавид-паша, позвах телефоном начелника 1. армије ђенерала Бојовића да бих се детаљније упознао са ситуацијом код те армије. Између осталог, запитах га о распореду трупа за предстојећи напад. Замерих му што није предвидео једну дивизију као резерву под непосредном командом команданта армије, с обзиром на то да је нападни фронт доста велик и да су турски положаји јако утврђени.

Бојовић ми одговори да је за резерву предвидео Тимочку дивизију II позива, која је у том тренутку била на маршу тек негде код Неготина. Рекох да му је у том случају ту дивизију требало раније довести ближе армијском фронту. Осим тога, замерих му што је целу Дунавску дивизију I позива спустио према селу Новацима, кад је, с обзиром на јако надохлу Црну реку, било довољно тамо упутити један пук пешадије са 2–3 батерије. Запитах га даље да ли зна где се налази Моравска дивизија II позива, која је стављена на располагање 1. армији ради напада на положаје северно од Битоља. Кад ми рече да нема везе с њом и да до тог тренутка не зна где се она налази иако је у правцу њеног кретања слао неколико патрола, не могах да се уздржим већ му рекох:

– Побогу брате, како тако можеш да говориш кад имаш на располагању скоро целу коњичку дивизију, од које си могао послати, ако треба, и читава два ескадрона да ухвате везу с том дивизијом, чији је напад одређеним правцем од пресудног значаја за заузеће Битоља.

По тону одговора на моја питања приметио сам да је ђенерал Бојовић узбуђен и нерасположен. На крају га запитах одакле говори и где се налази штаб армије. Одговори ми да говори из Прилепа и да се ту налази и штаб Армије. И сам мало узбуђен његовим опорим одговорима, рекох му:

– Где си ти видео да штаб армије командује трупама у напад на тако важне положаје са, даљине од око 45 километара? Штаб армије треба да је на толиком и таквом удаљењу од својих трупа, одакле може, тако рећи, да осећа њихов дах.

– Па зар ти хоћеш да ја престолонаследника излажем артиљеријској ватри непријатеља – одговори Бојовић љутито.

– Није ствар у томе, господине ђенерале... Јашите коња и пре почетка напада да будете ближе својим трупама! – одговорих му ја и спустих слушалицу.

Цео мој разговор с ђенералом Бојовићем слушао је из своје собе војвода Путник са својим ађутантом мајором Миленком Недићем. По свршетку тог разговора Путник ме позва и упита:

– Ама, коме ви то издиктирасте ону лекцију?

Показах му карту на коју сам био учртао распоред 1. армије за напад на Битољ.

Када је и сам увидео оправданост моје интервенције, Путник ми рече: „Имали сте право, господине Мишићу.“

Неколико дана после заузећа Битоља ђенерал Бојовић је поднео писмени рапорт команданту 1. армије престолонаследнику Александру, жалећи се како сам му ја пре битке за Битољ стављао неке примедбе преко телефона о припремама за напад. Нагласио је да су те примедбе могли да чују сви успутни телефонисти, и да сам га на тај начин омаловажавао као начелника штаба армије. То је било далеко од сваке моје помисли, утолико пре што у том разговору није било ничег увредљивог за ђенерала Бојовића. Командант армије спровео је тај рапорт начелнику штаба Врховне команде на оцену и надлежно решење. Војвода Путник га даде мени да прочитам и рече:

– Ћорава посла... Оставите то у архиву.

Битољ је заузет 6. новембра пре подне.

По заузећу Битоља, гонећи разбијену турску војску из Пелагоније, Коњичка дивизија је прешла Црну реку код Брода и наступила у правцу Лерина. За њом се кретала и Дринска дивизија I позива.

Коњичка дивизија је ушла у Лерин пре но што су од Соровичева пристигли делови грчке војске. Грчки престолонаследник Никола, главни командант грчке војске, после извесног времена дошао је с делом свог штаба у Лерин, где су се налазиле трупе Дринске дивизије, пошто је наша коњица продужила даље гоњење Турака у правцу Банице. Наш престолонаследник Александар, командант 1. армије, био је већ у Битољу. Пошто је непосредно пратио цео ток битке, на лицу места се уверио да су наше трупе прве ушле у Лерин. Грчки престолонаследник се обратио истог дана команданту 1. армије с молбом да наше трупе „као одморније“ за два дана напусте Лерин, да би он могао разместити своје трупе у вароши ради одмора, истичући да су се грчке трупе страшно замориле усиљеним маршем који су предузеле да би учествовале у бици код Битоља.

Више из кавалерства, пошто му је грчки престолонаследник обећао да ће са својим трупама после одмора напустити Лерин, командант наше 1. армије уважио је молбу грчког престолонаследника. Међутим, грчки престолонаследник није одржао реч, и грчке трупе нису напустиле Лерин. Да је наша Врховна команда била благовремено обавештена о поменутој молби престолонаследника Николе, она сигурно не би одобрила овај поступак команданта 1. армије.

Грчка коњичка бригада која је као претходница грчке војске хитала ка Битољу дочекана је код Соровичева од неких заосталих делова турске војске и разјурена. Због тога је престолонаследник љутито прекорио команданта бригаде. Том приликом одиграла се између њих двојице једна смешна сцена, због које је командант бригаде одмах смењен са дужности и доцније упућен као делегат у штаб наше Врховне команде. Наш делегат у штабу грчке Врховне команде био је пуковник Милош Васић, до тада војни изасланик у Атини.

Пошто је увидео да неће моћи одолети енергичном продирању наших делова, Цавид-паша, командант одбране Битоља, одлучио је да напусти Битољ и да се са својим трупама повуче низ Пелагонију у правцу Лерина и Банице. Кренувши са остатком својих трупа тим правцем, увидео је да ће му наша коњица пресећи пут, па се решио на један ризичан корак: да се са остатком трупа и нешто брдске артиљерије провуче између Перистерера и Битоља како би се докопао друма за Ресен и Охрид, а одатле да окрене или Подграцу или Струги. Захваљујући непажњи деснокрилних делова Моравске дивизије II позива, Цавид-паша се пробио тим правцем некажњено.*

* Битољска бишка била је друга решавајућа бишка на вардарском војшштју. После ѿоразана на Куманову

шурска Вардарска армија повлачила се на југ и припремала се да на утврђеним башаљонским положајима бије одлучујућу битку. У рејону Битоља, од кога су Турци хтели да најравне другу Плевну, прикупило се око 35.000 шурских војника. Српска 1. армија имала је 68.000 војника. Однос снага је, дакле, био отприлике два према један у корист Срба. И једна и друга страна уложиле су максималне напоре да битку реше у своју корист. Иако због шеренских тешкоћа није имала довољну подршку артиљерије, српска пешадија је, тачећи набујале реке и постоје, незадрживо јуришала на утврђене шурске положаје.

Најжешће борбе, као што истиче војвода Мишић, водила је Моравска дивизија II позива, која је дејствовала на десном крилу. Пошискујући шурске снаге са шераце на шерасу и одбијајући више узастопних шурских прошивања, она је привукла на себе целокупну резерву шурске Вардарске армије и тиме створила могућност левом крилу и центру да пробију шурске положаје и реше битку у своју корист. Моравска дивизија је у овој бици изгубила 1060 људи. Један од команданата пукова који се борио на Облаковском вису, Иван Павловић, о томе је писао:

„Најважнији дух српске војске, њена изванредна издржљивост, храброст и умесна иницијатива биће вазда светио пример у историји ратне вештине.“

Укупни српски губици у битолској бици износили су 3.230 поинулих, рањених и несталих, а шурски 9.300 (од тога 6.000 заробљених). Срби су запленили 57 топова и велике количине другог ратног материјала.

Битољском битком завршен је рат у Македонији. Пошитоно расуло шурске војске, која се повукла у Албанију због слабости српске десне крила, било је само њихово време. Гонећи разбијене шурске трупе, Коњичка дивизија је 7. новембра ушла у Лерин. Истога дана Моравска дивизија II позива заузела је Ресен, а затим Охрид и Стругу. Један њен одред ушао је 4. децембра у Елбасан.

У међувремену јединице шумадијско-албанског одреда избиле су на Јагран, пошто су претходно разбиле слабије шурске снаге у северној и средњој Албанији. До краја новембра 1912. ослобођена је цела шеришорија од Јагранске мора до Чапалце, осим Скадра, Јанине и Јегрена, који су ојсегнути. Тиме је прва етапа балканског рата била победоносно завршена. (В. Иван С. Павловић, У битолској бици изнад Облакова, Београд 1923, стр. 46; Ж. Станисављевић, Битољска операција 1912, Београд 1952; Ј. Луковић и Т. Нижић, н. д. стр. 134–141.)

Делови разбијене турске војске који су од Битоља одступили у неред у низ Пелагонију, гоњени нашим трупама, оставили су на друму 7–8 пољских топова са карама. Пошто су грчке трупе у то време већ пристизале с југа у висину Лерина и пошто је после успостављања везе с грчким трупама заустављено даље кретање наших трупа ка југу, Врховна команда је наредила да се операције 1. армије извесним делом окрену према западу ради продирања ка Ресену, Охриду, Струги и Елбасану. Кад су се наше трупе зауставиле у свом покрету ка југу, грчка војска је уграбила zgodnu прилику да би покупила заостале турске топове и одвезла их у Лерин. Турци су у ранијим сукобима отели од Грка 2–3 топа система „Данглис“, које су довукли у Битољ ради употребе против наших трупа. Ове топове смо нашли на турским положајима северно од Битоља и, наравно, сматрали их као свој ратни плен.

Више пута један грчки ђенерал молио ме је да им те њихове топове вратимо, ако ни због чега другог оно бар да се не каже и не зна да су их Турци запленили. На крају крајева, одговорих ђенералу:

– Па лепо, ја ћу дејствовати да вам се ти топови врате, али у исто време дејствујте и ви да се нама врате они турски пољски топови које су Турци оставили на друму испред наших трупа.

После тог одговора ђенерал није ништа говорио о том питању.

При нападу на битолске положаје Моравска дивизија II позива била је на крајњем десном крилу 1. армије и она је, уз помоћ неких делова Моравске дивизије I позива, заузела положај Облаково, најважнији положај на целој фронту. Падом овога положаја Турци су били толико поколебани да је њихов отпор ослабио на свим осталим положајима.

Операције после битолске битке

По паду Битоља Моравска дивизија, која је привремено била у саставу 1. армије, стављена је под непосредну команду начелника штаба Врховне команде. Пошто је она била на крајњем десном крилу, Врховна команда је наредила њеном команданту пуковнику Недићу да после краћег одмора са својом дивизијом крене ка Ресену, Охриду и Струги и да заузме та места, протерујући заостале турске делове са те просторије.

По извршењу овог задатка Моравска дивизија II позива добила је наређење да маршује ка Елбасану и овлада њиме. Указано јој је на потребу осигурања десног бока од

евентуалног напада Цавид-пашиних трупа које су се прикупљале око Берата.

Да би се што пре ухватила веза с одредима Шумадијске дивизије I позива и Дринске дивизије II позива, који су преко Албаније под најтежим околностима, одвојеним правцима, избили на Јадран код Љеша и Драча, Врховна команда наредила је пуковнику Недићу да, пошто осигура Елбасан од изненадних напада с југа, с већим делом своје дивизије продужи марш ка Пекињу и да одатле упути патроле у правцу Драча. После краћег времена ухваћена је веза с нашим деловима који су били избили на Јадранско море, али је та веза чешће прекидана нападима Албанаца са севера и југа.

По заузећу Елбасана, пошто је веза с нашим трупама на Јадранском мору била ухваћена, једног дана сврати у моју канцеларију председник владе господин Никола Пашић. Објасних му каква је општа ситуација на нашим бојиштима. Разгледајући заједнички карту, сложисмо се да би требало да упутимо наше трупе још више на југ, да би што пре овладале десном обалом реке Деволи. Тих дана војвода Путник је био болестан и није могао никога примити на реферисање.

Ради реализације поменуте одлуке наредио сам команданту Моравске дивизије II позива да с већим делом овоје дивизије крене од Елбасана и Пекиња на југ, протера турске делове, и заузме десну обалу реке Деволи, а потом, ако прилике буду повољне, да продужи наступање у правцу Берата и Фијерија.

Продирући у том правцу, наше трупе су наилазиле у први мах на отпор Албанаца мештана које су доцније подржавали и делови Цавид-пашиних трупа. Наше трупе су их растеривале, али они су се опет појављивали на једном или оба бока. О овом наређењу нисам известио војводу Путника, јер сам унапред знао да он то не би одобрио. Мени, међутим, са свих страна јављаху да је Музећеја пространа равница северно од Фијерија врло богата животним намирницама. Кад је доцније сазнао за моје наређење, прекорио ме је, јер му нисам казао да је с овим био сагласан и господин Пашић.

Пошто јужно од Битоља није више било непријатеља, Врховна команда је, да би поправила општу ситуацију на Јадранском мору и ојачала наш фронт према Цавид-паши (о коме су стизале лажне вести да прикупља велику снагу да би извршио напад у правцу Елбасана и даље на север у циљу спајања с трупама Есад-паше, који је командовао утврђеним Скадром), наредила да се Моравска дивизија I позива одмах упути преко Ресена, Охрида, Струге и Нукуса ка Елбасану и да ту очекује даља наређења.

Тачно је да је сиромах Цавид-паша предузимао неке мере да би прикупио и опремио што већи број трупа ради предузимања офанзиве у правцу севера, али, чим су наше трупе почеле силазити у Музећеју, сваког дана им се предавало 5–6 његових изгладнелих официра, с гомилама босоногих војника. Албанци из богате Музећеје и околине Берата нису му добровољно давали ништа од хране, а он силом није смео ништа да узме бојећи се побуне становништва.

Једног дана пуковник Милош Пауновић, који је раније био одређен да прими команду над јадранским трупама, посла Врховној команди телеграм у коме јављаше да му Цавид-паша преко парламентарара нуди предају под извесним условима. У телеграму је навео услове које је као одговор послао Цавиду. Врховна команда одобри поступак пуковника Пауновића, јер због врло слабих телефонских и телеграфских веза није се могло ништа мењати у тим условима. После дан-два Врховна команда је сазнала да је пуковник Пауновић био обманут.

Уколико се Моравска дивизија I позива више приближавала Елбасану прелазећи преко Шкумбе, утолико је дезертирање Цавид-пашиних официра и војника било масовније.

По наређењу начелника штаба Врховне команде, лево крило наших трупа јужно од Елбасана задржано је на реци Деволи, а десно крило заузело је положај на Душку, обезбеђујући везу с јадранским трупама.

Док су се описани догађаји одигравали око Елбасана и на левој обали Шкумбе, Врховна команда је наредила да Моравска бригада крене из Скопља возом преко Велеса и Солуна за Битољ, а одатле одмаршује преко Ресена, Охрида и Струге ка Дебру да

нападне тамошњу турску посаду и заузме Дебар. Њен пук, којим је раније била ојачана Моравска дивизија II позива, имао је да у Струги уђе у састав бригаде. У Дебру су се налазиле нередовне трупе из околине вароши и Маћа, потпомогнуте са нешто редовне војске и са два-три брдска топа. Моравска бригада је неколико дана преговарала с посадом Дебра о предаји, али све беше узалуд.

Једнога дана позвах телефоном пуковника Недића, који се и сам веома интересовао шта је с Дебром, и упитах га да ли би био вољан да с делом своје дивизије крене из Елбасана и што пре заузме Дебар. Недић је ово радо прихватио. Реферисао сам о овоме војводи Путнику и он одобри мој поступак. Чим је стигао у близину Дебра и упознао се са ситуацијом, Недић је предузео напад и после два дана заузео Дебар. Наредили смо му да ту остане на одмору до даљег наређења. За то време везу с јадранским трупама одржавала је Моравска дивизија I позива.

На два-три дана пре почетка битке за Битољ страни војни изасланици у Београду молили су да им се дозволи да на лицу места прате операције 1. армије. На овоме је највише настојао енглески војни изасланик потпуковник Филипеон.

Пошто им је одобрено, кренули су од Велеса преко Извора и Бабуне за Прилеп. Пењући се друмом уз Бабуну, стигли су нашу тешку артиљерију с воловским запрегама и посматрали силну енергију и залагање војника да још недовољно поправљеним путем уз оне стрмине што пре избију на теме Бабуне. На врху Бабуне командант колоне дао је краћи одмор, за време којег стигоше и војни изасланици. Енглески потпуковник Филипеон пришао је том приликом команданту артиљерије, честитао му на силном напору војника на овом тешком маршу, а затим молио једног командира батерије за дозволу да, у знак дивљења чудноватој енергији волова, једнога вола целива у чело. Пошто му је дозвољено, учинио је то и усхићено узвикнуо: „По свршетку рата, у знак признања за велике заслуге за успешан исход овога рата, треба на Теразијама у Београду подићи споменик и српском војнику и српском волу.“

Ово ми је доцније испричао један наш официр очевидац.

По свршетку битке за Битољ војни изасланици вратише се у Скопље и дођоше мени да заблагодаре што им се пружила прилика да из близине посматрају борбу наших војника. Испричаше ми да су с дивљењем гледали како наши војници, газећи Црну реку до пазуха, с фишеклијом обешеном око врата, јуришају на турске положаје на супротној страни. Рекоше да су чули како су поједини војници у стрељачком строју молили своје подофицире да се стрељачки строј не задржава дуго при застанцима, већ да незадрживо креће напред. На питање зашто он мисли да се не треба дуго задржавати на застанцима, један војник им је одговорио:

– Па ето, господине, зашто: прво, кад Турчин види да се брзо крећемо напред, он има већи страх од нас, а друго, ако дуже останемо на једном месту, стварамо могућност њиховој артиљерији да нас прецизно гађа и тако узалудно гинемо. Овако, гурај храбро напред, па шта бог даде.

Ето тако мисле и раде наши храбри и бистри војници.

Некако одмах после борбе на Бакарном гувну једног дана дође у моју канцеларију у кући др Шушкаловића пуковник Дамјан Поповић. После краћег разговора молио ме је да настојим да му се повери ма каква била команда, јер до тога времена у овоме рату није командовао ни једном јединицом. Обећах му да ћу о томе реферисати војводи Путнику. На крају му рекох да сутра после подне дође до мене да му саопштим резултат. Истог дана предложих војводи Путнику да Поповића упутимо на Јадранско приморје да тамо обједини командовање над деловима Шумадијске и Дринске дивизије, односно да на том положају замени пуковника Милоша Пауновића. На моје наваљивање, после дужег колебања, војвода напослетку одобри мој предлог, али додаде:

– Па видећете, господине Мишићу, да ће од тога бити слаба вајда.

Сутрадан саопштих пуковнику Поповићу да је одређен за команданта Јадранских трупа и да треба што пре да крене на пут. Али, како је његов рођак храбри и одважни потпоручник Љубиша П. Борисављевић био тешко рањен на Бакарном гувну и лежао у

прилепској болници, пуковник Поповић ме замоли да претходно обиђе потпоручника Борисављевића, а одмах по повратку да отпутује. Одобрио сам му то, и после краћег времена он је отпутовао на нову дужност.

Пошто се његов напад на Брдицу завршио неуспешно, наше новине су оштро критиковале овај подухват пуковника Поповића.

Кад сам, после демобилизације 1913. године, стављен у пензију, једнога јутра код Официрске задруге срете ме потпуковник Душан Глишић и саопшти ми у поверењу да је од једног Поповићевог рођака чуо да пуковник Поповић посигурно мисли да ја инспиришем писање „Штампе“ о његовом неуспеху на Брдици и да ми због тога прети некаквом осветом.

Поверовао сам овом поштенем потпуковнику и одмах упутио власнику „Штампе“ питање да ли сам ја писац или инспиратор напада на пуковника Поповића објављених у „Штамп“ или не? Опет морам навести ону мудру изреку нашег народа: „Ко другоме јаму копа, сам у њу пада“. Тако је било и у овом случају. Власник „Штампе“ не само да је јавно демантовао „сигурну сумњу“ пуковника Поповића, већ је у уводнику свог листа осуо најстрашнију палбу против Поповића, због које се овај сигурно морао у ковитлац окретати.* У свету има много људи који у своја закулисна дела и притворства у згодној прилици желе и друге да увуку.

** Ноћу 26/27. јануара (8/9. фебруара) 1913. године српске Приморске шрује под командом пуковника Дамјана Поповића предузеле су веома слабо припремљен напад на Брдицу, код Скадра, који се завршио неуспешно и уз велике жртве.*

После обнављања непријатељства крајем јануара 1913. црногорска Врховна команда је одлучила да оштим нападом, у коме би учествовала сва црногорска војска и српске Приморске шрује, заузме Скадар. Главну улогу у нападу имале су шрује Зетског одреда, који је, под командом престојолонаследника Данила, нападао преко Бардањолта, док су шрује црногорског Приморског одреда и српске Приморске шрује добиле задатак да врше демонстрацијан напад преко Тарабоша и Брдице.

Напад је почео 25. јануара ујутро. И поред ванредне храбрости и пожртвовања црногорских војника, подофицира и официра, који су извршили неколико узастопних јуриша на утврђене шурске положаје, Зетски одред није успео да заузме Бардањолт. И напад Приморског одреда на утврђени Тарабош завршио се неуспешно уз велике жртве. Црногорске шрује нису располагале никаквим средствима за савлађивање жичаних и друтих преграда. Поред тога, снаге нису биле правилно припремане, није обезбеђена координација дејстава на главном и помоћним правцима.

Да би помогао Зетски одред, који се нашао у теškoј ситуацији, командант српских Приморских шруја, на захтев црногорске Врховне команде, наредио је својим шрујама да ноћу 26/27. јануара са две колоне изврше напад на Брдицу. Будући да није био упознат са ситуацијом, он није издао целовитиу заповест за напад, у којој би задаци колоне били јасно представљени. Уместо тога, пуковник Поповић је издао неопходна и непрецизна наређења, која је често мењао.

Обавештен од команданта леве колоне – у шоку покрета шруја за напад – да је Брдица заштићена јаким жичаним преградама и да у таквим условима нема изгледа на успех, пуковник Поповић је наредио да се напад обустави. Ово наређење примила је и поштила по њему само лева колона. Десна колона је продужила покрет и око 3 часа ујутро, без артиљеријске подршке, напала шурске утврђене положаје. Бомбама, бајонетима и разним приручним средствима отворила је неколико пролаза у преградама и делом снага уклонила се у непријатељски распоред. Али, пошто је лева колона одустала од напада, Турци су прешли у противнапад, одсекли уклињене делове и принудили српске шрује на неуредно повлачење, наносећи им велике губитке. У овом нападу Дринска дивизија II позива изгубила је око 1.600 људи.

И обновљени напади Зетског одреда на Бардањолт и Приморског одреда на Тарабош завршили су се без успеха. (В. Мишар Буришић, Први балкански рат 1912–1913. (Операције црногорске војске), изд. Војноисторијског института, Београд 1960, стр. 261–317; Ј. Луковић и Т. Нижић, н. д., стр. 117–124.)

Некако после битке за Битољ стигоше у Скопље гроф од Картагене и пуковник Ешаги, ађутант шпанског краља, мој стари познаник са француских маневара. Они су били дошли као изасланици шпанског краља или владе да се на лицу места упознају с током ратних операција на нашем војишту. Били су наши гости у официрској менажи Врховне команде. Чинили смо све да се ово изасланство што потпуније упозна с приликама на нашем главном војишту.

По повратку с пута једног дана за ручком, поред похвала и дивљења на рачун издржљивости и скромности наших војника, гроф ми рече:

– Ваши војници нису одевени онако како би требало с обзиром на овако хладно и влажно време. Они имају неку врсту обуће какву до сада нисам видео ни у једној другој војсци, па и та обућа је тако подерана да сам многе војнике видео скоро потпуно босе.

Најзад, уверили смо се да ваше трупе нису довољно снабдевене профијантом, да им је комора врло слаба и скоро недовољна, у то смо се уверили на лицу места. Због тога вас молим, господине ђенерале, да ми објасните како су ваше трупе могле да под борбом прелазе онако велике просторије разноликог, претежно брдовитог земљишта, а да ипак одрже онако примеран ред, дисциплину и морал.

– Господине грофе – рекох му ја – наш народ се у огромној већини бави земљорадњом, јер је индустрија код нас слабо развијена. Сваки наш сељак има кућу, земљу и стоку. Пошто код нас зима дуго траје и пошто су времена врло променљива и често неугодна за пољске радове, наш народ је одвајкада навикнут да брзо ради и да никада не оставља за сутра оно што треба да уради данас. Сваки појединац врло радо се хвали својим успесима у пољским радовима и скупљању летине; у томе налази задовољство не само старешина породице већ и сви чланови његове задруге. У тој општој журби да на време посвршавају своје послове наши људи врло мало полагају на лично уживање. Они се хране врло просто и економично. Само о већим празницима и домаћим славама, поглавито у зимско доба, наши људи за себе справљају јачу и богатију храну. Цео наш официјерски кор регрутује се из народа, великом већином из сељачког становништва, и као такав врло добро познаје навике својих војника. Не обраћајући много пажње на личне удобности, а настојећи да са што већим успехом заврше своје послове, који су им пречи од свега, они су се толико очеличили да све те тегобе врло лако и без гунђања подносе. Познајући те особине свога народа, наша војна управа их много негује кроз касарнски живот. Томе иде на руку и околност што су наши финансијски приходи мали и што наш народ не воли да се задужује и расипа у питањима државних потреба, осим онога што је, по његовом схватању, најпотребније. Наши војници воле и поштују своје старешине, јер су они редовно с њима и све тегобе заједнички подносе, не издвајајући се никада, као што сте видели, од својих војника. Обућа коју сте видели на нашим војницима то је народна обућа, коју називамо опанак. Измалена навикнути на ту обућу наши војници се у њој најлакше крећу и најрадије је носе, без обзира што су им ноге у кишно време потпуно влажне. Главни узрок што немамо бољу и многобројнију комору то су наше слабе финансијске прилике, али она и онаква каква је задовољава наше потребе.

Свој одговор заврших овим речима: „Напоследку, господине грофе, треба имати у виду да ми у последње време имамо министра финансија, правог виртуоза, који је пред сам рат успео да сваком нашем пуку осигура резерву од 3000–4000 динара у злату, коју они носе у пуковским касама. Сасвим је природно што наш војник с наведеним особинама и нема великих личних прохтева и што се задовољава малим, нарочито кад зна да се у његовој пуковској каси налази доста новца за крајње случајеве.“

Саслушао ме је врло пажљиво и замолио за дозволу да све то у кратким потезима забележи у своју бележницу.

Другога дана, такође за ручком, разговарали смо и о познатим интригама Аустро-Угарске против нас у овом победоносном рату. Гроф ме наједном запита:

– Шта мислите, која је дипломација у Европи најагилнија и најспособнија?

– Ако рачунамо с огромним конгломератом народности, које је на врло лукав и вешт начин подјармила и које одржава у једном примерном реду с инквизиторским поступцима према свим слободоумнијим елементима, онда је аустријска дипломација најспособнија у Европи – одговорих му ја.

– Е, ту немате право, господине ђенерале – рече гроф. – Ја сам дуго проучавао политичку историју европских држава и као дугогодишњи амбасадор своје влале дошао сам, на основу несумњивих званичних и других података, до закључка да су Италијани најагилнији, најспособнији и најлукавији политичари. То показује целокупна историја њихове државе још од најстаријих времена, а то ће, по мом дубоком уверењу, показати и будућност. У свим досадашњим политичким или оружаним сукобима италијански политичари су, с мало поднетих жртава, на необјашњени начин извлачили за себе највеће користи.

Уочи рата против Бугара

У почетку 1913. године за војног делегата бугарске Врховне команде дође у Скопље у наш штаб ђенерал Паприков, врло миран, разборит, и доста искрен официер.

Једном приликом, причајући ми о унутрашњим политичким стварима у Бугарској, ђенерал Паприков ми рече:

– Пуне четири године био сам министар, али то би се пре могло назвати робовање него министровање због преторијанства извесне клике која у Бугарској жари и пали.

Кад се већ увелико почело говорити о вероватном сукобу између нас и Бугара, ђенерал Паприков дође на једно петнаестак дана пре Ускрса и саопшти ми да он мора ових дана отпутовати у Бугарску, јер му је кћерка болесна. После два дана отишао је и више се није враћао. Наш делегат у Врховној команди бугарске војске био је у то време пуковник Љубомир М. Лешјанин.

Пошто је турски покушај деблокације Једрена претрпео неуспех, бугарска војска, са двама нашим дивизијама, приступила је припреми за напад и заузимање Једрена.

Пре тога дошао је у штаб наше Врховне команде, као изасланик француског војног министра, француски ђенерал Хере ради нарочитог проучавања нашег војишта. Учињено је све да ђенерал обиђе сва војишта која је желео видети, а на првом месту кумановско бојиште. За све време био је наш гост у менажи Врховне команде. У свим приликама показао се као наш велики пријатељ и необично поверљив према мени. Својим опхођењем брзо је задобио симпатије свих официера у штабу. Уопште је био интелигентан официер, веселе нарави.

Кад је полазио на бугарско војиште ради његовог проучавања, за време ручка наздравио сам му и у краткој здравици указао на симпатије које је он, као син једне од најкултурнијих нација Европе, изражавао за нас и нашу војску и пожелео му срећан пут.

Ову здравицу сам изрекао, колико сам знао и умео, на француском језику. Она је толико узбудила овог честитог ђенерала да се одмах сав усплахирен дигао с чашом шампањца у руци и заблагодарио официрима штаба Врховне команде и свима осталима с којима је долазио у додир приликом обиласка појединих бојишта на другарској и искреној предусретљивости, истичући храброст наших непобедивих војника. Дао нам је реч да ће код своје владе знати да у правој светлости представи све врлине наше војске. Напослетку он је у великом одушевљењу и узбуђењу узвикнуо:

– Господо моја, неће протећи много времена када ће, једнога дана, српска војска раме уз раме с француском војском полетети у бој против наших заједничких непријатеља – Немаца, Аустријанаца и Мађара, у окршај који ће се, по мом дубоком уверењу, свршити у нашу заједничку корист.

Силном аплаузу и одушевљењу не беше краја. Сви присутни су узвикивали: „Живела Француска! Живела храбра француска војска!“

Овом ручку присуствовао је, са својом госпођом, симпатични француски конзул у Скопљу господин Карлије, а био је и бугарски ђенерал Паприков. По завршетку ручка изасланик француског војног министра испраћен је из сале официрске менаже уз свирку „Марсељезе“.

Док смо ми за месец дана победоносним биткама на Куманову, Косову, Бакарном гувну и Битољу свршили с Турцима и под најнеповољнијим условима преко беспутног албанског земљишта избили на Јадранско приморје, учинивши потпуно безопасним Цавид-пашу, једину наду Турака, дотле Бугари још нису могли да заузму Једрене иако смо им још из раније ставили на располагање две дивизије 2. армије.

У току операција око Једрена, преко нашег делегата пуковника Љубомира Лешјанина, бугарска Врховна команда молила нас је да јој ставимо на располагање што већи број опсадних топова са довољно муниције. Врховна команда учини потребну представку нашој влади, предлажући да им се учини ова позајмица, јер ситуација на нашем војишту то омогућава. Влада ово одобри, и ми упутисмо под Једрене тражена

артиљеријска оруђа.

После краћег времена Бугари се поново обратише с молбом да им позајмимо санитарског материјала и, колико год више можемо, платнених кесица за пуњење песком ради израде пушкарница на банкетима утврђења. По одобрењу начелника штаба војводе Путника упутио сам наређење управнику инжињеријског арсенала у Ђуприји да одмах преко Пирота пошаље у Софију осамдесет хиљада кесица, које је још имао у арсеналу. У санитарском материјалу и ми смо прилично оскудевали.

Ојачани целом нашом 2. армијом и нашим новим хаубицама најмодернијег система, Бугари најзад успеше да принуде Шукри-пашу на предају.

Пошто су стране новине и војни изасланици при штабу бугарске Врховне команде почели отворено писати и говорити о великој улози наше 2. армије у заузећу Једрена, Бугари су све отвореније омаловажавали ту улогу и помоћ коју смо им дали у току рата. Чак су, по паду Једрена, покушавали да нашу 2. армију са свим њеним деловима задрже на својој територији и да јој онемогуће повратак у нашу земљу. Ђенералу Степановићу правили су грдне сметње. И поред постојећег споразума, нису му дали потребан број возова за транспорт 2. армије у Србију.

Наша Врховна команда и влада упозоравале су Бугаре на дужност да команданту 2. армије ставе на располагање потребан број возова за транспорт наших трупа, али све беше узалуд. У крајњем случају покушали смо да у том циљу у Бугарску упутимо потребан број наших возова, али Бугари и то одбише.

Благодарећи несаломљивој енергији ђенерала Степановића, који је изјавио да ће, ако му се не даду потребни возови, своје трупе упутити пешке у Србију, Бугари напослетку попустише и омогућише да се наше трупе отуда извуку.

Све је то откривало намеру Бугара да нас у згодној прилици нападну и силом заузму територију на коју полагаху право на основу некаквог уговора од 1912. године.*

** Ради се о Уговору о пријатељству и савезу између Србије и Бугарске потписаном 13. марта 1912, који је имао антиаустријску, антиаустријску и антирумунску оријентацију. Споразум је, после дугог његања, потписан на следећој основи: све територијалне њековине које се задобију у рату против Турске потпадају под заједничку власт (кондоминијум) оба савезника и састоје се из несјорних и сјорних територија. Као несјорне српске означене су територије које се простиру на север и запад од Шар-планине, а као сјорне бугарске територије источно од реке Струме и Родопи. Територија Македоније означена је као сјорна, и она је подељена између Србије и Бугарске линијом која њлази од Големој врха (северно од Криве Паланке) и иде на југозапад до манастира Св. Размо (село Губавици) код Охридској језера.*

У члану 4. српско-бугарској уговора утврђено је да се сваки несјоразум до кога би дошло њоводом њумачења Уговора и његових прилога преда на арбитражно решење руском цару, „чим једна или група страна буде изјавила да је немогуће потписати споразум нејосредним преговорима“.

До несјоразума у њумачењу одредаба српско-бугарској уговора дошло је већ у јесен 1912, јер је и једна и група страна настојала да заузме целу Македонију, без обзира на њоменути Уговор. (В. Први балкански рат 1912–1918, стр. 106–119, В. Максимовић, н. д., стр. 9–19.)

С друге стране, наша Врховна команда одмах је отпочела прикупљање својих разбацаних делова концентришући их у исто време у околини Пирота, Куманова, Скопља, Велеса и код Криволака, с мањим одредима на Власини и на просторији Зајечар–Књажевац. Најпотребнији део остављен је на територији Косовског вилајета, а један пук пешадије јужно од Битоља.

Још одраније избио је отворен сукоб између Бугара и Грка око Солуна. Бугари су захтевали да се Грци повуку из Солуна. Међутим, Грци не само што нису ни помишљали на евакуацију, већ су једног дана жестоко напали бугарске одреде који су били смештени у североисточном делу вароши и одатле их протерали. Односи између Грка и Бугара били су све гори и гори.

Поводом бугарских јавних претензија на крајеве које је ослободила наша војска сваким даном је све више расло огорчење у нашој војсци, посебно у официрском корпусу. Неколико дана по заузећу Дебра, по наређењу Врховне команде, Моравска дивизија разместила се на просторији између Гостивара и Тетова ради становања и одмора. Начелник штаба војвода Путник нареди ми једнога дана да обиђем трупе Моравске дивизије II позива и да на лицу места стекнем увид у опште стање код ове дивизије.

Враћајући се аутомобилом из Гостивара ка Тетову стигох једну старицу из околине Параћина с торбом на леђима и штапом у руци. Зауоставих ауто и запитах је одакле иде. Рече ми да је била у Битољу да обиђе свога болесног сина, који је, по несрећи, умро у њеном наручју у тамошњој војној болници.

– А одакле ти, господине, идеш? – упита ме старица.

– Враћам се, снашо, из Гостивара у Скопље.

– Јеси ли ти капетан, шта ли си по чину, господине? – питала ме даље она.

– Јесам, снашо... Ја сам капетан, па сам неким послом ишао у Гостивар – одговорих ја.

– Опрости ми, господине, могу ли нешто да те упитам? Онамо у Битољу говори се да ћете Битољ предати Бугарима, а ја сам у Битољу сахранила мога јединца, моју једину узданицу и храниоца, па хоћу да знам је ли то истина. Ако је то истина, синко, настави старица, онда реци ти тамо онима у Скопљу да се не шале и Битољ предају Бугарима, јер ћемо се ми жене дићи с моткама да бранимо гробове наших синова који тамо леже. Зар ја, самохрана старица, да не могу да обилазим гроб мога сина који је живот положио за Битољ, већ да погледом у туђини тражим његов гроб.

– Не води бригу, снашо... Битољ никада неће бити бугарски – одговорих одлучно.

– Е, хвала ти, синко, на томе као свом детету – рече смирено старица.

Дадох јој нешто мало новаца и продужих за Тетово.

Тога дана био сам гост на ручку у штабу Моравске дивизије II позива. Говорило се о свему и свачему па и о тежњама Бугара да нам узму Битољ. Том приликом један од команданата пукова, храбри пуковник Душан Васић, коме, према речима пуковника Недића, припада највећа заслуга за заузеће Облакова, чијим је падом решена судбина Битоља, диже се и, наздрављајући ми, између осталог, рече:

– Господине ђенерале, ако и Врховна команда, у чијем саставу и ви заузimate важан положај, пристане да се Битољ преда Бугарима, онда ће, кунем вам се, Моравска дивизија прво раскрстити с оним у Врховној команди који на то буду пристали, а потом бранити Битољ, који смо уз онако велике жртве отели од Турака. Браниће га до последњег човека.

Ова здравица доведе ме мало у забуну. Нисам знао шта и како да му одговорим. Напослетку, рекох и ово:

– Господо, ако би се ко нашао у Врховној команди који би пристао на уступање Битоља Бугарима, дајем вам часну реч да ћу га сопственим рукама везати и дотерати овамо, одакле ћемо с нашим храбрим пуковима полетети да бранимо Битољ.

Наједанпут се заори једно развучено: „Живео!“ Дигоше ме на руке, и у том положају морадох испити чашу шампањца.

Чим сам стигао у Скопље, о свему сам реферисао војводи Путнику. Њему се необично допао и мој разговор с оном старицом, и поменута здравица пуковника Васића, и мој одговор.

Штаб 1. армије беше још раније премештен из Битоља у Скопље.

На два дана по мом повратку из Тетова дође у моју канцеларију командант 1. армије престолонаследник Александар. Пошто му испричах све што сам видео, дознао и говорио за време обиласка трупа Моравске дивизије II позива, он се, по обичају, насмеја, и вадећи цигарете, нагну се према мом столу и полугласно рече:

– Изгледа да је рат између нас и Бугара неизбежан иако имамо велико поверење у наше трупе, шта мислите како би било да за тај случај склопимо савез с Грцима против Бугара, јер су и Грци јако огорчени на њих.

– Ваше величанство, по мом схватању, то је најбоља идеја која вам је у овом случају пала на памет – одговорих без двоумљења.

– Целе прошле ноћи, настави он, о томе сам размишљао, па хтедох и вас о томе да обавестим. У том циљу намеравам да ових дана отпутујем у Солун. Тамо се налази принц Андреја, кога ја израније добро познајем. Саопштићу му ову идеју, а он ће је, сигуран сам, одмах пренети краљу, па ћемо онда у згодној прилици о том питању предузети политичке кораке.

– Врло добро, Ваше величанство! Молим вас да што скорије отпутујете у Солун.

– У реду, рече престолонаследник, само ви наредите Смиљанићу да ми за прекосутра у 8 часова ујутро компонује воз за Солун.

По повратку из Солуна престолонаследник је опет дошао к мени врло задовољан и саопшти ми да је у дворским круговима у Солуну ова идеја врло симпатично примљена.

После тога предузети су политички кораки за закључење савеза.

Дакле, идеја о савезу с Грчком против Бугара 1913. године прво се родила у глави престолонаследника Александра, команданта 1. армије. Он је на описани начин отворио врата за даље политичке кораке у том правцу.

За време боравка на солунском фронту једна угледна политичка личност, говорећи о овом питању, рече ми да је то била срећна идеја једног нашег истакнутог политичара. Испричах дотичном господину чија је то идеја и како су ствари текле у том питању. Он слеже раменима и рече:

– Па, брате, тако сам чуо од неких наших угледних људи, а сам у то нисам био упућен.*

** Има више факата који говоре да је грчка дипломатија радила на грчко-српском зближењу против Бугарске још пре одласка престолонаследника Александра у Солун. Пошто није успела да се с бугарском владом непосредно споразуме о подели јужне Македоније, грчка влада је настојала да на своју страну придобије Србију. Крајем децембра 1912. саветовала јој је да, „уколико жели осигураћи себи праведан део ослобођених територија, сразмерно својој улози у рату“, одмах предложи услове за своје источне и јужне границе, у противном – истиница је грчка влада – Србија ће приликом поделе ослобођених земаља имати великих тешкоћа и компликација са Бугарском.*

На састанку српског и грчког престолонаследника у Солуну било је конкретно говора с грчко-српском савезу, „којим би се имало постићи да нова бугарска граница не прелази Вардар“. Обавештен о тим разговорима, грчки министар иностраних послова Коромилас изјавио је српском посланику у Атини Бошковићу „да би било у интересу будућег мира и равнотеже снага на Балкану да се Бугарска не шири даље“. О томе је говорено и на састанку председника српске и грчке владе Николе Пашића и Елефтериоса Венизелоса почетком фебруара 1913. године. Том приликом истиница је начелна сагласност да је у интересу једне и друге земље да имају заједничку границу на десној обали Вардара.

Преговори о будућој српско-грчкој граници и савезу против Бугарске, који су почетком марта 1913. настављени у Атини, шекли су се. Споразум о граници постигнут је релативно лако, али су преговори о циљевима грчко-српског савеза застали у тешкоће, због ујорног избегавања грчке владе да прими обавезу да својом војском помогне Србију уколико буде нападнута од Аустро-Угарске. Због тога је, с обзиром на то да је ратна опасност била стално присутна, прво потписан Протокол о закључењу савеза између Грчке и Србије (22. априла 1913), израђен одговарајућом Војном конвенцијом, која је потписана 1. маја, да би одмах затим преговори о савезу били настављени. Тек када је дошло до озбиљног сукоба између грчке и бугарске војске у долини реке Анџисте, грчка влада је прихватила српски предлог о проширењу циљева грчко-српског савеза, тако да је он добио не само антибугарску, већ и антиаустријску оквирну. Уговор о савезу и одговарајућа Војна конвенција потписани су у Солуну 19. маја (1. јуна) 1913. (В. Саво Скоко, Друштво балкански рат 1913, изд. Војноисторијског института, књ. I, Београд 1968, стр. 139–142 и 196–207.)

После обелодањених бугарских намера да силом заузму територију на левој обали Вардара, коју је наша војска отела од Турака, Врховна команда је углавном била довршила план за концентрацију трупа према Бугарској. Прво је из Битоља дошла у Скопље Дунавска дивизија I позива, а после краћег времена њен командант генерал Милош Божановић био је постављен за војног министра. Команду над том дивизијом примио је генерал Павле Јуришић Штурм. Затим је прispела са Косова и Шумадијска дивизија I позива. На место њеног дотадањег команданта генерала Ђорђа Михајловића постављен је пуковник Божидар Терзић, дотадањи начелник операцијског одељења у штабу Врховне команде. На његово место одређен је потпуковник Живко Павловић, који је до тада био на служби у операцијском одељењу. Тимочка дивизија II позива под командом пуковника Драгутина Милутиновића задржана је у околини Криволака и ушла у састав 3. армије.

Како је која дивизија пристизала, одмах је упућивана на планом предвиђену просторију. Моравска дивизија II позива прикупљала се у Скопљу, а Дринска дивизија I позива, под командом пуковника Стевана Хаџића у околини Велеса.

На неколико дана пре доласка штаба Моравске дивизије II позива у Скопље начелник штаба војвода Путник нареди ми да телефоном позовем пуковника Милована Недића да одмах дође у Скопље.

– Хоћу, рече ми Путник, да му лично саопштим колико сам задовољан његовим радом и да му кажем да ће првим указом бити произведен за ђенерала.

Милован Недић уђе сутрадан у моју канцеларију и одмах после поздрава упита ме зашто га је војвода позивао.

– Чућеш од њега лично зашто је наредио да дођеш – одговорих му ја.

По изласку из Путникове канцеларије ето ти Милована опет код мене.

– А да ли је истина што ми рече онај кашљавко? – упита он.

– Кад не би била истина зашто би те позивао – одговорих мирно.

Милован по обичају заврте главом и промрмља неку неверицу иако га је и раније, у више прилика, војвода хвалио за добар рад са дивизијом.

У штабу Врховне команде одмах се сазнало зашто је начелник штаба звао Недића. Свима је било пријатно када су чули да ће произвођењем у чин ђенерала бити награђена енергија, одлучност и умешност једног од млађих команданата у извођењу операција. Тако се уистину мислило и осећало, али се, на жалост, сасвим друкчије урадило.

Чудновата је природа човека. Велика већина људи, ваљда по урођеној навици, радије слуша и верује ако се што рђаво прича за неког од угледнијих чланова друштва.

Глас да ће пуковник Милован Недић бити првим указом произведен за ђенерала брзо се ширио, па је чак допро и до Београда. Опет је та проклета, вечита суревњивост почела да плете мреже оговарања, измишљања и подметања, да би се намера меродавних, ако не сасвим осујетила, а оно бар одложила за дуже време, како би и други могли доћи у ред оних о којима би требало исто тако лепо говорити, па макар то по својим делима и не заслуживали. Што чаршија тако ради још се некако може разумети, али је за сваку осуду ако и највиши и најмеродавнији чиниоци лако падну под утицај измишљотина које до њих допиру и капитулирају пред њима.

У ратно доба ништа није несрећније од колебљивости и неодлучности код командног кадра. Да је у поменутом случају начелник штаба одржао реч коју је дао пуковнику Недићу, чију је вредност у операцијама лично познавао и да је одмах издејствовао указ о произвођењу, нико не би имао ништа против. Напротив, то би био подстрек многим другим млађим командантима да своју енергију и одлучност у операцијама још више испољавају, уверени да ће и њихов рад бити правилно оцењен и награђен. Колебљивост у највишим крутовима учинила је, у овом случају, да се догодило обратно: због тога што није био произведен у ђенералски чин пуковник Недић је био толико утучен и раздражен да је у извесним тренуцима помишљао и на најгоре, само да би себи дао личну сатисфакцију.

Колико је мени познато, пуковник Недић није произведен за ђенерала из ових разлога. Приликом извођења операција у околини Ресена и Струге, после пада Битоља, штаб Моравске дивизије II позива преноћио је у Ресену у кући неког богатог Турчина, који је био побегао испред наше војске. Кућа је била раскошно намештена. У њој су и раније ноћивале неке јединице и мањи штабови. Полазећи из Ресена, пуковник Недић је из те куће узео за себе само један чибук с великим ћилибаром. По одласку Недића један део његовог штаба остао је још неки дан у Ресену у истој кући. Командант стана у штабу дивизије, један врло честит резервни официр, видећи да ће остатак ствари у тој кући бити развучен и опљачкан од месног становништва, наредио је да се једна гарнитура собног намештаја спакује и са још неким стварима пошаље под бројем у Ниш на адресу команданта Моравске дивизијске области, с напоменом да се те ствари чувају у магацину до доласка Моравске дивизије II позива после демобилизације. Рачунао је да

тим стварима меблира штаб Моравске дивизијске области. Пошто је намештај послао, командант стана је о томе усмено известио пуковника Недића, који није ни сањао шта ће се све око тога испилити.

Шта се све с тим стварима збивало у Нишу није ми познато. Тек после извесног времена поче се и по Скопљу дошаптавати да је пуковник Недић покрао неке ствари у Ресену и послао их у Ниш. После краћег времена из Војног министарства дође у Врховну команду наређење да се од пуковника Недића узме изјашњење о питању тих ствари. Колико се сећам, Недић је у свом одговору признао да је из поменуте куће узео за себе само један чибук, истичући да за остале ствари зна командант стана његовог штаба. Са своје стране, командант стана је признао да је са стварима учинио оно што је наведено без икаквог наговора од стране пуковника Недића.

Даље трагање је прекинуто. Ствари су, по нечијем наређењу, пренете у Београд, а шта је даље с њима било није ми познато. Главна је ствар, дакле, да се пуковник Недић на тај начин дискредитује и да му се онемогући обећано произвођење у ђенералски чин. И у томе се успело!

Да ли је начелник штаба у то време чинио какву представку за унапређење пуковника Недића није ми познато. То ће најбоље знати ондашњи начелник ађутантског одељења пуковник Прендић, с којим је војвода Путник расправљао сва лична питања. Главно је да војвода Путник и поред поменутих сумњичења ни доцније није променио добро мишљење о пуковнику Недићу. Приликом једног реферисања о стању на фронту за време битке на Брегалници војвода Путник у добром расположењу ми рече:

– Господине Мишићу, да нам је у овим приликама још три-четири Недића!

Концентрација наших трупа на фронту Криволак–Велес–Крива Паланка била је у завршној фази. Савез с Грцима био је остварен, али без заједничког командовања. Огорчење наших трупа против Бугара све више расте. Сваког дана стизали су у Врховну команду извештаји којима се јављаше о кретању бугарских трупа од Сереза и Демирхисара поред Валандова ка Штипу. У околини Валандова, јужно од Брегалнице, пут на неколико места прелази наше земљиште. Команданти су питали шта да раде: да ли да забране Бугарима прелазак преко наше територије, или да их и даље пропуштају да се слободно крећу.

У Штабу Врховне команде преовлађивало је мишљење да Бугаре треба напасти без икаквог одлагања због њиховог изазивачког држања према нама, а нарочито због повреда одређене демаркационе линије за време концентрације њихових трупа у околини Штипа. На основу званичних података о изазивачком понашању Бугара, када је концентрација наших трупа била скоро потпуно завршена, упитан је председник владе Никола Пашић за мишљење какво држање треба да заузме Врховна команда у конкретној ситуацији. У исто време Пашићу је стављено до знања да смо готови да их нападнемо пре но што заврше концентрацију трупа. На ово питање Врховне команде одмах је дошао у Скопље председник министарства и, пошто је у штабу Врховне команде упознат са ситуацијом, изјавио је да политички разлози налажу да се пошто-пото уздржавамо од напада на Бугаре све дотле док се не рашчисте извесна политичка питања и док нас Бугари сами не нападну.

Тих дана начелник штаба Врховне команде лично је обишао положаје неколико наших дивизија на десној обали Брегалнице и дао упутства за њихово утврђивање. По повратку у штаб није променио своје раније мишљење о потреби да Бугаре нападнемо пре него заврше концентрацију трупа. Али, председник владе је енергично захтевао да се уздржавамо од сваког напада.

У то време командант 1. армије престолонаследник Александар са својим штабом налазио се на Градишту, на левој обали Пчиње, а штаб 3. армије (командант ђенерал Божидар Јанковић) у једном селу на путу Велес–Штип. Штаб 2. армије по повратку из Бугарске налазио се у Пироту.*

* Указом краља Петра од 24. маја (6. јуна) 1913. године, све јединице I, II и III позива формиране су, за евеншуални рат прошив Бугарске, у следеће ратне јединице:

– Врховна команда: врховни командант краљ Петар I, начелник штаба војвода Радомир Пушник,

помоћник начелника штаба генерал Живојин Мишић;

– 1. армија: командант престононаследник Александар, начелник штаба Петар Бојовић; састав: Дунавска и Шумадијска дивизија I позива, Дунавска и Моравска дивизија II позива и Коњичка дивизија;

– 2. армија: командант генерал Стеја Стејановић, начелник штаба пуковник Војислав Живановић; састав: Тимочка дивизија I позива, 1, 3, 4, 6. и 14. пеш. пук III позива, трагска артиљерија Пироћкој утврђеној логора и неке мање јединице;

– 3. армија: командант генерал Божа Јанковић, начелник штаба Душан Појовић; састав: Дринска и Моравска дивизија I позива и Тимочка дивизија II позива;

– Тимочка војска: командант резервни пуковник Вукоман Арачић, начелник штаба коњички пуковник Ђорђе Ђорђевић; састав: Шумадијска дивизија II позива, 2, 8. и 13. пук III позива, артиљерија Зајечарској утврђеној логора и неке мање јединице;

Трупе за осигурање границе према Албанији; састав: Дринска дивизија II позива и Моравска бригада I позива;

Службена резерва Врховне команде: Црногорска дивизија и Добровољачка бригада.

Укупно бројно стање српске оперативне војске износило је 15/28. јуна 1913. године 348.000 људи, од тога 252.000 бораца. (В. Архив ВИИ к. 11, бр. 1, Операцијски дневник Врховне команде, стр. 1346а, б, и 1348а, б, в, к. бр. 4 Елаборација Врховне команде.)

Грех би био овде не изложити патриотски подвиг команданта Дринске дивизијске области, почасног ђенерала Стевана Луковића. Још у почетку рата 1912. године ђенерал Луковић је упутио једно дугачко писмо начелнику штаба Врховне команде, свом класном другу из Академије, преклињући га да што пре издејствује мобилизацију свих пукова III позива и да их упути у близину оперативне војске како би јој се нашли у невољи у овом ослободилачком рату. Истоветно писмо је упутио и на моју адресу. Штаб Врховне команде је у то време био у Врању.

Једнога дана начелник штаба даде ми, смешећи се по обичају, једно писмо да га прочитам. То беше поменуто писмо ђенерала Луковића. Рекох начелнику штаба да је ђенерал Луковић и мени упутио писмо исте садржине. Нема сумње да је и ово писмо утицало на расположење начелника штаба да ускоро издејствује мобилизацију свих пукова III позива. Ускоро су отпочели покрети тих пукова ради њиховог примицања ближе оперативним јединицама.

Као што је познато, трупе III позива учиниле су нам у првом балканском рату неоцењиве услуге. Оне су, поред осталих служби по гарнизонима нових области, биле често употребљаване и као борачке јединице на појединим фронтима, с одличним резултатима. Једнога дана с Дринским пуком III позива стиже возом у Скопље и Дрински ескадрон III позива, који је имао одличне коње и добро опремљене коњанике.

У другој половини априла 1913, једнога дана око два часа после подне, овај ескадрон је наишао на Душанов мост преко Вардара. Иако су путовали од Ваљева, коњаници су с обешеним брковима маркантно изгледали. Ескадрон је са својим командиром на челу продефиловао поред штаба Врховне команде и отишао у логор на пољану јужно од Скопља. Прекобројни обвезници III позива весело су разигравали своје чиле коње, тако да је милина била посматрати таласање овога добро опремљеног ескадрона, који је формирао ђенерал Луковић на територији Дринске дивизијске области и упутио у Скопље на располагање Врховној команди.

Врховна команда је телеграмом упитала Луковића, чиме је осигурао границу према Аустро-Угарској кад толике трупе овамо упућује. Луковић одговори да је он тако осигурао границу да Врховна команда не брине ништа, већ, ако јој је потребно још обвезника за мање јединице и установе, нека му јави.

Овај честити ђенерал, као командант Дринске дивизијске области, за време балканских ратова уистину је развио толико енергије и иницијативе у пословима за нашу општу ствар да му то може служити на част, дајући пример млађем нараштају шта све може да учини добра воља и правилно схваћање општих интереса.

У периоду припрема за концентрацију наших трупа према Бугарској, на предлог Врховне команде, донета је одлука да се упуте у Скопље на поновни преглед сви обвезници који су ранијим прегледима оглашени неспособни или привремено неспособни за ратна дејства, као и они који су раније ма којим поводом били ослобођени од службе у сталном кадру.

После краћег времена Скопље се напуни великим бројем ових обвезника које

шаљивчине називаху „Пашићева војска“. Комисије су по цео дан прегледале ове обвезнике, и сви они који су нађени за способне упућивани су у пукове ради попуње трупних јединица. Мање способни упућивани су на службу у коморе.*

Интересантно је да су ратници с Куманова, Косова, Битоља и Једрена нерадо примали у своје редове ове дошљаке, истичући да им такви војници, које је власт морала силом овамо дотерати, не требају. Толико је био развијен понос и самопоуздање код наших војника после победоносног рата против Турске.

** Као резултат овога прегледа упућено је у разне јединице око 20.000 обвезника. (В. Архив ВИИ к. 11 бр. 1, Операцијски дневник Врховне команде, стр. 1317.)*

Уз успомене Војводе Мишића

Др Саво Скоко

У периоду о коме војвода Мишић говори на последњим страницама својих мемоара дошло је до наглог заостравања српско-бугарских и грчко-бугарских односа и опасног погоршавања међународне ситуације уопште. Други балкански и први светски рат, у којима ће се Живојин Мишић истаћи као један од најталентованијих српских војсковођа, били су на помолу.

Непосредно после потписивања Лондонског мира, којим је победоносно завршен рат Балканског савеза против Турске, када је балканским народима мир био преко потребан, балканске краљевине су се форсирано припремале за нови међусобни рат, који је имао да реши питање којој од њих ће притасти Македонија, а тиме и хегемонија на Балканском полуострву. Бугарска је ужурбано пребацивала своје трупе од Чаталце и Булаира према Србији и Грчкој. У исто време начелник оперативног одељења бугарске Врховне команде пуковник Нерезов израдио је пројект плана операција против Србије и Грчке. Према том плану до 30. јуна 1913. на српској граници извршена је концентрација четири бугарске армије: 1. на подручју Видин–Берковица; 3. на софијско-нишавском правцу на простору Сливница–Цариброд; 5. на криворечком правцу код Ђустендила и Радомира; 4. на сектору Радовиште–Штип–Кочане. Друга армија је концентрисана према Грчкој на линији Дојран–Орфано–Кавала.*

** Войнаша между България и гръцкиѣ балкански държави, том I, София 1941, стр. 182.*

Од укупно 297 батаљона и 186 артиљеријских батерија, колико је у то време имала бугарска оперативна војска, у саставу 1, 3, 5. и 4. армије, које су биле концентрисане према Србији, било је 229 батаљона и 146 батерија.*

** Христовъ, Исторически прегледъ на войнаша на България срещу всички балкански държави 1913. г., София 1924, стр. 33.*

Према овим бугарским армијама стајале су још раније концентрисане три српске армије (1. и 3. армија у Македонији и 2. армија код Пирота) и Тимочка војска (код Зајечара) у јачини од 196 батаљона и 106 артиљеријских батерија.*

** Архив ВИИ, Пописник 2, к. 11, бр. 4, Елаборациј српске Врховне команде.*

Сви покушаји сила Тројног споразума, посебно Русије, да спрече међусавезнички рат били су узалудни, јер је на другој страни аустро-немачка дипломатија свим расположивим средствима јавно и тајно гурала балканске земље у међусобни рат да би на тај начин уклонила моћну баријеру – Балкански савез – која је стајала на путу њихове империјалистичке експанзије.

Пошто су сва друга средства била исцрпена, руски цар Никола II упутио је 8. јуна 1913. идентичне телеграме краљевима Србије и Бугарске – Петру и Фердинанду – позивајући их да решење несугласица у погледу примене и тумачења српско-бугарског уговора и конвенција с њим у вези повере Русији, скрећући им у исто време пажњу да ће она страна која прва отпочне братоубилачки рат сносити тешку одговорност „пред словенском ствари“.*

** Балканската война или руската оранжева книга (дипломатска документна руској Министарства сѣлѣних послѣва која се односе на догађаје на Балканском полуострву од августѣ 1912. до јула 1913). София 1914, стр. 108–9, стр. 209 (даље: Руската оранжева книга.)*

Српско-бугарским уговором од 13. марта 1912. Македонија је подељена између Србије и Бугарске линијом Крива Паланка – Охридско језеро. Пошто се уверила да не може добити излаз на Јадранско море преко албанске територије, српска влада је почетком 1913. године затражила ревизију српско-бугарског уговора, тако да Србија добије сву ону територију у Македонији коју је посела њена војска. И грчка и бугарска влада претендовале су на јужну Македонију. Сви покушаји да се грчко-бугарски спор око ове области реши мирољубивим путем претрпели су неуспех.

Одговарајући на телеграм руског цара, краљ Петар и српски владајући кругови тражили су прво ревизију уговора, па тек онда арбитражу, на новој проширеној основи, у којој би, поред Србије и Бугарске, учествовале и Грчка и Црна Гора, док је бугарска влада затражила од руског цара да, у својству арбитра, у року од 7 дана донесе мериторну одлуку на основу српско-бугарског уговора. Пошто је руска влада одбила да прихвати ултимативно постављен рок, бугарски министар председник Стојан Данев је запретио да ће обуставити свако даље преговарање и опозвати бугарског посланика у Београду Тошева.* Сматрајући да такав корак значи у ствари објаву рата, руски министар иностраних послова Сазонов изјавио је 25. јуна бугарском посланику у Петрограду Бопчеву:

** В. Саво Скоко, н. г. сџр. 225–243.*

„Ваше саопштење ме не изненађује. Ви слушате савет Аустрије. Слободни сте. На тај начин Срби са својом глупошћу, ви, пак, са својом некоректношћу према Русији и словенству, срљате у пропаст. Ми смо извршили своју дужност. Руски император није очекивао ултимативан рок за доношење решења о бугарско-српском спору. Он је, међутим, намеравао да испуни своју тешку обавезу. Сада, пак, после ваше изјаве, дајем вам нашу: не очекујте ништа од нас, и заборавите да постоји нека наша обавеза на основу уговора из 1902. године“.*

** Войнаша между Българија и друтиџь балкански държави, тш. I, шр. 151.*

Два дана после тога, тј. 27. јуна, румунска влада је саопштила Бугарској да ће у случају рата између Бугарске и Србије извршити мобилизацију и ступити у акцију. Тек после тога Данев је схватио да нови рат може по Бугарску имати катастрофалне последице, па је почео да попушта. Он је, наиме, истог дана изјавио руском посланику у Софији да је потпуно сагласан и спреман да иде у Петроград ради отпочињања преговора о српско-бугарском и бугарско-грчком спору. Пошто је и српска влада, после дужег жилавог отпора, 27. јуна донела одлуку да прими безусловну руску арбитражу, створене су реалне шансе да се на Петроградској конференцији четворице балканских премијера међусавезнички спорови реше мирољубивим путем. Међутим, баш у том тренутку ступила је на сцену аустро-немачка агентура у Бугарској, с краљем Фердинандом на челу, предузимајући оружану агресију против Србије и Грчке, без формалне објаве рата.*

** В. Туше Влахов, Ойношенияша между Българија и централнише сили во време на войнише 1912–1918. I., София 1957, сџр. 63.*

Да су Фердинанд Кобурт и његови једномишљеници сџраховали да на Петроградској конференцији не дође до сџоразума између Бугарске и њених дошдагањих савезника, веома јасно се види из телеграма који су уочи рата измењали начелници штабова бугарске 3. и 2. армије – Жосџов и Жеков. Телеграм Жосџова гласи: „Данев вечерас џушјује у Петроград. Русија насџоји да укључи у арбџиражу и грчко-бугарски сџор. Судеџи џо стварима које су се џоследњих дана доџодиле у Софији, она ће усџеџи. Немамо одважноџ државника. Малодушносџи је овладала свима. Солун је неџоврашно изџубљен. Сви ми, народ и војска, уџрли смо џоџлед у вас. Сџасише џа: суџра ће можда биџи касно. Нареџење или слободне руке у џом џоџледу неџеџе добиџи. Сами шреба да одлучише. Мора се дејсџивовати без одлаџања. Поздрав и сваку среџу.“

На овај телеграм џуковник Жеков је одџоворио: „Буди миран. Почињемо данас“. (Войнаша между Българија и друтиџь балкански държави I. сџр. 136.)

Историјска одлука о бици на Брегалници

По наређењу генерала Михаила Савова, 30. јуна у 2 часа ноћу јединице бугарске 4. армије, која је имала преко 100.000 људи, отпочеле су, уз громко „ура“ и звуке војне музике која је свирала химну „Шуми Марица“, изненадни напад преко реке Брегалнице, а сат касније и преко Злетовске реке. Српски предстражни делови били су делом по кратком поступку заробљени или побиијени хладним оружјем, а делом су се, под борбом, повукли на главне положаје. Крваве борбе развиле су се на Осоговској планини и Злетовској реци, на Брегалници у Кривој Лакавици, код Удова и Ђевђелије.* Узастопни жестоки јуриш и противнапади пешадије често су се завршавали ударом на нож. Брдске и пољске батерије истериване су у прве борбене линије.

** В. Милушџин Лазаревиџ, Друџи Балкански рати, Беоџрад 1955, сџр. 64–116*

У силовитом налету Бугари су успели да заузму неке значајне положаје, али се српска одбрамбена линија у целини и даље држала. На Осоговској планини Бугари су

заузели Ретке буке, али су сви њихови покушаји да овладају Чатал-чесмом, Каменитом чесмом и Царевим врхом претрпели неуспех. Седма рилска дивизија и 2. бригада 4. дивизије овладале су земљиштем на десној обали Злетовске реке до линије Кале–село Дренек. На левом крилу Дринске дивизије првог позива Бугари су заузели Шаренковац и задржали га у својим рукама и после три узастопна покушаја 5. пука да га на јуриш поврати. Водећи тешке борбе на положајима испред Лојзанског рида и Жежевог брда против двоструко надмоћнијих непријатељских снага, Дринска дивизија је успела да заустави напад 8. тунџанске дивизије и на тај начин створила је потребно време армијској резерви (Моравска дивизија првог позива) да стигне и појача њену одбрану. Иако нападнута од знатно надмоћнијих снага, Тимочка дивизија II позива повукла се са својих одбрамбених положаја само на десном крилу, док је на левом крилу и центру вештим маневрима и противнападима успела да се одржи. На крајњем десном крилу српског одбрамбеног фронта Бугари су разбили два батаљона 5. пука III позива на мостобрану испред Ђевђелије, заузели Удово и Ђевђелију и пресеки оперативну везу између српске и грчке војске.*

** В. Ј. Луковић, и Т. Нижић, н. д. сџр. 134–135*

Српска Врховна команда је благовремено извршила концентрацију својих трупа на бугарској граници, али је, спутана захтевима спољне политике, била присиљена да стратегијску иницијативу препусти бугарској војсци. Пратећи будно концентрацију и стратегијски развој бугарске војске, она је претпостављала да ће главне бугарске снаге дејствовати брегалничким операцијским правцем, па је одбрани тога правца посветила највећу пажњу. Она, међутим, није искључивала могућност да напад главних бугарских снага буде усмерен криворечким операцијским правцем или, пак, једновремено брегалничким и криворечким правцем. Због тога је у директиви о раду трупа у случају бугарског напада разматрала неколико варијанти дејства противника, а према томе и више начина употребе сопствених снага.

Међутим, све до почетка рата Врховна команда се није одлучила на којој линији ће примити битку: да ли на линији фронта 3. армије, или на линији Динлерски положај (утврђени положај на десној обали Светониколске реке) – Страцин. Тек пошто је 30. јуна обавештена о снажном бугарском нападу на Брегалници и Злетовској реци, Врховна команда је имала да донесе ову судбоносну одлуку.*

** С. Скоко, н. д., сџр. 337.*

Први извештај о бугарском нападу, који је добила Врховна команда од команданта 3. армије генерала Божицара Јанковића 30. јуна у 5,10 часова, гласио је:

„Бугари су напали предстраже 4. и 6. пука Дринске дивизије I позива према Штипу, ноћас у 2,10 часова. Око 3,40 часова, Бугари су отворили артиљеријску ватру с положаја према мосту (код Штипа). Наредио сам да се напад одбије по сваку цену и нападач протера преко Брегалнице.“

Из овога извештаја није се могло јасно сагледати да ли се ради о стварном почетку рата или, пак о локалном нападу бугарских комита. Међутим, следећи извештај 3. армије, у 6,30 часова, био је потпунији. Из њега се видело да су Бугари предузели енергичан напад на фронту село Тестемељци–Доњи Балван, да су заузели коту 256 и да је командант 3. армије одлучио да са целом армијом пређе у напад. Стога је наредио Моравској дивизији I позива да крене према селу Врсакову. Из следећих извештаја, који су приспели до 8 часова, Врховна команда је сазнала да су Бугари напали истакнуте положаје српске 1. армије на масиву Осогова и заузели Ретке буке (Банков чукар); потисли предстражне делове 19. пука Шумадијске дивизије I позива са Злетовске реке ка селу Дренку; обухватно напали положај 5. пука Дринске дивизије I позива на коти 650; одбацили 6. пук ове дивизије с предњих положаја код села Сушева и са три пука напали 5. пук III позива (два батаљона) на мостобрану код Ђевђелије.

На основу тих извештаја, Врховна команда се уверила да су Бугари предузели замашне војне операције на фронту од Царевог врха до Ђевђелије. Војвода Путник је о томе одмах обавестио председника министарског савета Николу Пашића, министра војног Милоша Божановића и делегата при грчкој Врховној команди Милоша Васића и

тражио да се ургира код грчке владе да хитно упути три дивизије у рејон Ђевђелије ради предузимања напада правцем Струмица–Радовиште–Штип и непосредног садејства са српском војском. У исто време Врховна команда је обавестила команданта 2. армије Степу Степановића и команданта Тимочке војске Вукомана Арачића о бугарском нападу и издала наређење да се Шумадијска дивизија II позива у Зајечару и Црногорска дивизија у Скопљу спреме за покрет. Пола сата касније, Путник се сложио с идејом команданта 3. армије да главне снаге Тимочке дивизије II позива предузму напад према Штипу ради пружања помоћи притешњеној Дринској дивизији I позива.

Војно-политичка ситуација се све више расветљавала. У 10,40 часова пуковник Васић је телеграфисао да су „Бугари напали грчку војску на целој демаркационој линији од мора до Дојрана и да борба траје“. Командант 3. армије је известио: „да Бугари енергично нападају на Дринску дивизију I позива, да су потисли њено десно крило са положаја код села Сушева, а да се центар и лево крило упорно бране“, и на крају тражио од Врховне команде „да га помогне 1. армија предузимањем напада на бугарске снаге које нападају његово лево крило.“ У противном, истицао је он „намеран сам да се ноћас повучем на утврђени положај Динлер – Џумали. Молим за најхитнији одговор“.

Чим се упознао с овим извештајем, Путник је телефоном наредио команданту 3. армије да упорно брани своје положаје и да се не повлачи јер ће му стићи у помоћ један пешадијски пук Шумадијске дивизије I позива, с једном пољском батеријом. У исто време председник министарског савета Никола Пашић саопштио је Врховној команди изјаву румунске владе „да ће Румунија променити своје држање одмах чим се констатује да смо ми (Србија) отпочели рат и да ће према нама (Србима) заузети непријатељско држање“. Ова изјава није много забрињавала Врховну команду, будући да се веома лако могло доказати ко је започео рат.

Имајући у виду све елементе оперативне ситуације, а посебно последњи извештај команданта 3. армије да је Моравска дивизија I позива стигла на бојиште и појачала оба крила Дринске дивизије, да је десно крило ове дивизије јако нападнуто, „али има изгледа да ће се одржати“, Врховна команда је у Скопљу разматрала питање на којој линији ће примити одсудну битку. Појавила су се два супротна гледишта. Према једном, требало је прихватити предлог команданта 3. армије и повући све јединице са Брегалнице и Злетовске реке на линију: Динлерски положај–Градиште–Црни врх–Страцин и на њој водити одсудну битку. С овим гледиштем се у почетку сложио и војвода Путник. Друго гледиште, по коме је одсудну битку требало примити на првој линији, заступао је помоћник начелника Врховне команде генерал Живојин Мишић. Он је при томе с разлогом истицао да би извлачење трупа са прве линије у току битке било скопчано с великим ризиком и рђаво утицало на борбени морал српских трупа, с једне, и охрабрило противника, с друге стране. Понет великим оперативним оптимизмом, Мишић је предложио да главне снаге 1. армије (Шумадијска I, Моравска II и Коњичка дивизија), концентрисане на простору Кратово–Пониква–Црни врх–Градиште, пређу у против-офанзиву ради преотимања оперативне иницијативе.

Војвода Путник се извесно време колебао, али је на крају, иако су била припремљена наређења за прву варијанту, прихватио предлог генерала Мишића и донео одлуку: да 3. армија по сваку цену држи своје положаје, одбија бугарске нападе, а затим, када јој се укаже повољна прилика, пређе у против-офанзиву управљајући главни удар на спој између штипске и кочанске групе бугарске 4. армије; да 1. армија, пошто делом снага осигура леви бок од евентуалног напада Бугара криворечким правцем, предузме енергичан напад преко Рајчанског рида у правцу Кочана и да 2. армија и Тимочка војска затворе и бране стару српско-бугарску границу.

Ова историјска одлука, која је, како с разлогом истиче Милутин Лазаревић, „и сама довољна да обесмрти војводу Путника“ (ми бисмо додали и његовог помоћника и саборца генерала, доцније војводу Живојина Мишића), донета је у одсудном тренутку, а противофанзива 1. армије, која је предузета сутрадан, 1. јула, имала је одлучујући значај за даљи ток и исход брегалничке битке. Наиме, иако су примиле битку на Брегалници и Злетовској реци под неповољним условима (стратегијски развој 1. армије није био још завршен за примање битке на тој линији), снаге српске 1. и 3. армије ангажоване у борби

првог дана битке успешно су издржале напад знатно надмоћнијих бугарских снага и одржале се на првој одбрамбеној линији. Истина, ова линија је ту и тамо била повијена уназад 5–10 километара, али нигде није била пробијена. Сви покушаји бугарске кочанске групе да овлада истакнутим положајима српске 1. армије на масиву Осогова, који су се надносили над десним боком бугарске 4. армије, и да, дубљим продором на правцу Злетово–Црни врх, раздвоје 1. и 3. армију, претрпели су неуспех.

Крајњим напрезањем снага, уводећи у борбу и последње резерве, српска 3. армија је успела да заустави напад бугарске штипске групе испред Криволака, Богословца, Жежевог брда и Рујена и осујети све њене покушаје да пробије њену одбрамбену линију и избије у шири маневарски простор на Овчем пољу. Привремена криза, проузрокована напуштањем предњих положаја на оба армијска крила, преброђена је захваљујући великом пожртвовању трупа и истрајности вишег командовања у идеји „ни стопе назад“. Мада развучена на фронту широком преко 30 километара, Тимочка дивизија II позива, која се налазила на десном крилу 3. армије, применила је активну одбрану и успела да цео дан веже за себе двоструко јачу бугарску 2. тракијску дивизију, одржи Криволак и своје главне одбрамбене положаје на гребену Орла баир – караула Шеоба – Штиркаљево. Тако је упорна одбрана 3. армије помрсила све рачуне бугарског командовања о „брзом и одлучујућем успеху“ и створила потребно време 1. армији да изврши неопходне припреме за прелазак у противофанзиву.

На крајњем десном крилу српског одбрамбеног фронта Бугари су, после вишечасовне неравне борбе са два батаљона 5. пука III позива и једним батаљоном Тимочке дивизије II позива, заузели Ђевђелију и Удово и пресекли непосредну везу између српске и грчке нојске, али то није имало нити је могло имати битнијег утицаја на даљи развој операција, јер је српска Врховна команда предвидела ту могућност.

На другој страни, бугарска Врховна команда се, после пристизања првих потпунијих извештаја с бојишта, уверила да „устремљени напад на Србију и Грчку није постигао свој циљ“ и да ће, уместо брзих и одлучујућих победа, морати да води дужи рат са свим његовим последицама. Стога је тражила пута и начина за обустављање војних операција. Краљ Фердинанд је, међутим, био уверен да ће, уколико се операције буду развијале неповољно по Бугарску, добити обећану оружану помоћ од Аустро-Угарске, па је наредио свом помоћнику генералу Савову да настави започету офанзиву.

Током 1. јула српска Врховна команда је форсирала напад главних снага 1. армије с циљем да угрози десни бок бугарске 4. армије, пресече њену везу с позадином и коначно решење брегалничке битке потражи на северном крилу битачног простора. Захваљујући томе и великом пожртвовању српских војника, подофицира и официра, тога дана је дошло до значајног преокрета битке на Брегалници у корист српске војске. Офанзивна група 1. армије задала је, у садејству с левим крилом 3. армије, поражавајући ударац кочанској групи бугарске 4. армије на линији Рујан–Дренак–Кала–Банков чукар и одбацила је преко Злетовске реке. Био је то успех стратегијског значаја, који је имао пресудан утицај на исход битке. У жестоким окршајима на Шаренковцу, Рујану, Костомару, Орловом камену и Банковом чукару, трупе бугарске 7. рилске дивизије и Македонско-једренског ополчења претрпеле су огромне губитке и принуђене да пређу у стратегијску дефанзиву. Седма рилска дивизија се повукла на положаје за непосредну одбрану Кочана и заштиту комуникације Царево Село–Кочане, која је добила прворазредни оперативни значај. Њој се сутрадан придружила и 2. бригада 4. преславске дивизије. Македонско-једренско ополчење је повукло своје лево крило на линију Башчина чука–Синковица ради непосредне заштите десног бока кочанске групе, док је лево крило и даље задржано испред српских положаја на масиву Осогова.

И другог дана битке 3. армија је одиграла изузетно значајну улогу. Она је, наиме, укочила напад штипске и радовичко-струмске групе бугарске 4. армије и садејствовала с десним крилом 1. армије у разбијању 7. рилске дивизије. Истина, њена Тимочка дивизија II позива била је обухваћена од двоструко надмоћнијих бугарских снага и потиснута на положаје караула Шеоба–Орла баир–Пепелиште, али је и даље успешно штитила десни бок српске овчеполске групе. Десно крило Дринске дивизије I позива повукло се на Богословац, док су њене остале снаге одбиле више узастопних бугарских напада и

повратиле све положаје које су изгубиле претходног дана.

Преокрет на Брегалници и Злетовској реци до кога је дошло већ другога дана битке обележен је појавом бугарских парламентарара на фронту српске 1. и 3. армије с поруком да је српско-бугарски спор „плод фаталног неспоразума и да би због тога требало обуставити даље проливање братске крви“. Непријатељства, међутим, нису обустављена, јер то сада нису желели Срби и Грци, ни бугарски краљ Фердинанд.

Мада је 1. јула увече обавештена да је тога дана заробљен цео 13. пук и два батаљона 26. пука, као и три батерије, бугарска Врховна команда је сматрала да општа ратна ситуација није тако очајна да би 4. армија морала одустати од започете офанзиве и на целом фронту прећи у стратегијску дефанзиву, па је одлучила да, увођењем у борбу 5. армије на криворечком правцу, угрози леви бок српских армија у Македонији и олакша положај притешњеног десног крила 4. армије, а да у исто време форсира напад левог крила ове армије, разбије усамљену Тимочку дивизију II позива и снажним ударом у десни бок главних снага 3. армије постигне одлучујући успех.

У духу те одлуке, командант 2. тракијске дивизије добио је задатак да свим расположивим снагама (шест пукова) изврши обухватни напад на оба крила Тимочке дивизије II позива, окружи и уништи ову српску дивизију на положајима код Криволака и карауле Шебе. „Само заробљавање целе Тимочке дивизије моћи ће у извесној мери да ублажи рђав утисак који је учинила катастрофа 13. пука“, истицао је у својој директиви генерал Савов. На тај начин је Тимочка дивизија II позива стављена 2. јула пред велико искушење. У први сумрак тога дана три бугарска пука спустила су се с околних коса и енергично напала њен 14. пук на положајима код села Пепелишта, али се он крајње пожртвовано бранио, одбио три узастопна јуриша вишеструко надмоћнијих бугарских снага и нанео им велике губитке. Тек после вишечасовне борбе, у којој је изгубио око 1000 људи, овај пук је био разбијен и принуђен да се повлачи делом преко Вардара ка Градском, а делом на Орла баир. Сутрадан, 3. јула, Тимочка дивизија II позива (нешто више од два пука), која је у међувремену ојачана Добровољачком бригадом (око 3.000 људи), нападнута је од седам пешадијских и два артиљеријска пука, који су наступали концентрично од Штипа, Патрика и Брусника, али је она, крајњим напрезањем снага, успела да се и четвртог дана битке одржи на свом несразмерно широком фронту, избегне клопку коју јој је противник припремио и поново помрси рачуне генерала Ковачева, који је у поподневним часовима нестрпљиво очекивао извештај о њеном заробљавању. Неравна борба настављена је и у току ноћи између 3. и 4. јула. Тек у свануће 4. јула Бугари су потисли Добровољачку бригаду и овладали Орла баиром, на коме је остало око 200 лешева српских и бугарских војника, од којих знатан број у стојећем ставу, узајамно прободених бајонетима. Убрзо после напуштања Орла баира отпочело је повлачење делова 15. пука II позива са централног дела дивизијског положаја. Међутим, 13. пук II позива, који се налазио на левом дивизијском крилу, држао се све до 13 часова, када је био принуђен да напусти своје положаје и да се повуче на линију Енешево–Топлик.

Тим повлачењем завршена је веома значајна улога Тимочке дивизије II позива у брегалничкој бици. Налазећи се на крајњем десном крилу битачног простора, ова дивизија се пуних пет дана јуначки борила с вишеструко надмоћнијим бугарским снагама на гребену Серте, Штиркаљеву, Тиси, караули Шеоби, Орла баиру и на положајима испред Криволака и Пепелишта. У тим неравним борбама изгубила је 3.470 људи, од којих 528 погинулих. По цену тако великих губитака, она је зауставила бугарски обухватни маневар и успешно заштитила десни бок и позадину главних снага српске војске у ширем рејону Овчег поља, омогућујући на тај начин српском командовању да на супротном крилу битачног простора постигне одлучујући успех.

Наиме, док се Тимочка дивизија II позива пожртвовано борила на крајњем десном крилу српског одбрамбеног фронта, 1. армија је у силовитом јуришу заузела (4. јула) Рајчански рид, кључ противникове главне одбрамбене линије, сломила десно крило бугарске 4. армије и отворила пут за продор ка Царевом Селу и Горњој Цумаји, у дубоку позадину 4. и 2. армије. Трупe 7. рилске дивизије, Македонско-једренског ополчења и 2. бригаде 4. преславске дивизије (укупно 37 пешадијских батаљона и 27 батерија)

претрпеле су тежак пораз и у нереду се повукле на положаје источно од Кочана. Командамт 7. рилске дивизије генерал Тодоров обавестио је генерала Ковачева да су све његове јединице до крајности физички исцрпљене, да је њихово бројно стање драстично смањено, да је борбени морал војника пао и да их ради тог треба заменити свежим снагама. Пошто је до тог времена грчка војска потукла бугарску 2. армију у бојевима код Кукуша, Калинова, Лакне и Дојрана, указала се веома повољна прилика да се енергичним надирањем српских трупа преко Кочана и Царевог Села и грчких долином Струме ка Горњој Цумаји изврши стратегијско опкољавање 2. и 4. армије на простору између Брегалнице и Струме. Али, управо у том тренутку српска Врховна команда је учинила најкрупнију стратегијску грешку у руковођењу битком на Брегалници: приступила је нецелисходном рокирању снага низ Вардар ради пасивне одбране на јужном крилу битачне просторије; то је, у ствари, значило губитак стратегијске иницијативе и испуштање експлоатације већ добијене битке. Узроке за ту озбиљну грешку тако даровитих војсковођа као што су били Путник и Мишић српски војни критичари су тражили и налазили у томе што су се они, наводно, круто придржавали званичних доктринарних начела, затим у компликованости опште ратне ситуације, у малодушности команданта 3. армије генерала Божићара Јанковића, у слабом раду извиђачке и обавештајне службе итд. Међутим, аустроугарски војни изасланик генералштабни мајор Ото Гелинек је главни узрок за тај пропуст нашао у чињеници да основни ратни циљ Србије и није био уништење бугарске војске, већ одбрана и задржавање спорне територије у Македонији. Чини нам се да је ово објашњење највероватније.

Упркос чињеници да је брегалничка битка трајала још четири дана, сламањем десног крила бугарске 4. армије на Рајчанском риду, битка је била решена у корист српске војске. Била је то највећа и најкрвавија битка у њеној дотадашњој ратној историји, како по ангажованим снагама и поднетим људским жртвама, тако и по времену трајања и простору на коме је извођена; ова битка се с разлогом сматра претечом великих битака првог светског рата. С каквом је упорношћу вођена брегалничка битка, најбоље показују велики обострани губици. Срби су изгубили 16.620 људи, од којих 3.000 погинулих. Бугарски губици нису тачно познати, али, с обзиром на то да је Бугарска у другом балканском рату изгубила 93.000 људи, реално је претпоставити да бар једна трећина отпада на Брегалницу.*

** Детаљно о брегалничкој бици видети: Војин Максимовић, Рат Србије са Бугарском 1913 (предавања на Вишој школи Војне академије 1923/24); М. Лазаревић, н. д., Саво Скоко, Дрући балкански рат 1913, Београд 1975, сџр. 5–159.*

Последице битке на Брегалници биле су за Бугарску катастрофалне. Тринаестог јула румунска војска је прешла границу и упала у Добруџу. Два дана доцније јаке румунске снаге прешле су без икакве сметње Дунав код Орјахова и упутиле се брзим маршем према Врацима. Турска је искористила прилику која јој се изненада пружила и 13. јула њене трупе су прешле линију Енос–Мидија и отпочеле брзо напредовање према Једрену, вршећи масовно масакрирање бугарског становништва.*

** Историја на Бџария, шом II София 1956, сџр. 287.*

Због неуспеха на Брегалници краљ Фердинанд је сменио генерала Савова с положаја свог помоћника и на његово место поставио генерала Ратка Димитријева. Пошто је 15. јула председник Данев поднео оставку свог кабинета и пошто није успео „покушај“ да се створи влада шире коалиције, Фердинанд је образовао нову владу од три либералне германофилске фракције, на чијем челу су се налазили Радославов и Генедијев. Нова влада је покушала да с Румунијом склопи сепаратни мир, а кад у томе није успела, обратила се Бечу с молбом да аустроугарске трупе упадну у Санџак. Када је и овај корак остао без успеха, Фердинанд је упутио апел Фрањи Јосипу „да њега и његову династију спасе од пропасти“, Сличне апеле Фердинанд је упутио председнику Француске Републике Поенкареу и румунском краљу Каролу, тражећи интервенцију ради гушења ратног пожара.*

** Т. Влахов, н. д., сџр. 65; В. Б. Жебокрицкиј, Болџария во њериод балканских войн 1912–1913 г., Киев 1961, сџр. 230.*

Тек пошто се крајем јула поражена Бугарска обратила непосредно балканским

савезницима с молбом за потписивање прелиминарног мира, у Букурешту је, уз асистенцију посланика великих сила, почела мировна конференција између Бугарске и њених противника. Мировним уговором, који је потписан 10. августа, извршена је коначна подела територија задобијених у првом балканском рату.*

** В. Букурешка конференција, Београд 1913.*

Иако је други балкански рат, који је вођен око поделе Македоније, мимо и против воље македонског народа, био и по снагама које су га изазвале, и по политичким циљевима зарађених страна и по објективним историјским последицама неправедан, српска војска, која је била нападнута, показала је у њему високе ратничке квалитете. „Српска војска и њени команданти“, писао је у свом извештају француски војни посматрач Пененрен, „показали су не само издржљивост која је изнад сваке похвале, него и снагу и страховиту офанзивну способност, која се не може спорити, као и стварну надмоћност над толико хваљеном бугарском војском“.*

** Владимир Ђоровић, Наше победе, Београд 1929, стр. 78.*

Друго пензионисање Живојина Мишића

Живојин Мишић је био за време балканских ратова десна рука војводи Путнику, нарочито зато – како с разлогом истиче Живко Павловић – „што је у најтежим тренуцима својим оптимизмом и чврстином карактера одржавао и самог Путника у уверењу у добар исход наших операција.“**

** Пешир Пешић, Војвода Живојин Мишић, „Рајник“, св. I–III, 1921, стр. 385–6.*

Ратни дописник париског „Журнала“ Анри Барбије је записао: „Врховна команда – то су Путник и Мишић. Путник као обазрив човек није ништа остављао непредвиђено. Што он није видео, запазио је његов помоћник Мишић.“**

** М. Павловић, Војвода Мишић од Суворора до Марибора, Београд 1922, стр. 10.*

Па ипак, чим је завршен други балкански рат, Мишић се по други пут нашао у пензији. Иако је у току балканских ратова беспрекорно вршио дужност помоћника начелника Врховне команде и због тога унапређен у генералски чин, оне исте снаге које су га 1904. године послале као непожељног у пензију поново су га одстраниле из војске, јер су сматрале да им сада, кад је требало уживати плодове победе, Мишић више није потребан. Мишић је, дакле, делио судбину готово свих великих војсковођа у историји: чим прође опасност, они су у немилости, испред њих се гурају други, а они, потиснути у позадину, чекају на свој тренутак.

Изгледало је да ће овога пута Мишић, као већ прослављени српски генерал, дефинитивно завршити своју војничку каријеру. Пошто с пензијом од 300 динара није могао да живи у великом граду, купио је у Прокупљу, градићу у коме је као млад официр 1880. године био на служби и за који су му биле везане незаборавне успомене, једну кућицу и настанио се у ној.

Међутим, овога пута Мишић није дуго чекао на свој тренутак. Над малом Србијом надвила се нова непосредна опасност од аустроугарске агресије па је, пред само избијање првог светског рата, Мишић поново реактивиран и постављен за помоћника војводе Путника, који се у то време налазио на лечењу. Прегатоци какав је био Живојин Мишић били су неопходни Србији у њеним најтежим тренуцима.

Аустроугарска агресија на Србију

После два тешка и исцрпљујућа балканска рата Србији је мир био преко потребан како ради економске, политичке и војне консолидације, тако и због великих људских жртава. Балкански ратови покосили су више десетина хиљада људи у цвету њихове младости. (Избачено је из строја 82.800 људи, од тога 31.800 погинулих и умрлих од рана и болести.)* У Србији готово није било куће која некога није оплакивала. „У разговорима, у возу, на станицама“, писао је тих дана Јован Скерлић, „где су се видела само смркнута лица старца и преплашена лица жена, чуле су се само злокобне речи: рањен, погинуо...“**

** Генерал С., Губишци у рајовима, „Рајник“, св. XII, 1932, стр. 90.*

*** В. Ђоровић, н. г.*

Међутим, аустроугарски владајући кругови, који су сматрали да ће „за монархију бити немогуће задржати југословенске покрајине ако на Балкану постоји снажна Србија“, вребали су погодан час за дуго припремани, коначни обрачун са Србијом. Њихову политику после разбијања Балканског савеза подржавали су немачки империјалисти. Подстичући грофа Берхтолда на агресију против Србије, Вилем II је у октобру 1913. изјавио: „Можете бити сигурни да ја стојим иза вас и да сам готов да извучем мач кад год ваша акција то буде захтевала.“*

** А. Ц. Тејлор, Борба за њевласиј у Европи 1848–1918, Сарајево 1968, стр. 451.*

Сарајевски атентат на Фрању Фердинанда је добродошао агресивним круговима хаџбуршке монархије као жељно очекивани повод за рат против Србије. Ултиматум који је после тога атентата упућен Србији био је тако срочен да га је Србија морала одбити, јер су захтеви ултиматума ударили на њен национални суверенитет. По речима Едварда Греја: „Држава која би примила те захтеве престала би да буде независна.“*

** В. Владимир Ђоровић, н. г. стр. 91 и Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936, стр. 683–739.*

Незадовољна српским одговором, Аустро-Угарска је 28. јула 1914. објавила рат Србији.

За Србију рат је почео у веома незгодном тренутку. У два балканска рата она је до краја исцрпла своје материјално-финансијске резерве и истрошила знатне количине наоружања и опреме. Непосредно по завршетку другог балканског рата избила је албанска побуна, па је Врховна команда наредила мобилизацију Моравске и Дринске дивизије I позива и три прекобројна пешадијска пука, а у исто време ставила у мобилно стање посаде у Новим областима (пет пешадијских и један артиљеријски пук). Демобилизација тих јединица наређена је тек 27. новембра 1913. На тај начин је српска војска до почетка 1914. године утрошила готово све материјалне резерве и још више упропастила наоружање и опрему. У пешадијском наоружању остало је свега 184.000 српских брзометних пушака, 45.000 заплењених турских и бугарских пушака и 65.000 старих једнометних берданки. Недостајало је 120.000 пушака и знатан број митраљеца. Знатан број савремених пољских и брдских топова, којих ионако није било у довољном броју, оштећен је у минулим ратовима, па су за попуну употребљени стари спорометни топови, који су се пунили црним барутом. У артиљеријском наоружању недостајала је тешка артиљерија, која је у знатном броју уведена у аустроугарској војсци 1912. године, на изричит захтев министра рата генерала Ауфенберга. Недостатак запрете осећао се у свим артиљеријским јединицама, али је несташица артиљеријске муниције, која је добијена из Француске у недовољним количинама, представљала најозбиљнији проблем. Војнотехнички завод у Крагујевцу израђивао је дневно 80–100 бризантних зрна, што је било сасвим недовољно да се попуни утросак из балканских ратова.

У погледу одећне и логорске опреме стање је било још горе. Без претеривања се може рећи да су ту опрему чинили бедни остаци из минулих ратова: само су војници сталног кадра имали нову одећу, I позив је добио окрпљена одела враћена у магацине после демобилизације 1913. године, II позив је имао само поједине делове војне одеће, док је III позив ратовао у свом народном оделу. Озбиљна оскудица осећала се и у понтонирском материјалу, телеграфско-телефонској опреми, санитетском материјалу, колима, коњима, аутомобилима итд.

Упркос слабом наоружању и непотпуној материјално-техничкој опремљености, српска војска је била решена да брани своју земљу од агресора, „који већ деценијама звецка оружјем претећи уништењем“. Све јединице I и II позива биле су обogaћене драгоценим ратним искуством, национално хомогене и морално снажне. Наследивши борбене традиције својих предака, који су се вековима борили против страних завојевача, српски војници, подофицири и официри представљали су изврстан ратнички елемент. Али, успех једне војске у рату не зависи само од квалитета људства, већ, поред осталог, и од бројности и материјално-техничке опремљености трупа. Пошто је аустроугарска војска била бројно вишеструко надмоћнија (имала је 1.100 батаљона и 2.840 топова, према 213 батаљона и 450 топова, колико је имала српска оперативна

војска), добро наоружана и модерно опремљена, Србија се у погледу односа снага нашла у крајње неповољном положају. Осим тога, географско-стратегијски положај Србије био је врло неповољан, јер је са севера и запада, на дужини од око 600 километара, била обухваћена аустроугарском територијом. Гранични фронт је, својим правцем протезања, нудио аустроугарској војсци повољне услове да са обухватне операцијске основице Банат–Срем–Босна предузме концентрично наступање долинама Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве ка Крагујевцу и Нишу – географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Ако се томе дода чињеница да се Бугарска ујурбано припремала да уђе у рат на страни Аустро-Угарске, дужина српског граничног фронта, који је ионако био несразмеран снази српске оперативне војске, повећавала се преко 500 километара. Од руског фронта граница је била удаљена око 600 километара, а од француског око 2.000 километара у ваздушној линији, па о некој непосредној помоћи савезника није могло бити говора. С обзиром на то да Србија није имала властите индустрије наоружања и опреме и да је њена главна саобраћајна веза са силама Тројног споразума (моравско-вардарска железничка пруга) била сувише примакнута бугарској граници, а транспорт из Русије реком Дунавом скопчан с великим тешкоћама, Србија је, у ствари, била лишена могућности снабдевања своје војске ратним материјалом из иностранства, а самим тим и могућности да води рат на овако широком фронту. Па ипак, она је 1914. била присиљена да прими рат с многоструко надмоћнијом Аустро-Угарском, јер је стављена пред алтернативу: рат или жртвовање националног суверенитета.

У тим тешким данима Живојин Мишић је у штабу Врховне команде неуморно радио на спровођењу мобилизације и концентрације српске војске, које су биле скопчане с великим тешкоћама. Знатан број кадровских јединица био је дислоциран у новоприпојеним областима, а возни железнички парк се није могао користити за мобилизацију због хитне евакуације Београда. Многа питања организацијско-формацијске природе нису била решена: војнотериторијална организација битолске, брегалничке, вардарске, косовске и ибарске дивизијске области тек је почела да се спроводи; нова формација војске почела је да се уводи у октобру 1913, па због тога није било извршено саопштавање нових мобилизацијских места и превођење обвезника нити израђен ратни распоред официра. Упркос томе, захваљујући, поред осталог, и несаломљивој енергији генерала Мишића, мобилизација и концентрација су релативно брзо извршене. Мобилисано је 11 дивизија I и II позива и једна коњичка дивизија, као и трупе III позива – укупно 450.000 људи. Дакле, све оно што је било способно да с пушком у руци брани нападнуту отаџбину.*

** Види, Генерал С., н. ч. „Путник“, св. XII/1932; М. Буришић, Неки економски проблеми Србије у рају 1914. године, Војноисторијски гласник, бр. 4/1964; С. Скоко, Војно-политички положај Србије после Букурешкој мира 1913, зборник Велике силе и Србија пред први светски рат, Београд 1974.*

У исто време у штабу Врховне команде Путник и Мишић радили су на разради ратног и почетног операцијског плана. Пошто у глобалној стратегији Антанте нису били прецизирани место и улога српске и црногорске војске, није постојао ни заједнички операцијски план. Србија и Црна Гора су остављене да се саме, како знају и умеју, боре против далеко надмоћнијих непријатељских снага.

Тек 6. августа српска и црногорска врховна команда завршиле су заједнички операцијски план. У његовом уводном делу војвода Путник је истакао: „Улога српске и црногорске војске састоји се у томе да привуку и привежу за себе што јаче снаге Аустро-Угарске, како би она била што више ослабљена према Русији. Ако аустроугарска војска, као надмоћнија у снази и брзини своје концентрације, предузме офанзиву према нама, онда је улога српске и црногорске војске у прво време дефанзивна, а чим се укаже повољна прилика, одмах прећи у офанзиву.“*

** Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца, књ. I, Београд 1924, стр. 31.*

Основна идеја српског ратног и почетног операцијског плана била је: држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а потом дејствовати према ситуацији. Аутори едиције Велики рат Србије... истичу да је овај план, који је дефинитивно утврђен још 1908. године, „радио тадашњи начелник Главног генералштаба генерал Радомир Путник и његов помоћник пуковник Живојин Мишић. Случај је хтео да

ствараоци овога плана буду и његови извршиоци, и то Путник у чину војводе, као начелник штаба Врховне команде, а Мишић у чину генерала као његов помоћник“.*

* *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. I, Београд 1924, стр. 26.*

Очекујући да ће главне аустроугарске снаге дејствовати преко Дунава и доњег тока Саве према долини Велике Мораве, српска Врховна команда (врховни командант – регент Александар Карађорђевић, начелник штаба – војвода Радомир Путник, помоћник начелника штаба – генерал Живојин Мишић) извршила је концентрацију и стратегијски развој војске овако:

– Прва армија (четири пешадијска и једна коњичка дивизија), под командом генерала Петра Бојовића, на простору: Свилајнац, Топола, Рача, с ојачаном Дунавском дивизијом II позива на Дунаву;

– Друга армија (четири пешадијске дивизије) генерала Степе Степановића, на линији Аранђеловац–Лазаревац, с ојачаном Дунавском дивизијом I позива код Београда;

– Трећа армија (две пешадијске дивизије, три прекобројна пука I позива и два пука III позива), којом је командовао Павле Јуришић Штурм, у ширем рејону Ваљева, с Обреновачким, Шабачким, Лозничким, Јадарским и Љубовијским одредом на Сави и Дрини;

– Ужичка војска (Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред), под командом генерала Милоша Божановића, на простору: Рогачица, Бајина Башта, Мокра Гора, Прибој, Ужице.

Као што се види, концентрација и стратегијски развој српске војске извршени су у духу основне идеје ратног и почетног операцијског плана, која је захтевала дубље ешелонирање главних снага, да би им се просторно и временски омогућила слобода маневра по унутрашњим операцијским правцима док се не испољи намера непријатеља, односно правац дејства његових главних снага.

Распоред црногорске војске на концентрацијској просторији извршен је овако: Ловћенски одред (око 8.000 људи и 26 топова), дивизијара Митра Мартиновића, прикупљен на простору Ловћен, Суторман; Херцеговачки одред (око 15.000 људи и 20 топова), којим је непосредно командовао начелник штаба црногорске Врховне команде сердар Јанко Вукотић, налазио се на простору Крстац, Грахово, Трубјела; Санџачки одред (око 6.000 људи и 6 топова), под командом бригадира Луке Гојнића, код Пљеваља, и Старосрбијански одред (око 6.000 људи и 12 топова), бригадира Радомира Вешовића, на граници према Албанији.

Ратни и почетни операцијски план аустроугарске Врховне команде разрађен је још 1907. године. Њиме је била предвиђена офанзивна и дефанзивна варијанта ангажовања аустроугарске Балканске војске против Србије и Црне Горе. Према првој варијанти, која би се применила у случају локализације рата на Балкану, планирано је ангажовање 20 пешадијских дивизија и 13 ландштурмских бригада, а према другој, која је планирана за случај да Русија уђе у рат једновремено када и Србија, осам пешадијских дивизија и седам ландштурмских бригада и то у циљу спречавања евентуалног упада српских и црногорских трупа на аустроугарску територију. Мада је 1914. године Русија одмах ступила у рат, аустроугарска Врховна команда је, рачунајући са спорашћу руске мобилизације и неспремности српске и црногорске војске, одлучила да снагама предвиђеним за дефанзиву пређе у офанзиву. У духу те одлуке извршена је концентрација и стратегијски развој Балканске војске, која је укупно имала преко 250.000 људи, овако:

– Друга армија (4, 7. и 9. корпус), генерала Бема Ермолија, у Банату и Срему; транспортовање ове армије на руски фронт требало је да почне 18. августа, јер се рачунало да ће до тог времена српска војска бити поражена;

– Пета армија (8. и 13. корпус), под командом генерала Либериус фон Франка, на простору Бијељина, Зворник, Брчко;

– Шеста армија (15. и 16. корпус), којом је непосредно командовао командант

аустроугарске Балканске војске Оскар фон Поћорек, у рејону Власенице, Рогатице, Калиновика и Сарајева.

Аустроугарски владајући кругови су потцењивали борбену вредност српске и црногорске војске, јер су били обавештени „да је Србија потпуно исцрпљена у минулим ратовима, да су јој опрема и наоружање бедни, да не може мобилисати више од 100.000 људи и да модерно опремљена аустроугарска војска има толику предност над српском милицијом да ће први сукоби разбити легенду о Куманову и Брегалници. „Са Русијом“ – говорио је гроф Тиса – „ми ћемо, према ратној срећи, имати успеха и неуспеха; али у Србији се морамо показати као снажна патрола у пијаној механи“.*

** Österreich – Ungarns Letzter Krieg 1914–1918, Band I, Wien 1931; С. Скоко, П. Ойачић, Војвода Сћеица Сћеиановић у ратновима Србије 1876–1878, Београд 1974, с. 314–321.*

Настојећи да управо 18. августа, на рођендан цара Фрање Јосифа, извојују велику – можда одлучујућу победу над српском војском, начелник аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф и командант аустроугарске Балканске војске Оскар фон Поћорек наредили су 5. и 6. армији да 12. августа предузму офанзиву против Србије, да што пре овладају линијом Ваљево–Ужице и тиме створе полазну основицу за „војничку шетњу до Ниша“.

Прва савезничка победа

Поступајући по овом наређењу, јединице 8. и 13. корпуса аустроугарске 5. армије отпочеле су у зору 12. августа прелаз преко Дрине, на фронту Лозница–Лешница, а делови 4. и 9. корпуса 2. армије преко Саве код Сремске Митровице и Шапца. Српски заштитни одреди задржавали су непријатеља, али су били принуђени на повлачење. Пошто су дефинитивно овладали прелазима на Дрини, 8. и 13. корпус отпочели су надирање долинама Јадра и Лешнице и гребеном планине Цера и Иверка према Ваљеву. У исто време 29. дивизија аустроугарске 2. армије прешла је Саву код Сремске Митровице и заузела села Ноћај, Шеварице и Дреновац, док су делови 4. корпуса ове армије прешли Саву код Шапца. После тешких уличних борби непријатељ је, око 16 часова, заузео варош и утврдио се на њеној јужној ивици.

На заузетој српској територији аустроугарске трупе су сејале пустош и смрт, газећи све међународне коивеиције донете с циљем да се умање ратне страхоте и страдање неборачког становништва. То недвосмислено потврђује једно наређење команданта аустроугарског 9. корпуса у коме се, поред осталог, каже: „Рат нас води у једну непријатељску земљу која је насељена становништвом испуњеним према нама фанатичном мржњом, у земљу где се убиства као катастрофа у Сарајеву славе као јунаштво. Према том становништву свака хуманост је (излишна) и штетна... Ко у овом случају буде имало милостив, тај ће најстрожије бити кажњен.“ У том наређењу се даље каже да треба разрушити сваку кућу у којој се нађе оружје, обесити најугледније људе који не одају где се налазе становници кућа у којима се пронађе оружје; затим се додаје да све сумњиве становнике који се нађу ван насељеног места треба на лицу места убијати. Српски народ је, дакле, морао да брани не само нападнуту отаџбину, већ и свој физички опстанак.

Српска 3. армија, развучена на широком фронту од Шапца до Гучева, пожртвовано се борила, успоравала надирање надмоћнијих непријатељевих снага и на тај начин стварала неопходно време Врховној команди да изврши прегруписање снага за битку.

Пратећи пажљиво развој оперативне ситуације, српска Врховна команда је постепено и опрезно вршила померања главних снага према северозападном делу земље, чим се уверила да је непријатељ на северном фронту неактиван. На тај начин она је спретно саображавала свој почетни операцијски план са стварном ситуацијом. Не губећи из вида велику важност северног фронта, војвода Путник је већ 12. августа наредио 3. армији да, ангажујући све расположиве снаге, успорава наступање непријатеља који је прешао Дрину и Саву; 2. армији да се постепено рокира на фронт Обреновац–Шабац и да одмах упути Шумадијску дивизију I позива преко Коцељева према Шапцу ради ликвидације тамошњег непријатељевог мостобрана; 1. армији да се помери на простор Аранђеловац–Лазаревац, упути Коњичку дивизију у састав 2. армије и да пажљиво

осматра гранични фронт дуж Дунава; Ужичкој војсци да пређе у офанзиву у правцу Вишеграда ради везивања што јачих непријатељевих снага на том правцу.

Док су српске дивизије форсирано маршевале по великој августовској врућини да би се што пре ухватиле у коштац с главним непријатељским снагама, Врховна команда је 14. августа увече упутила команданту 2. армије Степи Степановићу следећу депешу: „Прикупите одмах све ваше трупе на реци Добрави и заузмите Шабац.“ У исто време је наредила рокирање 1. армије на леву обалу Колубаре, на простор Уб–Ваљево. Пошто су у току ноћи између 14. и 15. августа добили потпуније извештаје о тешким борбама код Лознице, Путник и Мишић су оценили да главне аустроугарске снаге дејствују долином Јадра ка Ваљеву, а помоћне снаге правцем Шабац–Ваљево, док на осталим деловима северног фронта непријатељ предузима само демонстративне акције. У духу такве процене, Врховна команда је потпуно напустила основну идеју почетног операцијског плана о груписању главних снага на великоморавском правцу и 15. августа донела одлуку: да 3. армија што дуже и што упорније задржава непријатеља у долини Јадра; да 2. армија изврши марш-маневар преко села Коцељева ка Текеришу ради снажног удара у леви бок главних непријатељевих снага које су од Лознице и Љешнице долином Јадра надирале ка Ваљеву. (Шумадијска дивизија ове армије добила је задатак да нападне и заузме Шабац, а уколико јој то не пође за руком, да затвори правац према Коцељеву и обезбеди десни бок и позадину Церске ударне групе.) Главне снаге 1. армије образовале су стратегијску резерву Врховне команде, док су помоћне снаге ове армије имале задатак да држе северни фронт од Голупца до ушћа Колубаре у Саву.

Ова историјска одлука српске Врховне команде, у којој је Живојин Мишић заузимао истакнут положај, довела је до битке на Церу и прве савезничке победе у првом светском рату.

Заповест Врховне команде за офанзиву затекла је 2. армију на маршу. Она је, наиме, хитала према Шапцу да би ликвидирала тамошњи непријатељски мостобран пре него што се оријентише према непријатељским снагама које су надирале преко Дрине.

Поступајући по плану Врховне команде, командант 2. армије генерал Степа Степановић упутио је одмах Коњичку дивизију у Мачву са задатком да дејством на простору Шабац–Љешница обезбеди десни бок главних снага 2. армије у њиховом наступању према Церу; Шумадијску дивизију I позива оријентисао је према Шапцу да са те стране обезбеди бок и позадину главних снага, а од Моравске дивизије I позива и Комбиноване дивизије образовао је Церску ударну групу ради извођења пројектованог маневра.

Комбинована дивизија добила је задатак да преко села Бошњака наступи развођем између Саве и Тамнаве, а делом снага гребеном планине Цера. (Уочивши значај Цера у предстојећој бици, командант 2. армије је самоиницијативно одлучио да овлада његовим гребеном, што је имало огроман значај за исход битке.) Главнина снага кретала се долином Љешнице ради удара у леви бок аустроугарских снага у долини Јадра.

Моравска дивизија I позива имала је задатак да наступа гребеном Иверка према селу Обрежу, такође ради удара у непријатељски бок у долини Јадра.

Пошто је у исто време када је почео покрет Церске ударне групе и аустроугарски 8. корпус наставио наступање, дошло је око поноћи 15/16. августа код села Текериша до изненадног судара 2. прекобројног пука Комбиноване дивизије и десне колоне аустроугарске 21. дивизије.

Према опису учесника у ноћном судару код села Текериша, мајора Јеврема Топаловића, церска битка је почела овако:

„Била је већ ноћ; отпоче пљусак, праћен вулканском грмљавином и севањем муња. Вода се сливала са свих страна, блато и киша, која се као с неком пакошћу сручила на преморену трупу, још већма отежаваше кретање артиљерије по брдовитом терену и рђавом путу. Ноћ тешка и тамна спусти се на земљу и својим непробојним плаштом заогрну напаћене људе и стоку. Прст пред оком није се видео. Пут непознат, неизвиђен, блатњав, стока преморена, пљусак – све то скупа стварало је тешкоће какве човек може

да савлада једино у рату.

После неколико часова бура се утиша, и ми спазисмо ватре у правцу Цера, и прва мисао била је: то су наши! Ову пријатну заблуду разбише плотуни и пушкарање који се зачуше у том правцу, а ватре се намах погасише. Осетивши непријатеља, претходница с батеријом, доспевши до Парлога, застаде. Ту дође командант 6. пука и саопшти команданту претходнице дивизијско наређење: да има још те ноћи да избије на Цер пошто-пото. У разговору их прекиде један војник из митраљеског одељења који уплахилено рапортира: – Господине мајор, ево их – Швабе!“

Кад је претходнички батаљон избио на безимену чуку између Парлога и Мале лисине, дочекан је снажном пушчаном ватром са Мале лисине, Дејановачког потока и с коте 300 (на друму). „Требало је одмах прећи у напад, или побећи из пакла“, забележио је капетан Милутин Николић, такође учесник у овом окршају. „У овој пакленој ватри војници 2. батаљона, вођени својим официрима, полетеше према непријатељу... Разви се ужасна пушчана и митраљеска ватра. Није се знала ни непријатељска снага ни распоред. Он (непријатељ) је био још у већој забуни, јер је нападнут с бока и леђа и још изненађен на спавању... Наши војници буквално улетеше у његове ровове. Врило је као у паклу. Викало се на сав глас, пуцало се на све стране, а војници су падали као покошено снопље. Непријатељ није попуштао, а наши су налетали као помамни.“

Под таквим условима почео је судар српских и аустроугарских трупа на источном огранку Цера, који се у току ноћи све више распламсавао. Обе стране су постепено уводиле у борбу нове снаге, онако како су пристизале. Иако је однос снага био приближно једнак (са српске стране у том окршају су учествовали 1, 2. и 6. прекобројни пук, а са аустроугарске стране три пука 21. ландверске дивизије), захваљујући високој патриотској свести, искуству из минулих балканских ратова, бољем познавању терена и умешнијем командовању, српске трупе су се боље снашле на испресецином планинском гребену у ноћној помрчини и, у жестокој вишечасовној борби, до ногу потукле десну колону аустроугарске 21. дивизије, заузеле Малу лисину, Парлог и Велику лисину, одбацујући разбијене непријатељеве трупе ка Тројану.

Бој код Текериша, којим се приметна церска битка, решен је, дакле, у корист српског оружја. О великој жестини тога судара речито говоре велики обострани губици. Источне падине планине Цера биле су буквално покривене лешевима аустроугарских и српских војника. Срби су изгубили 2.765 војника, подофицира и официра, избачених из строја, али су аустро-угарски губици, судећи по званичним извештајима, били већи. У тим извештајима се, наиме, каже да је 21. ландверска дивизија, због огромних губитака које је претрпела ноћу између 15. и 16. августа, „за неко време била изгубљена као борбена јединица“. Душевно потресен због огромних губитака које је у боју код Текериша претрпела његова дивизија, генерал Пшиборски је суморно и мрачно описао тај догађај команданту 8. корпуса генералу Гизлу. Истог дана по подне командант 41. бригаде генерал Пенеш известио је команду корпуса „да је даљи опстанак на падини Цера немогућ и да ће, уколико се ситуација не промени, у току дана одступити према селу Петковици“.

Током 16. августа жестоке борбе су се распламсале на линији Шабац–Текериш–Крупањ, широкој око 50 километара. Тежиште напада српске војске било је на северном, а аустро-угарске на јужном крилу ове линије.

Рано изјутра, 16. августа, аустројска војска је избила из долине Лешнице и напала леви бок Комбиноване дивизије, присиљавајући је да се повуче на положаје Радоњић брдо–Кик. Криза која је код ње наступила савладана је личном интервенцијом Степе Степановића.

У исто време Коњичка дивизија, ојачана једним пуком Шумадијске дивизије I позива разбила је на Радловцу, Скакалишту и Белом камену леву колону 21. дивизије и онемогућила њено садејство са 29. дивизијом. Смелим и одлучним дејствима Коњичка дивизија је извршила свој задатак, обезбеђујући врло успешно леви бок 2. армије за све време трајања битке на Церу.

Шумадијска дивизија I позива успешно је обезбедила бок и позадину Церске ударне

групе од напада аустроугарских снага из Шапца, водећи тешке борбе с вишеструко надмоћнијим непријатељским снагама.

Иако ослабљена, сведена на свега шеснаест батаљона, српска 3. армија је одолевала нападима Аустријанаца, држећи чврсто положаје у висини села Јаребица, али се у току ноћи између 16. и 17. августа, због непријатељског обухвата од Крупња, морала повући на завлачке положаје. Уочивши опасност обухватног маневра јужног крила 5. армије од Крупња, српска Врховна команда је хитно упутила Моравску дивизију II позива из састава 1. армије ка Пецкој.

Пошто је добио потпунија обавештења о поразу 21. дивизије на источним падинама Цера, командант аустроугарске Балканске војске генерал Поћорек затражио је од Врховне команде да 2. армија предузме енергичан напад преко Саве и Шапца ради непосредног садејства 5. армији, која је запала у тешку кризу. Одговорено му је да је 2. армија овлашћена да употреби и 4. корпус за продор преко Шапца; на тај начин се цела 2. армија уплела у операције код Шапца, без обзира на то што је управо у то време требало да отпочне њено транспортовање у Галицију. На другој страни, српска Врховна команда је, на основу детаљне процене оперативне ситуације, дошла до закључка да је у датом моменту најважније потући непријатељеве снаге на гребену Цера и да је, да би се то постигло, неопходно сигурно обезбедити десни бок Церске ударне групе од непријатељеве офанзиве из рејона Шапца. Стога је одлучила да ојача 2. армију Тимочком дивизијом II позива, а Обреновачки одред једним пешадијским пуком и дивизионом артиљерије из Дунавске дивизије I позива; истог дана издата су одговарајућа наређења.

Трећег дана битке генерал Поћорек је намеравао да енергичним нападом 13. корпуса 5. армије на јужно крило, и 4. корпуса 2. армије на северно крило српске војске стегне у клешта њене главне снаге; за то време требало је да 8. корпус 5. армије задржава српски центар на Церу и Иверку и олакша обухватни маневар крилних група. За реализацију овога плана ангажовано је 115 пешадијских батаљона, 18 коњичких ескадрона и 400 артиљеријских оруђа. Према овим аустроугарским снагама стајала су укупно 94 пешадијска батаљона, 30 коњичких ескадрона и 208 артиљеријских оруђа српске 2. и 3. армије.

На јужном крилу битачног простора трупе аустроугарског 13. корпуса (39 батаљона, 8 ескадрона и 126 топова), напале су 18. августа изјутра српску 3. армију (ова армија је тога дана имала свега 22 пешадијска батаљона, 4 коњичка ескадрона и 66 топова) и, после огорчене борбе, одбациле Дринску дивизију II позива на Овчаревац, заузеле Марјановића вис и пресекле везу између српске 2. и 3. армије. Међутим, криза у коју је била запала 3. армија преброђена је око 12 часова, када је у рејон Пецке пристигла Моравска дивизија II позива, коју је Врховна команда у прави час тамо упутила. Тако је, захваљујући великом пожртвовању војника, подофицира и официра 3. армије и правовременој помоћи коју јој је упутила Врховна команда, јужни крак Поћореквих клешта задржан, тако рећи, на полазном положају. На северном крилу битачног простора трупе 4. и 9. корпуса аустроугарске 2. армије (45 батаљона и 150 топова) енергично су напале Шумадијску дивизију I позива на положају Мишар–село Јевремовац. Изложена снажним ударима надмоћнијих непријатељевих снага, ова прослављена српска дивизија била је принуђена да се повуче на десну обалу реке Думаче, одакле је добро организованом ватром задржала непријатељев напад и успешно заштитила десни бок Церске ударне групе. Сви покушаји аустроугарских снага да разбију северно српско крило претрпели су неуспех.

Ни 8. корпус аустроугарске 5. армије није извршио свој дневни задатак. Мада се напад српске 2. армије у почетку развијао споро и неусклађено, Моравска дивизија I позива је тога дана заузела Беглук и Спасовину, осујетила све покушаје непријатељевих снага да противнападом поврате изгубљене положаје и створила повољне услове за настављање напада, док је Комбинована дивизија подишла Рашуљачи и избила на положаје између Тројана и Косаниног града на Церу.

И четвртог дана битке Поћорек је форсирао напад крилних група у нади да ће на тај начин олакшати ситуацију притешњене 5. армије и решити битку у своју корист. По

наређењу генерала Бема Ермолија, три аустроугарске дивизије (29, 31. и 32), под јединственом командом генерала Тершћанског, нападе су 19. августа изјутра Шумадијску дивизију I позива на реци Думачи. Међутим, иако нападнути од вишеструко надмоћнијих непријатељевих снага, Шумадинци су подухватили непријатељеву централну нападну колону са три стране пушчаном, митраљеском и артиљеријском ватром, нанели јој велике губитке, а затим се готово несметано повукле на реку Добраву, где су пожртвованом одбраном успели да задрже групу Тершћанског све док аустроугарске снаге на Церу и Иверку нису дефинитивно поражене. На јужном крилу аустроугарском 13. корпусу је четвртог дана битке понестало даха. Овај корпус није имао снага да развије успех који је постигао претходног дана на Марјановића вису, па се ради тога ограничио на ватрено дејство. Додуше, део снага је упутио у помоћ угроженој 9. дивизији. Српска 3. армија је искористила ту околност, извршила делимично прегруписавање снага и повратила Марјановића вис.

Док су се на оба крила битачног простора водиле крваве борбе, Церска ударна група (Моравска дивизија I позива и Комбинована дивизија) је на центру предузела енергичан напад гребеном Цера и Иверка, савладала очајнички отпор аустро-угарских снага и заузела Велику главу, Рајин врх, Рашуљачу и Косанин град, доминантан положај на самом врху Цера, и тиме пробила фронт аустроугарске 5. армије. Потучене трупе ове армије у нереду су бежале према Дрини. Узалуд је Поћорек упућивао категоричне поруке генералу Франку: „Издржати по сваку цену док не стигну појачања са севера и југа... Пета армија се, пошто-пото, мора одржати на линији Ново Село–Видојевица–Јадарска Лешница и на висовима источно од Зворника.“ Поражену војску нико више није могао зауставити.

„Армија је потучена и налази се у безобзирном, дивљем и паничном бекству“, забележио је један од учесника тога бекства новинар Егон Ервин Киш. „Једна потучена војска не, једна разбијена руља јурила је у безумном страху према граници. Возари су шибаали своје коње, артиљерци су боли своје мамузама, официри и војници гурали су се и пробијали између читавих колона коморе или газили кроз ровове поред пута у групама у којима су били заступљени сви родови војске: пешаци, артиљерци, војници из ландвера, болничари, сапери... Предвече смо прешли Дрину преко понтонског моста у чијим су понтонима седели понтонири већ спремни да га разоре... Ми смо се повукли до Јање, где се у једном шљивику био скупио цео 11. пук, војници празног стомака, растројени, сломљени борбом и бекством... Општа депресија изражавала се јавним негодовањем против вођа: потпуно неспособни стари магарци су наши генерали. Ко има протекцију поверава му се судбина стотина хиљада људи. Сјајни су момци ови Срби, они знају да бране своју земљу...“ (Подвукао С.С.)

Упркос таквом растројству аустроугарске 5. армије, српске групе, исцрпљене заморним маршевима и непрекидним петодневним борбама, нису имале снаге да предузму енергично гоњење и потпуно униште растројене трупе аустроугарског 8. и 13. корпуса, које су се ужурбано пребацивале на леву обалу Дрине. Држао се још једино 4. корпус 2. армије код Шапца, али је и он 24. августа био принуђен да се преко Саве пребаци у Срем.

Тога дана протеран је и последњи аустроугарски војник са српске територије. Тиме је српска војска победоносно завршила велику битку на Церу.

Војвода Радомир Путник је у свом извештају с поносом истакао велику победу српског оружја: „Огранци Цера и Иверка притиснути су гомилама непријатељских лешева... Непријатељ је имао огромне губитке, читави његови пукови су уништени“.

У бици на Церу избачено је из строја око 25.000 припадника аустроугарске војске. Српска војска је заробила око 5.000 непријатељских војника, запленила је око 50 топова и велике количине другог ратног материјала, али је и код ње избачено из строја 259 официра и 16.045 подофицира и војника.

Поражена аустроугарска војска искалила је свој бес над недужним становништвом Мачве и Подриња, где је починила масовне злочине.*

* В. Велики рат Србије, књ. 1, стр. 39–301; Живко Станисављевић, Церска бишка, Београд 1927, стр.

28–94; М. Рагенковић, *Церска операција, Београд 1953, стр. 181–317*; Јеремије Станојевић, *Историја рашова (предавања на Нижој школи Војне академије 1935/36. дактилографисано) стр. 62–68*; С. Скоко, П. Ойачић, н. г., стр. 309–349.

Масовни хероизам и самопожртвовање који су у церској бици, бранећи своју домовину од агресије, испољили српски војници и официри, већ прекаљени ратници из минулих балканских ратова, још више су подигли борбени морал и самопоуздање војске и целог народа.

Ова прва победа савезника у првом светском рату била је у ствари почетак краја хабсбуршке монархије. Њоме је ратни и почетни операцијски план српске Врховне команде, који су израдили Радомир Путник и Живојин Мишић, успешно реализован. Церска битка је показала да је идеја стратегијског дочека била најбоље решење.

Без претеривања се може рећи да је српска Врховна команда мајсторски руководила овом сложеном операцијом. Њене одлуке су често биле смеле и ризичне, али и веома добро прорачунате. Она је у тактичком и оперативном погледу далеко надмашила много хваљено командовање аустроугарске Балканске војске.

Оцењујући рад српске Врховне команде за време битке на Церу, Пеко Дапчевић, у својој студији „Значај и снага маневра“, с правом истиче: „...та битка је велико дјело српске Врховне команде, која је дала свој печат догађајима који су довели до пораза Балканске и тријумфа српске војске. То прилагођавање догађајима – та одмјерена опрезност, с једне, и још одмеренија одлучност, с друге стране, карактерише дјеловање српског највишег командовања у тим часовима. То командовање држи све конце у својим рукама и усиљеним маршевима баца своје дивизије ка најугроженијим дијеловима фронта. Оно придаје огромну важност брзини дејства и маневровању трупа и тежи да одгонетне тајну – гдје су усмјерене главне непријатељске снаге да би им задао одлучујући ударац“.*

* Пеко Дапчевић, *Значај и снага маневра, Београд 1954, стр. 380–381.*

Посебну улогу у бици на Церу одиграла је 2. армија, као најјача српска оперативна и маневарска група, и њен командант Степа Степановић. Он је лично руководио најсложенијим делом ове сложене операције. Упутио је један пук комбиноване дивизије да овлада грбеном Цера, што је имало огроман значај за исход битке. Личним присуством на најугроженијим деловима фронта у одсудним тренуцима енергично је успостављао поремећени ред. За велике заслуге у овој бици Степа је добио чин војводе.*

* В. Е. Белић, н. г., стр. 124–128.

Нова аустроугарска офанзива на Србију

Победа у церској бици подигла је углед српске војске у очима и пријатеља и непријатеља. Због тога су, нарочито пријатељи, прецењивали њене могућности и захтевали од српске Врховне команде да одмах предузме офанзиву против Аустро-Угарске. Руси су у томе били посебно упорни, јер су желели да Срби спрече да се део аустроугарских снага пребаци са Балкана у Галицију. Тако је, под притиском савезника, српска Врховна команда одлучила да почетком септембра предузме офанзиву преко Саве у Срем снагама једне ојачане армије. Истовремено је требало да Ужичка војска и црногорска Санџачка војска упадају, преко горње Дрине, у југоисточну Босну, док су главне српске снаге, 2. и 3. армија, задржане у одбрани на Дрини од њеног ушћа до Љубовије.

За Аустро-Угарску је неуспех 5. армије на Церу био и војнички и морално-политички пораз, који је она желела на сваки начин да изглади. Истина, аустроугарска Врховна команда је ценила да је најважније постићи успех на Истоку, против Руса, а онда ће са Србијом и Црном Гором лако и брзо рашчистити рачуне. Међутим, генерал Поћорек је инсистирао да се прво разбије српска војска, јер би падом Србије и Црне Горе био не само повраћен углед монархије него и убрзана одлука Бугарске и Турске, а можда и Румуније и Грчке, да се прикључе Централним силама у рату против Антанте. Поћорек је имао подршку Двора и министра спољних послова, уз чију помоћ је сломио отпор Врховне команде и добио сагласност да почетком септембра пређе у офанзиву. Његов план је био да пређе Дрину и Саву, да овлада грбеном Гучево–Борања–Јагодња–

Соколска планина и Мачвом, а затим, концентричним нападом према Ваљеву, да окружи и уништи главне српске снаге у западној Србији.

Аустроугарски план је, дакле, предвиђао офанзиву на центру, дефанзиву на крилима, а српски обрнуто. За реализацију поменутог плана Поћорек је, и после одласка главних снага 2. армије у Галицију, располагао импозантном снагом од 215.000 људи, 500 топова и 400 митраљеза; према тим снагама стајала је српска војска од 200.000 људи, 306 топова и 114 метраљеза. Ваља истаћи да су аустроугарске трупе биле обучене за борбу на брдско-планинском земљишту и неупоредиво боље наоружане и опремљене од српских. Та преимућства им, ипак, нису обећавала сигуран оперативно-стратегијски успех.

У складу са изложеним обостраним операцијским плановима, у периоду од 6. септембра до 16. новембра 1914. године, вођене су у Срему, источној Босни и на простору између Дрине, Колубаре и Љига, упорне и кржаве борбе, познате у војној историји под заједничким називом „Битка на Дрини“.

Српска офанзива у Срему, која је почела 6. септембра, предузета је из савезничке солидарности, а не из уверења српске Врховне команде у њену сврсисходност. Захваљујући солидно извршеним тактичким и техничким припремама, 1. армија је успешно форсирала Саву код Скеле и Новог Села, сломила отпор непријатељских делова на њеној левој обали и до пада мрака избила на линију Прогар–Ашања–Обреж–Витојевци, одбацујући непријатељске снаге према Попинцима и Платичеву.

У исто време Тимочка дивизија I позива из 2. армије, која је дејствовала на помоћном правцу, доживела је катастрофалан пораз при покушају да форсира Саву код Чеврнтије, источно од Сремске Митровице. Ова дивизија је, наиме, почела да форсира Саву са знатним закашњењем, без солидних тактичких и техничких припрема, као и без познавања тактичко-оперативне ситуације у зони форсирања. Пошто је пребацила у Срем 13. пук без једне чете и два батаљона 15. пука, с једном пољском батеријом, обуставила је превозење да би поставила понтонски мост, макар и слабије конструкције. На тај начин су се пребачени делови нашли потпуно усамљени на левој обали реке и изложени снажном противнападу вишеструко надмоћнијих непријатељевих снага (у нешто ширем појасу непријатељ је имао 30 пешадијских батаљона, 5 коњичких ескадрона и 12 артиљеријских батерија). Под притиском тих снага центар и лево крило 13. пука почели су да се повлаче у неред. И пребачена пољска батерија је у галопу појурила ка недовршеном мосту, дижући облаке прашине. Мислећи да је то аустроугарска коњица, командант 3. батаљона 13. пука, наредио је да се да трубни знак коњица с бока! То је изазвало још већу гужву и панику на левој обали Саве, где се налазио изванредан број рањеника који су очекивали да буду евакуисани на супротну обалу. Лакши рањеници су одмах појурили најближем понтону, напунили га и изврнули се у воду. Када су чули запомагање дављеника, здрави војници су почели да напуштају стрељачки строј и да јуре ка недовршеном мосту, хватајући се за постављене ногаре и моснице, које су се, под великим оптерећењем, заједно с њима сурвале у воду. Покушаји официра да успоставе ред били су узалудни, јер усплахирана маса ништа друго није чула ни видела сем запомагања рањеника у Сави и на још недовршеном понтонском мосту. Неки војници су пливали према мосту не обазирајући се на заповести официра, други су се хватили за даске или греде да би помоћу њих прешли реку. На жалост, већина није знала да плива, па се масовно подавила у мatici реке. У том катастрофалном поразу укупно је погинуло, рањено или заробљено 6.366 војника, подофицира и официра; непријатељеви губици били су троструко мањи, око 2.000 људи избачених из строја.

Наши војни историчари сматрају да део одговорности за пораз код Чеврнтије сноси и српска Врховна команда, јер је потценила улогу помоћних снага и што њихову акцију није солидније припремила и боље материјално обезбедила.

Неуспех код Чеврнтије негативно се одразио на темпо дејства 1. армије у Срему и олакшао непријатељу да преброди почетну кризу. Поучен горким искуством Тимочке дивизије I позива, командант 1. армије генерал Петар Бојовић није хтео ништа да ризикује, па је своје трупе задржао на мостобрану све до 10. септембра. Тек тога дана трупе Одбране Београда прешле су Саву и заузеле Земун (заузимање Земуна изазвало је

велику узбуну, да не кажемо панику, у Бечу и Будимпешти), а 1. армија отпочела наступање са ширег мостобрана у правцу Фрушке горе и до 12. септембра избила на линију Бановци–Нова Пазова–Војка–Попинци–Буђановци.

На другој страни, генерал Поћорек је сматрао да ће најефикасније зауставити офанзиву српске војске у Срем ако пређе у одлучан напад преко Дрине и Саве. Зато је наредио 5. армији да пређе у напад 7. септембра и да јединице уводи у борбу сукцесивно, не чекајући да све буду спремне за напад. Намера му је била да ова армија овлада Мачвом, а затим, у садејству са осталим снагама, да опколи и уништи српску војску у западној Србији. Међутим, иако је командант 5. армије успео да на главном правцу створи надмоћност од 3 : 1 и пребаци у Мачву јаке снаге, српска 2. армија је, захваљујући доброј организацији система ватре и максималном коришћењу водених препрека, те благовремено предузетим противнападима, нанела непријатељу тешке губитке и принудила га да обустави офанзиву (у првом покушају форсирања Дрине и Саве 5. армија је изгубила 4.400 људи). Обавештен о томе Поћорек је кратком депешом наредио команданту 5. армије: „Форсирање Дрине мора се поновити толико пута док не успе...“ Офанзивна дејства 5. армије настављена су 13. септембра, управо у време када је фронт 2. армије проширен на преко сто километара и ослабљен за целу једну дивизију (Врховна команда је извукла Тимочку дивизију II позива на Видојевицу због критичне ситуације код 3. армије). Па ипак, 2. армија је пожртвованом одбраном успела да задржи 5. армију уз саму обалу Дрине, где је дошло до стабилизације фронта и рововске војне. Покушај генерала Поћорека да, ангажовањем Комбинованог корпуса из Срема, угрози бок и позадину 2. армије такође је претрпео неуспех; непријатељев продор преко Саве укочен је готово уз саму обалу.

Међутим, аустроугарска 6. армија приредила је изненађење српској 3. армији и по времену и по правцу наносења главног удара. Захваљујући томе и оствареној надмоћности на тежишту напада, она је успела да форсира Дрину, овлада гребеном Гучево–Борања–Јагодња и створи солидну операцијску основицу за надирање у унутрашњост Србије. Пошто покушаји команданта 3. армије генерала Павла Јуришића–Штурма да прегруписавањем и рокирањем снага заустави непријатељево надирање нису успели, морала је да интервенише Врховна команда. Будући да није располагала стратегијским резервама, она је била принуђена да обустави офанзиву 1. армије у Срему, која се, као што смо видели, успешно развијала и да ову армију врати преко Саве. Уочивши да је 6. армија тежиште напада пренела на правац који преко Крупња изводи ка Ваљеву ради обухвата главних српских снага на Дрини, она је, да би осујетила ту намеру, одлучила да са 1. армијом изврши против-удар из рејона Пецке, гребеном Соколске планине, у десни бок аустроугарске 6. армије. Противудар се у почетку успешно развијао; непријатељ је после тешких борби натеран да се у нереду повлачи на Јагодњу и да прелази у одбрану. Међутим, команде српске 1. и 3. армије су прерано закључиле да су постигле одлучујући успех, па је „продор 1. армије испао краткога даха: добро започет, делом чак и успешно вођен, али лоше завршен“.

У уверењу да је непријатељ потучен, 1. армија је наставила напад на десно крило 6. армије, али је убрзо наишла на веома снажан отпор. Развиле су се крваве борбе на испресецаном и пошумљеном планинском гребену, нарочито на Мачковом камену, који је само у току 21. септембра четири пута прелазио из руку у руке. Огорчени напади и противнапади вршени су без прекида и предаха целог дана. Од силне пушчане, митраљеске и шралнелске артиљеријске ватре дрвеће је на шумовитој планинској греди Коштуње стопе готово оголело; лишће је падало као покошена трава. Окршај је почео у раним јутарњим часовима. Један батаљон 9. пука I позива, који је кренуо у насилно извиђање ка Кошутњој стопи, дочекан је тако снажном ватром, да је у великом нереду почео да одступа, повлачећи за собом и остале трупе овога пука. Само захваљујући великом пожртвовању официра и помоћи 9. пука II позива јединице су враћене на положаје. Међутим, око 10 часова три аустроугарске бригаде, подржане снажном артиљеријском ватром, поново су силовито навалиле на Мачков камен и у масама почеле избијати на сам гребен. Поколебане трупе 9. пука I позива нису издржале, већ су као бујица јурнуле назад. У критичном тренутку притекао им је у помоћ 4. прекобројни пук, који је бочним нападом сузбио непријатеља, али није успео да га збаци са гребена.

Последњи јуриш тога дана непријатељ је предузео у 16,30 часова са целом 18. дивизијом и поново овладао положајима на десном крилу Дунавске дивизије I позива, али су Срби увели армијску резерву и поново повратили изгубљене положаје.

Крваве борбе на Мачковом камену настављене су и сутрадан, 22. септембра. Пошто је привукао брдске топове у сами стрељачки stroj, непријатељ је одмах после поноћи почео напад и до сванућа извршио три узастопна јуриша. Мада су сви ти јуриши одбијани уз велике губитке, непријатељ је после сваког неуспеха насртао са још већом жестином. У раним јутарњим часовима, 22. септембра, непријатељева 18. дивизија предузела је концентричан напад на Мачков камен, усмеравајући главни удар гребеном Кошутња стопа – Мачков камен. Подржане ураганском артиљеријском ватром с Кошутње стопе, Ужиналишта и Липовачке главице, њене трупе су избиле на гребен Мачковог камена и приближиле се левом крилу 4. прекобројног пука на свега 20–30 метара. Развила се огорчена борба с наизменичним јуришима и сударима прса у прса. Ситуација на српском десном крилу непрестано се погоршавала, нарочито после погибије команданта 4. пука I позива пуковника Душана Пурића. У тим драматичним тренуцима српска 9. батерија остала је без муниције и, као неупотребљива, повучена у позадину. Око 10 часова рањен је и командант 4. прекобројног пука потпуковник Драгутин Дулић. Будући да су пре тога сви команданти батаљона овог пука избачени из строја, није имао ко да га замени, а непријатељ је насртао све жешће. Око 11,30 часова уведен је у борбу и последњи батаљон из дивизијске резерве, који је крајњим напором успео да поврати изгубљене ровове. Међутим, око 15 часова трупе 4. прекобројног и 18. пешадијског пука I позива, изложене убитачној унакрсној ватри, почеле су да се повлаче са Мачковог камена. Сви напори официра да спрече то повлачење били су узалудни. Отпор је нагло слабио на крилима првог борбеног реда, тако да више није било могуће спречити повлачење исцрпљених и тешко проређених српских трупа. О интензитету борби на Мачковом камену речито говоре обострани губици. У својој студији Битка на Дрини 1914, Ђорђе Лукић истиче да је приликом заузимања Мачковог камена од српских трупа 20. септембра „пропланак величине од 500 квадратних метара био потпуно покривен лешевима погинулих, махом непријатељских војника, преко којих се могло газити“. У периоду од 14. до 22. септембра Дунавска првог и Дунавска дивизија II позива изгубиле су 11.490 људи избачених из строја, међу којима велики проценат командног кадра (Дунавска дивизија I позива изгубила је, на пример, 118 официра, од којих 5 команданата пукова и 17 команданата батаљона).

Ако се баци поглед на ток борби на Мачковом камену, видеће се да је српско командовање, поред других пропуста, пренебрегло два основна оперативна начела: начело економије снага и начело примене обухватног маневра, јер је на релативно малом простору ангажовало сувише јаке снаге и упорно нападало Кошутњу стопу дуж уског планинског гребена, уместо да то учини применом обухватног маневра дужим, али сигурнијим правцем.

У свим тим борбама српски војници, подофицири и официри показали су беспримерно залагање и упорност. Захваљујући томе, иако је изгубила део државне територије, српска војска је принудила боље обучене и опремљене аустроугарске трупе да се задрже на линији, коју је, према Поћорековом плану, требало заузети већ другог дана по преласку Дрине. Поред тога, она је само из аустроугарске 6. армије избацила из строја 30.000 људи, заморила и онеспособила аустроугарске јединице, тако да без дужег одмора нису биле способне да продуже офанзиву. Због тога је Поћорек био присиљен да се одрекне свог амбициозног плана о уништењу српске војске у западној Србији. Тако је на српско-аустроугарском фронту низводно од Љубовије – преко Соколске планине, доње Дрине, Парашнице, кроз Мачву преко Равња, Засавице, Ноћаја, Узвећа, Причиновића до Толића на Сави западно од Шапца – дошло до стабилизације фронта и рововске војне, прве у првом светском рату.*

* Мишар Ђуришић, *Битка на Дрини 1914*, Београд 1969; Милан Радивојевић, *Мачков камен*, „Рајник“, св. XI и XII/1924; Милеша Здравковић, *Узроци неуспеха Тимочке дивизије I позива при преласку преко Саве 6. септембра 1914*. год. „Рајник“, св. XI/1934; Лукић Ђорђе, *Битка на Дрини 1914*, Београд 1966; С. Скоко, П. Ојачић, н. г., *стр.* 361–399.

Тако је на српско-аустријском фронту настало затишје, које је потрајало више од

месец дана. За то време Ужичка и Санџачка војска извршиле су продор у источну Босну, овладале Вишеградом, Рогатицом, Соколцем, Хан-Пијеском и избиле: Ужичка војска пред Власеницу и Олово, а Санџачка војска пред само Сарајево. Поћорек је био принуђен да прикупља снаге од једног ојачаног корпуса да би одбацио преко Дрине ове српске и црногорске јединице. Њему је то сада било могуће пошто на фронту главних снага није било борби. Због тога овај продор у источну Босну није имао онај ефекат који је могао да има у време противудара 1. армије и боја на Мачковом камену.

У току затишја аустроугарске снаге су попуњене људством и материјалом до пуне ратне формације, а чак су и ојачане артиљеријом тешких калибара. Српска војска, међутим, добила је незнатну поуну у људству, а запала је у велику оскудицу муниције, одеће и друге опреме. Команданти дивизија су морали да одлучују о утрошку сваког артиљеријског метка. Војници су полуголи и боси стајали у рововима, на планинском земљишту, где је крајем октобра и почетком новембра било и снега. Влада је чинила грчевите напоре да набави муницију, нарочито артиљеријску, затим одећу, обућу и другу опрему, али њене молбе код савезника наилазиле су најчешће на одбијање. Тако је српска војска дочекала новембарску офанзиву аустроугарских снага потпуно неспремна за дужи отиор.

Поћорек је искористио такву ситуацију и апсолутну надмоћност својих снага. За десетак дана новембарске офанзиве, до 16. новембра, он је успео да одбаци српске снаге на десну обалу Колубаре и Љига. Тиме је битка на Дрини била завршена. Српске снаге изгубиле су ту битку, али аустроугарске снаге нису је добиле. Њима је потпуно пропао план да окруже и униште српску војску. Сем тога, оне су у овој бици изгубиле око 130.000 људи, а наступајући према Ваљеву удаљиле се од својих база за снабдевање. Разровани путеви, које су аустроугарски команданти подругљиво називали четвртом армијом, чинили су све тежом везу с позадином. Због тога се с правом сматра да је битком на Дрини припремљена велика српска победа у колубарској бици.*

** Миџар Ђуришић, н. г., сџр. 59–391.*

Осмог новембра у Крагујевцу је одржана заједничка седница владе и Врховне команде. Војвода Путник је реферисао о стању на фронту, које је било врло критично.

Непријатељ је свуда потискивао српске снаге, засипајући их снажном артиљеријском ватром, а српска артиљерија није могла да одговори „ни на стоти метак.“ Многе батерије су остајале без муниције и, као неупотребљиве, одвлачене су са фронта. Пуковник Стефановић, војни министар, записао је у свој дневник да је Путник изгледао депримиран, али да су генерал Мишић и пуковник Живко Павловић били оптимисти. Иако је било бојазни да ће отпор морати да се обустави, пошто нема муниције, преовладало је мишљење да треба одлучно наставити борбу. То је, на крају, најречитије изразио само Путник кад је рекао: „Борићемо се... па макар нас сатерали... до Ђевђелије!“

Пашић је ову ситуацију искористио да дипломатским путем изврши притисак на савезнике да помогну српску војску артиљеријском муницијом, предочавајући им да ће се, „ако Србија клоне“, седам аустроугарских корпуса наћи на другим фронтима Антанте.

Тада је Француска одлучила да Србији уступи 20.000 артиљеријских метака и да још толико касније упути Грчкој, која је под тим условима упутила Србији 20.000 метака. Русија је такође убрзала једну пошиљку, која је, после ступања Турске у рат, била задржана у Очакову.

На тај начин Србија је готово у последњем моменту добила извесну помоћ која јој је донекле олакшала ситуацију уочи велике колубарске битке.*

** Миџар Ђуришић, н. г., сџр. 309–319 и 416–433.*

Међутим, када је крајем новембра муниција почела да стиже из Француске, показало се да она не одговара српским топовима, јер је метак био дужи за 2,5 милиметра. Због тога се морала вршити преправка – расклапање метка, скраћивање чажуре и поновно склапање. Све је то захтевало времена, а време је било веома драгоцено.

Улога 1. Армије и њеног команданта Живојина Мишића у Колубарској бици

Управо у време повлачења српске војске на десну обалу Колубаре и Љига, за команданта најзамореније и највише истрошене српске 1. армије постављен је генерал Живојин Мишић.

Војвода Путник је 14. новембра позвао Мишића и, саопштавајући му постављење на нову дужност, рекао:

– Мишићу... Идите... Идите да прихватите Прву армију. Бојовић је тешко болестан и рањен... Тренуци су врло критични. Зауставите ово осипање наше војске. Ви једини... И шта учините, учињено је.*

** М. Павловић, н. г., стр. 16.*

Повлачећи се преко тешког брдског земљишта, раскаљаним путевима, по кшпи и снегу, уз непрекидне борбе против надмоћнијег непријатеља, без довољно хране и муниције, код јединица 1. армије наступила је малаксалост, физичка и морална. Маса становништва, које је у страху од репресалија напуштало своје домове и, бежећи испред непријатеља са стоком и другом покретном имовином, закрчило ионако веома слабе и уске пољске путеве, отежавале су покрет и рђаво утицале на морал трупа.

Идући из Крагујевца према Ваљеву, Мишић је видео многе призоре страдања и патњи свог народа и војске, призоре који су га дубоко потресли, али и подстакли на прегалаштво. Његов начелник штаба пуковник Стеван Хаџић једном приликом је испричао:

„Идући својој армији, Мишић срета на путу застрашене и избезумљене гомиле. Свуда пометња и хаос, друмови закрчени, приказ таква да и најприсебнији губе главу. Мишић се обраћа једном команданту: – Побогу човече, има ли начина да се помогне? Командант одговара: – Мени се чини да нема! Мишић се онда трже и оштрим, старешинским гласом пресече команданта: – Има га, и мора га бити!“*

** М. Павловић, н. г., стр. 19–20.*

Одлучан старешински глас команданта у тренуцима клонулости подиже дух и улива поверење. Мишић је добро познавао српског војника. Знао је да има тренутака када и најхрабрији беже, али је исто тако знао да се изгубљено поверење може повратити и неуморио се дао на посао. Већ после неколико дана он обавештава Врховну команду да се „поверење, а с њим и дух и дисциплина почињу лагано враћати“.

Повлачећи своје армије на десну обалу Колубаре и Љига, српска Врховна команда је рачунала да непријатељ неће одмах предузети напад на ове добро организоване положаје и да ће јој тај предах омогућити да своје трупе попуни, одмори, снабде храном и муницијом, да би, кад јој се укаже погодна прилика, могла да пређе у општу противофанзиву ради истеривања непријатеља из своје земље. Обавештена да се не само код војника, већ и код официра осећа замор, апатија, па чак и дефетизам, Врховна команда је 17. новембра издала наредбу у којој се, поред осталог, каже:

„У последње време осећа се извесна клонулост духа код неких војника и старешина услед многобројних тешкоћа и оскудица с којима се неминовно морамо борити. Старешине свих родова треба да су свесне своје улоге да у овим судбоносним данима за земљу и народ истрају до пожртвовања сваки на свом месту, и да настоје свим силама да трупе одрже у групи и да им што пре поврате поремећену равнотежу духа. Треба бити убеђен и чврсто решен да се са ове линије не може даље одступати, да је било доста попуштања и да сада, у интересу нашег угледа стеченог у досадашњим борбама, ваља извојевати победу. Са овим убеђењем ваља отпочети битку...“

Осим тога, Врховна команда је затражила од команданата армија да јој доставе предлоге које би команданте пукова требало сменити због слабог и неумешног командовања у дотадашњим борбама. Овај захтев прослеђен је свим командантима дивизија, али се ни један таква предлог није појавио. Напротив, команданти армија и дивизија истицали су ваљаност својих команданата пукова. Тако, на пример, командант

Шумадијске дивизије I позива пуковник Божидар Терзић у свом олговору истиче: „Сви команданти пешадијских пукова Шумадијске дивизије I позива показали су се у досадашњим борбама не само као лично храбри, већ и као умешни у командовању и прожети високим појмом о испуњењу својих дужности, па, према томе, заслужују сваку похвалу и награду за свој досадашњи рад.“ Врховна команда је предузела и мере да оперативну војску попуни људством и материјалом, да побољша њену исхрану и снабдевање, да убрза допремање артиљеријске муниције, чије су прве пошиљке стигле у Солун итд.

Нова одбрамбена линија српске војске, која се протезала десном обалом Колубаре и Љига преко Лазаревца, Човке, Гукоша, Баћинца и Маљена, поседнута је овако:

– Обреновачки одред (10.000 људи, 26 топова и 8 митраљеза), под командом пуковника Милисав Лешјанина, држао је фронт од ушћа Колубаре у Саву до реке Марице;

– Друга армија (80.000 људи, 138 топова и 40 митраљеза), војводе Степе Степановића, била је развијена на фронту од реке Марице до потока Грабовице;

– Трећа армија (56.000 људи, 80 топова и 40 митраљеза), којом је командовао генерал Павле Јуришић Штурм, посела је положаје на фронту од потока Грабовице до села Гукоша;

– Прва армија (54.000 људи, 80 топова и 40 митраљеза), генерала Живојина Мишића, држала је фронт од села Гукоша до Маљена;

– Ужичка војска (32.000 људи, 55 топова и 15 митраљеза), под командом генерала Вукомана Арачића, била је развијена на положајима Ужице – Црни врх – Кадињача;

– трупе Одбране Београда (19.000 људи, 47 топова и 10 митраљеза), којима је командовао генерал Михаило Живковић, држале су гранични фронт од ушћа Колубаре до Гроцке.

Укупна јачина српске војске, без Браничевског и Крајинског одреда који су се налазили на својим ранијим положајима, износила је 251.000 људи, 426 топова и 180 митраљеза.

Нова одбрамбена линија, која је била утврђена по групном систему, затварала је све правце који из долине Колубаре и са Дрине воде у унутрашњост Србије и пружала повољне услове за одбрану, јер су надошле реке (Колубара и Љиг) представљале озбиљну препреку непријатељевом надирању, нарочито на подводном и мочварном делу доњег тока Колубаре. Једино су били осетљиви положаји 2. армије на Врачем брду и Човки, који су представљали испадни угао целог српског одбрамбеног фронта, па их је непријатељ могао тући унакрсном артиљеријском ватром.

Нада српске Врховне команде да ће се непријатељске трупе, које су 16. новембра широким фронтом избиле на Колубару и Љиг, привремено задржати иза ових у то доба године доста јаким водених препрека, није се остварила. Мада је знао да је премореним и проређеним трупама Балканске војске одмор био преко потребан, генерал Поћорек је наредио да 5. армија и 13. корпус 6. армије продуже напад без задржавања ради заузимања висова на десној обали Колубаре, док је само 15. и 16. корпус 6. армије задржао у ширем рејону Ваљева ради одмора. Овим нападом Поћорек је тежио, с једне стране, да Србима онемогући прибирање и одмор, а, с друге стране, да се дочепа железничке пруге Обреновац – Лајковац – Ваљево и њоме снабдева своје трупе уместо блатњавим и местимично непроходним мачванским путевима. Он је при томе рачунао да се на десној обали Колубаре налазе само српске заштитнице, а да се главнина повлачи ка Аранђеловцу и Крагујевцу.

Поступајући по овом наређењу, 5. армија је наступала широким фронтом према одсеку Лајковац – Обреновац, а 13. корпус 6. армије преко Колубаре према Љигу. Развиле су се огорчене борбе на обалама Колубаре и Љига, нарочито код Врачег брда и Човке, које су бранили делови српске 2. армије. Непријатељ је успео да заузме село Конатицу и Лазаревац, али се српска одбрамбена линија и даље успешно држала.

Пошто се уверио да се на овим положајима налазе главне српске снаге, генерал Поћорек је увео у битку 15. и 16. корпус: 15 корпус на фронту Медник – Баћинац – Руда, а 16. корпус према Маљену и Буковској планини. Увођењем у битку ових снага, ситуација код српске 1. армије, која је бранила линију Гукоши – Баћинац – Руда – Маљен, нагло се погоршала, јер је на њене три заморене дивизије нападао шест аустроугарских дивизија. Увиђајући да неће моћи да се одупре снажном непријатељском притиску, Мишић је у току ноћи између 21. и 22. новембра повукао своју армију на линију Суворор – Љиг. Сматрајући да је напад најбоља одбрана, он се одлучио да још у току 22. новембра с ојачаном Суворорском групом (Дунавска дивизија I и Дунавска дивизија II позива) пређе у напад у правцу села Планинице и у томе циљу издао је јединицама потребна наређења.

Да би побољшала ситуацију код 1. армије, Врховна команда ју је ојачала Дринском дивизијом I позива из 3. армије. У исто време, сматрајући да се коренит преокрет у ситуацији може постићи само општом противофанзивом, послала је наређење 2. и 3. армији и Ужичкој војсци да се припреме за напад.*

** В. Велики рат Србије, књ. IV, стр. 90–299; Милан Рагенковић, Колубарска бишка, Београд 1959, стр. 47–93; Ј. Луковић и Т. Нижић, н. д. стр. 212–214; П. Даичевић, н. д., стр. 398–409; Светислав Милосављевић, Прва армија и њен командант у Суворорској бици месеца новембра 1914. године. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 6–36.*

Међутим, трупе аустроугарског 15. и 16. корпуса предузеле су енергичан напад у правцу Маљена и Суворора. Због снажног непријатељског притиска на лево крило 1. армије, командант Суворорске групе предложио је Мишићу да пројектовани напад све групе према селу Планиници одложи, и Мишић је то усвојио. Због неповољног развоја ситуације и Врховна команда је одустала од намераваног преласка у општу противофанзиву.

Непријатељ је 24. новембра изјутра успео да обухватним нападом разбије Маљенски одред и заузимањем Маљена створио је јак ослонац за обухватни маневар према Суворору и Игришту. Лево крило 1. армије било је опасно угрожено и присиљено да се повије на Игриште и Бабину главу.

Сутрадан, 25. новембра, непријатељ је на фронту 2. армије постигао значајан успех – заузео је Врач брдо и Човку, због чега се лево крило 2. и десно крило 3. армије повукло на положаје Зеоке – Бариловица. На десном крилу 1. армије непријатељ је 26. новембра прешао Љиг у рејону села Гукоша, потиснуо Дринску I и Моравску II позива са њихових дотадашњих положаја на вододелницу Колубаре и Западне Мораве и озбиљно угрозио десно армијско крило. Тиме је 1. армија доведена у веома критичну ситуацију.*

** В. Велики рат Србије, књ. V, стр. 4–317; М. Рагенковић, н. д., стр. 101–189; Живко Павловић, Бишка на Колубари, I део, св. 2, Београд 1928; Светислав Милосављевић, Још једном о 1. армији и њеном команданту у Суворорској бици крајем новембра 1914. године, „Рајник“, св. 9, 1922.*

Пратећи будно развој ситуације, Мишић је дошао до закључка да би учинио неопростиву грешку ако би и даље целу армију под борбом повлачио с положаја на положај и бранио сваку стопу земљишта, јер трупе, прелазећи стално из одступног марша у одбрану, не би имале времена „да застану, да се уреде, одморе и дођу к себи...“. Због тога је, противно наредби Врховне команде, одлучио: да своју армију извуче из непосредног додира с непријатељем и благовремено је повуче на положаје испред Горњег Милановца, да је на тим положајима прикупи, нахрани и одмори, да би, у погодном тренутку, могла прећи у напад.

У том циљу издао је 26. новембра командантима дивизија поверљиво наређење за повлачење, нагласивши при томе да све дивизије упорно бране дотадашње положаје док се не нареди извршење наредбе о повлачењу.

Истог дана и Врховна команда је донела одлуку да све армије повуче на нове положаје и да ради скраћивања фронта напусти Београд, а трупе Одбране Београда повуче на линију Варовница – Космај. Према овој одлуци, 1. армија имала је да се повуче на линију Голубовац – Проструга – Рајац – Суворор – Бабина глава.

Међутим, пошто се стање на фронту 1. армије све више погоршавало, уверен да неће

моћи да одржи поменуте положаје, Живојин Мишић је 28. новембра увече прво телефоном саопштио командантима дивизија да, у духу његовог наређења, отпочну 29. новембра повлачење на положаје испред Горњег Милановца, а затим позвао начелника штаба Врховне команде и обавестио га о својој одлуци.

Том приликом пуна два сата вођен је телефонски разговор између генерала Мишића и његовог начелника штаба пуковника Стевана Хаџића, с једне, и војводе Путника и пуковника Живка Павловића, с друге стране. Према забелешци помоћника начелника штаба 1. армије мајора Милосављевића, тај разговор је отприлике текао овако.

Изненађен одлуком команданта 1. армије, војвода Путник га је подсетио на директиву Врховне команде према којој је требало „да 1. армија држи и упорио брани линију Бабина глава – Сувобор – Рајац – Проструга – Голубовац“.

Настојећи да увери војводу Путника у оправданост своје одлуке, Мишић је изложио критично стање своје армије и истакао да је у таквој ситуацији „немогуће даље задржавање и опстанак на планинској вододелници“. Изражујући предности које му нуди нова линија, Мишић је нагласио да он на њој „неће да се брани, него да ће да напада“.

Путник није усвојио Мишићеве разлоге и навео је „да непријатељ јако притискује и на фронтима других армија, па се оне ипак само незнатно уназад померају“, а затим је тражио да му се тачно одреде положаји испред Горњег Милановца које 1. армија намерава да поседне.

За време кратке паузе у разговору између Мишића и Путника пуковник Стеван Хаџић издиктирао је преко телефона нову линију 1. армије, коју је Живко Павловић уцртао на карти.

После 10–15 минута Путник се поново јавио и упозорио Мишића „да би повлачење његове армије чак пред Горњи Милановац пореметило операцијски фронт осталих армија и да би се због тога и Београд морао напустити“.

Мишић је одговорио да је повлачење 1. армије постало неминовно и истакао да се по његовом мишљењу због повлачења 1. армије Београд ипак не мора напуштати.

У наставку разговора Путник је поново упозорио да се положаји на вододелници Западне Мораве и Колубаре не смеју још напуштати, наводећи при томе да ће 1. армија „са својих положаја испред Горњег Милановца, ако непријатељ на њу поново јаче притисне, за један дан доћи до Крагујевца, док би другој армији требало неколико дана док пристигне на крагујевачке положаје.“

Мишић је тада повишеним гласом одговорио:

– Ја се надам да до повлачења према Крагујевцу неће доћи, а ако се та несрећа не буде могла да избегне, у сваком случају створићу довољно времена за прилажење осталих армија према Крагујевцу.

После кратке паузе Путник је поново позвао Мишића и још једном инсистирао да се 1. армија не повлачи са вододелнице. Мишић је одлучно одговорио да је наредио повлачење и да то наређење, док је он командант армије, неће и не може опозвати, истичући при томе да Врховна команда, уколико се не слаже с њим, дужност команданта 1. армије може поверити коме хоће.

Путник је тренутак ћутао, а затим наредио да му се одмах писмено доставе разлози повлачења 1. армије на нове положаје. То је Мишић учинио.

Тек после тога јавио се Живко Павловић и саопштио „да је начелник штаба Врховне команде најзад одобрио повлачење 1. армије са линије Бабина глава–Сувобор–Проструга–Голубовац на положаје северозападно од Милановца, али да је нова линија положаја, коју је изабрао генерал Мишић, на левом крилу унеколико измењена, ради боље везе с Ужичком војском, што ће се видети из заповести која ће армији бити послата“.*

* С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 36–39.

Пошто је одобрио одлуку команданта 1. армије о повлачењу на положаје западно од Милановца, Путник је одлучио да у духу директиве од 26. новембра напусти Београд и

тако скрати фронт око 40 километара и главне српске снаге групише на фронту Аранђеловац–Горњи Милановац, а Ужичком војском да поседне Овчарско-кабларску клисуру и затвори правац који води према Чачку.

О тешком утиску који је поменута одлука генерала Мишића изазвала у српској Врховној команди речито говори њен извештај сутрадан ујутру министру војске, у коме се, између осталог, каже:

„Због повлачења 1. армије морала се повући и Ужичка војска за одбрану Чачка и из долине Западне Мораве на линију Јанићи–Каблар–Овчар–Марковица. Друга армија и Обреновачки одред остали су на досадашњим положајима. На новој одбрамбеној линији 1. армије и Ужичке војске наше трупе, због велике заморености, силних губитака и слабих ефектива, неће моћи пружити непријатељу дужи отпор. Поједини пукови немају више од 600 пушака. Пад ове линије може се очекивати кроз неколико дана. С падом те линије непријатељ ће продрети у долину Западне Мораве, а тиме ће и евентуална одбрана Крагујевца бити угрожена. Поред тога, 2. армија и Обреновачки одред биће принуђени на ужурбано повлачење ради спречавања даљег продирања непријатеља долином Велике Мораве. Београд се мора напустити, а тиме ће бити онемогућена одбрана целе Дунавске линије, те ће се цела северна Србија морати напустити.“

Сличан утисак изазвало је и повлачење 2. армије на линију село Венчање–Лелечка бара. Наиме, војвода Степановић је 29. новембра по подне телефоном позвао војводу Путника и затражио одобрење за то повлачење. Путник му је одговорио да би, у случају повлачења 2. армије, морао повући и Обреновачки одред и напустити Београд. Стога му је саветовао да што дуже истраје на старим положајима. „Али“, рекао је на крају Путник, „ако командант (2. армије) оцени да је ситуација крајње критична, нека нареди повлачење и о томе обавести Врховну команду.“ Степа је искористио ту начелну Путникову сагласност и одмах издао наређење за повлачење. Из преписке владиног делегата при штабу Врховне команде Тихомира Поповића и председника владе Николе Пашића види се да је Врховна команда била веома незадовољна тим поступком војводе Степановића и да се чак дискутовало о његовом смењивању са дужности команданта 2. армије. „Сазнао сам да постоје трвења и неслагања између Главног генералштаба и војводе Степановића на штету јединства и успеха акције“ – каже се о томе у једној депеши Николе Пашића регенту Александру. „Ако је то истина, неслагања и трвења се не смеју трпети у овим судбоносним тренуцима. Стога Министарски савет моли да се учини сходан предлог који ће уклонити неслагање и васпоставити јединство акције.“ Такав предлог Врховна команда никада није учинила, па је легендарни командант српске 2. армије остао на својој дужности све до завршетка првог светског рата.

Овде, међутим, ваља истаћи да одлука о напуштању Београда, која је донета због повлачења Мишићеве армије на положаје код Горњег Милановца, а због које умало није смењен са дужности један од најдаровитијих српских војсковођа, спада у ред најзначајнијих одлука српске Врховне команде, које су довеле до најсјајније српске победе у првом светском рату. Та одлука је навела генерала Поћорек на идеју да са 5. армијом предузме обухватни маневар великог замаха. Наиме, пошто је после напуштања Београда цео фронт српске војске био окренут према западу, Поћорек је одлучио да на београдски правац пребаци целу 5. армију и снажним ударом сломи српско десно крило на линији Варовница–Космај, а затим се великоморавским правцем обруши у позадину српске војске и потуче је управо онако као што је Фридрих II потукао Аустријанце у бици код Лојтена 1757. године. То би се вероватно и догодило да је војвода Путник био неактиван као Карло Лотариншки код Лојтена. Мада су његове трупе биле озбиљно проређене и преморене, стари војвода је био врло активан. Он је пажљиво пратио развој оперативне ситуације, прибирао сопствене снаге и стрпљиво чекао погодан тренутак за прелазак у општу противофанзиву, јер је био чврсто уверен да се само на тај начин може постићи коренит преокрет. Поћорек није ни слутио да ће српска војска смоћи снаге да предузме снажан напад на његово десно крило за време док 5. армија врши захођење на београдски правац. Напротив, обавештен да је француска влада јавила свом посланику у Софији „да су Срби на издисају“, он је био чврсто уверен да је тренутак коначног тријумфа сасвим близу.

Аутори *Лециџер-Криџа* истичу да је одлука команданта Балканске војске о рокирању 5. армије на београдски правац била подстакнута и жељом немачке Врховне команде да се што пре отвори пролаз кроз североисточну Србију и преко Београда, Ниша и Софије успостави веза с Турском, која је захтевала да јој се хитно дотури муниција.

За извођење овако великог обухватног маневра било је потребно време од 3–4 дана и ново велико напрезање већ заморених и исцрпљених трупа, чији је борбени морал – због жилавог отпора српских трупа, тешког терена, временских непогода, оскудице у храни и муницији и појава оболевања – почео осетно да слаби. Изгладнели војници су напуштали своје јединице у потрази за храном и склоништем у дугим јесењим ноћима, пуним влаге и студени.

С друге стране, иако исцрпљена и преморена, српска војска је била веома активна. Све ове елементе Поћорек није узео довољно у рачун када се одлучио да тежиште операције пренесе на београдски правац.

Пошто су у време када су се српске трупе повукле на нове положаје корпуси аустроугарске 5. армије вршили рокирање за извођење пројектованог маневра, настали предах српска Врховна команда искористила је за сређивање. Стигла је и артиљеријска муниција и „скопске ђачке чете“.

Већ после дводневног одмора у најзаморенијој, 1. армији, осетило се знатно освежење. Команданти дивизија су извештавали да се осећа знатна промена у расположењу трупа и да се на многим местима позади положаја ори песма и вије коло“.

Врховна команда је 1. децембра обавестила трупе о великим губицима и слабом моралу аустроугарске војске. Истог дана, да би пресекала појаве недисциплине и нереди у борби, издала је наредбу о кажњавању смрћу свих оних „који беже назад или покушавају да се из борбе уклоне“.

Подаци о слабом моралу аустроугарске војске још више су учврстили Живојина Мишића у уверењу да је управо наступио погодан тренутак за прелазак у општу противофанзиву, па је настојао да убрза одлуку Врховне команде о преласку у напад.

Већ 1. децембра Мишић је издао јединицама 1. армије наредбу која се завршава овим речима: „Овако тешко и жалосно стање код непријатеља ваља сада искористити, нападати га свуда и на сваком месту, нигде му не дати мира ни станка, докле год га не уништимо и истерамо из наше земље. Треба сада уложити све снаге, храброст и пожртвовање, јер је настао згодан тренутак да тучемо непријатељске трупе разбацане по нашој земљи“.*

* С. Милосављевић, н. ч. „Рајшник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 46–47.

После издавања ове наредбе Мишић је интензивно радио на непосредној припреми напада. Појединачно је разговарао са сваким командантом дивизије, као и са командантом Ужичке војске, која се налазила на левом армијском крилу.

Када су све припреме биле завршене, Мишић је 2. децембра обавестио Врховну команду да ће 1. армија 3. децембра у 3 часа изјутра прећи у напад.

Пријатно изненађена одлуком команданта 1. армије, Врховна команда, која је и сама сматрала да је наступио прави тренутак, издала је истог дана заповест за општу противофанзиву. Та заповест гласи:

„Из саслушања многих непријатељских бегунаца види се да су код непријатеља наступиле тешке прилике, и то како у погледу исхране и снабдевања, тако и у физичкој исцрпљености његовој. Да би се искористио овај моменат слабости код непријатеља, а морал и дух код наших трупа подигао

НАРЕЂУЈЕМ

да сутра, 20. новембра (3. децембра) све три армије и трупе Ужичке војске на левој обали Западне Мораве енергично нападну непријатеља на својим фронтovima и принуде га на повлачење.

Трупе Одбране Београда остају на својим положајима, обезбеђујући десни бок и

позадину 2. армије.

Односно почетком лапада, везе и узајамног потпомагања, команданти армија ће ступити у споразум.

Војвода Р. Путник**

** С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 52*

Тако је, управо у тренутку када су европске телеграфске агенције очекивале вести о слому српске војске и када је командант аустроугарске 5. армије Либоријус Франк припремао свечан улазак у Београд, отпочела велика рудничка противофанзива, која је довела до најсјајније српске победе у првом светском рату. Њен иницијатор је био командант 1. армије генерал Живојин Мишић. Почела је у тренутку кад је 5. армија због рокирања на североисток била неколико дана ван дејства и када је 6. армија, иако је код њених трупа наступило малаксање и клонулост, „почела да се преко мере истезе“ на фронту 1. армије и Ужичке војске.

Преласком у напад баш 3. децембра српска Врховна команда је остварила пуно стратегијско изненађење и тиме стекла преимућство од пресудног значаја за коначан исход битке.

Трећег децембра у 7 часова изјутра, после снажне артиљеријске припреме, главне снаге српске војске устремиле су се на аустроугарску 6. армију. Носилац напада била је 1. армија.

Мишић је са све четири дивизије предузео енергичан напад на положаје аустроугарског 16. корпуса и већ првог дана постигао значајне успехе. На централном делу армијског фронта непријатељске снаге су одбачене у подножје масива Суворор–Рајац–Проструга. У руке 1. армије пала су три официра, 405 подофицира и војника, четири брдске хаубице, један митраљез, хиљаду граната и већа количина другог ратног материјала. Тога дана око 17 часова почели су у Горњи Милановац да пристижу први заробљеници, што је изазвало велико одушевљење код заосталог и преплашеног градског становништва.

Чим је примио извештаје о првим успесима, Мишић је почео да ради на новој заповести, у којој на почетку истиче: „Крајњи циљ данашњих наших операција и сутрашњих почетних операција јесте избијање армије на линију: Лалинци–Проструга–Рајац–безимени вис северозападно од Шиљкове косе–Суворор–Мујов гроб–Бабина глава“, а затим прецизно износи задатке јединица. Кад је примио потпуније извештаје о ситуацији, обавестио је Врховну команду о резултатима напада и мерама које је предузео, скрећући у исто време пажњу на потребу ојачања 1. армије, с обзиром на њену деликатну улогу у започетој офанзиви. На крају је позвао команданта Ужичке војске (напад Ужичке војске био је задржан снажним непријатељским отпором), генерала Вукомана Арачића и бодро га речима: „Не дај се, Вуле, жив у руке!“*

** С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 59–60*

Сутрадан, 4. децембра, све јединице 1. армије продужиле су напад. Међутим, наступање Дринске дивизије на десном армијском крилу било је уочено бочним нападом једне дивизије из 15. корпуса. Ангажовањем армијске резерве Мишић је паралисао овај напад и, настављајући офанзиву, набацио непријатеља на сувоборски гробен. Врховна команда је тога дана ојачала 1. армију једним пешадијским пуком првог позива, а пристигло је и 630 обвезника из Македоније, којима су сутрадан попуњене Моравска и Дунавска дивизија II позива. По пријему извештаја из јединица Мишић се захвалио сваком команданту дивизије појединачно на великом залагању, подстичући их на нова прегнућа.

На другој страни, генерал Поћорек је, обавештен о рђавом развоју ситуације на фронту 16. корпуса, наредио команданту 5. армије да продужи незадрживо надирање према југу ради удара у десно крило и бок српске војске на линији Варовница–Космај. „За царско-краљевске борбене снаге“, кажу аутори Лецтер-Крига „радило се сада о томе да ли ће се 16. корпус моћи тако дуго одржати док се, у склопу укупног тока битке код Аранђеловца, не буде осетио удар 5. армије. Али, губитак драгоценог времена

проузрокован маршем Комбинованог корпуса према Београду није се могао више надокнадити.“ У ствари, активност српске војске и њеног командовања није допустила команданту аустроугарске Балканске војске да надокнади изгубљено време. Руководећи се девизом да поколебаном и збуњеном непријатељу не треба дозволити да се освести, прибере, прикупи и уреди, Мишић је наредио својим дивизијама да наставе енергично надирање и на леђима разбијених аустроугарских трупа избију, у току 5. децембра, на Суворовску греду.

Поступајући по том наређењу, све дивизије 1. армије наставиле су 5. децембра у раним јутарњим часовима незадрживо надирање и, уз снажну подршку артиљеријске ватре, сломиле непријатељев отпор на центру и левом крилу, овладале гребеном Проструга–Рајац и створиле повољне услове за продор у дубоку позадину аустроугарског 16. и 15. корпуса, тј. за проширење тактичког пробоја непријатељевог фронта у оперативно-стратегијски успех. Поражене трупе аустроугарског 16. корпуса повлачиле су се у нeredу остављајући за собом пушке, топове, каре, муницију, храну и гомиле другог ратног материјала. Мишићеве јединице су их енергично гониле без обзира на умор, глад и свакојаке оскудице.

Први извештаји о заузимању Суворовске греде стигли су у штаб српске 1. армије управо у грнутку кад су Путник и Мишић телефоном разговарали о ситуацији на бојишту. Будући да је наступање суседних армија било задржано снажним непријатељевим отпором, Путник је препоручио команданту 1. армије „већу опрезност у гоњењу непријатеља“ и захтевао да се главне снаге 1. армије задрже на Суворовској греди док се не рашчисти ситуација код 3. армије и Ужичке војске. У духу тога захтева, Мишић је наредио командантима дивизија да, по избијању на планинску вододелницу, своје јединице прикупе, одморе и припреме за даље наступање, и на крају посебно подвукао: „Постепено ојачавајте гонеће одреде како би покрети главнине били лакши, што ће вероватно бити сутра зором. Похваљујем досадашње успехе, слојност и узајамност команданата. О времену покрета главнине, саобразно приликама, радо бих чуо ваше мишљење“.

Упркос овом наређењу, командант Дунавске дивизије I позива пуковник Миливоје Анђелковић-Кајафа није задржао своје пукове на вододелници, већ је, на сопствену иницијативу, предузео енергично гоњење деморалисаног непријатеља и до 23 часа избио пред његов положај на линији Баћинац–Руда, уклинивши се дубоко у одступни поредак аустроугарског 16. корпуса. Мишић је не само одобрио него и похвалио поступак овог одважног команданта.

Извештавајући Врховну команду о великом успеху који је током 5. децембра постигла његова армија, генерал Мишић, поред осталог, каже: „Пробијањем центра непријатељског фронта постигнут је стратегијски успех. Потиснут са главне планинске греде, непријатељ је изгубио моћан ослонац свог рада, а његове трупе у долини Колубаре и Западне Мораве – раздвојене сада пространим тереном и нашим снагама – остале су без непосредне везе и узајамног потпомагања.“*

* С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 68–69

Трећег дана офанзиве 1. армија је заробила шест официра и 1.800 војника. Заплењене су велике количине оружја, муниције, хране, и разног другог материјала.

До тога времена суседне армије и Ужичка војска нису постигле значајније резултате. Друга армија, која је из одбране прешла у напад, водила је огорчене борбе са јединицама 13. корпуса око Кренице, али није успела да је заузме. Трећа армија није могла да потисне трупе аустроугарског 15. корпуса са огранака Рудника, чак ни онда кад је овај корпус упутио једну дивизију против 1. армије. Ужичка војска је нашла на јак отпор и претрпела осетне губитке. Па ипак, мада нису успеле да пробију непријатељски фронт, суседне армије су везале јак непријатељске снаге и омогућиле 1. армији да изврши пробој.

Велика победа Мишићеве армије све се више ширила и преносила и на суседне армије. Предузимајући гоњење побеђеног непријатеља, Мишићева армија је у току 6. децембра избила на линију Гукоши–Медник–Баћинац–Маљен. Одмах по избијању на

линију Баћинац–Руда, Дунавска дивизија је иницијативно продужила гоњење у правцу Мионице, где је унела праву панику у позадину 15. корпуса, који је водио борбе са 3. армијом на десној обали Љига.

Бекство непријатеља испред центра 1. армије одавало је слику потпуног растројства. Па ипак, због нејасне ситуације код Ужичке војске, Мишић је одлучио да на линији Гукоши–Маљен задржи армију, а „goneћим деловима да изврши јачи притисак против непријатељских снага ангажованих према 3. армији“. Тога дана 1. армија је заробила 19 официра и 1.300 војника, запленила шест брдских хаубица, четири пољска топа, 30 товарних коња и велике количине другог материјала.

Генерал Поћорек је тек 6. децембра, после пријема телеграфског извештаја од генерала Вурма о лошем развоју ситуације на фронту 16. корпуса, схватио да је овај корпус, у ствари, поражен, па је наредио повлачење 6. армије на леву обалу Колубаре и форсирао напад 5. армије на српско десно крило. Али, велики обухватни маневар ове армије, од кога је аустроугарско командовање очекивало коначно решење колубарске битке у своју корист, каснио је већ пуна три дана, а за то време српска војска је преотела оперативну иницијативу: аустроугарски 16. корпус је већ био сломљен и растројен, а 15. и 13. корпус озбиљно пољуљани. То је омогућило српској Врховној команди да на време упути Тимочку дивизију I позива из 2. армије у помоћ Одбрани Београда. Због неочекиваног почетка српске против-офанзиве и пораза 16. корпуса, јединице 5. армије нису једновремено ступиле у дејство, већ су увођене у борбу сукцесивно, по времену пристизања, што је, разуме се, умањило њихову ударну моћ. И поред тога што је генерал Поћорек непрестано инсистирао да се убрза покрет Комбинованог корпуса, који је представљао главну ударну снагу 5. армије (с ојачањем је имао 60 пешадијских батаљона), дугачке колоне овога корпуса заглибиле су се по уским и раскалањим путевима и изгубиле много више времена него што је било предвиђено; тек 5. децембра увече јединице овог корпуса стигле су, физички јако исцрпљене, пред српске положаје на линији Варовница–Космај. Услед тога, њихов напад, који је предузет сутрадан изјутра, развијао се млитаво и споро; чак им није пошло за руком да заузму слабо поседнуте српске предстражне положаје.

Тек 8. децембра Комбиновани корпус је предузео енергичан напад на српско десно крило, где су се распламсале огорчене борбе. У току дана аустроугарске трупе су предузеле неколико узастопних јуриша на српске положаје у рејону Варовнице, али су сви ти јуриши одбијени добро организованом ватром српских трећепозиваца. Стога је предузет силовит ноћни јуриш, али се и он завршио без резултата. О томе су аутори Лецтер-Крига, између осталог, забележили: „Наређени јуриш на вис Варовницу није успео, а изазвао је велике жртве. Командант дивизије мора да је био испуњен горчином што је од њега захтевано ово крајње напрезање снага; јер је, на поднети извештај команданту корпуса, добио телеграфски одговор: Све је било узалуд, више се немојте напрезати, морамо се повлачити, заповест следи.“

Док се ситуација на Варовници повољно развијала за српску војску, на Космају су знатно надмоћније аустроугарске снаге пробиле фронт Одбране Београда, овладале целим планинским масивом и опасно угрозиле десни бок и позадину Обреновачког одреда и 2. армије. Пошто није располагала стратегијском резервом којом би могла успешно парирати овај непријатељев маневар, српска Врховна команда је била принуђена да са фронта 2. армије извуче још једну дивизију ради појачавања северног фронта. Убрзо се, међутим, показало да то није било потребно, јер је Одбрана Београда, чим су јој приспела раније упућена појачања, предузела енергичан противнапад и, после огорчене борбе прса у прса, повратила изгубљене положаје. Непријатељске снаге су се у нереду сјуриле у подножје Космаја, остављајући на његовом темену око 1.000 лешева и преко 1.000 заробљеника. На тај начин је покушај аустроугарске 5. армије да снажним ударом у десно раме српског одбрамбеног фронта цео тај фронт „савије у ролну“ дефинитивно пропао.

За време највеће кризе на Космају Живко Павловић је позвао телефоном Живојина Мишића и узбуђеним гласом му саопштио да је „ситуација врло озбиљна“. Мишић му је кроз смех одговорио да су то „последњи трзаји болесника на самртничкој постељи“.

Спуштајући слушалицу, Мишић се обратио пуковнику Хаџићу речима:

– Ја сам уверен да се Живко без разлога уплашио.*

** С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 83*

И заиста, у то време пораз аустроугарске 6. армије узимао је све веће размере. У зору 7. децембра све дивизије 1. армије продужиле су гоњење непријатеља, који се на целом фронту у нереду повлачи.

У раним јутарњим часовима Дунавска дивизија II позива заузела је Маљен и пресекла пут Ужице–Ваљево, док је Дунавска I позива неуморно гонила непријатеља према Ваљеву. На десном армијском крилу Дринска дивизија I позива је избила на десну обалу Љига, коју је непријатељ нагло напуштао и у гомилама бежао према Мионици. „Око Гукошког моста и свуда по друму око Гукоша ка селу Топлици“ – пише учесник у овим борбама Светислав Милосављевић – „трупe Дринске дивизије првог позива наилазиле су на трагове расула... Изврнути аутомобили, поломљени фијакери и кола, поубијани коњи, читаве колоне топова, кара и разних комора, разбацане пушке, муниција и алат...“ Само на овом правцу у току дана заробљено је 2.500 војника и заплењене велике количине ратног материјала.

Пошто је ноћу између 7. и 8. децембра добио извештај да је непријатељ напустио Ваљево, Мишић је одмах наредио Дунавској дивизији I позива да га заузме. У освит 8. децембра предњи делови ове дивизије упали су у Ваљево, али се непријатељ брзо прибрао и потиснуо их из града. Међутим, три дивизије 1. армије незадрживо су продирале према Ваљеву, у које је после подне ушла претходница Дунавске дивизије I позива.

Тога дана групама 1. армије саопштена је наредба у којој се, између осталог, каже:

„Необично усхићени и обрадовани јуначким подвизима 1. армије при њеном снажном налету на непријатеља са положаја испред Горњег Милановца, са окомака Рудника и уз окомке Суворора, којом је приликом, поред осталог, одбрањен и Горњи Милановац од намераване најезде охолог непријатеља, председништво града Горњег Милановца за ова херојска дела 1. армије почаствовало је вашег команданта армије избором за почасног грађанина града Горњег Милановца. Са највећим поносом, у име 1. армије, примио сам ову њихову жељу која је у исто време и похвала за јунаке 1. армије.

Саопштавајући горње свим командантима 1. армије, похваљујући ваша јуначка дела, узвикујем: да живи победоносна Прва армија!

Командант 1. армије
ђенерал Ж. Р. Мишић“.*

** С. Милосављевић, н. ч. „Рајник“, св. VII–VIII, 1921, стр. 83*

У току 8. децембра 1. армија је заробила шест официра и 1.400 аустроугарских војника.

Прва армија је дејствовала без предахa. Њен командант Живојин Мишић је, издајући заповести командантима дивизија, истицао: „Јаким ударцем збунити непријатеља, а после му не дати времена да се освести и прибере, да се прикупи и уреди“.* После огорчених борби 1. армија је 9. децембра сломила последњи отпор 16. корпуса на положајима северно од Ваљева и принудила га на неуредно повлачење према Шапцу, Лозници и Пецкој.

** М. Павловић, н. г. стр. 40.*

Петнаести корпус аустроугарске 6. армије успешно је одолевао нападима српске 3. армије све до 6. децембра. Међутим, пошто му је 1. армија својим продором опасно угрозила бок и позадину, 6. децембра је предузео повлачење на леву обалу Љига. Трећа армија је прешла у гоњење и просто сатирала непријатељске јединице. Само један батаљон 6. прекобројног пука, који је у свом саставу имао свега 232 војника, неопажено се провукао ноћу 6/7. децембра између непријатељских заштитница, прешао на леву обалу Љига и у селу Цветановцима изненада напао један непријатељски пук и том приликом заробио 1.600 непријатељских војника и запленио велике количине оружја,

муниције и друге ратне опреме. Панику коју је ова смела акција изазвала у редовима непријатеља искористила је сутрадан главнина 6. пука и гонећи одреди Моравске II и Дринске II позива и заробили шест хиљада непријатељских војника. Заплењено је 45 топова и веће количине другог ратног материјала.

Пораз и неуредно повлачење 15. корпуса повукли су и десно крило 13. корпуса 6. армије. Тада је и српска 2. армија прешла у напад и у току 8. децембра нанела тежак пораз 13. корпусу на мостобрану код Човке и Лазаревца.

Због пораза 16. корпуса аустроугарска 18. дивизија пребачена је ноћу између 5. и 6. децембра у рејон Ваљева. То је омогућило Ужичкој војсци да, гонећи две аустроугарске брдске бригаде, брзо избије на Дрину.

Схвативши да је битка коначно изгубљена, командант аустроугарске Балканске војске Оскар Поћорек наредио је 8. децембра да се 15. и 16. корпуси повуку ка Шапцу, а да 13. корпус одступи преко Обреновца и уђе у састав 5. армије, која је имала да поседне и брани раљске положаје, који би доцније послужили као основица за нове офанзивне операције. У једној депеши упућеној 9. децембра увече шефу дворске канцеларије генералу Болфрасу, Поћорек је отворено и без увијања признао да је повлачење Балканске војске осетан и снажан шамар. „Међутим“, каже даље он, „ако високо задржимо главу, ми ћемо га моћи на добро обрнути.“

И овога пута је војвода Путник, чији је војнички таленат дошао до пуног изражаја у завршној фази битке, помрсио рачуне генерала Поћорекa. Чим је потукао 6. армију, он је тежиште операције пренео на београдски правац против 5. армије, ангажујући према њој 2. и 3. армију и трупе Одбране Београда. Будући да није имао довољно снаге за предузимање офанзиве на целом фронту, Путник је одлучио да главне снаге 1. армије задржи у рејону Ваљева ради заштите левог бока и позадине снага ангажованих на београдском правцу. Сматрајући да ће тај задатак најбоље извршити ако протера заостале трупе аустро-угарске 6. армије преко Дрине и Саве, Мишић је наставио гоњење поражених трупа ове армије, које су се ужурбано повлачиле. На њихову несрећу, време је ојужило и путеви су се претворили у густа блатишта, закрчена угинулом стоком, изнемоглим и попадалим војницима и гомилама разног ратног материјала. О томе Ј. Станојевић пише:

„Од Колубаре до Шапца пред победоносним трупама српске 1. армије искрсавале су трагичне слике Наполеоновог одступања из Русије 1812. године. Дуж пута су немоћно лежале стотине попадалих изнемоглих војника, а разривени друмови били су закрчени хиљадама липсалих коња, преврнутих кола, заглављених топова, чије су чељусти жалосно стрчале у небо...“

Остаци поражене 6. армије стигли су 12. децембра у Шабац и у току ноћи се пребацили преко Саве у Срем.

На десном крилу 2. и 3. армија и трупе Одбране Београда предузеле су 11. децембра енергичан напад на поколебану аустроугарску 5. армију и већ тога дана пробиле њен фронт на Пајшуми и на тај начин осујетиле намеру генерала Поћорекa да задржи простор јужно од Београда, који би му доцније послужио као ослонац за нове офанзивне операције. Српска Врховна команда је инсистирала да се офанзива према Београду изводи убрзаним ритмом и у том циљу издала 11. децембра увече директиву која гласи:

„Према садашњој ситуацији, потребно је да вашу нападну акцију убрзате што је могуће више, те да се непријатељу не да времена да Београд добро утврди и привуче појачања. У противном, требаће нам много жртава и времена да Београд заузмемо. Сем тога, прилике се могу променити на нашу штету.“

У духу те директиве, српске трупе су 12. децембра изјутра наставиле енергичан напад на целом фронту. Силовитим јуришем трупе 2. армије заузеле су непријатељеве положаје на Градцу и Таламбасу и принудиле 9. и 21. дивизију аустроугарског 8. корпуса на ужурбано повлачење. Сви покушаји команданта Комбинованог корпуса да противнападом поврати те положаје претрпели су неуспех. Око 17,30 часова трупе 2. армије заузеле су и Парцански вис, топографски чвор целог земљишног комплекса

између Авале и Космаја. За то време 3. армија је сломила отпор аустроугарске 9. дивизије на положајима код Конатице и Степојевца и одбацила је према Мељаку. Мада су се његове снаге и даље упорно браниле на линији Липа–Крајкова бара, генерал Франк је, због продора српске 2. армије на Парцански вис, наредио (12. децембра увече) опште повлачење 5. армије на линији Остружница – Цветков гроб – Авала – Мостине. Међутим, поколебане трупе ове армије нису успеле да стабилизују одбрану на тој линији, већ су (око 15 часова) предузеле повлачење на београдски мостобран, јер су, изложене концентричним ударима главних снага српске војске, претрпеле огромне губитке. Према извештају команданта 5. армије од 13. децембра, та армија је спала на свега 40.000 преморених бораца. Забринута за њену судбину и за „безбедност домовинског подручја“, аустроугарска Врховна команда је 13. децембра увече упутила телеграм генералу Поћореку, у коме се каже: „Да би се предупредио потпуни пораз на јужном војишту, безусловно се мора избећи неуспех 5. армије.“ Упркос томе, 5. армија је и даље задржана на београдском мостобрану, где су се сутрадан, 14. децембра, наставиле жестоке борбе.

Пратећи из Земуна ток тих борби, генерал Поћорек се неко време колебао да ли и даље да остане при ранијој одлуци да се Београд брани по сваку цену, или да нареди повлачење 5. армије на линију Рума – Бановци. Тек када му је генерал Франк телефонирао да је ситуација крајње критична и да је даља одбрана Београда сасвим искључена, одлучио се да изда заповест за повлачење. Искористивши дугу зимску ноћ и неактивност преморених српских трупа, јединице 5. армије успеле су да се несметано пребаце преко Саве у Срем. Тачно у 10,45 часова непријатељ је бацио у ваздух мостове на Сави. Снажна експлозија означила је неславан крај аустроугарског похода на Србију 1914. године.

Избијањем 1. армије и Ужичке војске на обале Дрине и Саве и ослобођењем Београда 15. децембра 1914. после великих победа на Суворору, Овчару и Каблару, Руднику и Космају, победоносно је завршена колубарска битка, у којој је српска војска заробила 323 официра и 43.000 подофицира и војника и запленила: 142 артиљеријска оруђа разног калибра, 29 лафета, 386 кара, 70 митраљеза, 60.000 пушака, 2 авиона, 5 аутомобила, 37 специјалних санитарских кола, 3.500 кола са муницијом, пионирским и другим материјалом, 52 пољске пекарнице, 45 кухиња, 4.000 коња и велике количине хране.*

* В. Велики рат Србије, књ. VI и VII; М. Раденковић, н. г., стр. 221–457; С. Милосављевић, н. ч., „Ратник“, св. VII и VIII, Ј. Сјанојевић, н. г. стр. 73–84.

Врховна команда је 15. децембра могла констатовати да на територији Србије нема више ниједног непријатељског војника, сем ратних заробљеника.

Ова, највећа победа српске војске у првом светском рату извојевана је захваљујући беспримерној храбрости, пожртвовању и издржљивости српских војника и официра који су, бранећи своју нападнуту отаџбину, полуголи, боси, гладни, преморени и слабо наоружани, после неравних четворомесечних борби, задали поражавајући ударац хабсбуршкој монархији, од кога се она никада више није могла сасвим опоравити.

Битка је извојевана захваљујући и мајсторском руковођењу српског командовања – Путника, Мишића и других. Најзначајнију улогу у овој бици одиграла је, без сваке сумње, 1. армија и њен командант Живојин Мишић, који је за то, три дана по завршетку битке, добио чин војводе.

На другој страни, и Поћорек и Франк били су пензионисани. Целокупна европска штампа писала је о великој српској победи, а посебно о војводи Мишићу. Најеминентнији војни стручњаци високо су оценили рад српског командовања у овој првој години великог рата. По речима француског маршала Жофра, који је руководио битком на Марни, „деликатни маневри на Церу и Колубари, вођени сигурним просуђивањем са слободом духа и снагом, који испољавају мајсторство српског командовања – заслужују сјајно место у нашим стратегијским студијама“.*

* *Lieutenant – colonel Desmazes et Commandant Naoumovitch, Les victoires Serbes en 1914, Préface de Maréchal Joffre, Paris 1928.*

Битке на Церу и Колубари уврштене су у програме војних академија и изван Европе.

На другој страни, неславан исход похода на Србију 1914, године „имао је поражавајуће дејство на хабсбуршку монархију“, кажу аутори Лецтер-Крига, „и то је било тим болније за Врховну команду војске што је управо у то време руски парни ваљак био принуђен да се котура назад, чиме је, дакле, био испуњен један од услова за придобијање Бугарске. О хитном ослобођењу снага за северно ратиште, после претрпљеног пораза (у Србији), није могло бити ни говора. Штавише, постојала је бојазан да ће се, ради заштите Мађарске од напада из Србије, морати одвојити један део снага за попуну Поћорекских армија, које су биле тешко погођене. Врховни командант војске надвојвода Фридрих упутио је 14. децембра престолонаследника надвојводу Карла с једним писмом у Беч, како би од цара издејствовао одобрење да потпуковник Пурчер и један представник царске војне канцеларије размотре стање балканских борбених снага“. То стање је доиста било поражавајуће: у току 1914. године Аустро-Угарска је на српском и црногорском фронту, према службеним подацима, изгубила 7.592 официра и 266.212 војника и подофицира избачених из строја.*

* *Österreich – Ungarns Letzter Krieg 1914–1918, Bd. I Wien 1931, сир. 759–760.*

И Србија је своје велике победе на Церу и Колубари платила огромним људским жртвама. У току ратне 1914. године избачено је из строја 2.110 официра, 8.074 подофицира и 153.373 војника.* Иза непријатељске најезде остала су разорена и опустошена многа насеља и масовни злочини које је агресор починио над немоћним становништвом Мачве, Подриња, Колубаре, Тамнаве, Посавине и Београда. Сем тога, хиљаде лешева рђаво или никако закопаних проузроковали су, чим је време отоплило, разне епидемије – тифус, шарлах, дизентерију и колеру. Санитетска служба била је немоћна па је тражена помоћ од савезника. И поред те помоћи, која је убрзо стигла, и других мера, жртве тифуса пеле су се на више десетина хиљада и десетковале српске оперативне јединице, смањујући осетно не само њихово бројно стање, већ и њихову борбену вредност. Услед тога су доиста „ловорови венци славних победа више китили гробове победилаца него ли чела срећно преживелих“.**

* *М. Буришић, н. г., сир. 390.*

** *В. Стојановић др Владимир, Историја српској војној санијетса – наше ратно санијетско искуство, Београд 1925; С. Скоко, П. Ојачић, н. г., сир. 413–467.*

Ратна 1915. година

Година 1915. била је најтежа ратна година за српску војску, па, разуме се, и за њене команданте, у првом реду због маћехинског односа савезника према њима.

Силе Антанте нису показале разумевање ни за крајње исцрпљену, ратом и болестима десетковану српску војску, ни за велике могућности које су, њеним победама, створене у југоисточној Европи. Ангажовањем јаким савезничких снага на Балкану почетком 1915. године и њиховим упућивањем кроз Панонску низију према Будимпешти и Бечу било је могуће брзо тући деморалисану аустроугарску војску, привући на страну Антанте неутралне балканске државе Румунију, Бугарску и Грчку и знатно убрзати крај рата.

Међутим, владе и врховне команде Велике Британије и Франсуске одлучиле су да у 1915. години усмере главне напоре на развијање ратне производње и јачање својих оружаних снага и да на балканском ратишту предузму галипољску операцију, од које су очекивале крупне војничке и политичке резултате – у првом реду успостављање најкраће везе с Русијом. Руска Врховна команда планирала је општу офанзиву према Берлину, преко источне Пруске и Карпата, док је италијанска Врховна команда планирала да предузме офанзиву са Соче у правцу Горице и Љубљане. Као што се види, силе Антанте су у својим плановима потпуно запоставиле српско-црногорско ратиште. Штавише, захтевале су да српска војска предузме офанзиву кроз Срем и северну Босну, како би олакшала пројектовану руску и италијанску офанзиву.

У тежњи да избегну исцрпљујући позицијски рат, Централне силе су планирале да, ангажовањем новоформираних стратегијских резерви на источном фронту, снажном офанзивом одбаце руску војску што даље на исток, а потом да део снага с овог фронта пребаце на Балкан, разбију српску и црногорску војску, увуку Бугарску у рат против

Србије и преко ње успоставе непосредну везу с Турском. У духу те одлуке, удружене немачке и аустроугарске снаге предузеле су у пролеће 1915. велику офанзиву на источном фронту и одбациле руску војску чак до Припјата. Успех који је постигла немачка војска на источном фронту омогућио је Фердинанду Кобургу да сломи отпор опозиције у Бугарској и приђе Централним силама. Трећег септембра 1915. потписан је турско-бугарски споразум, а 6. септембра у немачком главном штабу у Плесу војни експерти донели су одлуку о координираном нападу Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске на Србију и Црну Гору. У нападу је имало да учествује око пола милиона војника и 1.656 артиљеријских оруђа, под општом командом фелдмаршала Аугуста фон Макензена, који је 16. септембра добио од немачког цара Виљема II задатак, који гласи:

„Српску војску одлучно поразити и успоставити и одржавати везу преко Београда и Софије с Цариградом.“*

** Der Weltkrieg 1914–1918, књ. IX, сџр. 201.*

Заједничким операцијским планом, који је израђен у Плесу, било је предвиђено да аустроугарске, немачке и бугарске снаге, концентричним дејством са севера, истока и запада, окруже и униште српску војску, а потом принуде Црну Гору на капитулацију.*

** Виг. Милан Зеленика, Раџ Србије и Црне Горе 1915, Београд 1954, сџр. 99–130.*

У таквој ситуацији, препуштена сама себи, српска Врховна команда је одлучила да главним снагама успорава надирање немачких, аустројских и бугарских снага у Србију до пристизања обећане савезничке помоћи, а помоћним снагама да обезбеди држање долине Вардара и везу са савезницима који су се, после неуспеха дарданелске експедиције, почели искрцавати у Солуну. За реализацију ове одлуке српска Врховна команда могла је да рачуна само на непосредну помоћ црногорске војске.

Концентрација и стратегијски развој српске војске извршени су овако:

– Прва армија (48.895 људи и 120 топова), војводе Живојина Мишића, била је развијена на граничном фронту од Остружнице до ушћа Лима у Дрину;

– трупе Одбране Београда (13.360 људи и 76 топова), којима је командовао генерал Михаило Живковић, држале су положаје на Сави и Дунаву, од Гроцке до Остружнице;

– Трећа армија (29.600 људи и 118 топова), генерала Павла Јуришића Штурма, налазила се на десној обали Дунава, од ушћа Бољетинске реке до Гроцке;

– Крајински одред (8.000 људи и 47 топова), под командом пуковника Драгутина Димитријевића, држао је положаје на десној обали Дунава, од ушћа Тимока до Бољетинске реке;

– Тимочка војска (39.000 људи и 76 топова), генерала Илије Гојковића, посела је гранични фронт према Бугарској, од ушћа Тимока до планине Мицора;

– Друга армија (45.000 људи и 136 топова), војводе Степе Степановића, била је развијена на граничном фронту према Бугарској, од планине Мицора до превоја Дашчани кладенац;

– Власински одред (9.976 људи и 14 топова), под командом пуковника Милована Плазине, налазио се на власинском делу граничног фронта, од Градешке реке до Патарице;

– трупе Нових области (41.250 људи и 78 топова), којима је командовао генерал Дамјан Поповић, биле су груписане делом према Бугарској, а делом према Албанији;

– стратегијска резерва Врховне команде (Тимочка дивизија II позива – 11.368 људи и 20 топова) била је прикупљена у рејону села Сопота.

Укупна јачина српске оперативне војске износила је, дакле, 246.449 људи и 685 топова.*

** М. Зеленика, н. г., сџр. 131–143; Велики раџ Србије, књ. IX, сџр. 15–21.*

Напад аустроугарских и немачких снага на Београд почео је 6. октобра, око 14 часова, снажном артиљеријском припремом која је вршена са 390 топова; само на уже подручје Београда сручено је до пада мрака 30.000 артиљеријских граната разних

калибара, међу којима и тешких мерзера калибра 420 милиметара. Цео град је био обавијен димом и пламеном, а поједина предграђа буквално савњена са земљом. Страдало је мноштво незаштићеног становништва и знатан број бораца на положајима уз Дунав и Саву.

У раним јутарњим часовима 7. октобра отиснули су се први таласи непријатељеве пешадије са левих обала Саве и Дунава према Ади Циганлији и Калемегдану, али је већи број понтона, погођен прецизном ватром бранилаца, нестао с људством у таласима ових река. У извештају команде аустроугарског 8. корпуса о томе се, између осталог, каже: „Више понтона је потопљено пре но што су стигли до острва (Аде Циганлије). Неки су наишли на mine и нестали у таласима Саве. Људство у многим понтонима било је онеспособљено за борбу митраљеском ватром и ручним бомбама пре него што је доспело на копно. После искрцавања јединице су морале да непријатељу, скривеном у густом цбуњу, огорченом борбом вођеном прса у прса, отимају сваки корак острва.“

У тим огорченим борбама на обалама Саве и Дунава масовно је учествовало и градско становништво. Старци, жене и деца „узимали су пушке од изгинулих војника и борили се с пожртвовањем достојним дивљења“. Због жилавог отпора бранилаца и великих губитака које су претрпеле његове трупе командант аустроугарског 8. корпуса био је принуђен да привремено обустави форсирање Дунава. Мада је било очигледно да је непријатељ вишеструко надмоћнији, команда Одбране Београда је наредила својим јединицама да одсудно бране град. И Врховна команда је захтевала да се Београд упорно брани. Пошто није располагала другим снагама, упутила је своју стратегијску резерву (Тимочку дивизију II позива) ка Београду, ставила је под команду команданта Одбране Београда, коме је издала следеће наређење: „Енергично настојте да се пребацивање непријатеља преко Саве и Дунава спречи, а већ пребачени делови што пре униште.“

У духу тог наређења, Комбиновани одред (7. пук II позива, два батаљона 10. кадровског пука, Сремски добровољачки одред и одред жандарма), под командом пуковника Душана Туфегџића, предузео је, пре него што су прispела упућена појачања, енергичан противнапад на непријатељев мостобран и, после неколико узастопних јуриша, успео да поврати део железничког насипа и сабије непријатеља уза саму обалу Дунава. Међутим, у одсудном тренутку уведена су у борбу четири аустроугарска монитора, који су засули фланкирном ватром српске стрељачке стројеве. У исто време непријатељева артиљерија неутралисала је српске батерије на Калемегдану и Великом Врачару, па се Одбрана Београда нашла у изузетно тешкој ситуацији: све њене резерве биле су ангажоване, појачања нису пристизала, а губици су застрашујуће расли. Па ипак, уместо повлачења, њене трупе су предузеле нови очајнички противнапад, коме је претходила чувена заповест мајора Драгутина Гавриловића, која гласи:

„Тачно у 15 часова непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетама – образ Београда, наше престонице, има да буде светао. Војници, јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања, наш пук је жртвован за част отаџбине и Београда. Ви немате више да се бринете за ваше животе, који више не постоје... зато напред у славу!... Живео Београд!“

Подстакнути овим речима, његови борци су, презирући смрт, силовито кренули у нови јуриш, али, иако је већина њих положила животе за част отаџбине и Београда, нису успели да спрече већ започето продирање огромно надмоћнијих непријатељевих снага од Дунава према граду. Ипак, драматичне борбе за Београд настављене су и у току ноћи. Непријатељ је ужурбано пребацивао трупе преко Саве и Дунава, али је при томе трпео велике губитке: потопљено је или онеспособљено за употребу више од 50 понтона.

Осмог октобра изјутра аустроугарске и немачке снаге су предузеле енергичан напад на целом фронту, али се Одбрана Београда грчевито бранила. Наступање 8. корпуса укочено је све до пред мрак, односно све док артиљерија, уз садејство монитора с Дунава, није неутралисала већину српских артиљеријских оруђа и митраљеских гнезда на том делу фронта. После више узастопних јуриша непријатељ је заузео Баново брдо, Чукарицу и Толчидерско брдо, пробио фронт Одбране Београда и практично решио судбину града. Јер, повлачењем са обала Саве и Дунава, српске трупе су изгубиле најјачи ослонац, на коме – због близине српских и аустро-немачких положаја – није могла да

дође до пуног изражаја убитачна ватра противничке артиљерије. Упркос томе, оштре борбе око Београда вођене су све до 16. октобра увече, када су се трупе Одбране Београда повукле на линију Крајкова бара–Ковиона–Парцански вис–Пајшума. Мада су, после неравних десетодневних борби, морале да напусте свој вољени град, трупе Одбране Београда су – како с разлогом истиче М. Лазаревић – „својим жилавим отпором сачувале част своје војске и целе нације“. У борбама за Београд аустроугарске и немачке трупе су изгубиле преко 10.000 људи. И српски губици били су тешки: избачено је из строја преко 5.000 бораца, док је број настрадалог становништва био још већи.

После завршетка првог светског рата Београд је, у знак признања за херојски отпор агресору током тога рата, одликован највећим француским одликовањем – Крстом легије части и чехословачким Ратним крстом.*

** Види: Зборник аџоније Београда у светском рату, Београд 1931.*

Српска 1. армија (Дринска II, Моравска II и Дунавска II, Соколска бригада и Ужички одред – укупно 58 батаљона и 118 топова), под командом војводе Мишића, била је распоређена на обалама Саве и Дрине од Остружнице до ушћа Лима у Дрину. Дужина њеног фронта износила је око 300 километара у правој линији. Командант армије добио је од Врховне команде 3. октобра наређење у коме се, између осталог, каже: „Ваш је задатак да на датом граничном фронту погодним распоредом армије, с обзиром на груписање и намере непријатеља, будете у могућности да благовремено спречите његов намеравани прелаз на десну обалу Саве и Дрине.“*

** Велики рат Србије, к. IX, стр. 21.*

Према 1. армији непријатељ је груписао следеће снаге: 62. самосталну аустроугарску дивизију код Вишеграда (ова дивизија имала је задатак да наступа правцем Вишеград–Ужице); групу генерала Штрајта код Зворника и Бијељине (имала је задатак да демонстрира прелаз Дрине између Зворника и Бијељине); групу генерала Сорсића код Сремске Митровице (ова група је добила задатак да врши демонстративан прелаз Саве код села Јарка) и 19. аустроугарски корпус код села Купинова и Бољевца (задатак овог корпуса био је да форсира реку Саву и веже снаге српске 1. армије). Укупна јачина ових снага износила је 65 батаљона, 4 ескадрона, 12 техничких чета и 180 топова.*

** Letzter Krieg, св. III, стр. 29–30.*

Напад ових снага преко Дрине и Саве био је у почетку готово потпуно паралисан ефикасним дејством 1. армије, а доцније се развијао веома споро и уз велике губитке. Покушај аустроугарске 62. дивизије да пређе Дрину 8. октобра био је осујећен. Сва настојања команданта аустроугарске 3. армије да се напад обнови остала су безуспешна, па се због тога привремено одустало од напада на овом правцу иако му је у почетку придаван велики значај. Групе генерала Штрајта и Сорсића нису успеле да изврше добијене задатке, јер је Дунавска дивизија II позива упорном одбраном и одлучним противнападима осујетила све њихове покушаје да на обали Саве створе и прошире мостобран. О жестини ових борби говори чињеница да је ова дивизија у току 8. и ноћу између 8. и 9. октобра имала 125 мртвих и 343 рањена војника, подофицира и официра.

Водећи оштре, често блиске борбе код Купинова и Забрежја, Дринска дивизија II позива спречила је аустроугарски 19. корпус да пређе Саву и овлада линијом Скела–Обреновац, наневши му велике губитке: 120 мртвих, 485 рањених и 90 несталих војника и старешина. Овај корпус је због тога морао да одступи од свог плана и с већим делом снага прелази Саву код Београда.

Прва армија је, као што се види, веома успешио бранила несразмерно широк северозападни гранични фронт и приковала непријатељске снаге за обале Дрине и Саве. Међутим, због критичне ситуације код Београда, њена Моравска дивизија II позива упућена је, по наређењу Врховне команде, 12. октобра, у састав Одбране Београда. Њеним одласком 1. армија је знатно ослабљена. „Ако би Моравска дивизија остала на мом располагању“ – писао је војвода Мишић Врховној команди – „Колубара би била сигурна.“ Иако ослабљена, 1. армија је успела да све до 15. октобра задржи надмоћније непријатељске снаге на обалама Дрине и Саве.*

** Велики рат Србије, књ. XI, стр. 101–102; 128–130 и 172–173; Архив ВИИ, Пописник 3, к. 12, ф. 1, бр. 3, Операцијски дневник Врховне команде, стр. 515–517.*

Међутим, на другим фронтовима ситуација је постајала све критичнија, нарочито после уласка Бугарске у рат. Због снажног притиска немачке 11. армије од Смедерева и Пожаревца уз долину Велике Мораве и због преласка у напад бугарске 1. и 2. армије, Врховна команда је 15. октобра издала директиву командантима 1. и 3. армије и команданту Одбране Београда, у којој је одредила правце повлачења јединица „у случају крајње потребе“, истичући при томе да је „главни циљ дејства у предстојећим операцијама да се заустави надирање непријатеља, у крајњем случају да се што дуже успорава и задржава, ради добитка у времену до пристизања савезничке помоћи“. Према овој директиви 1. армија се у случају потребе имала повлачити правцима: Обреновац–Аранђеловац–Крагујевац; Лазаревац–Рудник–Крагујевац и Мионица–село Гукоши–Горњи Милановац–Крагујевац.*

** Велики рат Србије, књ. X, стр. 57–58.*

На основу ове директиве Мишић је одмах доставио јединицама своју директиву, у којој су били детаљно прецизирани задаци и линије одбране за сваку јединицу у разним варијантама непријатељских дејстава. У свим варијантама Дринска дивизија II позива и делови Дунавске дивизије II позива имали су задатак да, водећи еластичну одбрану, створе услове осталим јединицама 1. армије да се повуку на десну обалу Колубаре. На крају директиве Мишић истиче: „Свим средствима и начинима старати се да се непријатељу чине све могуће сметње и изненађења, ради његовог успоравања, док по нас не наступе повољнији тренуци. Препоручујем свима командантима што потпунију обавештеност и узајамност потпомагања у свим приликама, о чему ћу водити нарочито рачуна“.*

** Велики рат Србије, књ. X, стр. 43–45.*

Два дана доцније Мишић је наредио повлачење јединица 1. армије на десну обалу Колубаре. Намера му је била да овим одступним маневром прикупи развучене снаге, да скрати фронт и изврши припреме да би, у погодном тренутку, могао да пређе у напад. То се сасвим јасно види из телефонског разговора који је водио са војводом Путником 19. октобра. О томе разговору сачувана је лична забелешка војводе Мишића.

Пошто је наредио повлачење јединица 1. армије на десну обалу Колубаре, Мишић је позвао војводу Путника телефоном и питао га да ли да нареди и Ужичком одреду да отпочне повлачење ка Ужицу, с обзиром на то да би у том случају десно крило црногорске Санџачке војске остало откривено. Путник му је одговорио да Соколску бригаду држи код Ваљева на десној обали Колубаре и, тек кад она буде нападнута, да нареди повлачење Ужичког одреда.

– Постарајте се – рекао је Путник – да затворите правац који од Рогачице изводи ка Ваљеву, да нам непријатељ тим правцем не би приредио непријатно изненађење.

У даљем разговору Путник је изложио начин повлачења Ужичког одреда и Соколске бригаде и на крају упитао Мишића да ли је потребно да му у том смислу изда и писмено наређење.

– Кад сте ми све то саопштили овим путем, налазим да писмено наређење није потребно – одговорио је Мишић и наставио:

– Чим пребацам трупе на десну обалу Колубаре и боље упознам непријатеља који се примиче од Београда преко Мељака, напашћу га целом армијом, уколико ми остале прилике буду ишле наруку.

– Добро, добро, господине Мишићу, реците ми када то намеравате учинити? – питао је Путник.

– Када све трупе пребацам на десну обалу Колубаре, када их одморим и добро се упознам с приликама испред мог новог северног фронта – одговорио је Мишић.

– Врло добро, господине Мишићу, лаку ноћ – рекао је Путник и спустио слушалицу.

Мишић је сматрао да је добио одобрење од Путника да у погодном тренутку може прећи у напад, па је наредио да се овај разговор заведе у поверљиви протокол и има у

виду у наредним операцијама.*

** Архив ВИИ, Појисник 3, к. 25, фасц. 3, бр. 12.*

Међутим, док је 1. армија изводила овај велики одсудни маневар без притиска непријатеља, дотле су 3. армија и Одбрана Београда под притиском знатно надмоћнијих немачких и аустроугарских снага биле принуђене да се под борбом повлаче на десне обале река Јасенице и Кубршнице. Због тога је Врховна команда наредила 1. армији да поседне и брани положаје код Аранђеловца и да делом снага затвори правац који од Лазаревца преко Белановице води ка Руднику. Већ сутрадан Врховна команда је због јаког притиска бугарских снага према Врању и према долини реке Ветернице наредила војводи Мишићу да упути један пук у састав јужноморавских трупа, а да са осталим снагама армије одступа преко Шаторње и Кутлова и поседне положаје за одбрану Краљева на линији: Липичка глава–Котленик и да са Соколском бригадом и Ужичким одредом затвори правац Чачак–Краљево, као и правац Гуча–Ивањица–манастир Студеница.

Војводи Мишићу се није допала стратегија тзв. „зачепљења рупа“, на коју је Врховна команда, развојем оперативне ситуације, била принуђена. Он се није подавао самообманама и обећањима о савезничкој помоћи, која, и поред очајних телеграма које је слала српска влада, није пристизала, већ је рачунао само са сопственим снагама. Због тога је предложио Врховној команди да из 1. армије не издваја снаге за затварање других праваца, већ да целом овом армијом изврши противудар у бок главних непријатељских снага које су наступале долином Мораве. Путник је 25. октобра одговорио:

„Одобравам ваш предлог и желим да га изведете што пре. Према добијеним подацима, непријатељ је извршио јаче прикупљање снага у долини Мораве и ту свом силином надире. Акција (1. армије) у вези с одбраном Београда у бок и позадину непријатеља који продире ка Рачи показала би несумњиво користан утицај и у већој размери дала добре резултате“.*

** Архив ВИИ, Појисник 3, к. 25, фасц. 3, бр. 12.*

Овај маневар, за који је војвода Мишић вршио ужурбане припреме, није изведен, јер је Одбрана Београда, ослабљена слањем свог Комбинованог одреда према Качанику, била присиљена да се повуче с положаја око Тополе и тиме неочекивано отежа ситуацију 1. армије. Противнападом Дринске дивизије II позива Топола је повраћена. Похваљујући овај успех, војвода Мишић је захтевао од ове дивизије да безусловно задржи Липовачке положаје и Венчац до подне 26. октобра. Пошто је истог дана пао Качаник, ситуација је постала веома критична. Врховна команда је била присиљена да нареди да се из састава 1. армије узме још једна дивизија (Дунавска II позива) и упути преко Краљева, Рашке и Митровице у Приштину. Ово наређење није било извршено због појачаног непријатељског притиска на 1. армију. Наиме, немачки 22. корпус форсирано је наступао преко Рудника ка Горњем Милановцу, док је аустроугарски 19. корпус вршио обухват левог крила српске 1. армије. Његове бригаде прешле су 3. новембра на десну обалу Западне Мораве и усмериле своје нападе ка Краљеву и Ивањици.

Макензен је много очекивао од овог маневра, па је пожуривао надирање поменутих бригада ка Краљеву. Ситуација је била критична. Извештен о продору јединица 19. корпуса, војвода Мишић је донео веома смелу и ризичну одлуку. Он је, наиме, наредио Дунавској дивизији II позива, на коју је нападао цео немачки 22. корпус, да упути 7. пук I позива ка Чачку. У исто време наредио је Ужичком одреду да у току ноћи изврши прегрупацију снага, а сутрадан енергично нападне непријатеља и одбаци га преко Мораве. Поступајући по овом наређењу, 7. пук је у зору 4. новембра прешао на десну обалу Западне Мораве и у сусретној борби источно од Чачка разбио 20. брдску бригаду. Истог дана трећепозивци Ужичког одреда присилили су 10. бригаду да се повуче до испред самог Чачка. Овим брзим, умешним и смелим противнападом 1. армија је бројно мањим снагама преотела оперативну иницијативу 19. корпуса и укочила његово наступање пуна четири дана и тако рашчистила критичну ситуацију у којој се нашла.*

** Велики рат Србије, књ. XI, стр. 102–103 и 133.*

Тако је војвода Мишић, маневришући својом армијом у ширем простору од Дрине и

Саве до Западне Мораве, врло успешно извршавао задатке које је пред њега постављала Врховна команда. Повлачење 1. армије на наредне положаје увек је било условљавано неповољним развојем опште оперативне ситуације.

Под притиском надмоћнијих и технички боље опремљених непријатељских снага, српска војска је била присиљена на повлачење. Бугарска војска је насртала свом снагом и 26. октобра спојила се код Брзе Паланке с немачким снагама које су надирале са севера. На југу вишеструко надмоћније бугарске снаге такође су брзо напредовале и 15. октобра заузеле Врање, 19. Куманово и Штип, 23. Скопље, а 26. качаничку клисуру.* Тако су, уместо савезника, за чији дочек су у Нишу биле исписане паролe „Vivent les Allies“, у Македонију и јужну Србију ушле бугарске трупе.

** Велики рат Србије, књ. X, стр. 36–301.*

После пада Крагујевца, Ниша и Скопља, када је остало мало наде у савезничку помоћ, отпочело је опште повлачење готово преполовљених српских трупа ка Косову. Непријатељ је уочио кризу код српских трупа и настојао да је искористи до краја. Готово нерешив проблем за српску војску била је велика маса становништва, која је у страху од репресалија напуштала своје домове и повлачила се с војском, стварајући на појединим правцима прави кркљанац. Нарочито велика гужва створила се у ибарској клисури коју је бранила Мишићева армија. О томе је М. Павловић писао: „Пред левком клисуре, испред њеног улаза, кркљанац и гужва: Цела Србија, сва војска и народ, имају да се пробију кроз теснац, кроз левак ибарске клисуре... Чују се питања: Шта се ово ради?... Да ли влада намерава скоро послати парламентарне? – Дуг непрегледан ланац отегао се од Краљева до Клисуре и одатле до Рашке... Под пратњом непријатељске артиљерије, чија грмљавина све јаче и ближе одјекује, све то жури, измиче из земље... За дивљење је како је Мишић у тим часовима, где су сви дрхтали од узбуђења, умео сачувати ледену мирноћу и спокојство.“

За одбрану долине Ибра и Рибнице на правцу Краљево–Рашка–Митровица војвода Мишић је детаљно размотрио више могућих варијанти непријатељског дејства и задатке јединица 1. армије у свакој од њих, истичући при томе: „Напомињем командантима да су нови положаји јаки и да непријатељ испред њих треба да нађе свој гроб... У свим случајевима рачунам на осведочену упорност и хладнокрвност мојих трупа, окретност и сналажљивост мојих команданата и командира, којима су врло добро позната начела и принципи борбе на планинском земљишту. Треба их разумно применити и дрско и смело изводити до крајњих граница...“

Мишић је даље напомињао да треба предузимати све мере не само да се спречи непријатељско наступање, већ да се његове трупе сатиру смелим противнападима. При томе је истицао: „Лична храброст и залагање официра који су се и до сада с пуно воље и пожртвовања достојно одуживали отаџбини биће најбоље јемство за успех трупа.“

Одговарајући на приговор Живка Павловића, учињен преко пуковника Стевана Хаџића, да се 1. армија изложила опасности пошто се није благовремено повукла јужно од Ушћа и да је команда армије у својој процени занемарила могућности непријатеља, Мишић је рекао:

– Нека он гледа своја посла и нека се не меша у моју надлежност.*

** Архив ВИИ, Пописник 6, к. 348, фасц. 6, бр. 10; М. Павловић, н. г., стр. 59–62.*

И заиста, 1. армија је смишљеном одбраном омогућила да се овим правцем повуче маса избеглица и евакуишу велике количине материјала, не допустивши непријатељу да на њеном фронту изврши дубљи продор.

Немаран однос савезника према балканском ратишту спутавао је стратегијску иницијативу српске Врховне команде и присиљавао је да у кордонском распореду упорно брани северни фронт, чак и после продора бугарске војске у долину Јужне Мораве. Очекујући обећану савезничку помоћ, српска војска је улагала крајње напоре да успори продор непријатеља и на тај начин обезбеди простор и време за пристизање савезничких снага, излажући се при томе ризику да буде окружена и уништена. Захваљујући изузетном војничком таленту војводе Путника и његових сарадника, српска војска је, целисходним скраћивањем фронта, вешто измицала испод концентричног

удара противничких армија, предузимајући кратке и снажне противнападе и благовремено узмичући на нову одбрамбену линију. С каквим се пожртвовањем бранила српска војска, најбоље показује чињеница да њен ниједан компактан батаљон није пао непријатељу у руке и да су три Макензенова покушаја да окружи и уништи српску војску претрпела неуспех.

Када су 26. октобра бугарске трупе заузеле Качаник, српска Врховна команда је предочила генералу Сарају, команданту савезничких снага у Солуну, да српској војсци прети опасност да буде опкољена и одсечена од Битоља и Драча и тражила да савезничке снаге предузму напад преко Велеса и Овчег поља у правцу Скопља ради садејства са српском војском која ће дејствовати са Косова такође у правцу Скопља. Овај захтев је остао без одговора. Пошто се оперативна ситуација убрзо још више погоршала, српска Врховна команда је одлучила да брзим груписањем јаким снага разбије бугарску 2. армију и пробојем кроз Качаничку клисуру отвори пут ка Скопљу и Солуну. Тако је, у периоду од 18. до 20. октобра, дошло до врло оштрих борби у ширем рејону Качаника, али пробој није успео због снажног притиска аустро-немачких снага са севера и северозапада.

Пошто покушај пробоја према Скопљу није успео, српска Врховна команда донела је 24. новембра одлуку о повлачењу преко Црне Горе и Албаније на Јадранско приморје. У наредби коју је 25. новембра упутила командантима оперативних јединица истиче се да би „капитулација била најгоре решење“ и да, докле год постоје владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била, држава није изгубила своје биће и с њом ће савезници морати да рачунају као с реалном чињеницом.* После издавања ове наредбе, влада и Врховна команда са тешко болесним Путником кренуле су из Призрена за Скадар да би што пре ухватиле везу са савезницима.

** Велики рај Србије, к. XIII, сџр. 75.*

Поучен горким искуством, војвода Мишић је био изгубио сваку наду у брзу и ефикасну савезничку помоћ. Он је сматрао да се у тим најкритичнијим тренуцима треба ослонити искључиво на сопствене снаге. Уверен да је очекивање брзе савезничке помоћи заблуда, Мишић је за цело време повлачења српске војске од Саве, Дунава и Тимока био заокупљен мишљу да треба прибрати све расположиве снаге и дати одсудну битку. Када му је престолонаследник Александар у Рашкој саопштио неке вести из Петрограда и Париза, у којима се говорило о скором пристизању савезничке помоћи, Мишић му је без двоумљења одговорио:

– Русија је у хаотичном стању корупције и неспремна; она је врло далеко да би за пет недеља а камоли за пет дана могла да добаци своју помоћ.*

** М. Павловић, н. г., сџр. 63.*

И поново је истицао да треба рачунати само на сопствене снаге.

Када је веза с владом и Врховном командом изгубљена, на иницијативу војводе Мишића одржано је у Пећи неколико седница највиших ратних команданата. На овим седницама Мишић је упорно настојао да српска војска пређе у општу противофанзиву. Седницама су присуствовали команданти армија: Степа Степановић, Живојин Мишић и Павле Јуришић Штурм и комаидант Одбране Београда Михаило Живковић и њихови начелници штабова.

На првој седници, која је одржана 29. новембра пре подне, Мишић је предложио да све српске армије прикупљене око Пећи пређу у противофанзиву, питајући се при томе: – Зар напустити земљу без иједне одсудне битке? Мишићев предлог је на овој седници одбачен. У записнику са седнице је, између осталог, записано: „У току седнице командант 1. армије изнео је мишљење да треба свим армијама скупљеним око Пећи прећи у офанзиву. Претресајући могућност тога и ценећи чињенице које би битно утицале на операције, преовладало је мишљење да офанзива нема никаквог изгледа на какав успех. Стога је одлучено да се изврши директива Врховне команде“.*

** Велики рај Србије, књ. XIII, сџр. 116–119.*

Истог дана после подне Мишић је учинио нови покушај да приволи команданте армија да прихвате његов предлог о преласку у противофанзиву. Он је, наимае, упутио

писмо команданту 2. армије, обавештавајући га да је од Петра Пешића са Цетиња добио извештај у коме стоји: „Званични немачки коминике од данас саопштава да немачка страна сматра да је постигла свој циљ против Србије, да је успешно помогла своје савезнике Турску и Бугарску, и зато прекида даље операције против Србије и сматра своје операције у Србији као завршене.“

У писму се даље истиче да ове вести потврђују и други извори и предлаже да се у току дана поново састану команданти армија и њихови начелници штабова и потраже „друго, вероватно далеко повољније решење овог тешког стања, груписањем све снаге којом располажемо и преласком у офанзиву у правцу Митровице“.

На другом састанку, који је истог дана после подне одржан у Пећи, одлучено је да се обустави извршење већ издате наредбе о повлачењу; да се одмах саопшти командантима дивизија да припремају трупе за офанзиву и предузму потребне мере за груписање и преформирање пешадијских јединица према њиховом бројном стању; да се предузму даља коњичка извиђања пред фронтovima свих армија и да се за даљи рад сачека нова заједничка одлука команданата армија.*

** Велики рат Србије, књ. XIII, сџр. 119–121.*

На трећој седници, која је одржана 30. новембра, одбачен је Мишићев предлог о преласку у противофанзиву, који је на другој седници био упола прихваћен, јер се сматрало да у конкретној ситуацији нема реалних изгледа за успех таквог подухвата. Уместо тога одлучено је да се приступи припремама за повлачење у духу одлуке донете на првој седници. У записнику са ове седнице стоји: „Само је војвода Мишић гласао да се остане при другој одлуци, односно да се предузме офанзива и под оваквим приликама“.*

** Велики рат Србије, књ. XIII, сџр. 128–129.*

Четврта седница, која је одржана 1. децембра, била је најдраматичнија. Дошло је до препирке и оштрих речи. Када се повела дискусија шта даље да се ради, војвода Мишић, да би придобио присутне команданте за свој предлог о противофанзиви, истакао је да у конкретној ситуацији остају само две могућности: „да се кренемо напред у офанзиву те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро је, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентарне непријатељу и ступимо у преговоре с њим у циљу обустављања непријатељстава“. Дискусија се после излагања војводе Мишића толико заострила да се на састанку није могло доћи до коначног решења. Међутим, још истог дана када су примљени извештаји о појачаној активности непријатеља коначно је напуштена идеја о противофанзиви и решено је да се продужи повлачење у духу директиве Врховне команде од 25. новембра, јер стање српске војске није пружало реалан изглед ма на какав успех у једној противофанзиви.*

** Велики рат Србије, књ. XIII, сџр. 136–138; М. Павловић, н. г. сџр. 68–76.*

Неки су касније неоправдано пребацивали војводи Мишићу да је у Пећи тражио преговоре о обустављању непријатељстава.* У ствари, Мишић је другу алтернативу поставио само зато да би приволио команданте армија на прихватање његовог предлога о противофанзиви. Када је тај предлог одбијен као нереалан, Мишић није ни помињао другу алтернативу (преговоре о обустављању непријатељстава), већ је, према наређењу Врховне команде, са својом армијом био у заштитници за све време повлачења српске војске преко снегом покривених планина Црне Горе и Албаније.

** В. Живко Павловић, Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд 1968, сџр. 845–847.*

Повлачење је почело почетком децембра, пошто је претходно око 300 топова прослављене српске артиљерије закопано или сурвано у набујали Дрим. То су били најтежи ратни дани српске војске и народа. Маршујући по снежној вејавици тешким и беспутним тереном, са пропалим и оскудним оделом, гладни и физички крајње исцрпљени војници и избеглице су уз пут масовно умирали. У току два месеца умрло је 150.000 војника и избеглица. Од 40.000 регрута прелаз преко Албаније преживело је свега 8.000.* Војвода Мишић је гледао страховите призоре страдања своје непобеђене војске, којој је мало могао да помогне.

** Записници са седница делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919–1920,*

Београд 1960, стр. 371; Радош Мишић и Милан Граховац, *Одступање српске војске 1915. године*, „Полиџика“ 26. и 27. XII 1965.

У тим најсудбоноснијим тренуцима на десном боку српске војске налазила се црногорска војска – њен прави и поуздани савезник. Она је, под командом сердара Јанка Вукотића, тако рећи, голим грудима (ни једна војска у Европи у то време није била у горем материјалном стању од црногорске војске) препречила пут аустроугарским трупама према Чакору, Андријевици и Колашину. Водећи тешке и кржаве борбе на Мојковцу, Чакору, Пријепољу, Пљевљима, на Турјаку и другим местима, црногорска војска је успела да заштити северни бок српске војске за време њеног одступања кроз Црну Гору. За ову улогу црногорска војска је добила највећа званична признања.*

* Приликом прославе 25-годишњице мојковачке бишке полиџички и културни представници Србије, поред остало су исказали:

„У великој катасстрофи коју је доживела српска војска, црногорска војска, нарочито у периоду повлачења ка Јадранском приморју, учинила је услуге које се ничим и никада надокнадити не могу, услуге које је могао да учини само брати за брата. Она је на једном дуачком фронту близу 500 километара од ушћа Лима па на Боку Кошорску, Херцеговину и Новопазарски Санџак, закрилила својим јуначким трупама повлачење српске војске. Да је црногорска војска у овим шрапнелима шренуцима поуступила и шиме омогућила да се изведе аустријски маневар ојкољавања српске и црногорске војске, па замисли аустријске врховне команде, не би било ни шрапа од српске војске... Ми Срби треба да се с поносом сећамо оних црногорских хероја који се вољно жртвоваше на мојковачким положајима за спас српске војске“ (Велимир Терзић, *Одступање српске војске 1915*, „НИН“ од 12. XII 1965).

Уз велико лично залагање војвода Мишић је превео 1. армију преко Рожаја, Андријевице и Подгорице до Скадра. Од почетка Мекензенове офанзиве до доласка у Скадар његова армија, као и цела српска војска није изгубила ниједну битку, али су зато његови храбри војници масовно умирали од глади и крајње физичке исцрпљености.*

* Француски посланик у Србији Бој (Ворре) дао је пошресну слику стања српске војске приликом доласка у Скадар. Он, наиме, пише:

„Изнурени војници ситизаху у Скадар појединачно, у малим трупама и комбакним томилама, измешани коњаници и пешаци; каткад покоје одељење беше сачувало свој војнички изглед, али многи људи више нису имали оружја. Сви су били до крајњих граница малаксали: прави окрепни лешеве, они су ишли шешко, мршави и бледи, с болним очима. Њихов жалосни марш продужавао се данима по киши и блашћу. Никаква жалба не изађе са усана ових људи који бејаху све преиштели; као тоњени судбином, они су ишли ћушећи; ипак покоји пуш могло се чући да кажу хлеба; то бејаше једина реч, коју су имали снаге да изговоре. По неколико дана већина не бијаше ништа окусила; а у лојорима, где су их искуљали у близини вароши, у склоништима од кише, снега и зиме, влада је једва имала да им да једну бедну порцију хлеба“.
(*Revue des deux Mondes* 1. I. 1917. стр. 106.)

И војвода Мишић се по доласку у Скадар тешко разболео. Морао је да се растане од своје армије, која је од његовог доласка за команданта, у оним критичним новембарским данима 1914. године, до пристизања у Скадар исписала најславније странице своје историје. У првој половини јануара 1916. године прешао је Јадран и искрцао се у Бриндизију, а одатле отпутовао у Напуљ и Рим где је извесно време остао на лечењу и опоравку, да би одатле, на позив маршала Жофра, отпутовао у Француску и обишао Западни фронт.

После тога Мишић се пребацио на острво Крф, где се налазила група официра који су били у резерви Врховне команде.*

* В. М. Павловић, н. л. стр. 83–85.

Главнина српске војске (око 140.000 људи) крајем јануара 1916. пребачена је из Медове, Драча и Валоне савезничким бродовима на острво Крф. Ту је уз помоћ савезника реорганизована, наоружана и опремљена.

Већ у априлу почело је пребацивање српских дивизија у Солун, где су образовани прелазни логори, у којима је извођена обука. Око 10.000 регрута пребачено је у Африку, а рањеници и избеглице у Француску. Половином 1916. године српска војска је била поново спремна за акцију.

Поново на челу 1. Армије

У међувремену, ситуација на европским ратиштима изменила се набоље. Покушај Немаца да код Вердена пробију француску одбрану завршио се без успеха. Руска војска под командом генерала Брусилова пробила је код Луцка аустро-угарски фронт, заробила

око 9.000 официра и 400.000 аустро-угарских војника и одбацила аустријску и немачку војску неколико стотина километара на запад, наносећи им огромне губитке од око 1,500.000 људи. Ова велика победа руске војске утицала је на Румунију да уђе у рат на страни Антанте.*

** А. Таленски, Први светски рат, Београд 1948, стр. 74–80; Ж. Луковић и Т. Нижић, н. г. стр. 275.*

Да би убрзале ступање Румуније у рат, француске и енглеске трупе изашле су у пролеће 1916. године из утврђеног солунског логора и поселе северну границу Грчке на левој обали Вардара. Њима се у јулу придружила и српска војска која је посела фронт од Вардара до Охридског језера.

У време када се савезничка војска на солунском фронту припремала за офанзиву, чије је тежиште имало да буде у долини Вардара, Бугари су 17. августа предузели напад са оба крила: левим (2. армија), против енглеских снага у долини Струме и десним (1. армија) из рејона Битоља против српске 3. армије. На левом крилу Бугари су одбацили енглеске снаге на линију Тахинско језеро – река Струма и, када се фронт на овој линији стабилизовао, део снага пребацили на десно крило. Знатно надмоћније бугарске снаге изненада су нападе на лево крило српске 3. армије, одбациле добровољачки одред ка Костуру, а Дунавску дивизију на линију Горничево–Малка Нице–Чеганска планина и заузеле Лерин. Међутим, Дунавска дивизија се храбро борила и омогућила Врховној команди да привуче Вардарску дивизију и на поменутој линији заустави бугарску офанзиву.*

** В. Велики рат Србије, књ. XVII, стр. 5–472.*

Управо у тим критичним тренуцима Врховна команда је депешом позвала војводу Мишића са Крфа. Три дана после тога Мишић је поново био на челу 1. армије, која је у то време вршила рокирање према левом крилу ради преласка у противофанзиву.

Припремајући се за противофанзиву, главнокомандујући савезничке војске на солунском фронту генерал Сарај променио је свој ранији план према коме је главни удар имала да нанесе француска Источна војска долином Вардара и одлучио да тежиште операција пренесе на лево крило, где се налазила српска војска. У том циљу фронт српске војске је знатно скраћен. Српска 1. армија је пребачена на фронт Острово–Владово и образовала лево крило, 3. армија је образовала центар, а 2. армија десно крило српског фронта. На левом крилу српске војске генерал Сарај је образовао једну јаку маневарску групу (две француске дивизије и једна руска бригада), која је, под командом генерала Кордонијеа, имала да дејствује правцем Лерин–Бонали–Битољ против бугарског десног крила.

Савезничка противофанзива почела је 12. септембра. Тежиште операција било је на правцу Горничево–Битољ, где су нападале 1. и 3. армија. После оштрих тродневних борби српске трупе су пробијале бугарске положаје код Горничева, овладале гребеном Малка Нице–Чеганска планина и спустиле се у леринску равницу. Међутим, због спорог напредовања групе генерала Кордонијеа трупе бугарске 1. армије успеле су да се повуку на линију Кајмакчалан–Старков гроб–Совичка коса. Овај планински гроб, на коме се издиже масив Кајмакчалана, представља јаку орографску баријеру за спречавање наступања према северу, јер обилује многим топографски јаким положајима, који су и фортификацијски били припремљени. Напад на овај гроб представљао је врло тешку и ризичну операцију. На ове положаје напала је српска 3. армија, која је у свом саставу имала две дивизије и једну бригаду. Развиле су се огорчене борбе, нарочито на Кајмакчалану, које су трајале пуних 19 дана.

Пробијајући се уз врлетну планинску косу, изложене снажном унакрсном дејству непријатељске артиљеријске ватре са суседних одсека, напредујући једва коју стотину метара дневно, трупе Дринске дивизије заузеле су 18. септембра највиши врх Кајмакчалана. Међутим, Бугари су довели нове снаге и 26. септембра, снажним противнападом, повратили изгубљене положаје. Четири дана касније Дринска дивизија, уз подршку јаке артиљеријске ватре, поново је заузела врх Кајмакчалана и предузела енергично надирање планинским гребеном према Флоки и Добром Пољу. Следећих дана заузет је Кочобеј, Старков гроб и Старков зуб. Тиме је фронт бугарске 1. армије на овој

моћној планинској баријери био пробијен.*

** В. Велики рат Србије, књ. XVII, стр. 495–561 и књ. XIX стр. 3–581; М. Јелисијевић, Заузеће Кајмакчалана и његов значај, „Рајник XII/1936; Миливоје Алимјић, Солунски фронт, Београд 1967, стр. 163–182.*

Борбе на Кајмакчалану биле су изузетно тешке. У њима је само Дринска дивизија имала 3.320 војника, подофицира и официра избачених из строја. Бугарски губици били су још већи. Плато Кајмакчалана био је покривен лешевима. О томе је Б. Лазаревић, учесник у овим борбама, писао:

„Оволики број лешева на таквом пространству ја још нисам видео. Гледао сам на Космају скупљене наше и аустријске лешеве ради сахране. Видео сам на путу Новаци–Битољ, – на малом простору, погибију наших војника из 7. пука 1912. године. Посматрао сам кумановско разбојиште одмах после свршетка битке. Али, све то није ни приближна слика онога што сам видео на платоу Кајмакчалана! Поље формално покривено лешевима...“*

** У боју на Кајмакчалану избачена су из строја 4.643 српска војника, подофицира и официра. На врху Кајмакчалана сахрањена је сиомен-кошурница, у коју су сахрањени сви борци који су пали у овом боју. Овај монументални сиоменик откривен је на двојокошурницу заузимања Кајмакчалана. На огромном каменом саркофагу уклесане су речи: „Сјавајше мирно, орлови српске славе и понос Југославије“.*

По губитку граничног гребена бугарске трупе су се повукле на положаје у луку Црне реке, где су се, пошто су појачане немачким трупама, огорчено браниле. Српска 1. армија под командом војводе Мишића предузела је 18. октобра енергичан напад и дубоким продором поколебала бугарску одбрану на Црној реци, али је интервенцијом придонесених немачких трупа овај напад био задржан. У периоду од 20. октобра до 10. новембра вођене су, тако рећи, непрекидне борбе, нарочито на обронцима Селечких планина. Међутим, 10. новембра српске трупе су предузеле напад већих размера и, ломећи жилав отпор непријатеља, напредовале стопу по стопу, да би 17. новембра на јуриш заузеле коту 1212 и опасно угрозиле бок и позадину оних непријатељских снага које су биле укочиле напредовање француске Источне војске на положајима јужно од Битоља. Непријатељ је због тога морао да напусти Битољ, у који су 19. новембра ушле савезничке трупе без борбе. То је био највећи успех савезничке офанзиве 1916. године, која је тиме углавном била завршена. У њој су српске трупе показале високе ратничке квалитете, пуно прегалаштво и веру у победу. Заробиле су 7.685 непријатељских официра, подофицира и војника, али су ове успехе платиле великим сопственим губицима.*

** Пешар Ојачић, Педесет година од пробоја солунског фронта, ВИГ бр. 3/1968, стр. 9.*

Војнички таленат војводе Мишића није остао незапажен у овој савезничкој офанзиви. Одмах по заузећу Битоља енглески краљ одликовао је Мишића највећим енглеским војним одликовањем – Орденом св. Михаила и Ђорђа I степена.

Према забелешкама учесника у описаним догађајима, Мишић је највише времена у току операција проводио на осматрачници која је телефонски била повезана с командантима дивизија. Потчињеним командантима је остављао пуну слободу акције. Интервенисао је само у изузетно важним тренуцима, када се неки задатак пошто-пото морао извршити и кад је некога од команданата требало подстаћи и охрабрити. Пред вече се враћао у штаб, примао реферате од органа штаба, а затим за малим пољским столом „лично писао кратку, јасну и прецизну наредбу за рад дивизије наредног дана“. Био је строг, али правичан и пажљив према потчињенима.

У његовом штабу владала је хармонија и другарство. „Ја се увек трудим“ – говорио је тих дана војвода Мишић – „да ме моји официри поштују и воле, да ме се не плаше, да нисам страшило за команду“.*

** Ј. Дамјановић, Како је војвода Мишић командовао његовом првом армијом за време операција на солунском фронту „Војни весник“ бр. 1/1931.*

Начелник штаба Врховне команде

После прекида савезничке офанзиве крајем 1916. године солунски фронт се стабилизовао и запао у дубоку пасивност. Наступала је рововска војна, која ће трајати

готово две године.

У нади да ће са овога фронта предузети одлучујућу офанзиву за повратак изгубљене отаџбине српска влада и Врховна команда улагале су велике напоре да се фронт одржи. Врховна команда је приступила разради плана једне опште савезничке офанзиве у Македонији, чији би носилац била српска војска, и у виду меморандума доставила га 20. октобра 1917. савезничким владама и њиховој команди у Солуну. Међутим, генерал Сарај је сматрао да је солунски фронт „провинцијско позориште, на коме се не могу одигравати велике драме“ и да због тога треба да остане у дефанзиви.*

** П. Пешић, Солунски фронт војно и политичка акција, Београд 1921, сир. 26-30.*

Крајем децембра 1917. на место генерала Сараја за савезничког врховног команданта у Солуну дошао је генерал Гиома. Он је прихватио идеју српске Врховне команде о солунској офанзиви, али је од савезничког ратног савета у Паризу добио наредбу да солунски фронт и даље остане у дефанзиви.

У јуну 1918. на положај главног савезничког команданта дошао је Франше д'Епера. У исто време извршена је промена и у српском командовању – за начелника Врховне команде дошао је војвода Мишић.

Уверавајући генерала д'Епера да се Централне силе могу опасно угрозити једном општом савезничком офанзивом, која би се са солунског фронта развијала Вардарско-моравском долином, Мишић је истицао:

– Дајте нам само две дивизије и топове, па ће наши људи извести цео посао на фронту.

– Даћемо вам све што треба и својски ћемо вас помагати – одговорио је генерал д'Епера.*

** М. Павловић, н. г. сир. 91.*

И заиста, Депере је прихватио предлог о офанзиви, а 3. јула сазвао конференцију савезничких команданата на солунском фронту (са српске стране конференцији је присуствовао војвода Мишић), на којој је усвојен план српске Врховне команде, чија се основна идеја састојала у следећем.

Енергичним нападом српске војске, ојачане са две француске дивизије и 220 артиљеријских оруђа, пробити непријатељску одбрану на линији Соко–Добро Поље–Ветерник, избити у рејон Неготина и Кавадараца и раздвојити непријатељске снаге у долини Вардара и Струме од оних у околини Битоља, а потом наставити незадрживо надирање на север с циљем да се туче Бугарска и да се избије на Саву и Дунав, одакле се офанзива имала развијати према Будимпешти.

Носилац напада имала је да буде српска војска, која је до тог времена знатно ојачана југословенским добровољцима из Америке и Русије, од којих је у јануару 1918. формирана Југословенска дивизија. У периоду припрема фронт српске војске је скраћен на половину (од 60 на 30 километара). Друга армија, која је имала да наноси главни удар, распоређена на фронту Сушица–Соко, имала је три дивизије у првом ешелону (Шумадијску на десном, француску 17. колонијалну дивизију на центру и француску 122. дивизију на левом крилу), и две дивизије у другом ешелону (Тимочку позади 17. колонијалне и Југословенску позади 122. дивизије). Прва армија, распоређена на фронту Лешница–Соко, имала је две дивизије у првом и једну дивизију у другом ешелону.

Савезничке снаге на солунском фронту имале су 264 батаљона и 1.270 топова – укупно 619.000 људи, док је непријатељ имао 279 батаљона и 1.176 топова. Општи однос снага био је, дакле, приближно исти. Међутим, на одсеку пробоја савезници су имали 75 батаљона и 580 топова, према непријатељских 26 батаљона и 146 топова.*

** М. Алимџић, н. г. сир. 321–326; П. Ојачић, н. ч. сир. 20–24; Letzter Krieg, B. VII, сир. 398.*

Припреме за офанзиву форсирано су вршене. Штаб српске Врховне команде налазио се у Буковику, у једној дашчари. Војвода Мишић за време припрема није уопште силазио у Солун, већ је непрестано обилазио јединице, разговарао с војницима и официрима, вршио извиђање и припремао наредбу Врховне команде за офанзиву.

Наредба је свим јединицама прочитана 13. септембра увече. У њој се, између осталог, истиче:

„Сви команданти командири и војници треба да буду прожети идејом: од брзине продирања зависи цео успех офанзиве. Та је брзина у исто време и најбоља гаранција против изненађења, јер се њоме постиже растројство непријатеља и потпуна слобода у нашим дејствима. Треба дрско продирати, без починка, до крајњих граница могућности људске и коњске снаге.“

Наредба се завршава речима:

„С непоколебљивом вером и надом, јунаци, напред у Отаџбину!“*

* *Велики рај Србије, књ. XXVI, сџр. 512–516.*

Иако је пут у отаџбину водио кроз бодљикаве жице, челичну кишу и непријатељска утврђења, Мишићева наредба изазвала је одушевљење код војника и официра који су на њу у изгнанству са чежњом чекали пуне три године. Тиме се објашњава чињеница да је ова наредба реализована с таквим прегалаштвом какво се ретко срета у ратној историји.

У раним јутарњим часовима 14. септембра 1918. почела је страховита артиљеријска канонада која је трајала 22 часа. „Из непријатељских ровова излетале су куле од прашине и дима“ – пише један очевидац – „на све стране пршти стење и руше се земунице, као да се планине љуљају...“*

* *М. Павловић, н. г., сџр. 99.*

Одмах по завршетку артиљеријске припреме, 15. септембра ујутро, почео је напад српских и француских дивизија прве линије. На левом крилу француска 122. дивизија до 14 часова заузела је Добро Поље, али је њен напад на Соко, где су поједини делови морали да носе лествице ради савлађивања вертикалних стрмина, био задржан све до 23 часа. У центру 17. колонијална дивизија одлучно је кренула у напад, али је наишла на веома јак отпор испред Кравице и Кравичиног камена. Пошто су им пристигле резерве, Бугари су прешли у противнапад и присилили је да се „врати на полазне положаје“. Тако су обе француске дивизије прешле у одбрану пре него што су оствариле дневне задатке.

На десном крилу Шумадијска дивизија је заузела Ветерник и по наређењу команданта 2. армије војводе Степе Степановића наставила енергично надирање према Голој рудини и Боровим чукама, присиљавајући непријатељске снаге, које су биле укочиле напад 17. колонијалне дивизије, да напусте ове положаје.

Око 16 часова командант 2. армије увео је у борбу други ешелон. Југословенска и Тимочка дивизија прошле су кроз распоред 17. колонијалне дивизије да би довршиле пробој непријатељског главног положаја. Оне су до 19 часова овладале Кравицом и избиле на Кравичку пољану, а затим, упркос тешком терену и густој помрчини, наставиле продирање: Југословенска дивизија ка Козјаку, а Тимочка ка Тополцу и до 23 часа превалиле готово половину марша предвиђеног за следећи дан.*

* *В. Велики рај Србије. књ. XXVII, сџр. 77–186; М. Алимџић, н. г. сџр. 338–352; П. Оџаџић, н. г. сџр. 28–31.*

Пошто је било предвиђено да 1. армија пређе у напад четири часа после пада Сокола, а будући да се непријатељ на Соколу држао све до 23 часа, она је овога дана предузимала само локалне нападе.

Следећег дана Тимочка дивизија је у зору наставила надирање преко врлетног и беспутног земљишта ка Тополцу и до мрака избила пред бугарски резервни положај на линији Камила–Тополац. Југословенска дивизија је успела да у силовитом налету заузме планину Козјак, најјачи и најважнији објект на другом непријатељском положају и тако је створила услове за гоњење разбијеног непријатеља. Узалуд је главни командант бугарских и немачких снага генерал Шолц покушавао да противнападима свежих снага поврати Козјак.

Велики успех који је постигнут првог дана омогућио је 1. армији да 16. септембра ујутро, са Дунавском и Дринском дивизијом, пређе у одлучан напад, заузме први непријатељски положај, а затим „на леђима непријатеља“ изврши дубоке и врло смеле продоре и, избијањем на линију Лабница–Обло брдо, изравна се с Југословенском

дивизијом. У исто време њена Моравска дивизија, која је била у резерви, рокирала се удесно и изишла испред француске 122. дивизије, која је задржана у резерви и гонила непријатеља на север паралелно с дивизијама првог ешелона.*

** Велики рат Србије, књ. XXVII, сџр. 193–197, 201–247; М. Алимџић, н. г. сџр. 356–360, II. Ојачић, н. г., сџр. 31–35.*

Француска Источна војска, која је по плану имала задатак да, пошто се оцрта успех пробоја, дејствује правцем Битољ–Прилеп, вршила је тога дана само ватрени притисак, док су енглеске и грчке трупе, које су дејствовале на десном крилу српске војске, прешле у напад у долини Вардара.

Трећег дана офанзиве 1. и 2. армија, са пет дивизија у првом и три дивизије у другом ешелону, наставиле су продор и постигле велике резултате: 2. армија је разбила бугарску 3. дивизију на Кучковом камену и гребену Тополац–Камила и натерала је на неуредно повлачење иза реке Белашнице, док је 1. армија наставила енергично надирање, сломила одбрану бугарске 2. дивизије, принудивши је да се повуче иза Црне реке, и избила на линију Кучков камен–Виталиште. Овим успесима бугарски фронт је био пробијен на дубини од око 15 километара и ширини од 30 километара.

По извршеном пробоју 2. армија, ојачана Коњичком дивизијом, наставила је незадрживо напредовање према Кавадару и Демир-капији и 21. септембра избила на Вардар. Наредног дана јединице 2. армије прешле су Вардар и пресекле железничку пругу Солун–Скопље. Истог дана савезничка Главна команда издала је званично саопштење да је српска војска избила на Вардар и да се важна комуникацијска раскрсница налази у њеним рукама.*

** М. Алимџић, н. г. сџр. 363–401; II. Ојачић, н. ч. сџр. 35–40; Велики рат Србије, књ. XXVII, сџр. 308–686.*

Овако брз продор 2. армије у долину Вардара био је омогућен енергичним дејством српске 1. армије. Иако је леви армијски бок, због спорог напредовања 17. колонијалне дивизије, био изложен снажној непријатељској ватри, трупе 1. армије су успеле да потисну непријатеља са тешко приступачних положаја изнад леве обале Црне реке и да заузму планину Дрен.

У том снажном продирању било је и веома критичних тренутака. Због заостајања савезничких трупа бокови српске војске били су угрожени од Битоља и Демир-капије. Претила је опасност да сувише утиснути српски клин у непријатељски распоред буде ударом у оба бока пресечен. Главни командант савезничких снага генерал Франше д'Епере упозорио је 19. септембра српску Врховну команду да на битолском фронту још није предузет напад, да су Бугари на дојранском правцу снажним противнападом нанели тешке губитке енглеским и грчким снагама и приморале их да се повуку на полазне положаје и да у таквој ситуацији „све зависи од српске војске... ако она продужи напредовање онда се можемо надати коначном успеху; у противном, мораћемо обуставити офанзиву“.

По пријему ове депеше престолонаследник Александар је забринуту упитао војводу Мишића:

– Шта да се ради?

Поучен драгоценим искуством са Куманова, Брегалнице и Сувобора, Мишић је одговорио:

– У смрт, само не стајати!*

** В. Терзић, Улога српске војске у солунској офанзиви, „Историјски часопис“, св. IX-X/1959; М. Павловић, н. г., сџр. 104.*

Дајући овакав одговор, Мишић је био сигуран да се настављањем офанзиве не иде у смрт, већ у победу. Он је, наиме, дошао до закључка да су бугарска 2. и 3. дивизија неспособне за озбиљнији отпор и да је непријатељ већ утрошио своје резерве делом против српских трупа, делом против Енглеза и Грка на дојранском правцу, као и да се српске трупе налазе у великом полету. И заиста, у наставку операција непријатељски отпор бивао је све слабији.

Избијањем српске војске на Вардар дефинитивно је извршен оперативни пробој немачко-бугарског фронта у Македонији. Тиме је била победоносно завршена добропољска битка, у којој је српска војска имала 680 погинулих, 3.206 рањених и 130 несталих војника и старешина.*

** В. Ј. Луковић, и Т. Нижић, н. г. сџр. 320; М. Алимџић, н. г. сџр. 403.*

Извештавајући француску владу о успешном завршетку прве етапе солунске офанзиве, Франше д'Епере је истицао да се наредних дана „операције морају успоравати, јер нема комуникације ради добацавања хране француским трупима које напредују; једино српским трупима“ – подвлачио је он – „нису потребне комуникације, оне иду као олуја напред“.*

** М. Павловић, н. г. сџр. 105.*

После избијања српске 2. армије на Вардар, а Прве армије на комуникацију Прилеп–Градско и Прилеп–Велес генерал Шолц је био принуђен да нареди опште повлачење према Скопљу и Овчем пољу, где су имала да пристигну нова појачања. „Били су учињени натчовечански напори да се одрже положаји“ – писало је у немачким извештајима – „али је све било узалудно. Налету Срба није се могло одолети. Част нека је палим борцима, али част нека је и Србима који су пожњели успехе...“*

** М. Павловић, н. г. сџр. 107.*

И у наредној етапи офанзиве главну улогу имала је српска војска. Пошто је образовала широк мостобран на десној обали Вардара, 2. армија је наставила енергично гоњење непријатеља. Иако је морала да одваја знатан део снага за обезбеђење десног бока (због спорог напредовања савезника уз леву обалу Вардара Тимочка дивизија је део снага упутила у сусрет њима), њене дивизије су се великом брзином приближавале Штипу.

У исто време 1. армија, пошто је поразила 61. корпус немачке 11. армије код Прилепа, окренула је фронт према североистоку и енергичним продором избила на линију Виничани–Хан-Бабуна, одакле је извршила брз продор према Велесу, а затим „наслањајући се и штитећи лево крило 2. армије, усмерила своје напредовање према Св. Николи и даље на север“

Управо у ово време њен командант Петар Бојовић добио је чин војводе.

Пошто су изравнале своје фронтове, 1. и 2. армија наставиле су надирање: 2. армија преко Штипа и Кочана према Царевом Селу, а 1. армија према Куманову и Страцину. Деморализација бугарске војске претворила се у расуло. Српска 2. армија је већ 29. септембра избила на бугарску границу, а 1. армија на комуникацију Куманово–Крива Паланка. Француска Источна војска ушла је у Прилеп обалом Вардара. Њена коњичка бригада, под командом генерала Гамбете, ушла је 29. септембра у Скопље, док су енглеске и грчке трупе заузеле Струмицу.

Иако је непрекидно инсистирала да се операције савезника убрзају и претила да ће у противном „обуставити операције и даље напредовање своје војске“, српска Врховна команда није обуставила већ је, напротив, форсирала покрете својих армија.

Захваљујући муњевитом продору српске 1. и 2. армије, бугарски пораз код Доброг поља претворио се у слом. Растројена и потучена бугарска војска била је неспособна за озбиљнији отпор. Већ 26. септембра пред енглеским трупима појавили су се њени парламентарни с белим заставама и тражили примирје од два дана, а 28. септембра у Солун је допутовала бугарска делегација да моли за мир. Она је том приликом уверавала генерала Депенера да је Бугарска спремна да пређе на страну Антанте.

– Никако – одговорио је одлучно д'Епере. – Ви сте побеђени и мораћете да подносите закон победиоца.

После тога Бугарској није остало ништа друго него да потпише безусловну капитулацију. Она је то учинила 29. септембра, управо у тренутку када су се две српске армије припремале да крену према Софији. До тога времена четири бугарске дивизије из немачке 11. армије већ су биле разоружане у рејону Скопља. Српска 1. армија разоружала је бугарску 2. и 4. дивизију на комуникацији Куманово–Крива Паланка.

Укупно је заробљено 77.000 војника, 15.000 официра и три генерала. Савезници су запленили 400 топова, велики број пушака и огромне количине другог ратног материјала.

Избацивањем из рата бугарске војске, која је имала око 600.000 људи, задат је страшан ударац Централним силама. Огорчен на своје бугарске савезнике, Виљем II је упутио бугарској Врховној команди телеграм следеће садржине: „Шездесет две хиљаде српских војника одлучило је рат. Срамота!“*

** В. Велики рати Србије, књ. XXVIII; М. Алимџић, н. г. сџр. 404–461; П. Ојачић, н. ч. сџр. 41–55; М. Павловић н. г. сџр. 107; В. Ђоровић, Наше побеге, сџр. 140.*

Врховни командант бугарске војске краљ Фердинанд Кобург, који је своју земљу ставио у службу немачког империјализма и довео је до катастрофе, није могао да поднесе ту срамоту и 4. октобра одрекао се престола и напустио Бугарску, коју је својом германофилском политиком упропастио. Тринаест година доцније он се хвалио том својом улогом и писао у бечкој штампи: „Ја сам часно извршио своју обавезу према германској раси, како за време балканских ратова тако и за време европског рата“.*

** В. А. Жебокрицкиј, Болџария на кануне балканских војн 1912–1913, Кијев 1960, сџр. 19.*

Падом Бугарске положај Централних сила постао је крајње критичан. Сутрадан по бугарској капитулацији немачки канцелар је смењен са дужности. Хинденбург и Лудендорф упутили су захтев влади да одмах отпочне преговоре о миру, док је распад Аустро-Угарске узимао све више маха. У њој је још од краја 1917. године, под утицајем велике октобарске револуције, почело револуционарно врење, које се манифестовало и у побуни морнара у Боки Которској, Шибенику и Пули, у отказивању послушности и масовном бежању из војске припадника словенских народности и разним другим видовима.

После испадања Бугарске из рата генерал Шолц је с прикупљеним остацима своје војске и приспелим појачањима из Русије и Румуније покушао да на линији Пећ–Митровица–Ниш заустави савезничку офанзиву и обезбеди комуникацију Београд–Софија–Цариград, бар до извлачења немачких трупа и материјала из Бугарске и Турске, чија је капитулација била само питање дана.

У том циљу он је на положајима Селичевица–лева обала реке Топлице, који бране прилаз Нишу са јужне стране, прикупио 47 батаљона и 55 батерија. Против ових непријатељских снага наступила је српска 1. армија под командом војводе Петра Бојовића, ојачана једном француском коњичком бригадом, укупне јачине од 27 батаљона, заморених дугим маршевима и непрекидним борбама, и 29 батерија.

Српска 2. армија задржана је до 7. октобра на бугарској граници да би обезбедила спровођење Конвенције о примирју. Гонећи незадрживо аустроугарску 9. дивизију, ојачану с неколико немачких батаљона, 1. армија је 4. октобра ослободила Врање, 5. октобра Владичин Хан, а сутрадан се под борбом пробила кроз Грделичку клисуру. Одатле је француску коњичку бригаду упутила према Пироту са задатком да пресече железничку пругу Ниш–Пирот–Софија, а главним снагама наставила наступање према Нишу. Седмог октобра ослободила је Лесковац, а 9. октобра избила пред непријатељске положаје јужно од Ниша, удаљивши се на тај начин преко 200 километара од главних савезничких снага. (Главнина француске Источне војске налазила се на простору Кичево–Прилеп, енглеско-грчке снаге око Струмице, а српска 2. армија у покрету са бугарске границе према Скопљу.) Због тога је главнокомандујући генерал Франше д'Епере упутио српској Врховној команди у Скопље категоричан телеграм, који гласи: „Прва српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех; зато апсолутно обуставите даље њено наступање према Нишу“.*

** В. Велики рати Србије, књ. XXIX, сџр. 2–414; М. Алимџић, н. г. сџр. 462–473; П. Ојачић, н. ч. сџр. 55–63; П. Пешић, н. г. сџр. 52.*

Српска Врховна команда се није дала поколебати ни овим упозорењем, ни бројном и техничком надмоћношћу непријатеља. Оцењујући да српска војска, која је ослобађала своју земљу, има огромно морално-политичко преимућство, да је борбена вредност непријатељских трупа знатно опала, да би чекање до пристизања савезника, који су

напредовали веома споро, омогућило непријатељу да постигне свој циљ, српска Врховна команда је, противно наређењу генерала д'Епераа, одобрила војводи Бојовићу да нападне Ниш и, после његовог заузимања, да предузме енергично гоњење непријатеља према Сави и Дунаву.

После оштрих тродневних борби, у којима су немачке и аустроугарске трупе предузимале безуспешне нападе, 1. армија је обухватним маневром натерала надмоћније непријатељске трупе да ноћу између 11. и 12. октобра напусте Ниш. Трупе 1. армије су сутрадан победоносно ушле у Ниш, где су задобиле велики ратни плен. Истог дана француска коњичка бригада заузела је Белу Паланку, а један пук српске коњичке дивизије заузео је Прокупље.*

** В. Ј. Станојевић, н. и. сџр. 106–107; М. Алимџић, н. г. сџр. 473–491.*

Због изузетно брзог напредовања 1. армије, због порушених железничких пруга и упропашћених путева, снабдевање јединица јако је отежано. Тешкоће су у великој мери отклањане свестраном помоћи месног становништва, које је пред своје ослободиоце износило и последње остатке хране сачуване после трогодишње окупације. „Све што је остало од становника, старци, жене и деца“ – забележио је француски капетан Дега – „све се то стављало нама на располагање, трудило се да нам учини услугу и пружи помоћ. Они преносе наше телеграме и наредбе, они нам служе као извиђачи, у тој земљи сваки становник је истовремено и војник.“*

** F. J. Deygas, L'Armee d'Orient dans la guerre Mondiale 1915–1919; Paris 1932, сџр. 269–270.*

Продор српске војске према северу принудио је аустро-угарске трупе у Албанији на журбано повлачење, „мада нису биле узнемираване од Италијана“. Међутим, по преласку у Црну Гору ове трупе су морале да воде свакодневне жестоке борбе са црногорским устаницима, који су им наносили тешке губитке. У то време распад Аустро-Угарске Монархије узимао је све шире размере.

Пошто се српска војска приближавала аустроугарским границама, за команданта свих аустроугарских и немачких снага на Балкану постављен је фелдмаршал Кевеш. Он је покушао да на линији Бован–Делиград–Ђунис–Крушевац заустави напредовање српске 1. армије, али узалуд. После оштрих тродневних борби аустроугарске и немачке трупе напустиле су одбрамбене положаје код Ражња и почеле да се повлаче према Сави и Дунаву. Прва армија их је гонила у стопу и 1. новембра 1918, после 750 километара марша по киши и блату, у старим и дотрајалим униформама, од Доброг Поља и Ветерника, преко Бабуне, Вардара, Овчег поља, Грделице, Ниша и Ражња, тачно 45 дана од почетка победоносне солунске офанзиве, војвода Бојовић је на челу Дунавске дивизије ушао у Београд.*

** П. Ојачић, н. и. сџр. 63.*

Неколико дана доцније београдски „Телеграм“ објавио је следеће саопштење:

„Прексиноћ је допутовао у Београд начелник штаба Врховне команде војвода Живојин Р. Мишић, славом овенчани победилац, за чије име је тесно везан последњи, највећи и најсјајнији успех српске војске. Војвода Мишић, син ваљевског округа, који је Србији дао толике славне јунаке и војсковође, најмаркантнија је појава у српској војсци. За његово име везана су два највећа успеха у светском рату: овај сада и слом Поћорекове офанзиве у новембру 1914. године. Војвода изгледа свеж, крепак и необично весео. Нека му је срећан долазак у нашу средину.“*

** „Телеграм“, од 30. октобра 1918.*

Целокупна европска штампа високо је оценила улогу српске војске и војводе Мишића у победоносном завршетку солунске офанзиве. Чак је и немачка штампа подсећала на суворборску противофанзиву и личност војводе Мишића, одајући му као противнику немачке војске највеће признање. Из великог броја похвала и признања, изречених у то време о српској војсци и њеном начелнику штаба Врховне команде војводи Мишићу, цитираћемо само председника енглеске владе Лојда Џорџа, који је, оцењујући улогу српске војске у солунској офанзиви, рекао: „Солунском офанзивом задат је смртни ударац Централним силама... Срби, које је предводио један од најталентованијих генерала овога рата, војвода Мишић, извели су пробој фронта с

неодољивим јунаштвом. Навала Срба на непријатеља који је био укопан у стену изнад њих представља један од најсјајнијих подвига овога рата...“*

** В. Пећар Ойачић, 50 година од победе која је одлучила исход I светској рати, „Илустрована полиџика“ бр. 521/1968.*

О овом тријумфу српске војске у солунској офанзиви најмање је говорио његов творац – војвода Живојин Мишић. Улазећи у ослобођену домовину, која му је давала највећа признања, он се од славне прошлости окренуо према будућности и рекао: „Тек сада треба истрајног и поштеног рада за добро нашег народа“.*

** В. чланак Народно признање, „Полиџика“ бр. 6156/1925.*

У време кад је српска 1. армија избила на Саву и Дунав, 2. армија, марширајући преко Скопља, Качаника, Косовске Митровице и Ибарске клисуре, избила је у рејон Ужица. Од њене Југословенске дивизије формиране су Јадранске трупе, које су из Косовске Митровице упућене преко Албаније и Црне Горе према Скадру и Бару. У четвртој тачки Упутстава која је војвода Мишић послао овим трупама истиче се: „Ако би се случајно појавиле какве црногорске трупе, добачене са стране или формиране у земљи, треба се свим силама старати да се с њима остане у добрим односима и да се ради у сагласности. Чланове Црногорског одбора треба употребити за разговоре са црногорским трупама и за објашњење нашег држања.

Ако би, поред свега тога, било отпора од стране црногорских трупа или каквих знакова неповерења и непријатељства, онда по сваку цену треба избећи сваки оружани сукоб; међусобна борба наших и црногорских трупа не сме се ни у ком случају догодити.

Због тога, ако би сви преговори остали без резултата, онда треба обавестити Врховну команду и чекати даље наређење. Уопште, наша акција треба да буде руковођена тако да се на нашу страну привуку и оне црногорске трупе које су организоване од стране краља Николе или од Италијана. Треба искористити неповерење које постоји код Црногораца према Италијанима за компромитовање сваке њихове акције.“

У Упутствима се даље истиче да у односима с Црногорцима треба водити рачуна о њиховој осетљивости, племенским организацијама, проповедати грађанску једнакост и задржавање стечених права. Затим се додаје: „Чиновништву ће се издати плате, а народу помоћ у житу и другим потребама које ће бити искрцане у Бару“.

На крају Упутства војвода Живојин Мишић подвлачи да однос према албанском становништву треба такође да буде пријатељски и да ће се у том циљу „команданту 2. југословенског пука дати повећа сума новаца ради исплате реквизиције“.*

** Архив ВИИ Пописник 3, к. 125, фасц. 1.*

Турска је 30. октобра била принуђена да потпише Конвенцију о примирју, пошто су енглеске и грчке трупе преко Бугарске и Тракије избиле на њену границу. Четири дана доцније, 3. новембра 1918, трупе српске 1. армије прешле су Дунав и Саву и форсирано наступале преко Вршца ка Темишвару и преко Новог Сада ка Суботици. Сутрадан, 4. новембра, поражена Аустро-Угарска је капитулирала, а седам дана доцније и њен моћни савезник Немачка.

Међутим, Мађарска, која се 1. новембра одвојила од Аустрије, није признала примирје од 4. новембра, већ је од генерала Франше Депереа затражила посебно примирје.

Тринаестог новембра, три сата после уласка српских трупа у Суботицу, војвода Мишић и француски генерал Анри, у име савезника, и Бела Линдер, у име нове мађарске владе, потписали су Конвенцију о примирју с Мађарском.

Тако је Источна војска, захваљујући у првом реду беспримерном прегалаштву српске војске, потписала прво и последње примирје којим је завршен најкрвавији рат у дотадашњој светској историји.* У њему је српска војска – како је рекао министар спољних послова САД Роберт Лансинг – „крвљу натопила сваку стопу своје јуначке отаџбине... Она је учинила чудо од јунаштва, и српски народ претрпео је нечувене муке“.**

** F. J. Deugas, н. г. сѝр. 279.*

*** Виг. П. Ойачић, н. ч. (у ВИГ-у) стр. 67.*

За четири године овог тешког и крвавог рата српска војска је, бранећи своју земљу од агресије и борећи се за њено ослобођење, изгубила око 600.000 војника, подофицира и официра. Толико је отприлике страдало и недужних становника Србије. Двадесет осам одсто изгубљених становника, највећим делом у цвету младости, била је цена којом је Србија платила своју слободу.*

** Зайисници са седнице делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919–1920, стр. 371–373; Н. Вучо, Пољопривреда Југославије 1918–1941, Београд 1958, стр. 5–8.*

У свим великим биткама које је водила српска војска – на Куманову, Битољу, Брегалници, Церу, Колубари, у одбрамбеним операцијама 1915. године, у бици код Горничева, добро-пољској бици и бравурозном гоњењу непријатеља од Бабуне и Демир-Капије до Саве и Дунава – удео војводе Живојина Мишића био је огроман. Зато је он и добио највећа признања – војводски чин и многа домаћа и страна одликовања.

ПОСЛЕДЊА ПОШТА ВЕЛИКОМ ВОЈНИКУ

После демобилизације Врховне команде Мишић је постављен за начелника генералштаба. Међутим, његов рад на организацији нове југословенске војске није дуго трајао. Тешка и неизлечива болест приковала га је за постељу. Убрзо је његова блистава војничка каријера била завршена. У Београду је 20. јануара 1921. објављено следеће службено саопштење:

„Данас у пет и по часова ујутру преминуо је у Врачарском санаторијуму војвода Живојин Мишић. По решењу Министарског савета војвода ће бити сахрањен о државном трошку“.*

** „Правда“ бр. 18/1921.*

У хладно зимско јутро 21. јануара хиљаде Београђана журиле су да одају последњу пошту свом великом војнику. Тело војводе Мишића било је изложено на свечано украшеном катафалку у великој дворани Официрског дома. Цело послеподне 20. јануара огромна маса света, сврстана у непрегледне колоне, немо је пролазила покрај одра, клањајући се сенима војводе Мишића. Сви југословенски листови донели су написе у којима су истицали историјске заслуге војводе Мишића у најсудбоноснијим данима српске историје. Београдска „Трибуна“ је, између осталог писала:

„Умро је највећи војник наше повеснице, врли и славни војвода наше војске – Живојин Мишић...“

Зар треба говорити нашим јунацима и нашем народу ко је он био и шта је учинио? Нема детета које за њега не зна. О њему знају рудничке и сувоборске горе, и македонски кланци, брда и долине, о њему причају све наше бучне и бистре реке. На победоносним крилима његове легенде име му се пронело и ван граница наше отаџбине.

Његов Струганик ући ће у историју нашег рата поред Цера, Рудника и Суворора. Струганик, у коме се родио и чуо прве приче о српском витештву и старој слави и из кога је видео горостасне врхове брда чија ће имена као војвода унети у историју...“*

** „Трибуна“ бр. 15/1921.*

Тачно у 10 часова погребна поворка кренула је испред Официрског дома према Саборној цркви. Изгледало је да се цео Београд креће у њој. Били су ту ратници са Куманова, Битоља, Цера, Колубаре, Кајмакчалана, Доброг Поља и многих других попришта, војници и официри, инвалиди из минулих ратова, ђаци средњих школа, студенти, радници и сељаци, жене, деца, омладина, представници власти, дипломатски кор, посланици Уставотворне скупштине, делегати разних удружења, културно-уметничка друштва, питомци Војне академије, два ескадрона коњице, војна музика, безбројни венци, међу којима се истицала плоча обавијена златном палмом и француском тробојком, на којој је писало: „Француска војводи Мишићу“. Из Саборне цркве спровод се кретао данашњом Улицом 7. јула, Узун-Мирковом, Васином, преко Теразија до Новог гробља.

У име Уставотворне скупштине са Мишићем се опростио њен председник др Иван

Рибар. Он је том приликом, између осталог, рекао:

„Уставотворна скупштина, свесна своје велике задаће и одговорности, имаће у свом раду увек пред очима све оне жртве које су уложене за наше народно ослобођење... Војвода Мишић је један од стваралаца наше државе и ослободилаца нашег народа. И зато ће његово деловање бити исписано златним словима у нашој историји.

Смрћу војводе Мишића изгубили смо одличног народног радника, који је својим бесмртним делима оставио вечни спомен у своме народу.“

Свој говор Рибар је завршио речима:

„Вечна слава и помен великом војводи Мишићу!“*

* „Балкан“ бр. 10/1921.

Тим речима и ми ћемо завршити овај прилог недовршеним мемоарима Живојина Мишића.

Фотографије

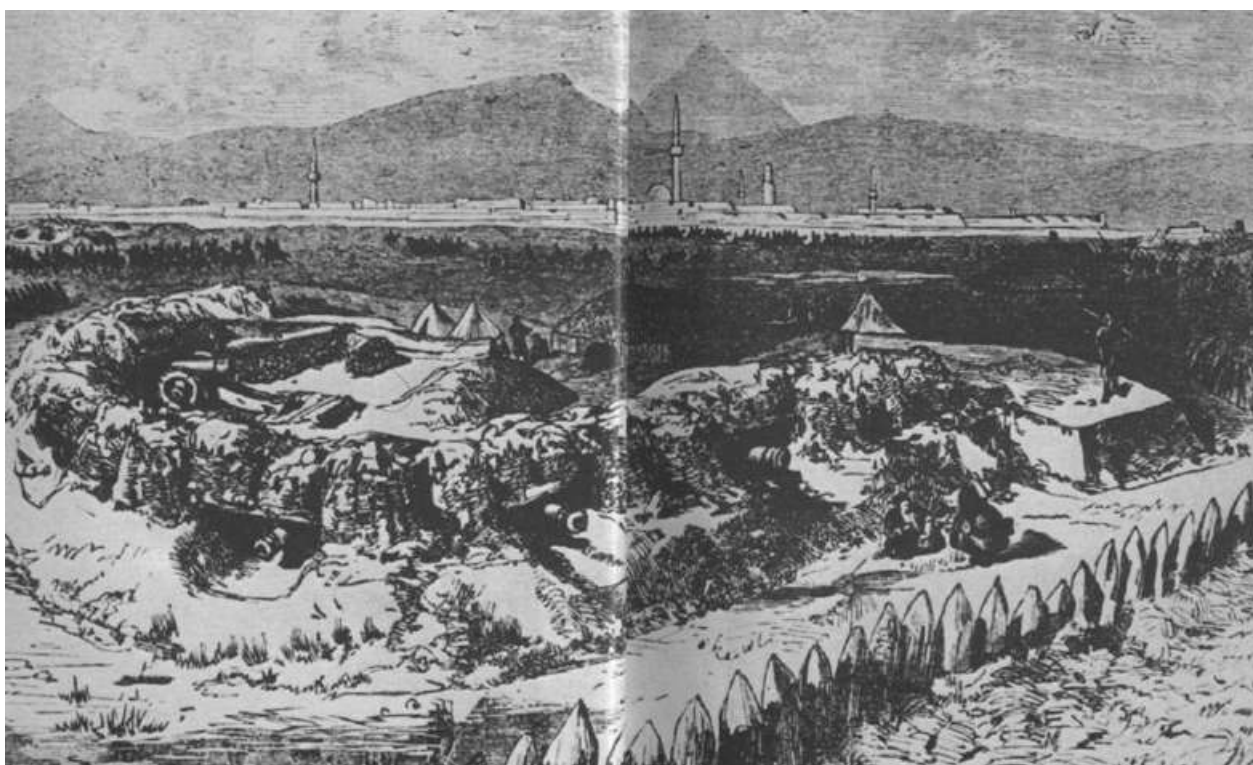
Живојин Мишић као поручник са мајком Анђелијом.

Живојин Мишић као мајор са породицом у селу Струганику.

Пуковник Милојко Лешјанин, командант Моравског корпуса.

Утврђени турски положај око Ниша.

Пуковник Коста Бучовић.

Кућа у Делиграду у којој је био смештен штаб генерала Черњајева.

Кнез Милан Обреновић са генералима Јованом Белимарковићем и Ђорђем Катарцијом.

Коле Рашић, вођа устанка из јужног Поморавља.

Стара и нова униформа српских среских капетана.

Конак кнеза Милана у Нишу.

Чардаклија из старог Ниша.

Збег у околини Ниша 1877.

Турски народни војник (башибозук).

Краљица Драга.

Пуковник Александар Машин.

У крајева одмагнутама, преко Лачке, Томе
Томе и Швајцаре на Гавра.

Мју некрпљују гуаде на Врвља, упу мте
Завотури сав код Томе, мјатоми ценова Јана
Кичиом и сусретом. У једној мивали нје унае,
ма у Томоу вшлова се још мелим код мамина
малуритна мена Јеана Велик гуава. Станге
се поветице и робери мена сав. Рајелит
мелитоме ја јаво ценова, бану Ја мавом
и Јане да сејим и аливи. Врзувае Золура
на ценова, а маво јави велика и оброта.
Врзо ценова, алао оброта, цина се и адмак
Јекотом цина да мавом, али ево јави на
мелитом. Цина мавом цина цина, али
у цина мавом, цина се мавом цина
у цина цина цина цина. Цина мавом, цина мавом,
цина и цина на мавом? У цина мавом,
саво саво. Цина мавом, цина мавом и цина
мавом. Цина мавом цина мавом мавом,
цина мавом и цина мавом? Цина мавом,
цина мавом мавом мавом мавом мавом.

Краљ Александар Обреновић у посети Цариграду.

Повратак кнеза Петра Карађорђевића из изгнанства, јуна 1903.

Краљ Петар I Карађорђевић.

Генерал Радомир Путник, начелник Главног генералштаба.

Четнички војвода Јован Бабунски.

Мобилизација српске војске 1912.

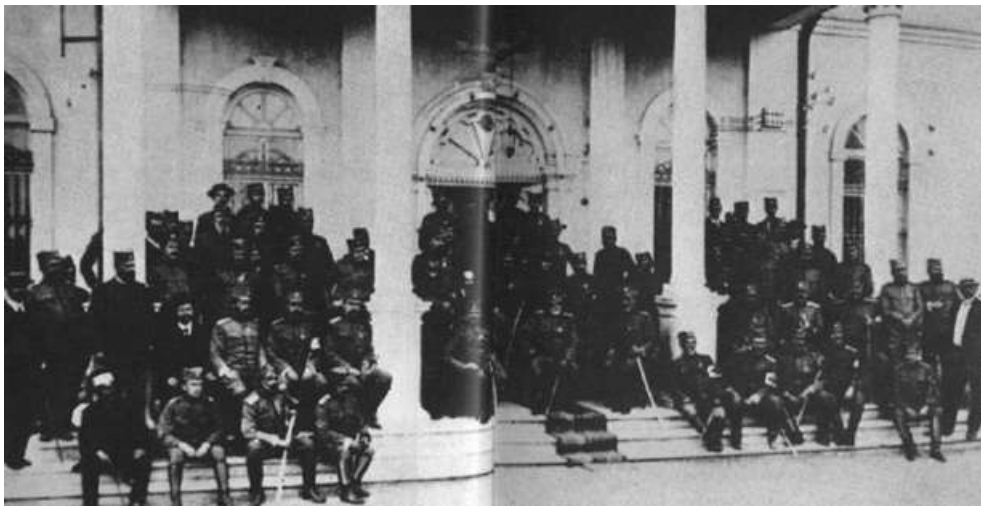
Резервисти из Београда крећу у рат.

Демонстрације у Београду против анексије Босне и Херцеговине.

Престолонаследник Александар Карађорђевић, командант 1. армије.

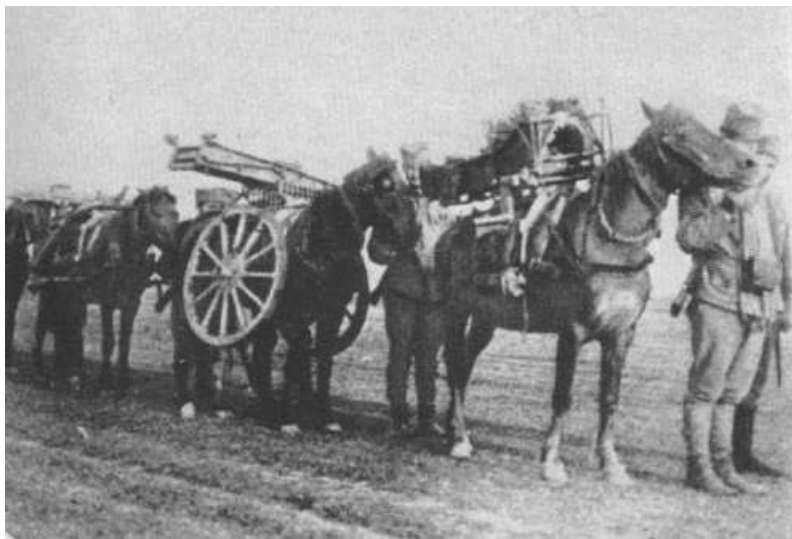
Српска Врховна команда у Скопљу 1912.

Црногорци пребацују тешки топ преко Лима.

Улазак црногорске војске у Скадар 1913.

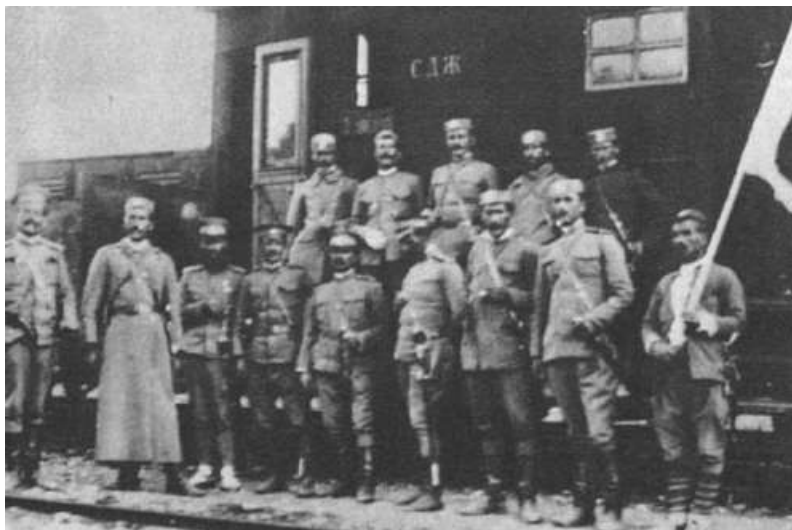
Српска брдска артиљерија на маршу.

Сердар Јанко Вукотић, начелник штаба црногорске Врховне команде.

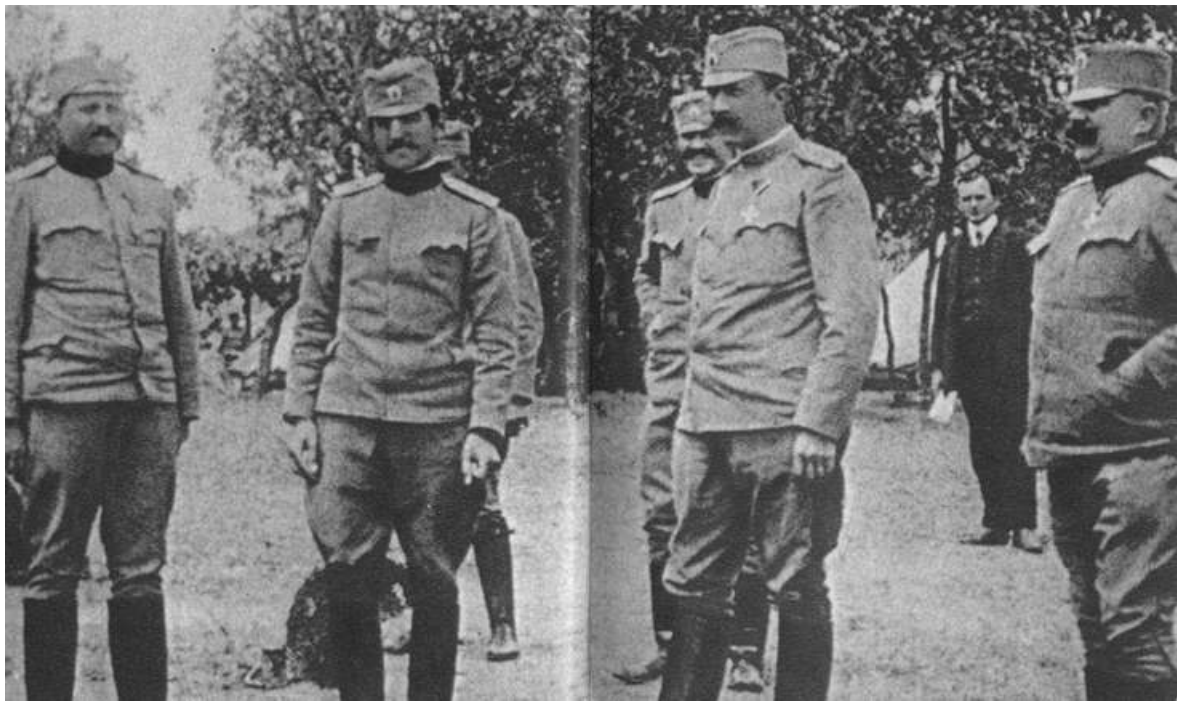
Јединице III позива пристижу на бугарску границу.

Група црногорских официра на железничкој станици у Скопљу пред полазак на Брегалницу.

Гаврило Принцип.

Штаб српске 1. армије 1913.

Збег на Ташмајдану за време бомбардовања Београда 1914.

Извлачење српске артиљерије на ватрене положаје.

Војници III позива одмарају после напорних ратних дужности.

Непријатељ није штедео ни жене ни децу.

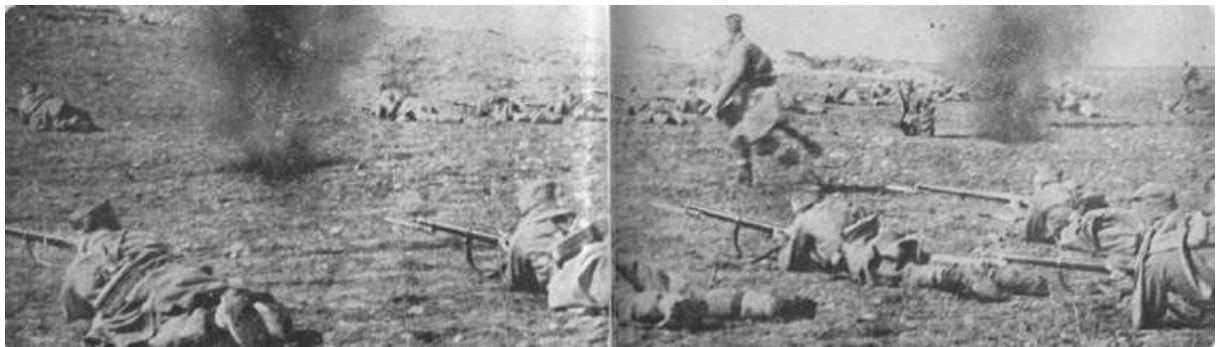
Милунка Савић, наредник српске војске, носилац две Карађорђевог звезде, два ордена француске Легије части и бројних других одликовања.

Генерал Живојин Мишић, командант 1. армије у колубарској бици.

Живојин Мишић са својим братом у селу Струганику за време колубарске битке.

Наступање српске војске ка гробу Суворора децембра 1914.

Штаб Ужичке бригаде на Трешњевици, новембра 1914.

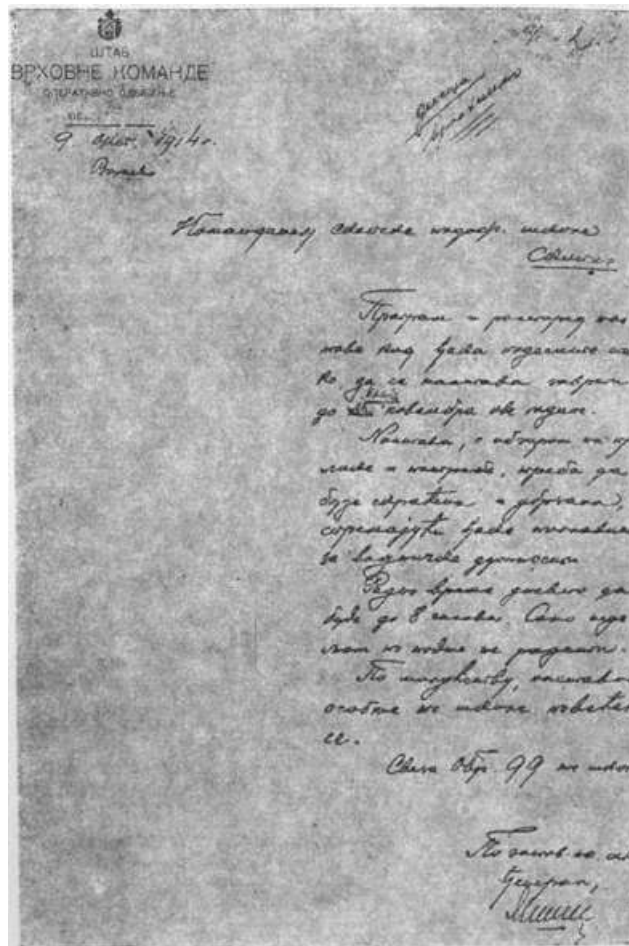
Гоњење непријатеља ка Лазаревцу у завршној фази колубарске битке.

Изгинули српски војници на Космају 1914.

И он је војник.

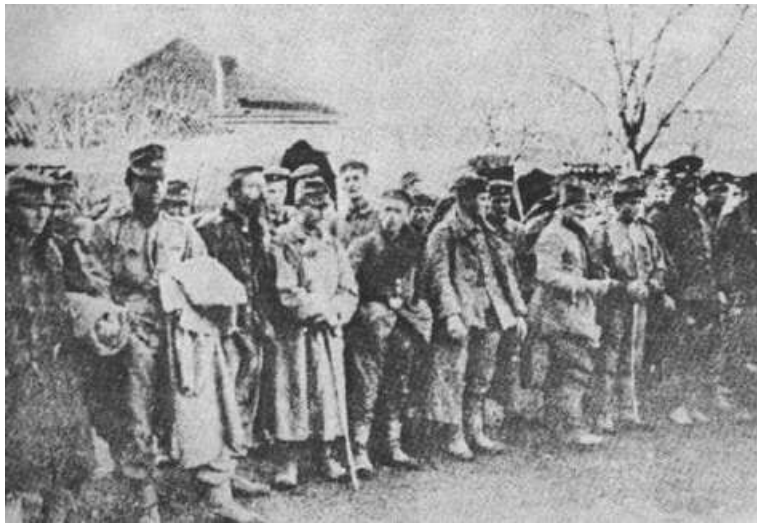
Факсимил наређења Врховне команде за организовање обуке ђака за „водничке дужности“

Војвода Живојин Мишић

Српски топови на ватреном положају у Топчидеру 1915.

Група немачких, аустроугарских и бугарских заробљеника, октобра 1915.

Потпуковник Миливоје Момчиловић, командант 10. кадровског пука за време одбране Београда.

Мишићева армија напушта Мачву 1915.

Војвода Живојин Мишић у свом кабинету.

Командант Горњовасојевићке бригаде Урош Ђукић са својим синовима.

Логор српских војника на острву Виду 1916.

Официри Шумадијске дивизије за време превоза у Солун.

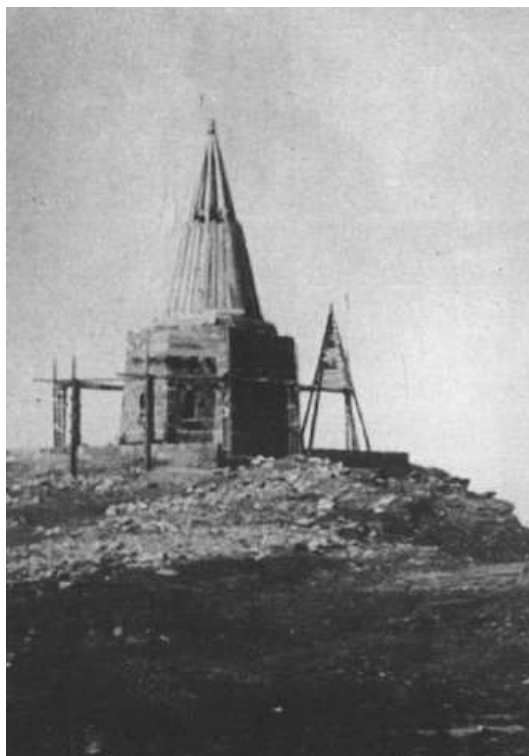
Војвода Мишић и пуковник Емило Белић на Солунском фронту 1916.

Официри 2. батаљона 1. пука Моравске дивизије на Солунском фронту 1916.

Наступање Добровољачког одреда према Кајмакчалану 1916.

Спомен капела палим борцима српске војске на врху Кајмакчалана.

Војвода Мишић обилази болницу у Совровићу.

Регент Александар и Анте Трумбић на Крфу 1917.

Генерал Михаило Живковић врши смотру једне добровољачке чете у Русији.

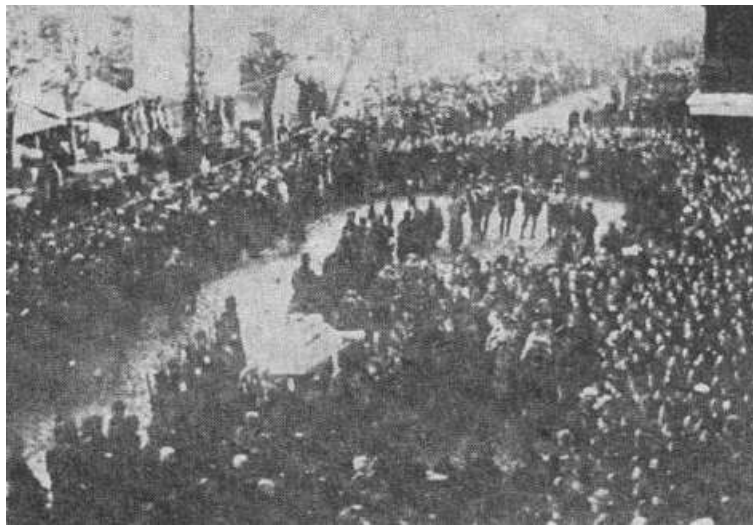
Војвода Живојин Мишић и британски генерал Мил на Солунском фронту.

Војвода Петар Бојовић.

Војвода Живојин Мишић.

Сахрана војводе Живојина Мишића у Београду.

Споменик војводи Живојину Мишићу на Новом гробљу у Београду.

Извори и литература

Необјављена грађа

Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове СФР Југославије у Београду

Архив СФР Југославије у Београду

Архив СР Србије у Београду

Институт за историјску документацију Универзитета у Сарајеву

Архив СР Црне Горе у Цетињу

Архив Војноисторијског института у Београду

Wiener Kriegsarchiv (Документа у Микротечи Војноисторијског института у Београду)

Public Record Office, London (Документа у Микротечи Војноисторијског института).

Објављена грађа

Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878. године (Врховна команда српске војске), Београд 1879.

Грађа за историју рата 1876, „Ратник“, св. XXXII/1895.

Грађа за историју српско-турског рата 1877–1878, „Ратник“, св. XXX и XXXI/1894.

Преписка између Црне Горе и Србије у години 1876, „Записи“, Цетиње, књ. V/1929.

Необјављена документа из српско-бугарског рата 1885, Библиотека „Војни весник“, бр. 6/1927.

Ратни дневник начелника штаба Шумадијског корпуса потпуковника Д. Ђурића, „Ратник“, св. XXXI/1894.

Стенографске белешке Народне скупштине Србије од 1881. до 1909.

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. и 1907.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца књ. I–XXX, Београд 1926–1937.

Грађа о стварању југословенске државе, књ. I и II, Београд 1964, (Приредили Драгослав Јанковић и Богдан Кризман).

Документа о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918, Загреб 1920. (Приредио Фердо Шишић)

Записници са седница делегација Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919–1920, Београд 1960. (Приредили Богдан Кризман и Богумил Храбак)

Историјски архив Комунистичке партије Југославије, том III, Београд 1950.

Boghitschevitsch M., Die Auswärtige Politik Serbiens 1913–1914, Band I, Berlin 1928.

Ministère des affaires étrangères. Documents diplomatiques 1913–1917. Traité d'alliance greco-serbe, Athenes 1917.

Österreich-Ungarn von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, vol. V, VI, VII i VIII, Wien 1913.

Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914, vol. XXXIV, XXXV i XXXVI, Berlin 1926.

Documents diplomatiques français 1871–1914, vol. V, VI i VII, Paris 1933.

Les Armées françaises dans la Grande guerre, tome VIII, Annexes, Paris 1933–1935.

British Documents on the Origins of the War 1898–1914, vol. IX London 1934.

Международние отношения в Эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917, серия вторая, (1900–1913), том XX, Москва 1938 и серия третья, том – X, Москва 1931–1938.

Балканската война или рускаја аранжева книга (Дипломатска документа руског министерства спољних послова која се односе на догађаје на Балкану од августа 1912. до јула 1913), Софија 1914.

Приложение къмъ, томъ първи отъ Доклада на парламентарната изпитателна комисија, томъ I и II, Софија 1918.

Дипломатически документи по участието на България зъ европейската война 1915–1918, том I и II, Софија 1921.

Студије, монографије, расправе, чланци и мемоари

Абациев Горѓи, Балканските војни и Македонија, Скопје 1958.

Агонија Београда у светском рату (Зборник), Београд 1931.

Алексије – Пејковић Љиљана, Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914, Београд, 1965.

Алимпиић Миливоје, Солунски фронт, Београд 1957.

Arz. Generaloberst, Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914–1918, Wien 1924.

Барби Анри, Брегалница (српско-бугарски рат 1913), Београд 1914.

Барбанти Ђузепе, Гарибалдинци на Дрини 1876, Београд 1958.

Бате Ралф, Умри па постани (делимични превод из књиге *Bis zum letzten Hauch*), „Ратник“ св. IX–X/1936.

Белић Емило, Степа Степановић, Београд с.а.

Белић Владимир, Ратови српског народа у XIX веку (1788–1918), Београд с.а.

– Путник, Београд 1939.

Регистар имена

Авакумовић Јован, Аврамовић Обрад (Обратко), Александар II, Александар Карађорђевић, Александар Обреновић, Александра, нем. Принцеза, Алимпић Миливоје, Алимпић Ранко, Анастасијевић др, Андраши гроф, Андреја, принц, грк, Андрејевић Милан, Андрија, поп, Анђелић Живко, Анђелковић Јован, Анђелковић Миливој, Кајафа, Анри, Антонић Васа, Арачић Вукоман, Ауфенберг, Атанацковић Јован, Ачетић Павле.

Бабић Петар, Бабунски Јован, Базн, Бајаловић Петар, Баковић Максим, Банковић Васа, Барбије Анри, Барјактаревећ Љубивоје, Барјактаревећ Милоје, Барцај (Барцаи), Батенберг Александар, Базић Живојин, Белимарковић Јован, Белић Владимир, Белић Емило, Берхтолд, Бизмарк, Биконсфилд, Бинички Стеван, Боадер, Богићевић, Богичевић Анте, Божановић Милош, Божић Прока, Бојовић Петар, Бојовић Радивоје, Болфрас, Бонту, Бопчев, Борисављевић П. Љубиша, Борисављевић др Милош, Борисављевић Петар, Бошковић, Бошковић Стеван, Бошњак-Ружић Милован – види под Р, Бранковић Новак, Бреде, Брентовић др, Брусилов, Булајић Крста, Буљубаша Илија, Буров, Бучевић Коста и као Бучовић Коста.

Вадингтон, Вајферт, Валожић, Ванлијћ Т. Јован, Васић Драгиша, Васић Душан, Васић Милан, Васић Милош, Велимировић Јеврем, Велимировић Јован, Величковић Сретен, Вендел Херман, Вензелос Елефтериос, Вешовић Радомир, Вешовић др Тодор, Виљем II, Витас Сава, Вићентије, Влахов В. Туше, Војиновић Ђоша, Вујић Димитрије, Вујић Ђорђе, Вујић Михаило, Вујовић, Вукаловић Лука, Вуков В., Вукотић, Вукотић Јанко, Вукотић Паја, Вучковић Драгомир, Вучо Н.

Гавриловић Драгутин, Гавриловић Танасије, Гамбет, Гарашанин Милутин, Гелинек Ото, Ганадијев, Генчић Ђорђе, Герасимовић др Димитрије, Гергеј, Герц, Гизл, Гиом, Глишић Душан, Гођевац Ранко, Гојковић Илија, Гојнић Лука, Горча, Горчаков, Граховац Милан, Греј Едвард, Грујић Сава, Грујић Стеван, Гурко.

Давидовић, Давидовић Љуба, Дамјановић Анђелија, Дамјановић Богдан, Дамјановић Ј, Дамјановић Никола, Данев Стојан, Данило, кнез, црногорски, Дапчевећ Пеко, Д'Астро, Дега, Дедијер Владимир, Димитријевић Драгутин-Апис, Димитријевић Ратко, Докић Ђура, Докић Лазар, Драга, краљица (Машин), Драгашевић Боривој, Драгашевић Јован, Драгомиров, Дулић Драгутин, Дучић Нићифор.

Ђај Јован, Ђајић, Ђенерал С., Ђорђе, краљевић, Карађорђевић, Ђорђевић В. Владан, Ђорђевић др Владан, Ђорђевић Ђорђе, Ђорђевић Ђорђе, Ђорђевић Павле, Ђорђевић Стеван, Ђорђевић Тодор, Ђорђевић др Чеда, Ђукић Урош, Ђукнић Илија, Ђурић Димитрије, Ђурић Милан, Ђуричић С. Ђорђе, Ђока, Ђуришић В. Митар.

Ејуб-паша, Ермоли Бем, Есад-паша, Ешаги.

Жебокрицкиј В. Б. (А.), Жеков, Живановић Војислав, Живановић Милан, Живановић Мића, Живанчевић Данило, Живковић Љубомир (Љуба), Живковић Михаило, Живковић Петар, Живковић Сима, Животић, Жостов, Жофр, Жујовић Јован.

Зарић Павле, Зах Фрањо, Здравковић Милета, Здравковић Сретен, Зеленика Милан.

Ивановић Љубомир, Игњатијев, Исаковић Светислав.

Јакшић В. Г., Јанковић Божидар, Јанковић Младен, Јанковић Павле, Јанкура Јерослав, Јеленко, Јелинић В. Ђуро, Јелисијевић М., Јеремовић Светозар, Јеротије, Јовановић Аврам, Јовановић Алекса, Јовановић Јован, Јовановић Лазо, Јовановић Милутин, Јовановић Светозар, Јовановић В. Слободан, Јовичић М. Павле, Јохан, Југовић Драгутин, Јуришић Евгеније, Јуришић Павле, Штурм.

Кајафа (Анђелковић Миливој) – види под „А“ Калмиков, Каљевић Мишо, Каљевић Радован, Каљевић Радосав, Карађорђе, Карановић Милутин, Карл, Карлије, Карол, Картагене, Касидолац Живко, Катарција Ђорђе, Катић Димитрије, Кевенхилер, Кевеш, Керим Абдул, паша, Кирјејев, Кирјејев, госпођа, Кисев, Киш Егон Ервин, Кнежевић Ђура, Кнежевић Стеван, Ковачев, Ковачевић Димитрије, Ковачевић Јаков, Ковачевић Ф. Јован, Ковачевић Јосип, Константин, Кораћ Владимир, Кордоније, Коромилас, Корти,

Костић Љуба, Коштуњац Милан, Крстић Коста, Крунић, Кунц Мајор В., Курелец, Кучевски, Кушаковић.

Лазаревић Гаврило, Лазаревић Ђ., Лазаревић Лазар, Лазаревић Лука, Лазаревић В. Милутин, Лансинг Роберт, Лешјанин М. Љубомир, Лешјанин Милисав, Лешјанин Милојко, Либорију Франк – види под „Ф“ Линдер Бела, Лојд Џорџ, Ломигорић Мита, Лотариншки Карло, Лудендорф, Лукић Ђорђе, Лукић Никола, Луковић В. Ј., Луковић Ж., Луковић Стеван, Луњевица Никодије, Луњевица Никола.

Магдаленовић Михајло, Магдаленовић Светозар, Макензен фон Аугуст, Максић Јаков, Малетић, Манојловић Јања, Мариновић Милутин, Марко, Марцо В. В., Марковић Глигорије, Марковић-Цинцар Димитрије – види под „Ц“ Марковић Јован, Марковић др Мика, Марковић Милан, Марковић Милоје, Марковић Чеда, Марковић Чедомир, Мартиновић Митар, Масаловић, Машин Александар, Машин Драга – види под „Д“ Машин Петар, Машин Светозар, Мијатовић Чеда, Мил, Милан кнез, Обреновић, Милетић Јовица, Миловановић Кока, Миловановић Ж. Милан, Миловановић Милован, Миловановић Милутин, Милосављевић Љубомир, Милосављевић Светислав, Милосављевић Светозар, Милош кнез, Обреновић, Милошевић Добросав, Милутиновић Драгутин, Миљковић Чеда, Миљковић Јован, Митић Радош, Митровић Антоније, Мићић Драгутин, Мићић К., Михаило кнез, Обреновић, Михаиловић др Чеда, Михаичевић Ђорђе, Михајловић Ђорђе, Михајловић Јова, Мичин Сима, Мишић Анђелија, Мишић Василије, Мишић Грујица, Мишић Живана, Мишић Живојин, Мишић Ивко, Мишић Р. Лазар, Мишић Никола, Мишић Петар, Мишић Спасоје, Мишић Теодосије (Теодор, Теја), Мишић Тодора, Мишић Урош, Мишковић Јован, Мишковић Милутин, Молеровић, Молостов, Момчиловић Миливој, Мостић Василије, Мурат.

Најдановић Павле, Наполеон Бонапарте, Наталија краљица, Наумовић, Наумовић Михајло, Недељковић Милорад, Недић Миленко, Недић С. Милован, Нерезов, Несторовић, Нешић Боривоје, Нешић Душан, Нешић Михаило, Нешић Петар, Нешић Светозар, Нижић Т., Никола, велики кнез, Никола, (грчки), Никола краљ (црногорски), Никола (руски) цар, Николајевић Николај, Николајевић Петар, Николић Александар, Николић Владимир, Николић Влајко, Николић Димитрије, Николић др Коста, Николић Марјан, Николић Милутин, Николић Обрен, Николић Светомир, Николић Тихомиљ, Новаковић Милан, Новаковић Стојан.

Обрадовић Ђорђе, Обреновићи, Опачић Петар, Осман-паша, Остојић Љубомир, Оцокоља Панта.

Павићевић Бранко, Павловић Живко, Павловић Иван, Павловић Јован, Павловић Лазар, Павловић Милован, Панић Коста, Паприков, Пауновић Живојин, Пауновић Милош, Пауновић Павле, Пауновић Сава, Пачу др Лаза, Пашић Никола, Пејовић Панта, Пелагић Васа, Пененрен, Пенеш, Петар краљ, Карађорђевић, Петковић Сава, Петровић Калајџић Ђорђе, Петровић Емило, Петровић Јован, Петровић Јован (Пенга), Петровић Лаза, Петровић Никола, Пешић Душан, Пешић Петар, Плазина Милован, Поенкаре, Попић, Поповић Дамјан, Поповић Душан, Поповић др Душан, Поповић Јован, Поповић Светозар, Поповић Тихомир, Поповић Тодор (чика Тоша), Потемкин В. П., Поћорек фон Оскар, Прапорчетовић Јован, Прендић, Пржић В. Илија, Принцип Гаврило, Продановић Јосиф, Протић Коста, Протић Светолик, Протић Стојан, Пурић Душан, Пурчер, Путник Паја, Путник Радомир, Пшиборски.

Раденковић М., Радивојевић Милан, Радић, Радојловић П. Љубомир, Радојчић Светозар, Радосављевић Стеван, Арапин, Радославов, Рајовић Драгомир, Рајт Белан, Рапоња, Рашид, Рашић Ђура, Рашић Коле, Рашић Михајло, Рибар др Иван, Ристић Јован, Ристић В. Јован, Ротовић Мирко, Рудолф, Хабсбург, Ружић Бошњак Милован.

Саватије, Савић Милунка, Савов Михаил, Сазонов, Сарај, Симић Ђорђе, Симоновић Јосиф, Сипњевски др, Скерлић Јован, Скоко др В. Саво, Славковић Сретен, Смиљанић Коста, Смиљанић Крста, Смуђа Јован, Соларевић Леонида, Сорсић, Сосије, Срећковић, Срећковић Михајло, Стакић Станоје, Станисављевић Ж., Станић Јован, Станишић, Станковић Милош, Станковић Светозар, Станојевић В. Ј., Станојевић Драгиша, Станојевић Станоје, Станојевић Тихомир, Стева, Степановић Степа (Степан),

Стефановић, Стојановић др В. Владимир, Стојановић Тихомир, Стојићевић Ђорђе, Стојковић Алекса, Сулејман-паша.

Табакловић Јешуга, Тајсић Ранко, Таленски А., Танкосић Воја, Таушановић Коста, Тејлор А. Џ., Теодосије, митрополит, Терзић Божидар, Терзић Велимир, Тершћански, Тиса, гроф, Тодоров, Тодоровић Пера, Топаловић Јеврем, Топаловић Петар, Тошев, Трифуновић Душан, Трумбић Анте, Туфегџић Душан, Туцовић Димитрије.

Ђирић Илија, Ђоровић Владимир.

Фердинанд, краљ, Кобург, Филипеон, Фичев, Фор Феликс, Франасовић Драгутин, Франк фон Либерниус, Фрања Јосиф 1, Фрања Фердинанд, Франш д'Епере Луј, Фредерикс, Фридрих II.

Халил-Зија-паша, Хаџи-Стана, Хаџић Светозар, Хаџић Стеван, Хвостов В.В.М., Хере, Хецендорф фон Конрад, Хинденбург, Хорватовић Ђура, Хорстиг Павле, Христић Никола, Христић Филип, Христов.

Цветковић Илија, Цветковић Никола, Цековац Грујица, Цинцар Марковић Димитрије, Цоловић, Цукавац Грујица, Цукић Коста.

Чарапић Илија, Чебинац Михаило, Черњајев Михаил Гаврилович, Чизек Драгутин, Чубриловић В., Чупић Никола.

Џавид-паша.

Шверцкопек, Шерф, Шећовић Крсто, Шолц, Шпанић Јован, Штрајт, Шукри-паша, Шушкаловић др.